

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXX. kötet 2. szám

Budapest, 1968

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
FODOR ISTVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felélő szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben*

3. Intervokális helyzetben előforduló egyszerű zárhangok

Az egyszerű zárhangok intervokális helyzetének vizsgálatánál ismét a finn nyelv jelenlegi állapotából indulunk ki, és ezt hasonlítjuk össze a legrégibb nyelvművekkel.

Az erős fokban a mai finn nyelv csak a *p, t, k* zárhangokat ismeri. A gyenge fokban a feltételezett spiráns kiesett, esetleg két labiális magánhangzó között *v* hanggá alakult. Pl. *joki*: *joen* < **jojen*, *suku*: *suvun* < *suyun*, *kyky*: *kyvyn*.

Ennek alapján felmerül a kérdés, milyen képviselő várható Agricólánál? A felelet lényegében megtalálható az előző fejezetben. Ott azt láttuk, hogy az erősödés a *b, d, g* zárhangokat (erős fokban) *r* és *l* után kezdte megtámadni, tehát legyőzte azt az akadályt, amelyet a likvidák jelentettek számára, és a *b, d, g* hangokat *p, t, k*-vá változtatta. Intervokális helyzetben, ahol nem volt leküzdendő akadály, az erősödés korábbi megjelenésével kell számolnunk, és ennek következtében az általunk feltételezett *b, d, g*, illetve *β, δ, γ* hangoknak *p, t, k*-vá történő korábbi átmenetével. Agricola írásmódja teljes összhangban áll elméleti fejtegetéseinkkel. Elsősorban a következő jeleket használja: *k, ck, t, th, p, pp*, (pl. *ikeen*, *sickijoihte* (= sikiöitä) *waickenen*, *teiten*, *tuttha*, *cootha*, *apu*, *oppetusa*).¹ A fejlődést a gyenge fokban már nehezen tudjuk előre megállapítani. Ha itt csak gyengülésről lenne szó, akkor intervokális helyzetben még gyengébb intenzitású hangokat várhatnánk, mint likvidák után. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az erős fokban mutakozó erősödés elérheti a gyenge fokot is. A *k* gyenge fokú megfelelése Agricólánál igen különböző: *gh, g, ghi, i, ij, ghw, w* (pl.: *wighattomas*, *teghen*, *teien*, *ei lughietais*, *puietettu*, *aijghwonnut*, *aijwoim* „aiomme”²). Tehát ahol ma hanghiányt vagy *v*-t találunk, ott Agricólánál a fentebb említett jeleket fedezhetjük fel, amelyek, úgy látszik, még egy spiráns hangértékét adják vissza. Az Agricola idejében uralkodó állapot a maihoz viszonyítva további gyengülést jelez. A β fejlődésében semmi különösebbet sem jegyezhetünk meg (Agricólánál *w, u*), mintsem, hogy ez esetben meglehetősen korai *v*-be való átcsapást gyanítanak.³ A dentális spiráns *dh*-val, ritkábban *d*-vel adják vissza (pl. *tiedhette*, *meiden*).⁴ A jobb áttekinthetőség kedvéért egy táblázatban foglaljuk össze Agricola írásmódjával párhuzamosan a mai állapotot:

* Az első közleményt I. NyK. LXX, 3–21.

¹ Vö. OJANSUU, Mikael Agricolan kielestä. 12–15. l. Vö. még RAPOLA, SKHP 51–52. l. és 76–77. l.

² SETÄLÄ, YH 23. l. RAPOLA, SKHP 52. l. Vö. 85–86. l.; VK. 46–47. l.

³ OJANSUU, Mikael Agricolan kielestä. 42. l.

⁴ SETÄLÄ, YH 30. l. RAPOLA, SKHP. 50, 88–89, 125–127. l.

Agricolánál gyenge fok	a mai finn irodalmi nyelvben gyenge fok
* γ : <i>gh, g, ghi, ghw, i, ij, w</i>	ϕ (v két labiális mgh. között)
* β : <i>w, u</i>	<i>v</i>
* δ : <i>d, dh</i>	<i>d</i>

A γ spiráns gyengülése Agricola ideje óta tovább folytatódott, és több helyzetben e hang teljes eltűnéséhez vezetett. A dentális spiráns helyén azonban ma *d* áll. Felvetődik a kérdés, vajon erősödéssel kell-e számolnunk? Könnyen megállapíthatunk bizonyos szabálytalanságot mindkét spiráns esetében. Minden előzetes várákozás ellenére a * γ legyengültebb állapotban jelentkezik, mint a * δ . Elméleti feltételezéseink figyelembevételével a leníció-nak éppen az utóbbit kellett volna erőteljesebben érnie. Itt talán azt mondhatnánk, hogy azok a következtetések, amelyeket csak a mai irodalmi nyelv alapján vonunk le, nem elégségesek, mert felteszik, hogy a *d* mint a * δ mai folytatása mesterségesen az íráskép hatására jött létre.⁵ Ilyen körülmények között a leghelyesebb, ha az egyes nyelvjárások tényeit bemutatjuk. Ismét egy táblázat segítségével tesszük szemléletessé a változásokat:

Nyugati nyelvjárások

- * γ > $\phi, j, h, \text{ }^{\circ}, v$
- * β > *v* (általában; csak labiális mgh. előtt — hangeltűnés)
- * δ > *d, \delta, \delta', l, r, j, s*

Keleti nyelvjárások

- * γ > ϕ, j, v
- * β > *v*
- * δ > ϕ (ritkábban *j, v, h*) (KETTUNEN, SM. III. 76—90., 108—126., 149—151. l.)

Az első tekintetre észrevehetjük, hogy azok a szabálytalanságok, amelyeket az irodalmi nyelv alapján megállapíthattunk, különösen a nyugati nyelvjárásokban jutnak kifejezésre, azaz a feltételezett * γ spiránsnak mai folytatásai jobban legyengültek, mint a * δ spiránséi. Ezen hangoknak a keleti nyelvjárásokban való fejlődése úgy tűnik, a mi elméleti elveink szerint folyt le. A * γ spiráns nem gyengült le jobban, mint a * δ , ami várákozásainak megfelel. Úgy látszik tehát, hogy a nyugati nyelvjárásokban a δ leníciója lefékeződött, és ez megmentette ezt a spiránst a végleges eltűnéstől. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel: hogyan jött létre a gyengülés fékezése, és ez miért éppen a δ esetében nyilvánult meg? Ezt véleményünk szerint az okozhatta, hogy a kérdéses néptörzsek távolabb éltek a tulajdonképpeni gyengülés központjától, s ennek következtében a folyamat nem volt olyan intenzív ezen a területen. Ehhez járulhatott még a finn törzsek Finnországba való átvándorlása, aminek folytán a folyamat középpontjával való eredeti kapcsolat még lazábbá válhatott. A gyengülés lefékeződése tehát egybevág az erősödés intenzitásának növekedésével az erős fokban, mert ez a lefékezés az ellenkező folyamatot, azaz az erősödés kezdetét jelenti (l. ZABROCKI elméletét a folyamatok

⁵ Vö. COLLINDER, CGUL 108. l.; HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache I. 1957. 8. l.; RAPOLA, VK 29—30, 48. l.

bipoláriságáról).⁶ Az erősödésnek először ott kellett megnyilatkoznia, ahol megvoltak a megfelelő feltételek, vagyis az erős fokban (zárhangok), a gyengében (spiráns) csak a legkisebb tömeget érintette, azaz a dentális spiránst. A γ esetében folytatódott a leníció. Mindez felment bennünket azon kényszerűség alól, hogy a zöngés dentális keletkezését svéd hatásnak tulajdonítsuk. Így próbálja ugyanis P. VIRTARANTA megmagyarázni a δ , illetve a d létrejöttét a mai finn nyelvjárásokban, amennyiben így ír: „Kun ruotsalaismurteissa d sitten väisty, oli näissä suomalaismurteissa kaksi mahdollisuutta: osaksi ne seurasivat ruotsin mukaista kehitystä d : ksi (näin Ahlaisten-Merikarvian tienoilla, ja paikoin Rymättylässäkin); osaksi taas δ vielä jatko i olemassaoloaan fonologisena vastakohtanaan vastaava soinniton spirantti θ .”⁷ Ezen második lehetőségéből is láthatjuk, hogy a dentális spiráns biztosíthatott bizonyos függetlenséget a maga számára és nem követte mindig svéd párját a fejlődésben. A d -t tehát a spiráns δ -ból belső alakulás eredményének is tekinthetjük. De ezt a problémát végérvényesen csak akkor oldhatnánk meg, ha a kérdéses nyelvjárások egész hangrendszerét megvizsgálánk, és az egyes hangok fejlődését összehasonlítanánk. Így talán megmagyarázhatnánk a δ spiráns megmaradásának okait a Rauma-nyelvjárásban, amely úgy látszik nemcsak a δ szempontjából, hanem egyébként is konzervatívabb a többiekénél. Itt pl. a $*\gamma$ helyett gyenge fokban l , r utáni pozícióban egy zöngétlen média értékével rendelkező hangot találunk, a h után ugyancsak zöngés g és d fordul elő. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a gyengülés lefékeződése következtében létrejött erősödés a nyugati finn nyelvjárásokban a gyenge fokban nem volt különösen intenzív. Nem volt pl. eléggé intenzív ahhoz, hogy a dentális spiránst zárhanggá változtassa, kivéve a Merikarv. és Ahl. nyelvjárásokban, amelyekben a d zárhang egyaránt keletkezhetett mind belső fejlődés útján, mind svéd hatásra. Ha már a svéd hatásról van szó, akkor az egész svéd nyelvrendszer hatásával kellene számolnunk, nem az egyes hangokéval; meg kellene vizsgálni ebből a szempontból a kérdéses finn dialektusokat.

A γ spiráns, mint olyan, intervokális helyzetben egyetlen nyelvjárásban sem maradt meg, és sehol sem vált zárhanggá. De Agricola írásmódja azt mutatja, hogy az ő idejében még létezett. E spiráns nagyobb gyengülésének okai számunkra érthetők. A leníció fékezése, amely az erősödéssel egyenértékű volt, először a legkisebb tömegre hatott, tehát a δ -re. A spiránst, amelynek artikulációs tömege nagyobb volt, alig érintette a kezdődő erősödés.

És végül még egy, már tárgyalt tényre szeretnénk felhívni a figyelmet. Agricola, mint már fentebb említettük, a p gyenge fokú megfelelését w -vel és u -val adja vissza, a t -ét pedig d -vel és dh -val. Ezt a tényt az erősödés hatásával próbáltuk megmagyarázni, amelynek először a dentálist kellett elérnie. A nyugati finn nyelvjárások hasonló állapotot mutatnak. Elméletileg van itt még egy további lehetőség is. Különböző okokból a labiális spiráns már korábban alávethette magát egy intenzívebb gyengülésnek (ezért eshetett egybe az eredeti w -vel), és később az erősödés már nem érintette. E rendellenesség tisztázása azon gyengülési-erősödési folyamatok kölcsönös rétegződésének pontosabb ismeretét tételezi fel, amelyek az írásbeliség előtti időben játszódtak le.

⁶ ZABROCKI, Probleme der strukturellen Phonetik, 178. 1.

⁷ VIRTARANTA P., Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus suomen murteissa. Helsinki, 1958. 204. 1.

4. Mai gemináták

A fentebbi vizsgálatnál azt a kijelentést tettük, hogy a *p, t, k* intervokális helyzetben, valamint likvida és nazális után is a korábbi *b, d, g* vagy *B, D, G*-re mehet vissza.⁸ Ha ezt elfogadjuk, akkor következetesen tovább kell mennünk és a mai *kk, tt, pp* gemináták eredeti alakját a korábbi *k, t, p*-ben vagy, ami valószínűbb, egy felerősödött *p, t, k*-ban kereshetjük. Csak ez a feltevés biztosíthatja számunkra a feltételezett folyamatok egységességét. A mai finn irodalmi nyelvben a zárhanggemináták három fonetikai helyzetben jelennek meg: intervokális pozícióban, valamint likvidák és nazálisok után. Az erős-fokú *kk, tt, pp*-nek a gyengében, mint ismeretes *k, t, p* felel meg: pl. *kukka, kukan, katto: katon, kaappi: kaapin, turkki: turkin, palkka: palkan, kortti: kortin, palttu: paltun, kurppa: kurpan, pankko [paŋkko]: pankon [paŋkon], kontti: kontin, lamppu: lampun*.

Most pedig megkíséreljük rekonstruálni az említett folyamatok alapján a gemináták állapotát Agricolánál. Intervokális helyzetben az erős fokban amúgyis *kk, tt, pp*-t várhatnánk. Ha a *g, d, b k, t, p*-be ment át, akkor fel kell tételezni a *p, t, k > pp, tt, kk*-ba való átcsapását is. A likvidák és nazálisok után azonban legalább elméletileg nem lenne szabad az erősödésnek ily előrehaladottnak lennie. Itt aránylag később keletkezett geminátákkal kellene számolnunk. Agricola írásmódja nem mond ennek ellent. A mai *kk* helyett intervokális pozícióban rövid magánhangzó után *ck, cc, ch*-t találunk. Hosszú magánhangzó, likvida és nazális utáni helyzetben Agricola mindenekelőtt a *c* és a *k* jeleket használja.⁹ A többi geminátát hasonló módon adja vissza: *tt, tth, t, pp, p*. OJANSUU ehhez fűzve magyarázza: „*t* esiintyy *tt:n* merkkinä varsinkin nasaalin ja likvidan jäljässä.”¹⁰ A hosszú magánhangzó után, amint ez a példából is látható, *tt* és *tth* áll. Ugyanez — úgy látszik — a *p*-re is vonatkozatható. Intervokális helyzetben tehát kétségkívül geminátákkal van dolgunk. Érdekesnek mondható a hosszú magánhangzó utáni eset, ahol mindig *tt*, de többnyire *c* és *k* fordul elő. Feltételezhetnénk, hogy a *t* korábban és hamarabb alávetette magát az erősödésnek, mint a *k*, ami teljesen összhangban áll elméleti elveinkkel. Ebből arra is következtethetünk, hogy a hosszú magánhangzó fékezte az erősödést. Likvidák és nazálisok után szinte mindig *c, k, t, p* található, ami nézetünk szerint arra utalhat, hogy ebben a pozícióban az erősödés még nem volt annyira előrehaladott. Példák: *cuckolahden, loka-jecki, waica, taica, caiki, cautta, laijttakan, woottha, ryppyie, cappalet, palca, pilca, Calki, Kirko, sortuna, sortihin, Portoin, hirtti, welttele, corpi, wilpie, Kynttelen, tompelina, campaus*.¹¹ A gemináták írásmódjának OJANSUU által fentebb meghatározott szabályát RAPOLA is megerősíti, amikor ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést teszi: „Riippumatta siitä epätasaisuudesta, jota varsinkin vanhimprien kirjailijain noudattamassa kahdennettujen klusiilien merkinnässä ilmenee, muodostuu aikaisin jonkinlaisiksi säännöksi, että nasaalien ja usein likvidainkin jäljessä nämä geminaatat, so. *kk, tt* ja *pp*, kirjoitettiin yhdellä kirjainmerkillä. Tämä oli tietenkin yhteydessä sen tavan kanssa, että vastaavat yksinäisklusiilit merkittiin nasaalien jäljessä ja *t* sitäpaitsi likvidain jäljessä vastaavasti *g: llä, d: llä* ja *b: llä*.”¹²

⁸ Vö. Nyk. LXX, 18. l.

⁹ OJANSUU H., Mikael Agricolan kielestä. 24. l.

¹⁰ Uo: 24 l. Vö. 83—84. l.

¹¹ Vö. OJANSUU: i.m. 24—25. l. és RAPOLA, SKHP. 84, 144 l., és VK. 1962.45—46. l.

¹² RAPOLA, SKHP 83. l.

Kevésbé áttekinthető a helyzet a gyenge fokban. BUBRIH szerint a gemináták gyenge fokú megfeleléseiként sohasem található *g, d, b*, sőt likvidák és nazálisok után mindig *p, t, k* jelenik meg.¹³ Pl.: *hankin, kentällä, kompastella, poltat*. Az egyszerű zárhangok erős fokában azonban még *g, d, b*-vel volt dolgunk, legalábbis írásban. Ebből az írásmódból BUBRIH arra következtetett, hogy az irodalmi nyelv fejlődésének kezdetén még rövidebb gemináták is voltak, amelyeket *kk⁺, tt⁺, pp⁺*-vel jelöl, és amelyek állítólag még nem mentek át *k, t, p*-be.¹⁴

Magunk részéről az alábbi következtetéseket vonnánk le: A BUBRIH által hangsúlyozott tény számunkra nagy jelentőségű. A likvidák és a nazálisok után alkalmazott *p, t, k* írásmód, mint a gemináták gyenge fokú jelölése, azonos az erős fokú jelöléssel (vö. RAPOLA fenti megállapítását). Tehát a két fok írásmódjában még nem volt határozott különbség. És ennek a ténynek véleményünk szerint az eredeti viszonyokat kellene tükröznie. BUBRIH mégis rövidebb geminátákról beszél a gyenge fokban. Mi azonban az erős fok hosszú geminátáit az eredetibb felerősödött *p, t, k*-ra, illetve *p, t, k*-ra vezettük vissza. Akkor ezen hangok gyenge fokú megfeleléseinek is éppen ilyen kiindulási formákra kellene visszamenniük. Tehát számolhatunk azzal, miszerint volt idő, amikor a gemináták gyenge és az egyszerű mássalhangzók erős foka különbözött egymástól, ahogy ezt a karjalai nyelv példája még ma is illusztrálja. A két hang egybeesése ennél fogva erősödést tételez fel az egyszerű mássalhangzók erős fokában, ami viszont megfelel feltevéseinknek.

Végül is arra a meggyőződésre jutunk, hogy a geminátákat az erős fokban az erősödés, az egyszerű zárhangokat a gyenge fokban pedig a leníció következményeinek kell tekintenünk. A kiindulási formák pedig valamelyik felerősödött *k, t, p*-ben keresendők, amelyek viszont a rendes *k, p, t*-re mehetnek vissza. Leszögezhetjük tehát, hogy a mai geminátákhoz vezető intervokális helyzetű folyamatok párhuzamosan folytak le azokkal, amelyeket az egyszerű mássalhangzók esetében figyelhetünk meg.

Vizsgálódásaink folyamán tehát más eredményekre jutottunk, mint SETÄLÄ és COLLINDER, akik a gemináták változási viszonyait a *kk, tt, pp ~ kk, tt, pp* eredeti állapotra vezették vissza.¹⁵

5. A z *sk, st, sp, št, šk* mássalhangzócsoportok

A nazális, illetve likvida + zárhang mássalhangzócsoportok, valamint a zárhang intervokális helyzetének megvizsgálása után elkezdhetjük az *sk, st, sp* kombináció elemzését. A fentebbi analízisnek alávetett kapcsolatokhoz viszonyítva itt jelentősen megnőtt az első összevető zártságának tömege. Az *s* spiráns lényegesen közelebb áll a mássalhangzókhoz (zárhangokhoz), mint a magánhangzókhoz. Tehát sokkal nagyobb ellenállást kell tanúsítania a gyengülés-erősődéssel szemben, mint a nazálisoknak és a likvidáknak, és ennek

¹³ BUBRIH, Isztorieseszkaja fonyetika... 142. l.

¹⁴ Uo. 142. l.

¹⁵ SETÄLÄ: JSFOU. XIV/3: 10–11; COLLINDER, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. 46–47. l.; COLLINDER, CGUL 217. l. és Introduktion till de uraliska språken 112. l., ahol ezt írja: „Det är ovisst om det fanns geminerade klusiler i UU eller ens i UFU” (UU = ósuráli, UFU = ósfinnugor), Vö. még: KANGASMAA—MINN E., Vepsän klusiilisysteemi, Sananjalka 6 (1964), 29. l. Azt a véleményt képviseli, hogy a gemináták a közfinnben két allofón formájában jelent meg: *kk* és *kk*.

következtében a második komponens változásainak kevésbé érzékelhetőnek kell lenniük.

A felerősödött, illetve legyengült légáramlás az *s* résén meglehetősen sokat veszít erejéből, és így legyengülve jut el a második összetevőig, amely gyakorlatilag változatlan maradhat. Erre a germánból hozhatunk példákat. Az ősgermánban az *sk*, *sp*, *st* csoportok változatlanul megmaradtak.¹⁶ Az *sk* és *st* az örményben is és a keltában is ellenállt az erősödésnek.¹⁷ Ennek ellenére az *sp* csoport *p*-je mindkét utóbbi esetben megváltozott, ami azzal magyarázható, hogy ez a mássalhangzó mindkét nyelvben természeténél fogva gyenge volt. Ezen csoportok elméleti stabilitását tehát gyakorlatilag az indoeurópai nyelvekből vett adatok is bizonyítják. Ebből arra következtethetünk, hogy a finnugor nyelvek sem fognak másképp viselkedni ezen a téren. A mai finn nyelv sokrétűen alátámasztja ezt az elméleti megalapozást. Az *sk*, *st*, *sp* mássalhangzó-csoportokat nem érintette a fokváltozás: *leski*: *lesket*, *lastu*: *lastut*, *püspa*: *püspat*. Ugyanezt az állapotot találjuk Agricolánál is: *piftä*: *piftyn*, *müiftö*, *vastanrupe*, *cofka*, *lafke*, *lafkehen* (*laskeksen*), *vskalta* (*uskalta*).¹⁸

BUBRIHnak ezzel kapcsolatban az a véleménye, hogy ezekben a hangcsoportokban eltűnt az erős és a gyenge fok különbsége, és emiatt fonetikailag kiléptek a fokváltakozásból.¹⁹ De egyáltalán nem okolja meg, miért történt így. Felfogásunk szerint a szóban forgó mássalhangzócsoporthoz sohasem ismerték a fokváltakozást, és ennek oka sajátos strukturális felépítésükben rejlik, az *s* nagy zártsági tömegében, valamint az egész csoport aránylag jelentős szilárdságában. A fentiekkel nem azt akarjuk mondani, hogy az *sk*, *st*, *sp* mássalhangzócsoporthoz sohasem gyengülnek meg. Távoll állunk az efféle kijelentésektől. Ha majd a folyamat elég erős lesz, akkor itt is hatni fog a második összetevőre. Ez azonban bizonyos törvényszerűségek szerint fog lezajlani. Az *sk*, *sp*, *st* csoportok különböző ellenállóképességgel rendelkeznek. Ez ismét belső felépítésükből adódik. A leglazább az *sk*, mivel a leginkább eltérő elemekből áll. Egy predorzális és egy posztdorzális hang meglehetősen távol áll egymástól. Ennél kompaktabb az *sp* (de ritkán fordul elő), a legszilárdabb viszont az *st* csoport, amely két dentális hangból tevődik össze. Ebből az következik, hogy a gyengülésnek és erősödésnek először az *sk* hangcsoportra kell hatnia. Az asszimilációnak, amely viszont a két összetevő hasonlóságán alapul, először az *st* kombinációt kellene érintenie. Elméleti fejtegetésünk klasszikus példáját az észti nyelv nyújtja, ahol az *sk* csoportban gyenge fokban a *k* nullává gyengült, az *st* azonban megmaradt. Ugyanez a jelenség a finn nyelvjárásokban sem ismeretlen. Ez elsősorban a dél-hämei nyelvjárásra vonatkozik, amelyben az *sk* alávettette magát a fokváltakozásnak, az *st* azonban nem. Pl.: *poski*: *poset*, *koski*: *kosen* (vö. KETTUNEN, SM III. 105. l.)

A zárhangnak az *sk*, *sp*, *st* csoportokban való viselkedése, különösen a fokváltakozáson kívülálló helyzete, nem zárja ki a gyengülés feltételezését a gyenge fokban. Fejlődését azonban csak ennek alapján érthetjük meg. Szeretnénk még arra is rámutatni, hogy a tárgyalt mássalhangzócsoporthoz más finnugor nyelvben is elég stabil jellegűek. Sőt olyan nyelvek, amelyekben már

¹⁶ ZABROCKI, UL. 29–30. l.

¹⁷ Uo. 136–138, 176–177, 180. l.

¹⁸ OJANSUU H., Mikael Agricolan kielestä, 70–71, 73–74, 81, 83, 106; RAPOLA, SKHP 77. l.

¹⁹ BUBRIH, Isztroicseszka ja fonyetyika finszkgogo-szuomi jazika. Petrozavodszk, 1948. 143. l.

előrehaladottabb leníció található, mint a zürjén és a votják, megtartották az *sk, st* csoportokat. SETÄLÄ az erősfokú *sk, st*-nek megfelelő *zk, zt*-t rekonstruált a gyenge fokban, de megkérdőjelezte.²⁰

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felerősödött vagy a legyengült légáramlás annyira levezetődött az *s* résén, hogy az utána következő zárhangban már semmiféle változást sem hozhatott létre. Ha azonban az első komponens zártsága tovább növekszik, változással kell számolnunk, miközben a második változatlan marad. Elméletileg az *s* is megváltozhat. Erre megfelelő példákat az észti nyelvben találunk.

Az *sk, st, sp* csoportok viselkedése más szempontból is fontos számunkra. Mindkét fokban eredeti formájukban jelennek meg, vagyis ugyanaz az alak fordul elő függetlenül attól, hogy a második szótag nyílt volt-e vagy zárt. Ez arra jogosít fel bennünket, hogy a második szótag zártságát vagy nyíltságát (és az ezzel kapcsolatos különböző hangsúlyviszonyokat) ne soroljuk a fokváltakozást létrehozó tényezők közé. Hogyan magyarázhatunk meg ezen elv alapján olyan eseteket, mint az *sk*: *sõ* finn nyelvjárási váltakozás az *st*: *st* egyidejű megmaradása mellett?²¹ Miért érvényesült a második szótag zártsága az *sk* esetében, és ugyanakkor miért nem az *st*-nél? Véleményünk szerint a jelzett állapottal kapcsolatban az előzetesen kifejtett magyarázat a legvalószínűbb.

Ide tartoznak az eredeti *št, šk* csoportok is. Az *št* a *ht*-be ment át, az *šk* pedig *hk*-ba. A *ht* a mai finn irodalmi nyelvben rendszeresen aláveti magát a fokváltakozásnak, pl. *lehti*: *lehdén*, *tähti*: *tähden*, a *hk* csak részben. Pl.: *nahka*: *nahan* mellett *nahkan* is előfordul, *vihko*: *vihon*, de *vihkon* is; (e előtt *j* is: *puhkeaa-puhjennut*). A fokváltakozás hiánya a *hk* esetében majdnem szabályszerű jelenség hosszú magánhangzó, diftongus, valamint a második szótag után. Pl.: *kyhky-kyhkyt*, *keuhko-keuhkot*.²²

Az Agricolánál előforduló *hg, dh* írásmód (ezen csoport gyenge fokában) BUBRIH szerint spiránst jelöl.²³ Szerinte a *h* gyengén hangzott, és emiatt nem válhatott el élesen a második összetevő az előtte álló magánhangzótól, s így aztán ugyanazon a fejlődésen ment át, mint intervokális helyzetben. Egyébként a *hk* helyett gyenge fokban *hgh, hg, chg*-t, valamint *h-t* (azaz *hø-t*) találunk: *tuhghas, rahgan, rochgennut*,²⁴ *nahan, wihitty*.²⁵ A gyenge fokú *ht-t* *hd, dh* és *h*-val (azaz *hø*) adják vissza.²⁶ RAPOLA afelé a nézet felé hajlik, hogy *s* és *h* után az eredetileg uralkodó fokváltakozás-nélküliség *h* után előforduló *k* és *t* esetében csak később alkalmazkodott a fokváltakozáshoz. A régi irodalmi nyelvnek azonban olykor még az eredeti állapotot kell tükröznie. Úgy véli, hogy Agricolánál ennek nyomát meg lehet találni, akinél a fentebb említett alakok mellett a következők is előfordulnak: *hechkutta, Laghckot, vlospuhckenut, en tacto*.²⁷ HAKULINEN is hasonló véleményt képvisel: „Ursprünglich dürften solche Konsonantenverbindungen, deren erste Komponente *s* oder *h* und deren hintere Komponente *k, t* oder *p* waren, ausserhalb des Stufenwechsels ge-

²⁰ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 16. l.

²¹ KETUNEN, Eestin kielen äännehistoria, Hki 1929. 29—30, 60. l.

²² BUBRIH, Isztoriceszkaja fonyetyika... 141. l.

²³ Uo. 141—142. l.

²⁴ RAPOLA, SKHP 113. l.

²⁵ Uo. 119. l.

²⁶ Uo. 128—129. l.

²⁷ RAPOLA, SKHP 112. l.

standen haben. Von diesen Verbindungen hat sich heutzutage *hk* teilweise und *ht* völlig dem Wechsel angepasst . . .”²⁸

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt csoportok második tényezője olykor ugyanúgy fejlődött, mint az intervokális helyzet megfelelő hangjai, olykor viszont a fokváltkozás elmarad. Nehéz eldönteni, mi idézte elő a váltakozást ott, ahol megvan. Analógiás illeszkedés vagy szabályosan végbe-menő fejlődés, azaz gyengülés, vagy pedig mindkét tényező hatása együttvéve. E változatos képre, különösen pedig a *hk* gyakori fokváltkozás-nélküliségére való tekintettel nem szeretnénk a *t* és a *k h* utáni pozícióban előforduló gyenge fokú megfeleléseinek fejlődését az intervokális helyzetben valóval azonosítani — amint ezt BUBRIH állítja. Csatlakozunk RAPOLA és HAKULINEN azon nézetéhez, amely szerint ezekben a csoportokban eredetileg nem volt fokváltkozás. Elméletileg a *h*-nak nagyobb ellenállást kellett kifejtenie a gyengüléssel szemben, mint egy magánhangzónak. De ez csak az *š > h* átmenet után következhetett be, vagyis később, mint intervokális helyzetben, s hatásának is gyengébbnek kellett lennie. Eszerint a fokváltkozás-nélküli forma inkább elvárható, mintsem az, amelyben a fokváltkozás lebonyolódott. A finn nyelvjárásokban is meg lehet figyelni a fokváltkozás hiányát a *ht* és a *hk* csoportokban az első hosszú szótag után.²⁹

Mindenesetre elfogadhatjuk, hogy a *ht*, *hk*-nál intenzívebb volt a gyengülés, mint az *st*, *sk* csoportok esetében. Ennek fordítottja pedig érthetetlen lenne.

Végül még egy megjegyzést szeretnénk a mondottakhoz hozzáfűzni. A *ht* csoport majdnem rendszeresen aláveti magát a fokváltkozásnak. A *hk*-nál viszont gyakran találunk a váltakozás mellett anélküli állapotot is, ami a gyengülés kevésbé intenzív hatását jelzi. Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a *hk* csoport komponensei szorosabban összetartoznak, mint a *ht* elemei. A fokváltkozás képe a tárgyalt csoportnál meglehetősen tarka. Ilyen változatokkal teli talajon az analógia is kibontakozhatott.

6. A *ks*, *ts*, *ps* mássalhangzó csoportok

Az *sk*, *st*, *sp* után rátérünk a *ks*, *ts*, *ps* mássalhangzócsoporthoz elemzésére. Már az *sk*, *st*, *sp* kapcsolatknál megemlítettük, hogy az első összetevő zártsága igen nagy fokot ért el. Ennek következtében a legyengült vagy felerősödött légáramlás annyira levezetődhetett, hogy már nem tudott hatni a második alkotóelemre. Az első komponens azonban elméletileg alávetetheti magát a fokváltkozásnak. Ugyanennek kellene vonatkoznia a *ks*, *ts*, *ps* csoportokra is. A folyamat először a zárhangot fogja érinteni, tehát azt a mássalhangzót, amelynél legnagyobb a zártság foka. Ennek megfelelően a fokváltkozásnak az első összetevőn kellene érvényesülnie. Ezen elméleti feltételezés szerint viselkednek a tárgyalt csoportok az indoeurópai nyelvekben. A germánban a *p* és a *k* megváltozott. Pl. ófn. *wefsa*: lat. *vespa*; ófn. *ahsa*: lat. *axis* (a *ts* már korábban asszimilálódott).³⁰ Hasonló viszonyokat találunk az örményben is.³¹

²⁸ HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache. I Bd. 1957, 40. l.

²⁹ KETTUNEN, SM III. 101—105 és 135. l.

³⁰ ZABROCKI, UL 31. l.

³¹ Uo. 156. l.

Milyen fejlődéssel számolhatunk a finnben? Ha a mai gemináták rövid *k*, *t*, *p*-re mennének vissza, akkor az eredeti *ks*, *ts*, *ps* csoportoknál az erős fokban a zárhang megnyúlását várhatnánk a gemináták erős fokának megfelelően, a gyenge fokban ismét *ks*, *ts*, *ps*-t.

Szenteljünk most néhány szót a legrégebb finn nyelvemlékek írásmódjának. A *ks* jelölésre rendszerint az *x*-t használták.³² Agricola pl. *yxi*, *caxi*-t ír. A *ts* esetében a kép sokkal tarkább és komplikáltabb. A következő jeleket alkalmazták: *tz* (a legelterjedtebb), *dz*, ritkábban *tzs*, *ttz*, *ttzs*, *z*, *ts*, *dzs*, *dsz*, *ss*, *sz*, *s*, később *hdh*, *dhz* is. Agricolánál a következőket találjuk: *tz*, *fz* és néha *dz*. Pl.: *itze*, *Joutzen* (gen.), *ioudzen*, *Suiszila* (suitsilla), *kuszuin*.³³ Ez az írásmód mindkét fokra vonatkozik, azaz fokváltakozás-nélküli állapotot tükröz. Sok esetben spiránst jelölhetett. Azonban SETÄLÄ szerint a finn irodalmi nyelv legrégebb szakaszában az eredeti kiejtésnek *ts*-nek kellett lennie. „... kuitenkin on syytä päättää, että siihen aikaan, jolloin suomen kirjakieli perustettiin, *ts* ääntäminen oli vielä jotenkin yleinen, sillä eihän muuten voi selittää, että juuri *tz*, *dz* merkit valittiin tätä äänneyhdistystä osottamaan.”³⁴ Később SETÄLÄ lehetségesnek tartja, hogy a *tz* Agricolánál *θs*-t jelölhet.³⁵ OJANSUU szerint viszont Agricola a *tz*-t *θθ* rögzítésére használta.³⁶ RAPOLA hozzáfűzi, hogy a legrégebb *tz*-s írásmód valóban *ts*-t jelölhetett, emellett azonban már korán elterjedt a *θθ* kiejtés.³⁷ Úgy látszik, hogy ő is a fokváltakozás nélküli közfinn *ts*-ből indul ki.³⁸

Ma *ts*-t csak az irodalmi nyelvben találunk, és néhány délkeleti finn nyelvjárásban. Most pedig arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, miért nem vetette magát alá a fokváltakozásnak ez a mássalhangzócsoport. HAKULINEN így ír ezzel kapcsolatban: „Es ist kaum wahrscheinlich, dass die Gruppen *ks* und *ps* (*maksaa* 'zahlen, kosten', *lapsi* 'Kind' usw.) dem Stufenwechsel unterworfen waren. Dagegen erscheint es nicht unmöglich, dass dem heutigen unveränderlichen *ts* z. B.: in *metsä* 'Wald' ~ *metsän* gen. sg. im Urfinnischen das Wechselverhältnis *tts* ~ *θts* vorausging.”³⁹

HAKULINEN azonban nem alapozta meg nézetét. SETÄLÄ a *ks*, *ts*, *ps* csoportokban az erős fok általánosítását látja, amennyiben a finnugorban tételezi fel a **ks* ~ **ps*, **ts* ~ **ds*, **ps* ~ **βs* váltakozást.⁴⁰ TOIVONEN az ősfinnre a geminátákhoz hasonlóan *tts*: *θts* csoportokat következtetett ki.⁴¹

Kíséreljük meg elemezni a *ks*, *ts*, *ps* kapcsolatok jellegét. Itt nem egyes mássalhangzókkal van dolgunk, hanem hangcsoportokkal. Az explozívákat a spiránsok támogatják és ezáltal az egész csoport meglehetősen szilárd. A fel-erősödött vagy a lecsökkent légáramlatnak az egész csoport tömegét le kell győznie, vagyis nagyobb ellenállást, mint az egyes mássalhangzóknál. Ha ezek a folyamatok az általunk feltételezett *p*, *t*, *k* hangoknál csak a geminált és a rövid zárhang különbségét tudták létrehozni (*kk* ~ *k*, *tt* ~ *t*, *pp* ~ *p*),

³² RAPOLA, SKHP 77, 79. 1. és VK. 1962. 45. 1.

³³ Vö.: SETÄLÄ. YH 172—179. 1.; OJANSUU, Mikael Agricola kielestä. 18—19. 1., RAPOLA, SKHP. 85—95. 1. és RAPOLA, VK 30—31. 1. 48—50. 1.

³⁴ SETÄLÄ, YH 177. 1.

³⁵ Tietosanakirja IX. 395. 1.

³⁶ OJANSUU: im. 18—19. 1.

³⁷ RAPOLA, SKHP 180. 1.

³⁸ Uo. 182. 1.

³⁹ HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache 1. Bd. 1957. 42. 1.

⁴⁰ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 13—14. 1.

⁴¹ TOIVONEN, Kantasuomen **θts*-*θts*(*ts*), *ts*-s; Virittäjä 1932: 145. 1.

ennek a különbségnek még kisebbnek kellett volna lennie a *ks*, *ts*, *ps* első összetevőinél a gyenge és az erős fok között. Később mindkét fokban kiegyenlítődés következhetett be, vagy a létrejött különbség fokozódott, és a többi váltakozási viszonyhoz alkalmazkodott. Ez azonban függött a nyelvben akkor ható folyamatoktól. Az első lehetőséget a mai finn irodalmi nyelv és a vepsze tükrözi. A másodikat az észti, a vót és a lív. De azokban a nyelvekben is, amelyekben megvan ezen csoportok fokváltakozása, az első komponens váltakozik, pl. az észtben: *ks*: *ks*, *ts*: *ts*, *ps*: *ps*.⁴² A második változatlan marad.

Az előbb vizsgált csoport viselkedését tehát könnyen megérthetjük az erősödés és gyengülés alapján.

Talán érdekes lesz megemlíteni a finn nyelvjárások helyzetét. KETTUNEN szerint a *ks* mindenütt, minden helyzetben változatlanul megmaradt,⁴³ a *ts* pedig különbözőképpen fejlődött, s helyette a következőket találjuk: *tt*, *θθ*, *hh*, *ss*, *ht* és természetesen *ts*.⁴⁴ Ezek a hangcsoportok néhány dialektusban elszenvedtek a fokváltakozást, másokban nem. RAPOLA mégis úgy véli, hogy a közfinnből származó ősnelvjárások még sokáig a *ts* fokán maradtak, és ezzel kapcsolatosan megjegyzi: „Kantasuomesta polveutuvat suomalaiset heimo-murteet ovat luultavasti vielä kauan olleet *ts*: n kannalla. Siitä on yleisesti kehittynt *θθ* (~*θ*) ja myöhemmin tästä toisissa murteissa *ss* (~*s*), toisissa *tt* (~*t*) tai *ht* jne. Vain kaakkosismissa murteissa *ts* on säilynt nykypäiviin asti, mutta on varsin todennäköistä, että niihin aikoihin, jolloin suomen kieltä merkittäessä ruvettiin *tz*-kirjainyhtymää käyttämään, ja osaksi vielä Agri-colankin aikoina *ts*-ääntämys on ollut nykivistä laajemmilla alueilla säilyneenä ja että jotkut vanhimmista kirjailijoistamme ovat *tz*: lla tarkoitaneet sitä.”⁴⁵ SETÄLÄ a *ts*, *ss* helyettesítéseken az egykori erős fok (*ts*) általánosítását, az összes többiben a gyengéét (*δz*) látja.⁴⁶ Véleményünk szerint itt egyszerű asszimilációval van dolgunk, amely korábbi következtetéseinknek megfelelően a *ts*-kombinációnál gyorsabban mutatkozik, mint a *ks*-nél. A *ts* csoport két dentális komponensből tevődik össze, amelyek közelebb állnak egymáshoz, mint a *ks* elemei. A *ts* csoport esetében az asszimilációnak jóval később kellett bekövetkeznie, mert az újonnan alakult hangcsoportok a gemináták analógiájára nem mindig alkalmazkodtak a fokváltakozáshoz.

Itt szeretnénk megismételni, amit már az *sk*, *st*, *sp* csoportoknál r-ondtunk, hogy ti. a nyílt és a zárt szótag elve eredetileg nem játszott lényeges szerepet, ahogy ezt még ma is bizonyítja a finn irodalmi nyelv és néhány finn dialektus. Döntő tényező a gyengülés és erősödés folyamata volt, valamint az aránylag kompakt mássalhangzócsoportok.

7. A *kt*, *pt*, *tk* mássalhangzócsoportok

Már a *k*, *t*, *p* hangok *s* utáni viselkedéséből kikövetkeztethetjük a *kt*, *pt*, *tk* csoportok második összetevőjének sorsát, természetesen azon feltétel mellett, ha az első változatlan marad. Az első alkotórész zártsága itt érte el a maximális

⁴² KETTUNEN, *Eestin kielen äännehistoria*, Hki 1929. 29–43. 1.

⁴³ KETTUNEN, SM III. 19. 1.

⁴⁴ Uo. 22–25. 1.

⁴⁵ RAPOLA, SKHP 90. 1.

⁴⁶ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 13–14. 1.

fokot. Nézetünk szerint lehetetlen, hogy az explozíva érintetlen maradjon az *sk*, *sp*, *st* csoportokban, a *kt*, *pt*, *tk* esetében azonban gyengülésnek vagy erősödésnek lenne kitéve a második komponens. Bár a jelenség fordítottja érthető és elképzelhető. Itt a folyamatnak először az első komponensre kell hatnia, és a változások feltehetően ezen mutatkoznak előbb. Legalábbis erre utalnak a többi nyelvből vett példák. Az ősgermánban $pt > ft$, $kt > \chi t$ lett. Hasonló fejlődést látunk a keltában is: $pt > \chi t$, $kt > \chi t$.⁴⁷ Azt tapasztaljuk tehát, hogy az első tényező eltolódik, a második érintetlen marad.

A mai finn nyelvben csak a *tk* hangkombináció viselkedik várakozásunknak megfelelően. Ezt a csoportot nem érintette a fokváltakozás: *pitkä*: *pitkän*, *kotka*: *kotkan*, *matka*: *matkan*. A többi, azaz a *kt* és *pt* másképp fejlődött; mindkettő *ht*-vé vált. Ezt az alakulást POSTI a germán helyettesítéssel magyarázza.⁴⁸ Mi azonban szeretnénk ezzel kapcsolatban bizonyos párhuzamos, a kelta nyelvben is megtalálható jelenségekre utalni, ahol intervokális helyzetben a következő fejlődéssel állunk szemben:

$p, t, k > (h)$, t, k (t, k erős és aspirált zárhangok)
 $b, d, g > b, d, g$ (felerősödött médiák).⁴⁹

A *pt*, *kt* csoportokból χt keletkezett. ZABROCKI itt először az első komponens aspiráltságát tételezi fel, és csak azután a spirántizálódását, amelyet végső fokon a disszimiláció eredményének tekint. Véleményünk szerint a disszimilációs folyamatot feltételezhetjük az ősfinnben is, amit az a tény támogat, hogy azokban az esetekben, amelyekben *kti*, *pti* a megfelelő *k**si*, *p**si* kapcsolatba ment át, az első komponens eredeti formájában sértetlenül maradt, pl. *kaksi* < **kakti*: *kahden* < **kakten*: *vyhti*: *vyhden*, de *viipsinpuut*.⁵⁰ Itt a disszimiláció másként bonyolódott le, és ennek folytán megteremtődtek a *k*, ill. a *p* megmaradásának feltételei. Ha a $kt > ht$, $pt > ht$ csoportok fejlődését germán hatással magyarázzuk, s kijelentjük, hogy a germán hangrendszer *kt* és *pt* kapcsolattal nem rendelkezett (ezek a hangok χt -vé és *ft*-vé váltak), és hogy ennek következtében ezeket a *ht*, *ft*-vel helyettesítette,⁵¹ akkor fel kell tennünk a kérdést, miért nem ment végbe hasonló helyettesítés a *ps*, *ks* kombinációnál. A germánban nem is voltak ilyen hangcsoportok. A *ps* *fs*-sé, a *ks* viszont χs -sé vált.⁵² Úgy látszik, POSTI valóban feltételezi, hogy a germánok a *ps*, *ks* csoportot *fs*, *hs*-sel helyettesítették. A finnek pedig nem tudták artikulálni ezeket a hangkapcsolatokat, mivel ilyenek nem léteztek hangrendszerükben.⁵³ Felvetődik a kérdés, milyen volt valójában a germán hatás foka, ha a finnek egyes esetekben megtartották sajátos kiejtésüket, másokban viszont engedtek a germán befolyásnak (l. POSTI magyarázatát a fokváltakozás keletkezéséről az egyes zárhangoknál, amely szerinte germán hatásra ment végbe, FUF. XXXI, 74–79. l.), szemben a fokváltakozás hiányát mutató *kl*, *kr*, *tv*, *ön* csoportokkal, amelyeknél e hatás nem érvényesült (uo. 81. l.). Vö. még a gemináták fokváltakozásáról szóló nézetét, amely szerint az utóbbi a germán hatástól függetlenül bonyolódott le (uo. 80. l.).

⁴⁷ ZABROCKI, UL. 31, 177–178. l.

⁴⁸ POSTI: FUF. XXXI. 38–48. l.

⁴⁹ ZABROCKI, UL. 178–180. l.

⁵⁰ HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache I. Bd. 35–36. l.

⁵¹ POSTI: FUF XXXI, 40, 47. l.

⁵² ZABROCKI, UL. 31. l.

⁵³ POSTI: FUF XXXI. 91. l.

Nem kell azonban idegen befolyást feltételeznünk, ha megvan az a lehetőségünk, hogy a finn mássalhangzó-állományt önálló fejlődés eredményeként világsuk meg.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a most tárgyalt mássalhangzó-csoportokban az erősödés-gyengülés hatását más folyamat homályosította el. Csupán a *tk* viselkedett várákozásunknak megfelelően. A *kt* és *pt* esetében disszimilációs folyamatot állapítottunk meg, amelyet talán úgy kell felfognunk, mint az asszimilációval szembeni reakciót. Tudjuk, hogy az ilyen *kt* > *tt* teljes hasonulás nem az első szótag után következett be, pl. *este* ~ part. sg. *estettä* < **estektä*, *kaste* ~ part. sg. *kastetta*, *huone* ~ part. sg. *huonetta*. A dialektusokban azonban itt is disszimiláció jelentkezik, pl.: *huonehta*, *venettä*.⁵⁴ Hogy ezt a kérdést véglegesen megoldhassuk, részletesen meg kell vizsgálnunk a finn nyelvet az asszimiláció és disszimiláció folyamatainak szempontjából.

8. A zárhang + *n, l, r, j, v* hangcsoportok

Ebben a fejezetben az imént tárgyaltakhoz hasonló hangkapcsolatokkal foglalkoztunk. A következő mássalhangzó-csoportokat vizsgáljuk: *kn, kl, kr, kj, pl, pr, pj, tn, tr, tj, tv*. A csoport első összetevője ezeknél is ugyanúgy, mint a *ks, ts, ps* esetében. A szóban forgó folyamatoknak tehát párhuzamosan kellett lefolyniuk. Itt is az első komponenst a második támogatja, és ezáltal a folyamatnak az egész csoport tömegét kell leküzdenie. Ismét a germán nyelvekből hozhatnánk példákat arra, hogy az ilyen csoportok nagyobb ellenálló képességgel rendelkeznek, mint az egyszerű mássalhangzók. Az ősgermánban a *tr* hangkombináció az erősödés hatása alá került, ami eltolódást eredményezett, de változatlan maradt az ófelnémetben. Ennek okait ZABROCKI a második (ófelnémet) hangeltolódás gyengébb erősödési folyamatában látja, valamint abban, hogy itt mássalhangzó-csoporttal volt dolgunk.⁵⁵ (Az egyedül álló *t* > *zz* affrikátává vált.) A *dr* pedig erősödés hatása alá került. Azt gyanítjuk, hogy a balti-finn nyelvek történetében csak mérsékelt erősödés tapasztalható. Erre még később rátérünk. Természetesen a most tárgyalandó csoportok lazábbak, mint a *ks, ts, ps*. (A második összetevő nyiltabb, mint az *s*.)

Éppen az erős és gyenge fok különbségének ezekben a csoportokban majdnem valamennyi balti-finn nyelvben meglévő hiánya arra enged következtetni, hogy ezek oly mértékben tanúsíthattak ellenállást a gyengülés-erősödés folyamatával szemben, hogy a két fok között csak jelentéktelen eltérés jött létre, amely kiegyenlítődés útján ismét eltűnhetett.

E hangkapcsolatok fejlődése a finnben igen eltérő, különösen a nyelvjárásokban. Ezért nem csoda, hogy a kiindulási alapokat különbözőképpen rekonstruálták. SETÄLÄ⁵⁶ a **kl*: **γl*, **pr*: **βr* stb. váltakozásból indult ki. Véleménye szerint az erős fokot a keleti finn nyelvjárásokban a *kakla*: *kaklan*, *nakra*: *nakran* típusú formákban találhatjuk meg; a gyenge viszont a nyugatiakban vált általánossá, ahol a feltételezendő spiráns helyett egy magánhangzó jelenik meg. (Pl. *kaula*: *kaulan*, *naura*: *nauran* stb.)⁵⁷ Úgy látszik azonban,

⁵⁴ HAKULINEN: i.m. 37. l.

⁵⁵ ZABROCKI, UL 87–88. l.

⁵⁶ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 11–12 l.

⁵⁷ KETTUNEN, SM. III. 33. l.

hogyan SETÄLÄ nem mindig ezt az álláspontot képviselte. Az YH-ban a csoport első komponenseként zöngés zárhangot tételezett fel, amikor ezt írja: „Katsoen siihen edustukseen, joka tavataan eri kielissä, ei saattane kieltää, että yhteissuomalaisissa alkumuojoissa ovat olleet puheäänelliset *g, d, b*; ne ovat kyllä saattaneet osittain syntyä aikaisemmista puheäännettömistä . . . , mutta varmaakin ovat ne näissä tapauksissa yhteissuomalaisena aikana tulleet puheäänellisiksi muiden ennestään olevien konsonanttiyhdistysten mukaan.”⁵⁸ Tehát a következő csoportok meglétét tartja valószínűnek: *gn, gl, gr, gj, bl, br, bj, dn, dr, dj, dv*. Ugyanebben a paragrafusban az első összetevő vokalizációjával foglalkozva, feltételezi, hogy a közfinnben a *g, b, d* spiráns hangértékekkel rendelkezett. Következésképpen a különböző nyelvekben a spiránsoknak zárhangokká való fejlődésével kellene számolnunk.⁵⁹ KETTUNEN viszont úgy véli, hogy ebben a helyzetben ismeretlen volt a fokváltakozás, és hogy a magánhangzós formákban függetlenül a következő szótag zártságától vagy nyíltságától a zárhang vokalizálódott.⁶⁰ KETTUNEN, úgy látszik, zöngétlen okkluzívákból indult ki.⁶¹ RAVILA is csatlakozott azon nézetéhez, hogy a fentebb említett csoportokban a fokváltakozás nem fordult elő.⁶²

Mielőtt azonban kifejtjük a kiindulási alakokkal kapcsolatos nézetünket, tekintsük át az idevonatkozó nyelvi anyagot.

A *kn, kl, kr, kj* mássalhangzó-kapcsolatokban a zárhangok helyett *u* vagy *y* magánhangzót találunk az irodalmi nyelvben, valamint a nyugati nyelvjárásokban; tehát: *vaunu* < **vagnu*: *vaunun*; *kaula* < **kakla*: *kaulan*, *mäyrä* < **mägrä*: *mäyrän*, *laaja* < **lagja*: *laajan*. A keletiekben pedig helyenként még *k* szerepel.⁶³ A *tr, tn, tj, tv* mássalhangzócsoportok egy kissé másképp viselkednek, mint a *kn, kl, kr, kj*. Az irodalmi nyelvben a zárhang helyett csak a *tr* csoportban található magánhangzó. A *tn*-nél pedig teljes asszimiláció jött létre, és a *tj, tv* megtartotta a zárhangot. Példák:

- *-tr-: *aura* (< **adra*): *auran*
- *-tn-: *linna* (< **lidna*): *linnan*
- *-tj-: *patja*: *patjan*
- *-tv-: *latva*: *latvan*

(SETÄLÄ YH 143—144; KETTUNEN SM III. 38—42. l.)

A nyugati nyelvjárásokban (a *tj, tv* csoportokban) a *t-t* ugyanazok a hangok helyettesítették, mint intervokális helyzetben, azaz *l, r, d, d, pl*: *latva, vilja, larva, parja, ladva, viđja, ladva, padja* (KETTUNEN, SM III, 53—55. l.). Most nem szándékozunk részletesebben foglalkozni a nyelvjárási alakokkal. Fontos talán ebben a vonatkozásban az a megjegyzés, hogy a *tn, tj, tv* hangpárok esetében a zárhang helyett soha sincs magánhangzó,⁶⁴ míg ez a többi idevonatkozóban megtalálható. Nem csoda tehát, hogy ezekben a hang-

⁵⁸ SETÄLÄ, YH 160. l.

⁵⁹ Uo. 161. l.

⁶⁰ KETTUNEN, SM III, 37, 40, 54—55. l.

⁶¹ Uo. 33—35. l. Vö. Vatjan kielen äännehistoria, Hki, 1930. 34, 35. l.

⁶² RAVILA, Astevaihtelun arvoitus. Virittäjä 1951: 297. l.

⁶³ SETÄLÄ, YH 145—146. l.; KETTUNEN, SM III. 48—51. l.

⁶⁴ Vö. PIKAMÄE, Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles.

kapcsolatokban a zárhangok másképp viselkednek. Mégis megállapíthatunk a *tn*, és a *kr*, illetve *tr* között egy lényeges különbséget: a *tn* csoport kompaktabb, mint a két u óbbi. Kevésbé eltérő elemekből áll, mint a *kr*, *tr*, és ezért fogékonyabb az asszimiláció iránt. Majdnem ugyanazt mondhatjuk a *tj*, *tv*-re is.

A *pl*, *pr* csoportokban a zárhangok a *kl*, *kr*, *tr*-hez hasonlóan szerepelnek. A nyugati nyelvjárásokban ezeket az *u* vagy *y* magánhangzó váltja fel, a keletiekben pedig megmaradnak (*kaulas-kaplas*, *saura-sapra*).⁶⁵ A *pj* esetében szintén kétféle fejlődéssel van dolgunk: *vi* a szokásos folytatás, de emellett *pi* is előfordul a keleti nyelvjárásokban. Pl.: *kavio*, *kapio*, *keviä kepiä* (vö. SETÄLÄ, YH 156. l., KETTUNEN, SM III. 51–53. l.).

Felmerül a kérdés, mely zárhangok fungáltak ezekben a helyzetekben az ősfinnben? A magunk részéről SETÄLÄ-hez hasonló álláspontról indulnánk ki e hangok rekonstrukciójánál. Azon folyamatok alapján, amelyeket a finnben megállapítottunk, a *gn*, *gr*, *gl*, *gj*, *dn*, *dr*, *dj*, *dv*, *br*, *bl*, *bj* csoportokat lehetne rekonstruálnunk. A mai *k*, *t*, *p*-t intervokális helyzetben (erős fok) korábbi *g*, *d*, *b*-re vezettük vissza, és feltételeztük a *k*, *t*, *p*-t létrehozó erősödést. Elméletileg lehetséges, hogy *gl*, *gr*, valamint *kl*, *kr* típusú csoportok léteztek. Az erősödés következtében az előbbieket *kl*, *kr*-be mentek át, és ezáltal az utóbbiakkal egybeestek. Az így felerősödött csoportok már elég nagy ellenállást tudtak kifejteni a későbbi ható gyengüléssel szemben. Ezen fejtegetéseink azokra a nyelvjárásokra vonatkoznak, amelyek mindkét fokban megtartották a zárhangokat. A viszonyok tehát úgy alakultak, mint az őfelnémetben, ahol *dr* > *tr*-be ment át, a régi *tr* azonban megmaradt, és egybeesett az újjal.

A gyenge fok hiányát ugyanúgy, mint a *ps*, *ts*, *ks* kapcsolatokban, az egész csoport nagyobb artikulációs tömege immanens módon magyarázza. Következésképp a várható leníció gyenge fokban nem következett be.

Intenzívebb gyengülési folyamatnak itt is a zárhang jelentősebb leníciójához kellett volna vezetnie és fokváltkozást eredményeznie a gyenge fokban. Tulajdonképpen ilyen állapottal számolhatunk a gyengülés középpontja közelében. Úgy látszik, ez a centrum a déli észtkben lelhető föl (vö. az intervokális zárhangok fejlődése az erős és a gyenge fokban). A mi értelmzésünk alapján valóban szabályos belső fejlődés eredményeként foghatjuk fel a déli észtkben található *kakl*: *kälä*, *kaĸr*: *kärä* váltakozási eseteket, amelyeket OJANSUU⁶⁶ az eredeti **kakla*: **kaylan* viszonyok folytatásának tartott. KETTUNEN viszont és újabban PIKAMÄE ezt a fajta fokváltkozást a mássalhangzós és magánhangzós formák kontaminációjával próbálta magyarázni.⁶⁷

Hogyan kell tehát értelmeznünk a zárhangok vokalizációját a nyugati nyelvjárásokban? Először is le kell szögeznünk, hogy ezt a fejlődést nem lehet gyengüléssel és erősödéssel megvilágítani. Utalhatunk azonban más nyelvek bizonyos jelenségeire, és e probléma megoldásának módjaira. Tudjuk, hogy ezen csoportok zárhangjainak különleges viselkedésére egyéb nyelvekből hozhatók fel példák. A nyugati-germánban a *p*, *t*, *k*, *f*, *β*, *h*, *ð*, *ɣ* hangok likvidák

⁶⁵ Vö. SETÄLÄ, YH. 145–146. l.; KETTUNEN, SM III, 49–51. l.

⁶⁶ OJANSUU, Ein südesthnischer Beitrag zur Stufenwechseltheorie. FUF. XII, 147. l.; Vö. még BUBRIH, Isztoricseszka ja fonyetyika . . . 143. l.

⁶⁷ KETTUNEN, Über „einen südesthnischen Beitrag zur Stufenwechseltheorie“ und über die Theorie selbst. MSFOu. LXVII, 202–204. l. és Suomen teeri sanasta ja sen vanhasta „astevaihtelusta“. Virittäjä 1928: 176–178. l.; PIKAMÄE, Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles. 29, 30. l. Vö. még KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria, Hki, 1929. 87. 90. l.

és *j*, *w* előtt geminátákká váltak. ZABROCKI erősödést tételez fel, amely a csoportok belső folyamataiból adódik, és a szótag problémájával kapcsolja össze.⁶⁸ A zárhang vokalizációja talán a finnben is a szótaghatár kérdésével függ össze. A problémát azonban részletesebben kellene megvizsgálnunk. Továbbá szem előtt kell tartanunk, hogy az idetartozó szavak nagy része jövevényyszó.

A fokváltakozás hiányát e csoportokban POSTI is a szótaghatárral hozza kapcsolatba, s a következőket írja: „In Proto-Germanic there were alternations like **χw* ~ **γw*, **fw* ~ *dw*, *sn* ~ **zn* according to Verner's Law. Should we not then expect a similar alternation in Proto-Finnic? I do not think that it is necessary to assume gradation here, even if we hold that gradation as a whole is due to Germanic influence. Proto-Finnic clusters like *kl kr, tv, sn* apparently differed from their Germanic counterparts in one important respect. In Proto-Finnic the syllable boundary was between the consonants, while in Proto-Germanic both consonants seem to have belonged to the same syllable, with the syllable boundary before the cluster.”⁶⁹

A most tárgyalt csoportok fejlődésének törvényszerűségeit tehát még nem állapíthatjuk meg végérvényesen. Ehhez sok előmunkálatra lenne szükség. Ez mindenek előtt a csoport első összetevőjének vokalizációjára vonatkozik. A *kl*: *kl*, *kr*: *kr* (mindkét fokban) típusú fokváltakozás nélküli alakok, valamint a déli észti fokváltakozás is elméletünk alapján könnyen megmagyarázható.

9. Az *s* zöngétlen spiráns

A finn hangrendszeren belül érdekes helyet foglal el az *s* hang, amelynél a fokváltakozás nem ment végbe. De meg tudunk állapítani az *s* viselkedésében olyan különbségeket, amelyek a szóban elfoglalt helyzetétől függenek. A második szótag elején megjelenő *s* általában változatlan marad, függetlenül attól, hogy ez a szótag nyílt-e vagy zárt. Pl.: *kuusi*: *kuusen*, *pesä*: *pesän*, *kesä*: *kesän*, *tase*: *taseen*. A második és a harmadik szótag határán álló *s* esetében azonban hanghiányt tapasztalunk; de az ennek megfelelő szóvégi *s* ismét megmarad. Pl.:

vieras: NPI *vieraat*, dial. *vierahat*, *vierhat*
kirves: NPI *kirveet*, dial. *kirvehet*, *kirvhet*⁷⁰
veteen ill. sg. < **veteheñ*, dial. *veteheñ*
saatiin imp. pass., dial. *saathin*⁷¹

Némely esetben az első és a második szótag között az *s* helyén *h* jelentkezik. Elsősorban az egyszótagú szavak illatívszának alakjai tartoznak ide (pl. *suuhun*, *puuhun*), ahol a *h* a hosszabb formák analógiájára keletkezett.⁷² Emellett találunk olyan szavakat is, amelyekben a *h*-t nem tudjuk ily módon megvilágítani.⁷³ (Pl. *lähellä*: *läsnä*, *keihäs*, *miehen* gen. sg. (: *mies*). Ez a csoport aránylag kicsi. Maga SETÄLÄ írja az YH-ban (252. l.), hogy nehéz meg-

⁶⁸ ZABROCKI, UL. 65. l.

⁶⁹ POSTI, From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. FUF. XXXI, 80. l.

⁷⁰ SETÄLÄ, YH, 244. l.

⁷¹ POSTI: FUF. XXXI, 60. l.

⁷² SETÄLÄ, YH. 250—251. l.

⁷³ Uo. 251. l.

magyarázni ezt a jelenséget, mivel az intervokális *s* hangsúlyos szótag után általában nem válik *h*-vá. Később már a finnugor *s* ~ *z* (>*h*) váltakozásból indult ki,⁷⁴ és ebben SZINNYEI is követte.⁷⁵ Úgy tűnik, POSTI is az *s* ~ **z* váltakozást fogadta el, amennyiben így nyilatkozik: „I think that we have to accept the opinion of SETÄLÄ (accepted also by several other scholars) according to which there was in Early Proto-Finnic a gradation *s* ~ **z* corresponding to the well known instances of gradation *t* ~ *δ*, *k* ~ *γ*, *p* ~ *v*. Thus we may assume that *z* occurred intervocally at the beginning of a closed syllable, and after an unstressed vowel everywhere) i.e., even at the beginning of an open syllable). Before the end of the Late Proto-Finnic period a change *z* > *h* took place.”⁷⁶ De POSTI szerint a **z* > *h* változás idegen hatásnak tulajdonítható; a germán ebben az időben még megőrizte a *z*-t.⁷⁷ POSTI továbbá úgy véli, miszerint a **z* > *h* átmenet után eltűnt a két fok közötti világos összetartozás, és a kiegyenlítődé a legtöbb paradigmában megszüntette a váltakozást. De nyomai megtalálhatók állítólag az ilyen alakokban, mint *lähellä* ~ *läsnä*.⁷⁸

PIKAMÄE is meglehetősen régi jelenségnek tartja az *s* ~ *z* fokváltakozást, amely szerinte már az ősfinnből eredeztethető.⁷⁹

Mindezek után milyen magyarázatot adhatunk elméletünk tükrében? Vajon az *s* ~ *z* váltakozás feltevése valóban elkerülhetetlen? Már munkánk elméleti részében próbáltuk indokolni, hogy a spiránsok kevésbé fogékonyak a gyengülés-erősödés hatására, szemben a zárhangokkal. Elméletileg könnyen elképzelhetjük, hogy ez a hatás megnyilvánulhat az utóbbiaknál, ugyanakkor az *s* érintetlen maradhat. Az *sk*, *sp*, *st* csoportokban láttuk, hogy az *s* mindkét fokban megmaradt váltakozás nélkül. Tanulságosak ebből a szempontból a más nyelvekből adódó példák. A germánban az első hangeltolódás idején az erősödés a zárhangokat érintette, az *s*-t viszont nem.⁸⁰ Az örményben azonban, ahol ez a folyamat intenzívebb volt, az *s*-re is kiterjedt.⁸¹ Meg kell állapítanunk, hogy a finnben az *s* a szóban elfoglalt helyétől függően különbözőképpen viselkedett. POSTI itt egy olyan kiegyenlítődééről beszél, amelynek az első szótag után kellene létrejönnie (*pesä*: *pesän* típus). Miért nem következett be egy éppen ilyen kiegyenlítődé a *h* eltűnése helyett beljebb is a szóban, vagyis az olyan alakokban, mint *vieras*: *vieraan* (< **vieraan* < **vieraan*)? Azt kell leszögeznünk, hogy az első szótagon túl az *s* intenzívebben legyengült, mint az első és második szótag határán. Ez megfelel elméleti fejtegetéseinknek is. Tudjuk, hogy a gyengülés annál erősebb, minél távolabb áll a hang a szó kezdetétől. Tehát nem kell elfogadnunk az ősfinn *s* ~ *z* váltakozást, hanem elég, ha azt mondjuk, hogy az *s* a második zárt szótag elején egy kicsit meggyengült. De ez a gyengülés nem lehetett oly nagy, mint a zárhangok esetében. Az *s* rése inkább képes volt arra, hogy a legyengült vagy felerősödött légáramlatot levezesse.

Ezért egyáltalában nem szükséges feltételeznünk a *k* ~ *γ*, *p* ~ *β*, *t* ~ *δ* váltakozási esetekkel párhuzamosan az *s* ~ *z* alternációt is. Tehát a zárhangok

⁷⁴ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 17–18. 1.

⁷⁵ SZINNYEI, NyH. 7 42. 1.

⁷⁶ POSTI: FUF. XXXI, 62. 1.

⁷⁷ Uo. 64. 1.

⁷⁸ Uo. 62. 1.

⁷⁹ PIKAMÄE: i. m. 33. 1.

⁸⁰ ZABROCKI, UL 38. 1.

⁸¹ Uo. 153. 1.

váltakozása mellett az *s* változatlanul megmaradhatott mindkét fokban. Úgy tűnik, hogy ezt az állapotot valóban tükrözi a finn, ahol általában az első szótag utáni *s* nem vesz részt a fokváltakozásban. Természetesen egy intenzívebb gyengülési folyamat itt is jelentősebb változásokat okozhatott, és létrehozhatta az *s > h*, illetve *s > z* átmenetet. Kétségtelenül ez történt beljebb a szóban, azokban a helyzetekben, amelyekben a gyengülésnek nagyobb mértékben kellett érvényesülnie, és végül is az *s* teljes eltűnéséhez vezetett. Moór ezen megjegyzése: „... unter denjenigen finnisch-ugrischen Sprachen, die einen Stufenwechsel tatsächlich kennen, d. h. im Finnischen und Lappischen, nicht die geringste Spur von einem Stufenwechsel eben unter den inlautenden Sibilanten, sondern diese können wir in diesen Sprachen durchgehends in der Form der angesetzten fugr. »starken« Stufe vorfinden”,⁸² nem jelent semmiféle problémát, ti. éppen ilyen állapot várható elméletünk értelmében.

Az olyan formák számára, mint a *lähellä, miehen* (~ *mies*) más magyarázatot kellene keresnünk. Az iménti első példa esetében ez valószínűleg az enklitikus helyzettel indokolható. A *mies* ~ *miehen* változást a *vieras* ~ *vieraan* (< *vierahan*) típusú szavak analógiás hatásának tulajdoníthatnánk, hiszen hasonló jelenségre van példa az egyszótagú tövek illativuszában.

Azt láthatjuk tehát, hogy az *s* és a zárhangok közötti fokváltakozással kapcsolatos fejlődési párhuzamosság hiánya könnyen érthetővé válhat. Egyébként az *s* fejlődésének történetében még más tényezők is közrejátszhattak. Érdekes, hogy az *sl* és az *sj* csoportokban, valamint gyakran a szó elején levő *s* *h*-ba megy át.⁸³

10. Z ö n g é s s p i r á n s o k

A teljesség kedvéért be szeretnénk vonni vizsgálódásainkba az eredeti zöngés spiránsokat is, azaz a *k*: γ , *p*: β , *t*: δ fokváltakozáson kívül álló hangokat. Az eredeti spiránsok kérdését még nem oldották meg végérvényesen. Az elért eredmények alapján szeretnénk e problémával kapcsolatos álláspontunkat is felvázolni. Maradéktalan megoldást mindamelllett nem szándékozunk adni. Ehhez az szükséges, hogy az egész finnugor anyagot felülvizsgáljuk, ez azonban túllépi jelen munkánk előre meghatározott kereteit.

A szóbeljei dentális spiránsoknál világos a helyzet. A kutatók között majdnem egyetértés uralkodik. Mindenütt elfogadják, hogy a dentális spiráns, mint a *t* ~ δ fokváltakozáson kívül álló hang létezett. Először a δ -t és palatalizált variánsát tette fel SETÄLÄ,⁸⁴ véleményéhez SZINNYEI is csatlakozott.⁸⁵ Újabban POSTI⁸⁶ és RAVILA⁸⁷ nyilatkozott erről a problémáról.

Az eredeti dentális spiránsok a finnben a *t* ~ *d* sorba mentek át. A lappban mindkét sor megvan egymástól elkülönülve. Például:

⁸² MOÓR: ALH. II, 269—370. 1.

⁸³ SETÄLÄ, YH 253—260. 1.; JSFOU. XIV/3: 23; POSTI: FUF. XXXI, 65.

⁸⁴ SETÄLÄ, A finn-ugor δ és δ' : NyK. XXVI, 415—418.; NyK. XXVII, 76. 1.; FUFA. XII, 39, 41. Vö. MUNKÁCSI, aki SETÄLÄvel ellentétben itt egy *d* zárhangot tételez fel. NyK. XXVII, 137, 175; GENETZ, Suomalais-ugrilainen δ ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. Vähäisiä Kirjelmiä XIII, 1—12. 1.

⁸⁵ SZINNYEI, NyH. 7 37—38. 1.

⁸⁶ POSTI: FUF. XXXIII, 83—85. 1.

⁸⁷ RAVILA: FUF. XXXIII, 309. 1.

- fi. *pato*: *padon* 'Damm, Wehr' (lp. N. *buođdo*: *buođo*)
 fi. *kutoa*: *kudon* 'weben' (lp. N. *godđet*: *godam*)
 fi. *sysi* (*syte*-): *syden* 'Kohle' (lp. N. *čadda*) stb.

Mindkét hangot (δ -t, δ' -t) felteszi COLLINDER is.⁸⁸ Úgy látszik, csak MOÓR hajlamos azt az álláspontot képviselni, hogy itt inkább *d* és *d'* lehetett.⁸⁹

Bonyolultabb az eredeti szöbelseji $*\gamma$ - problémája. Itt olyan szócsopotról van szó, amely a lappban *kk*: *g* váltakozást, a finnben viszont hanghiányt mutat. Pl.:

- lp. N. *jukkát*: *jugám* ~ fi. *juoda*
 lp. N. *sukká*-: *sugám* ~ fi. *soutaa*
 lp. Sk. *v̥kkōv*: *v̥γγōm* ~ fi. *viedä*⁹⁰

Már SETÄLÄnek az volt a véleménye, hogy az ehhez a csoporthoz sorolható szavakban $*\gamma$ hang volt; ez nem a *k* ~ γ sorhoz tartozott, — de gyakran átléphetett ebbe a sorba.⁹¹ PAASONEN a szóban forgó esetekben egy olyan γ -szerű hangot sejt, amelyet az erős fokban is fel lehetne tételezni. Az erős fokú *k*-s formákat a lappban szerinte analógiás képződményeknek kell felfogni.⁹² SETÄLÄ elméletéhez csatlakozott BERGSLAND is. Meg van győződve, hogy a déli lappban meg lehet találni az eredeti *k* ~ γ , illetve csak γ -vel álló szavak közti különbség nyomait.⁹³ E. ITKONEN is SETÄLÄ—BERGSLAND pártján áll, amennyiben az eredeti *k* ~ γ és γ -sor közötti kiegyenlítődést az előző javára tételezi fel. A mai finnben található hangkiesést *k*-ból másodlagosan keletkezett γ vokalizálódásával magyarázza hosszú magánhangzó után az *e*-tövű szavakban.⁹⁴ RAVILA viszont ellene van, hogy spiránst fogadjunk el a lappban a *jukkát*-típusú formákban, és kijelenti, hogy erre semmi sem jogosít fel. Afele hajlik, hogy ezekben a formákban is egy eredeti *k*-ból kell kiindulni.⁹⁵ Ami COLLINDERT illeti, úgy látszik, határozatlan ebben a kérdésben. Az általa rekonstruált hangok közé a γ -t is felveszi, de megkérdőjelezi.⁹⁶

Nem akarunk behatóbban foglalkozni a lapp viszonyokkal, és a finnben az eredeti γ - létezésének kérdését inkább elméleti úton szeretnénk megoldani.

ZABROCKI az eredeti zöngés spiránsok problémájával foglalkozva, SETÄLÄHEZ hasonlóan feltételezi a δ - és γ -t a finnugorban, de még egy lépéssel tovább megy, és egy labiális spiránst is felvesz a rendszerébe. Véleménye szerint nem kell tartanunk attól, hogy e rekonstrukcióra nem találunk megbízható példát. A *p* ~ *b* sor azonban a másik kettőhöz viszonyítva nagyobb mértékű gyengülésnek volt kitéve, és először olvadt össze a *b* ~ *β* sossal. ZABROCKI arra a következtetésre jut, hogy a finnugorban általában a labiális mássalhangzók sodródtak a legnagyobb változásokba, ezután a posztdorzális és utoljára a predorzális hangok.⁹⁷ Elméletének alátámasztását látja abban is, hogy a nazálisok közül az *m* nagyobb gyengülést szenvedett, mint az *n*.⁹⁸

⁸⁸ COLLINDER, *Introduktion till de uraliska språken*. 1962. 115. 1.

⁸⁹ MOÓR: ALH. II, 395. 1.

⁹⁰ Vö. E. ITKONEN: FUF. XXX, 3—4. 1.

⁹¹ SETÄLÄ: FUF. XII, 41. 1.

⁹² PAASONEN, *Beiträge*... 59. 1.

⁹³ BERGSLAND, *Studia Septentrionalia* II, 34, 42—43. 1.

⁹⁴ E. ITKONEN: FUF. XXX, 9—14. 1.

⁹⁵ RAVILA: FUF. XXXIII, 317—318. 1.

⁹⁶ COLLINDER, *Introduktion*... 114. 1.

⁹⁷ ZABROCKI, *UL*. 222—223. 1.

⁹⁸ Vö. SZINNYEI, *NyH.* 7 45—46. 1.

Mi a magunk részéről ezt az állítást néhány tényvel szeretnénk megerősíteni. Mint már fentebb is mondtuk, AGRICOLÁNÁL a gyenge fokban *dh*, *d-t* (az erős fokban *t-t*) és *gh*, *g-t* (erős fokban *k-t*) találunk. A *p* gyenge fokú megfelelőjét azonban *w*-vel és *u*-val adja vissza, nem *b*-vel vagy *bh*-val, amint várhatnánk. Úgy látszik, ez arra utal, hogy a spirantikus fok itt jött létre legelőször, és ez képezte az eredeti β -vel való keveredés alapját. A nyugati finn dialektusokban viszont azt állapíthatjuk meg, hogy bennük az intervokális γ további gyengülése folytatódott, és végül e hang teljes eltűnésére vezetett, míg a δ ezekben a helyzetekben, mint δ , *d*, *l*, *r* mindig megmaradt.

A dentális spiráns az erősödéssel szemben nagyobb ellenálló képességet tanúsít a lapp dialektusokban, pl. a Kautokeino nyelvjárásban a *k* és *p* gyenge fokú megfelelője egy félzöngés zárhang-média, noha a *t* gyenge fokában még megvan a spiráns.⁹⁹

Úgy látszik, a nyelvi adatok megerősítik ZABROCKI hipotézisét. Egy kérdésre kell még válaszolnunk. Miért kellett éppen a labiális β -nek, sőt a γ palatális spiránsnak nagyobb gyengülést elszenvednie, mint a dentális spiránsnak? Elméletileg épp az ellenkezőjét kellene várnunk. Ennek két oka lehet: vagy természetüknél fogva gyengék voltak a labiális hangok ezen folyamatok hatásának idején (mint a keltában és az örményben), vagy pedig a dentálisok nagyobb erősödési hatás alá kerültek még a gyengülés megindulása előtt. ZABROCKI mind a két lehetőséget fontolóra veszi.¹⁰⁰ Mi inkább a második megoldáshoz csatlakoznánk. Ezt a problémát azonban csak a finn alapján nem oldhatjuk meg kielégítően. A finnben a fentiek szerint az eredeti két sor egybeesésével kellene számolnunk:

1. $p \sim \beta$, $k \sim \gamma$, $t \sim \delta$
2. $\beta \sim \beta$, $\gamma \sim \gamma$, $\delta \sim \delta$ (A δ jel kissé gyengébb hangot jelöl)

Így bizonyos párhuzamosság mutatkozik a szóbelseji zárhangok és a spiránsok esetében.

Már SZINNYEI lehetségesnek tartott egy labiális spiránst a finnugorban olyan szavakban, mint a finn *sarvi* \sim *sarven*, *kivi* \sim *kiven*. Ezekben eredeti $\beta \sim \phi$ váltakozást sejtett.¹⁰¹ SETÁLÁ¹⁰² és PAASONEN¹⁰³ -v- félhangzót tett fel. COLLINDER *v*-vel jelöli ezt a hangot.¹⁰⁴

Ha már párhuzamosságról beszélhetünk a szó belsejében, e feltételezésnek megfelelően a szó kezdetén is feltehetjük az eredeti zöngés β , γ , δ spiránsokat.

A dentális palatalizált * δ spiráns létezését a finnugorban már SETÁLÁ megpróbálta bebizonyítani.¹⁰⁵ A finnben *t* felel meg neki. A lappban *d*, *t*, a mordvinban *l*, *l* a cseremiszenben *l*, a zürjén-votjákban *l* található. Ide tartoznak az olyan finn szavak, mint *tuomi* 'prunus padus', *tymä* 'glue', *tomu* (?) 'pulvis'. PAASONEN¹⁰⁶, WICHMANN¹⁰⁷ és COLLINDER¹⁰⁸ is felvettek egy szókezdeti * δ spiránst a rendszerükbe.

⁹⁹ RAVILA: FUF. XXXIII, 310. l.

¹⁰⁰ ZABROCKI, UL. 238, 251. l.

¹⁰¹ SZINNYEI, NyH. 7 50. l.

¹⁰² SETÁLÁ: FUF. XII, 36. l.

¹⁰³ PAASONEN, Beiträge ... 295. l.

¹⁰⁴ COLLINDER, Introduction ... 115—116. l.

¹⁰⁵ SETÁLÁ: NyK. XXVI, 434—437. l.

¹⁰⁶ PAASONEN, Beiträge ... 69—70. l.

¹⁰⁷ WICHMANN, Tscheremissische Texte ... 121. l.

¹⁰⁸ COLLINDER, Introduction ... 127. l.

A szókezdő labiális spiránst (*β) SZINNYEI tette fel. Az e csoporthoz tartozó finn szavakban *v-t* találunk, pl. *voi, veri, vesi*, éppúgy, mint a legtöbb finnugor nyelvben. Emellett β és ø is előfordul.¹⁰⁹ Bizonyára ez a tény indította WICHMANN-t és másokat arra, hogy a szókezdő *v-t* vegyék számításba.¹¹⁰

Szókezdő *γ spiráns lehetőségével sohasem számoltak. A zöngés spiránások közül még a *j-t* rekonstruálták (SZINNYEI, WICHMANN, PAASONEN, COLLINDER).

Ha hajlandók vagyunk feltételezni a szókezdő δ, β, γ spiránásokat a finnugorban, akkor arra a kérdésre is felelnünk kell, hol kellene ezeket a finnben keresni. Természetesen a szóbelseji párhuzamos jelenségekre támaszkodva, sejthetnénk, hogy ezek egybeestek a *p, t, k*-val. Úgy látszik, valóban ez a helyzet a *δ esetében. (Ez a hang nagyobb erősödésen ment át.) A *β és *γ spiránásoknál még egy további lehetőséggel számolhatunk. Fentebb megkíséreltük bebizonyítani, hogy ezeket a hangokat erősebb gyengülés érthette. Ez arra vezethetett, hogy összeolvadtak az eredeti *j, w* félhangokkal. Ha rekonstrukciónk helytálló, akkor elméletileg azt kellene várnunk, hogy a β, γ és a *w, j* közötti kiegyenlítődésnek valahol más irányban is létre kellene jönnie, azaz pl. a *j γ*-vá válhatott, hogy mint γ megmaradjon, vagy *g*-be, illetve *k*-ba menjen át. Efféle elméleti feltételezés valóban bizonyos megerősítésre talál a szelkupban, ahol a következő formák találhatóak:

- fi. *joki* 'Fluss' ~ szelk. *ky, ke*
 fi. *jänne* (*jäntee*-) '(Bogen)sehne' ~ szelk. *čënd, t'ind, kènd* stb.
 fi. *jaka*- 'teilen' ~ szelk. *čakap, tagam* stb.¹¹¹

A szókezdő β-vel kapcsolatban ismét a szamojéd példák tanulságosak. A finn *v*-nek itt több dialektusban *b*-, sőt *k*- felel meg.

- fi. *varis* 'Krähe' ~ K. szam. *bare* 'Rabe', szelk. *kuere, kuerä*
 fi. *vaski* 'Kupfer' ~ tvg. *basa*, szelk. *kues* 'Eisen'
 fi. *vaimo* ~ tvg. *baitu*, szelk. *kuei, kueji*¹¹²

Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az uráli alapnyelvben K. DONNER is feltételezi a szókezdő *β-t, és az általa felhozott példák arról tanúskodnak, hogy a szókezdő *p*- és *β*- között összeolvadás jöhet létre.¹¹³ A szókezdő β, δ, γ hangokat már ZABROCKI rekonstruálta a finnugorban, és feltette, hogy ezek az erősödés hatására *p, t, k*-ba mentek át.¹¹⁴

Összefoglalva szeretnénk azon meggyőződésünket kifejezésre juttatni, hogy semmi sem szól a három eredeti (akár a szó belsejében, akár a szó elején előforduló) zöngés spiráns feltételezése ellen, de a bizonyító anyag még nem elégséges.^{114a}

¹⁰⁹ SZINNYEI, NyH. 7 30. l.

¹¹⁰ WICHMANN: i.m. 128. l.

¹¹¹ PAASONEN, Beiträge . . . 265. l. COLLINDER, CGUL 63—64. l.

¹¹² PAASONEN: i.m. 290—291. l.

¹¹³ K. DONNER, Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen. JSFOu. XLIX, 124—139. l. és 181—194. l.

¹¹⁴ ZABROCKI, UL 225. l.

^{114a} A szelkup szókezdő *ku*- másképp is magyarázható. Vö. BAŃCZEROWSKI, Trzy szeregi tylnojęzykoych w Protouralskim. [Three Series of the Back Stops in Proto-Uralic] Spr PTPN. 1/1966, Poznań.

Végül állást kellene még foglalni a zöngés spiránsok esetleges fokváltkozásának a kérdésében. SZINNYEI, mint ismeretes, a finnugorban a $\delta \sim \phi$, $\delta' \sim j$, $\beta \sim \phi$ alternációt tételezte fel.¹¹⁵ Véleményünk szerint a gyengülés-erősödés általunk képviselt törvényszerűségeinek megfelelően ilyen állapot feltevése lehetetlen. A zárhangok fokváltkozásának elfogadásából egyáltalán nem következik, hogy spiránsok esetében is hasonló váltakozásra kell gondolnunk. A zárhangok gyengülése távolról sem jelenti azt, hogy e folyamatnak a spiránsoknál is meg kell nyilvánulnia. Az eredeti spiránsok teljesebb gyengülését — véleményünk szerint — csak a különböző finnugor nyelvek külön életének tulajdoníthatjuk. Ebből a szempontból egyetértünk MOÓRRAL, aki elutasítja a SZINNYEI által elfogadott $\beta \sim \phi$ fokváltkozást, és helyette fokváltkozás nélküli $-\beta$ -t javasol a finnugorban.¹¹⁶

11. Nazálisok és likvidák

Mint ismeretes, SETÄLÄ úgy vélte, hogy a fokváltkozás minden hangot érintett. Először a *nazálisok* és a *likvidák* kvantitatív fokváltkozását, vagyis az erős fokban félhosszú hangokat tételezett fel. Tehát:

erős fok: η , $\acute{\eta}$, $\grave{\eta}$, $\grave{\eta}$, \acute{l} , \acute{r} gyenge fok: η , $\acute{\eta}$, n , m , l , r ¹¹⁷

Ezen állásfoglalás bizonyítékait a *guöle*: *guöle* típusú lapp és az olyan déli észti alakokban, mint part. Sg. *kaala* vélte megtalálni.¹¹⁸ Később arra következtetett, hogy a fokváltkozás nemcsak kvantitatív, hanem egyúttal kvalitatív jellegű is volt, amely nemcsak a zárhangokat, hanem a nazálisokat, spiránsokat, likvidákat és a félhangzókat is felölelte.¹¹⁹ SETÄLÄ elméletének támogatására ilyen szórványos váltakozási párokra hivatkozott:

lovi 'Einschnitt' ~ *loma* 'Zwischenraum'
kiivas 'heftig' ~ *kiima* 'Brunst'
särvi 'Kante' ~ *särmä*, *särmi* 'id.'
mään 'ich gehe', *määt* 'du gehst' ~ *männöö* 'er geht'
saon 'ich sage' ~ *sanno* 'er sagt'
miä 'ich', gen. sg. *miun* ~ part. sg. *minnuu*
jää 'Eis' ~ lp. *jiegnä*
pii 'Zahn' ~ mord. *peř*
kuu 'Mond, Monat' ~ mord. E. *koņ*

SETÄLÄ ezzel kapcsolatban így ír: „Bei dieser ungleichmässigkeit der vertretung kann man keinen dialektischen schwund der nasalität annehmen, sondern man muss schliessen, dass die nasalität und der mangel des nasalen elements ursprünglich an gewisse stufen gebunden gewesen sind; dann ist die eine oder andere stufe verallgemeinert worden. Man muss also z. b. im urfinnischen paradigm von folg. aussehen voraussetzen: *loimi* ~ **lopen*

¹¹⁵ SZINNYEI, NyH. 7 37, 38, 50. 1.

¹¹⁶ MOÓR: ALH. II. 75. 1.

¹¹⁷ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 18. 1.

¹¹⁸ SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3: 18. 1.

¹¹⁹ SETÄLÄ: FUFA. XII. 2. 1.

(etwa *loβen) > loven, niimi ~ *niβen (< *niβen) mehe ~ *meden (< *meden) > meen, oñi ~ oγen (< oγen) > oven.¹²⁰ Sématicusan ezt a következőképpen ábrázolja:

$$\begin{aligned} m &\sim \beta > \beta \text{ (gyakran } v) \\ n &\sim \tilde{\delta} > ?\delta (> 0) \\ \acute{n} &\sim \tilde{\delta}' > \delta' (> j) \\ \eta &\sim \gamma > \gamma (> v, j)^{121} \end{aligned}$$

Ami a likvidákat illeti, a szamojéd nyelvekből vett adatok alapján az *l* esetében feltételezi a kvalitatív váltakozást.¹²² Az *r* kvalitatív váltakozásáról nem szól. A nazálisok SETÄLÄ által elfogadott fokváltakozási eseteihez SZINNYEI is csatlakozott,¹²³ de a likvidáknál a gyenge fok helyére kérdőjelet tesz.¹²⁴

Úgy látszik, PAASONEN is hajlandó feltenni legalább a nazálisok és az *l* esetében a kvalitatív váltakozást, amikor így ír: „Man kann jedoch nicht umhin auf Grund solcher in allen finnisch-ugrischen Sprachen belegten Wechselfälle anzunehmen, dass schon in der finnisch-ugrischen Grundsprache *m* in solchen Stellungen einem auch qualitativen Stufenwechsel unterworfen war, dass in einer früheren Periode dem *m* der starken Stufe in der schwachen ein schwächerer Laut, zuerst wohl irgendein Mittellaut zwischen *m* und β (bilab. *v*-Laut) entsprach, welcher dann in verschiedenen Sprachen mit dem *v*-Laut verschmolz und somit jetzt in denselben ähnlich wie dieser vertreten ist.¹²⁵

OJANSUU, aki behatóbban foglalkozott az *m* ~ *v* fokváltakozással, arra az eredményre jutott, hogy ennek a jelenségnek már az ősfinnben meg kellett lennie, és később olykor az egyik fok, olykor mindkettő (de különböző jelenséggel) általánossá vált.¹²⁶

A kvantitatív fokváltakozást azokban a balti-finn nyelvekben, amelyekben ma is előfordul (észt, lapp), másodlagos jelenségnek tartják.¹²⁷

MOÓR megkísérelte az *m* ~ *v* váltakozást a nazálisok disszimilációjával magyarázni.¹²⁸

Hogyan viszonyuljunk tulajdonképpen a nazálisok fokváltakozásához gyengülés-erősödési elméletünk alapján? A mai finn, valamint az egyéb balti-finn nyelvekben ismeretlen ez a jelenség. Elméletileg ugyanolyan fokváltakozás nélküli állapotot kellene elvárunk a nazálisok esetében, mint az *s*-nél, annál is inkább, mert a nazális az *s*-nél nyíltabb hang. Ahogy tehát egy élő nyelv példából láthatjuk, a fokváltakozás felölelheti a zárhangokat, anélkül, hogy náluk nyíltabbakat érintene. Ez összhangban áll elméleti feltevéseinkkel. Ebből következik, hogy ezeknek a rekonstruált finnugor ősnyelvre is vonatkoznuk kell.

¹²⁰ SETÄLÄ: FUFÄ. XII, 6. 1.

¹²¹ SETÄLÄ: FUFÄ. XII, 10. 1.

¹²² Uo. 34. 1.

¹²³ SZINNYEI, NyH. 7 45—48. 1.

¹²⁴ Uo. 48—49. 1.

¹²⁵ PAASONEN, Beiträge... 8. 1. Vö. még 24, 42. 1.

¹²⁶ OJANSUU H., Yhteissuomalainen vaihtelu *m-v*. Vir. 1099: 28—29. 1.; Vö. még KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria, 1929. 109—110. 1. s. Vatjan kielen äännehistoria, 1930. 119. 1.

¹²⁷ COLLINDER, Lautlehre des waldlappischen... 1938. 81, 82. 1. és Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. 48—49. 1. 72, 77—80. 1. de vö. ÄIMÄ: Suomi IV. 1: 1, 72. 1.

¹²⁸ MOÓR: ALH II, 392—395. 1.

Elméletünk értelmében SETÄLÄ, SZINNYEI és SOTAVALTA¹²⁹ azon állításai, hogy a finnugorban a zárhangok fokváltakozásával együtt a nazálisok és likvidák váltakozását is fel kellene tenni — tarthatatlanok. Hasonló eredményre jutott ZABROCKI is, aki a nazálisok teljesebb gyengülését a különböző finnugor nyelvek külön életéhez sorolta.¹³⁰ Hogy itt is lenícióval kellett számolnunk, kétséget kizáróan bizonyítják a nyelvi tények. De ez nem jelentkezett oly intenzív formában, mint a zárhangok esetében, mivel a finnben nem volt képes fokváltakozásként érvényesülni. A szórványos $m \sim v$ váltakozások szerintünk azt bizonyítják, hogy valóban gyengébben artikulálódott a nazális a gyenge fokban, és később ez a gyenge fok egyes esetekben más tényezők közrehatása folytán általánossá válhatott.

Még két elméleti problémát kell kifejtenuünk. A gyengülésről szólva, mindig megkíséreltük kiemelni, hogy ez a folyamat minden bizonnyal az adott nyelv egész hangállományára hat. Az viszont más kérdés, hogy e hatás eredményei egyenlőképpen mérhetőek-e fel minden hangban? A fentebb felállított törvényszerűségek a nazálisokra és likvidákra vonatkoztatva is érvényesek. Következésképpen a gyengülés hatása előbb és nagyobb mértékben tételezhető fel a nazálisokban, mint a likvidákban. A nazálisok zárttságának a likvidákhoz viszonyított nagyobb foka fogékonyabbá teszi őket az erősödési-gyengülési folyamatok hatása iránt. A nyelvi adatok tökéletesen igazolják ezt a hipotézist. SZINNYEI például a nazálisok gyenge fokát egy zöngés spiráns formájában tételezte fel, a likvidákét viszont megkérdőjelezte.¹³¹

Most vessünk egy pillantást a nazálisok gyengülésére. A finn adatok arra utalnának, hogy csak az m és a η hangon tapasztalható bizonyos leníció (m szórványosan váltakozik v -vel, és a feltételezett η helyén v -t vagy \emptyset -t találunk), az n viszont érintetlen maradt. Hasonló a helyzet a többi finnugor nyelvben is.¹³² Azt várhatnánk, hogy éppen az n (dentális) nagyobb gyengülést szenved el. A fenti állapotnak két oka lehet: vagy természetüknél fogva voltak fogékonyabbak a labiálisok a finnugorban a gyengülésre, vagy a dentálisok erősödtek fel a gyengülés kezdete előtt.¹³³ E probléma végleges tisztázása azonban a többi finnugor nyelv részletesebb vizsgálatát tételezi fel.

Végül még egy olyan tényről szeretnénk egy kissé elidőzni, amely alátámasztja a hangok gyengülés-erősödés iránti különböző ellenállóképességének törvényszerűségeit. MOÓR a SETÄLÄ—SZINNYEI-féle fokváltakozási elméletet elutasítva, a következőket írja: „Wie wir gesehen haben, erscheinen in den mittleren und östlichen finnischugrischen Sprachen die inlautenden stimmlosen Konsonanten des Finnischugrischen ganz folgerichtig in solchen Lautgestalten, die von den Vertretern der Stufenwechseltheorie für die Fortsetzungen der angesetzten finnischugrischen schwachen Stufen ausgegeben werden konnten. Betreffs der inlautenden stimmhaften Konsonanten sollen sich jedoch fast allgemein die von SETÄLÄ und SZINNYEI angesetzten starken Stufenformen des Finnischugrischen erhalten haben, wofür wir keine Erklärung bekommen.”¹³⁴

¹²⁹ SOTAVALTA, Zur Theorie der Lautveränderungen, 130.

¹³⁰ ZABROCKI, UL 238. 1.

¹³¹ SZINNYEI, FgrSprw. 1922. 40. 1.

¹³² SZINNYEI, NyH. 7 45—47. 1.

¹³³ ZABROCKI, UL 238. 1.

¹³⁴ MOÓR: ALH. II, 392. 1.

Ha fontolóra vesszük, hogy Moór a zöngés mássalhangzón mindennek előtt nazálisokat, likvidákat, valamint spiránsokat ért, akkor semmi rejtélyeset sem találunk ebben a jelenségben. A meglehetősen intenzív gyengülés a zárhangokat teljes terjedelmükben érintette a szóban forgó nyelvekben, de hatása a nyíltabb hangokra már nem terjedt ki (legalábbis nem olyan mértékben); innen az „erős fok” általánosulása a Moór tárgyalta esetekben.

Ezzel a problémával a következő munkánkban szeretnénk részletesen foglalkozni, amikor is azt a célt tűzzük magunk elé, hogy a gyengülést megvizsgáljuk a permi, az ugor és a volgai-finn nyelvekben.

12. Szókezdés

Az előző fejezetekben a szóbeljei mássalhangzók fejlődésével foglalkoztunk, most a szóeleji zárhangok következnek. A finnben érdekes tényként állapíthatjuk meg, hogy a szavak elején csak zöngétlen zárhangok fordulnak elő.

A szókezdő zöngés zárhangokról a finnugor szakirodalomban sokat írtak, ennél fogva a probléma a hagyományos vitakérdésekhez tartozik. A kérdéses hangok csak a permiben és a magyarban jelennek meg. Az a gondolat, hogy a finnugor ősnyelvben zöngés zárhangok is szerepeltek szókezdeti helyzetben, nem idegen a finnugor nyelvtudomány számára. Ezt az állásfoglalást képviselték BUDENZ,¹³⁵ MUNKÁCSI,¹³⁶ WICHMANN,¹³⁷ J. MARK,¹³⁸ újabban pedig ZABROCKI,¹³⁹ TOIVONEN¹⁴⁰ és BÁRCZI.¹⁴¹ K. DONNER viszont, aki a szamojéd labiális spiránsokkal és zárhangokkal behatóbban foglalkozott, nem hajlandó elfogadni, hogy p -n és β -n kívül b is létezett az uráliban.¹⁴² SZINNYEI is csak zöngétlen zárhangokat rekonstruált ebben a pozícióban.¹⁴³

Legutóbb LAKÓ vizsgálta meg részletesebben ezt a problémát s véleményét a következőképpen fejtette ki: „Meines Erachtens traten in der fgr. Grundsprache stimmhafte Verschlusslaute im Anlaut nicht auf, bzw. ihr Vorhandensein ist in irgendeinem Dialekt der fgr. Grundsprache nicht einmal als wahrscheinlich belegt.”¹⁴⁴ Ennek alapján a zöngés zárhangokat a permi nyelvekben és a magyarban az eredeti zöngétlenekből másodlagosan keletkezetteknek kell tekintenünk.¹⁴⁵

Térjünk vissza újra a finnhez. Szókezdeti helyzetben már tisztán elméletileg is zöngétlen zárhangok tételezendők fel, ha figyelembe vesszük a gyengülés-erősödés törvényszerűségeit. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy a szóeleji helyzet erősebb, mint bármely szóbeljei (még a főhangsúly utáni is). A fenti szabály értelmezése tehát annyit jelent, hogy szókezdetben legalább ugyanazoknak a hangoknak kellene megjelenniük, amelyeket az erős fokban találunk; esetleg még erősebbeknek. Elméletileg tehát a szókezdő zárhangok a

¹³⁵ BUDENZ, Magyar–ugor összehasonlító szótár. 56, 174, 248, 432–434. l.

¹³⁶ MUNKÁCSI: NyK. XVI, 460–470. l.

¹³⁷ WICHMANN: FUF. XI, 210. l.

¹³⁸ Vö.: KETTUNEN „Löuna-vepsa häälük-ajalugu” c. művéről írt recenzióját. Eesti Keel 1922. 88. l.

¹³⁹ ZABROCKI, UL. 227–229. l.

¹⁴⁰ TOIVONEN: FUF. XXX, 353, 356 l.

¹⁴¹ BÁRCZI: MNy. XLIII, 83. l. és Bevezetés a nyelvtudományba 1957. 110. l.

¹⁴² K. DONNER, MSFOu. XLIX, 192–194. l.

¹⁴³ SZINNYEI, NyH. 7 23–25. l.

¹⁴⁴ LAKÓ: ALH. XII, 229. l.

¹⁴⁵ Uo. 238–245. l.

szóbelsejiekhez viszonyítva intenzívebbek lehettek, nem pedig gyengébbek; természetesen csak akkor, ha más tényezők nem hatnak. Szinkron szempontból a legnagyobb mértékben jogos és a várakozásnak megfelelő, hogy a finnben a most tárgyalt pozícióban hiányoznak a zöngés zárhangok.

A mai finn nyelvben a szó belsejében, mint ismeretes, az erős fokban *p, t, k* és *pp, tt, kk* fordul elő. A szóbelseji helyzet vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy a *p, t, k*-nak és a *pp, tt, kk*-nak gyengébb hangokra kellene visszamenniük, mégpedig *b, d, g*-re, *p, t, k*-ra (vagy még *b, d, g*-re és *p, t, k*-ra). Bizonyos értelemben gondolhatunk ezzel párhuzamosan a szó elején is e hangok meglétére. Mindenesetre furcsán hatna, ha a finnugorban, illetve az uráli ősnyelvben *p, t, k* és *β, δ, γ*, nem pedig *b, d, g* szerepelne. A szókezdő *b, d, g* és *p, t, k* elfogadása feltételezi, hogy az erősödés folyamatában (amely a szó belsejében még világosan mutatkozott) a *p, t, k* és *pp, tt, kk* keletkezésével kellene számolnunk. A gemináták azonban nem nagyon alkalmasak az abszolút szókezdetre, így tehát leegyszerűsödtek, és egybeestek a *p, t, k*-val; sőt gyakorlatilag nem is kellett itt geminátáknak keletkezniük, hanem a *p, t, k* (*b, d, g*-ből) már a *p, t, k*, azaz az emfatikus zárhangok egy fajtájával olvadhattak össze. ZABROCKI¹⁴⁵ is az utóbbit tartja valószínűbbnek.

A szóbelseji zöngés spiránsokkal már korábban foglalkoztunk. Összefoglalva, meg kell állapítanunk, nincs semmi akadály a feltevésnek, hogy három sor mássalhangzó létezett a finn nyelv történetének korábbi szakaszában. Következésképpen a szó elején az alábbiakat tételezhetjük fel:

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
<i>B</i>	<i>D</i>	<i>G</i>
<i>β</i>	<i>δ</i>	<i>γ</i>

Mindhárom sornak *p, t, k*-ban való egybeesése a specifikus szókezdeti helyzet figyelembevételével teljesen lehetséges és érthető. Ezt a feltételezést alátámasztja az a tény is, hogy a két utolsó sor a szó belsejében is egybeesett.

Végül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szókezdő zöngés zárhangok létezésének kérdését nem oldottuk meg véglegesen. Ez nem tartozik munkánk jelenlegi céljához. E probléma végérvényes megoldása a többi finnugor nyelv anyagának vizsgálatát teszi szükségessé a gyengülés-erősödés szempontjából. Még egyszer kiemeljük, hogy ezen hangok finnugor ősnyelvi megléte igen valószínű. Feltételezhetnénk például, mint ZABROCKI javasolja, hogy a *b, d, g > p, t, k* átmenet az erősödés folyamatának eredménye. Tovább menve, azt gyaníthatnánk, hogy később a *p, t, k*-nak másodlagos zöngéssé válása következett be, amely már csak azokban a nyelvekben jöhetett létre, amelyek egyébként is meglehetősen intenzív gyengülést mutatnak. Ezenkívül a folyamat mindenekelőtt olyan szavakra korlátozódhatott, ahol még járulékos tényezők is hatottak.

V. Következtetések

Miután befejeztük a finn nyelvi anyag elemzését, célszerűnek tűnik levonni néhány általános természetű következtetést.

Megkíséreltük a finnugor nyelvek területén is érvényesíteni a gyengülés és erősödés azon törvényszerűségeit, amelyeket ZABROCKI állított fel indoeurópai anyag alapján; megvizsgáltuk, hogy ezek vonatkoztathatók-e a finn-

¹⁴⁵ ZABROCKI, UL. 228. 1.

ugor nyelvekre, pontosabban alkalmazhatók-e a finn nyelvi anyag elemzésénél. Nyomon követtük ezt a folyamatot a legrégebb finn írásos emlékektől kezdve a mai nyelvállapotig; ezen túl pedig a jelenlegi finn mássalhangzó-állományt a gyengülés és erősödés eredményeként értelmeztük.

Úgy gondoljuk, feladatunk célját sikerült elérnünk. Az a mód, ahogyan a finnben a különböző hangkategóriák alávetik magukat a fokváltakozásnak, teljes mértékben bizonyítja a gyengülés-erősödés azon általános törvényszerűségeit, amelyek az indoeurópai nyelvek területén találhatók. Láttuk, hogy a fokváltakozás a finnben csak a zárhangokat öleli fel. A zárhangoknál nyíltabb hangokat (a spiránsokat, a nazálisokat és a likvidákat) nem érintette. Az elméleti feltételezéseknek megfelelően már eleve ilyen állapotot várhattunk. A fokváltakozásnak a mássalhangzócsoportokban való disztribúciója is teljes összhangban van elméleti fejtegetéseinkkel: a lazább csoportokban (likvida + zárhang és nazális + zárhang) létrejött ez a jelenség, a kompaktabbokban (*sk, st, sp, ks, ts, ps*) viszont nem.

A fokváltakozásnak ez a finn nyelvben meglevő szinkron disztribúciója megengedi, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le a diakron oldallal kapcsolatban. Vagyis a szinkron kutatás alapján feltárt szabályszerűségeknek, ha helyesek, meg kell találniuk igazolásukat a diakroniában is.¹⁴⁷ Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a gyengülés-erősödés kiindulópontja: a zárhang. Itt hamarabb mutatkozik meg ezen folyamat hatása, mint a spiránsoknál vagy a nazálisoknál. Ennek okai, amint már előbb is megkíséreltük bebizonyítani, a hangok különböző nyíltsági fokában vagy jobban mondva, különböző nyíltsági tömegükben gyökereznek.

A finn helyesírás kialakulása, amely — véleményünk szerint — megbízhatóan tükrözi a finn mássalhangzó-állomány fejlődését, igazolni látszik a szinkron kutatással nyert törvényszerűségeket diakron szempontból is. Az erősödés az intervokális rövid zárhangokat (az erős fokban) már megszilárdította. De ezeknek a hangoknak a likvida után előforduló különböző írásmódja (olykor *p, t, k*-val, olykor *b, d, g*-vel) arra utal, hogy itt a fenti folyamat még nem érvényesült teljesen. Úgy látszik, a kompaktabb csoportokra (például *nazális + zárhangra*) még kevésbé hatott. Innen magyarázható az erős fokban szinte általános *mb, nd, ng* írásmód.¹⁴⁸

A finn nyelv tehát a gyengülés-erősödés folyamata és a vele kapcsolatos fokváltakozás szempontjából kezdeti fokot tükröz, és ezen a kezdeti fokon meg is maradt. A gyengülés és erősödés érvényesülése hosszabb tartamának a nyíltabb hangoknál, azaz a spiránsoknál, a nazálisoknál és a likvidáknál, sőt később a magánhangzóknál is meg kellett volna mutatkoznia. Ugyanez áll a mássalhangzócsoportokra is, vagyis a: *sk, st, sp*, valamint a *ks, ts, ps* hangkapcsolatnak nem lett volna szabad érintetlenül maradnia. A SZINNYEI és COLLINDER összeállította hasonlósági táblázatra vetett egyetlen pillantás megerősíti ezt a feltételezést. Főleg a permi nyelvek, amelyek a finnhez viszonyítva előrehaladottabb gyengülést mutatnak, tükrözik ennek hatását nemcsak a zárhangokra, hanem az afrikátákra és a spiránsokra is (ugyanis ezen hangok zöngéssé válnak).¹⁴⁹

¹⁴⁷ Vö. ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. ZfPhSK 16. k. 1963. 266—267, 274. l.

¹⁴⁸ Vö. Nazális és likvida után című fejezetünket.

¹⁴⁹ SZINNYEI, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, 36—37. l.; COLLINDER, Introduktion till de uraliska språken. 111—114. l.

A fenti fejtegetésekből egy általánosabb következtetés is adódik, mégpedig az, hogy a gyengülés-erősödés folyamatának ebben az esetben, ha más tényezők nem hatnak, állandóan követnie kell az általunk feltárt törvényszerűségeket, függetlenül attól, milyen nyelvformának (vagy nyelvi korszaknak) tulajdonítjuk hatását. Ezt nagy valószínűséggel elfogadhatjuk a finn nyelvi anyag szinkron és diakron elemzése alapján

A fenti elemzés abban is segítségünkre lehet, hogy határozottabban foglaljunk állást a SETÄLÄ—SZINNYEI-féle fokváltakozási elmélettel szemben, és kijelentsük, hogy tarthatatlanok az általuk képviselt nézetek a kvalitatív és kvantitatív fokváltakozásról, amelynek egyszerre valamennyi mássalhangzót fel kellett ölelnie. Nem a már kifejtett váltakozás helyezendő előtérbe, hanem a gyengülés-erősödés folyamata, amely az egyes mássalhangzókat és a mássalhangzócsoportokat ellenállóképességüktől függően (ez viszont immanensen függ a hangok jellegétől és a hangcsoportok strukturális felépítésétől) megtámadja, az egyiket előbb, a másikat később; ezt erősebben, amazt gyengébben. Semmi esetre sem szabad azt mondanunk, amit SETÄLÄ állított, hogy a váltakozás eredeti volt, hanem éppen azt, hogy a gyengülés-erősödés folyamatának kellett az eredetinek lennie. Azokkal szemben viszont, akik élesen elutasítják SETÄLÄ elméletét, mégis szeretnék hangsúlyozni, hogy az övé volt a legsokoldalúbb valamennyi általunk ismert közül. Elméletében a leglényegesebb mozzanat az, hogy a fokváltakozást az egész hangrendszerre ki akarta terjeszteni. Sajnos, ezen törekvésében áldozatul esett az újgrammatikus doktrinának, mely a hangtörvények kivétel nélküliségét vallotta. A hangfolyamat helyett — ebben az esetben a gyengülés-erősödés helyett, amely a fokváltakozást létrehozta — e folyamat eredményeit terjesztette ki az egész finnugor hangrendszerre.

A másik szemléleti mód, azaz az egész hangrendszerre ható folyamat feltételezése új eredményekhez vezetett, és egy másik, valószínűbb magyarázatát adta a jelenség keletkezésének.

Ha a nyelv hangjait az artikulás nyitottság nagysága és azon fiziológiai szubsztancia alapján állítjuk össze, amely a megfelelő artikulációban részt vesz, a következő sort kapjuk:

k, p, t, ts, s, ʒ, f, β, m, n, l, r, i, u, e, o, a¹⁵⁰

E sor bal oldalán vannak a legzártabb hangok, a jobb oldalán a legnyitottabbak. A nyíltsági fok balról jobbra fokozatosan nő. A gyengülés-erősödés folyamata tehát szintén balról jobbra haladva, érvényesíteni fogja hatását minden nyelv hangrendszerére. A hangoknak ezen elrendezését, mint már mondtuk, a mai finn nyelvben a fokváltakozás disztribúciója is igazolja. A sor bal oldalán álló hangoknál mutatkozik ez a jelenség, a középsők (*s, m*) ingadoznak (azaz a történeti időben a gyengülésnek csak bizonyos nyomait állapíthatjuk meg), a jobb oldal hangjai viszont kívül esnek a fokváltakozáson.

Még egy kérdésre kell válaszolnunk: miért jött egyáltalán létre a fokváltakozás, vagyis miért alakult másképp a zárhang a *pata* formában, mint a *padan*-ban, hiszen a gyengülés-erősödés folyamatának ugyanabban a mértékben kellene mindkettőt érintenie. E jelenség megmagyarázásához segítségül kell hívunk a szóhangsúly vagy valamilyen más tényező hatását. Feltételez-

¹⁵⁰ ZABROCKI, Die Stimmhaftigkeit der Laute. 161—262. l.

hetjük ugyanis, hogy a második szótag hangsúlya különböző volt, attól függően, hogy nyílt volt-e vagy zárt. Ez a feltételezés nem új a finnugor nyelvtudományban, és amint a fokváltakozási elméletekből kitűnik, a legtöbb tudós élt vele e jelenség keletkezésének magyarázatánál.¹⁵¹ Megkíséreltük bebizonyítani, hogy a váltakozó hangsúlyt nem tekinthetjük a fokváltakozás okának, azonban a gyengülés-erősödés folyamatára támaszkodva, módosíthatja ennek lefolyását. Újabbban egyre elterjedtebb az a felfogás a nyelvtudósok között, hogy a finnugor alapnyelvben az első szótagra esett a hangsúly. Ezt a nézetet E. ITKONEN fejtette ki a legrészletesebben, aki a magánhangzók tulajdonságait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az első szótagra eső hangsúly finnugor sajátosság.¹⁵² Véleményünk szerint ITKONEN vizsgálódásának az a fogyatékosága, hogy csak a magánhangzók közötti viszonyokat vette figyelembe, és nem vizsgálta meg velük párhuzamosan a mássalhangzókat is.

Mi inkább azt valljuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyek a finnugor nyelvterület peremvidékén helyezkedtek el (tehát az ősfinnben is) az ingadozó hangsúlynak hosszabb ideig kellett tartania magát, mint a központi vidék nyelveiben (a permi nyelvekben).¹⁵² Éppen ezért jött létre a peremvidékeken található nyelvekben a gyengülés-erősödés speciális esete a fokváltakozás alakjában. A periférián a gyengülésnek is enyhébbnek kellett lennie, mint a központban. A leníció további fokozódása mindkét fokban ugyanahhoz a „meggyengülés”-hez vezetne, sőt hangok eltűnéséhez is, mint ahogy ez a permi nyelvekben történt. Eszerint a fokváltakozás csak a gyengülés-erősödés általánosabb folyamatának egyik fázisa. Módszertanilag ugyanis megengedhetetlen, hogy szembeállítsuk a fokváltakozás szempontjából az olyan nyelveket, mint a permi és a balti-finn, és kijelentsük, hogy az utóbbiban ezzel a jelenséggel van dolgunk, az előbbiben pedig nem. Így ugyanis szinkron síkon hasonlítjuk össze ugyanannak a folyamatnak diakron szempontú két különböző fázisát. A diakron aspektusból azonban egybevetethetjük a kettőt, azaz a permi ág a gyengülés-erősödés folyamatának későbbi fázisát mutatja (nem az időre, hanem a folyamat menetére nézve), mint a balti-finn.

Felmerül a kérdés, mikor kezdett hatni az általunk feltételezett folyamat. Mi volt előbb: erősödés vagy gyengülés? Végérvényes válasz még nem sikerült adni erre a kérdésre. Most elsősorban a finn anyag elemzésére szorítkozunk, és pillanatnyilag csak olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyekre ez az elemzés feljogosít. Szeretnénk tehát hangsúlyozni, hogy a mai finn zárhangok erős foka (intervokális helyzetben ugyanúgy, mint a likvida és nazális után) nem lehet eredeti, hanem az erősödés eredményének kell tekintenünk. A legrégibb finn nyelvemlékek helyesírása véleményünk szerint nem véletlen, hanem a fokozatosan előrehaladó erősödési folyamatot tükrözi. A írásmódbeli változások (történetileg nézve) úgy látszik, követik az erősödés elméleti törvényszerűségeit. A likvidák kisebb ellenállást tanúsítanak vele szemben, mint a nazálisok. Ezért az előbbieket után igen gyakran a *b, d, g* helyén *p, t, k* jelenik meg az erős fokban. De nazálisok utáni pozícióban majdnem általános a *b, d, g-s* írásmód. Intervokális helyzetben viszont az erősödés sokkal hamarabb ment végbe, mint a likvidák után, amit megerősít az általános *p, t, k-s* írásmód.

¹⁵¹ Vö. RAVILA, FUF. XXXIII, 305. 1. és MOOR: ALH. II, 12, 15, 21, 23. 1.; Vö.: MOOR: Zufallserscheinungen oder Gesetzmässigkeiten. FUFA. XXXIII. 60. 1.

¹⁵² ITKONEN, Über die Betonungsverhältnisse in den finnisch-ugrischen Sprachen. ALH. V, 31–32. 1.

¹⁵³ MOOR: ALH. II, 15. 1.

Mindez arra utal, hogy a mai finn zöngétlen zárhangok intervokális pozícióban, valamint likvida és nazális után nem eredetiek, hanem gyengébb hangokra vezethetők vissza. Elméletileg feltételezhetjük, hogy a zöngétlen mediákból keletkeztek, hiszen ezek alkotják a közvetlenül megelőző fokot.¹⁵⁴ Hasonló módon kell eljárunk a mai geminátákkal s a felerősödött *p*, *t*, *k* egyik válfajából vezethetjük le őket. A tárgyalt erősödési folyamat azonban nem lehetett különösebben intenzív. Nem rendelkezett pl. olyan hatóerővel, hogy a spiránst γ gyenge fokban, likvida után, zárhanggá változtassa. (Itt tovább tartott a gyengülés.)

Területileg nézve ez az erősödési folyamat korlátozott hatású volt, és nem terjedt ki valamennyi balti-finn nyelvre: a finnen kívül csupán a vótban és néhány karjalai nyelvjárásban mutatható ki. Ezen erősödés területi disztribúciója tehát igen pregnáns. Bizonyos fenntartással valljuk azt a nézetet, hogy az erősödés csak azokban a balti-finn nyelvekben fejlődött ki, amelyek szoros kapcsolatban álltak a lappal, amely rendkívül intenzív erősödést mutat.

Az előbb már röviden érintett erősödést gyengülési folyamatnak kellett megelőznie, amely a gyenge fokot egyáltalán létrehozhatta. A gyengülés úgy látszik az ősfinnben már hatott. De nem volt különösen intenzív, mivel csak hangsúlytalan szótagokban tudott látható eredményeket produkálni. Gyökeireit még a finnugorban, ha nem az uráliban kell keresnünk, amit megerősít az a tény is, hogy a különböző finnugor nyelvekben ez a jelenség különböző intenzitással bontakozott ki. Szerintünk sok tény szól amellett is, hogy ezt a gyengülést erősödési processzus is megelőzte, amit nem szabad összetévesztenünk a fentebb említett finn erősödéssel. E problémával most nem foglalkozunk részletesebben, inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy eféle gondolatot már ZABROCKI is pedzett.¹⁵⁵

Munkánk fő célja az volt, hogy bebizonyítsuk az erősödés-gyengülés hatását és érvényességét a finn nyelvben, és megvizsgáljuk ezen folyamatok belső törvényszerűségeit. Úgy véljük, ezt valószínűleg sikerült elérnünk. Az erősödés és gyengülés itt is ugyanazon törvények szerint folyt le, mint amelyeket ZABROCKI az indoeurópai anyag elemzésekor megállapított.

A gyengülésnek és erősödésnek általunk ismertett képe bizonyára több szempontból hiányos, mivel elsősorban a finnre korlátoztuk vizsgálódásainkat. Emiatt több kérdést nem fejtettünk ki, és kellőképpen nem alaposítottunk meg. Ugyancsak nem oldhattuk meg mindazokat a problémákat, amelyek a hangoknak (pl. a dentálisoknak és a labiálisoknak) a gyengülés-erősödés folyamata iránti szuszceptibilitásával kapcsolatosak. A gyengülés-erősödés folyamatának az írásbeliség előtti időben való kölcsönös rétegződéséről szóló ismeretek alapján, amelyeket valamennyi finnugor nyelv részletes analízise által nyerhetnénk, ez a probléma is megoldható.

Munkánk végéhez érve, meg kell ismételnünk azt, amit már fentebb is mondtunk, hogy a szűkkörű vizsgálódási anyag befolyásolta következtetéseink teljességét és meggyőző erejét. Következő írásainkban gazdagabb anyaggal és mélyebben kívánjuk megalapozni az itt elért eredményeket. Jelen dolgozatunkat egy olyan sorozat első láncszemének tekintjük, amely a gyengülés-erősödés folyamatát valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben megvizsgálja

¹⁵⁴ Vö.: ehhez SETÄLÄNEK és THOMSENNEK fentebb kifejtett nézetét; l. még MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 136—137. l. és 151. l.

¹⁵⁵ ZABROCKI, UL 230—231, 239—241. l.

majd, annál is inkább, mert következő nagyobb munkánkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy analizáljuk ezt a jelenséget a lapp nyelvben. A finnugor anyag kidolgozása után az altáji és a paleoázsiai nyelvekben is szeretnénk feldolgozni a problémát. Ahogy futólagos tanulmányozásainkból következtethetünk, ezekben a nyelvekben is megtalálhatók a tárgyalt folyamatok.

JERZY BAŃCZEROWSKI

Über den Prozeß der Verstärkung und Lenierung in der finnischen Sprache

Die Aufhellung der zusammengesetzten Probleme des Stufenwechsels in den uralischen Sprachen wurde von den Forschern auf verschiedenem Wege angestrebt. Zahlreichen Auseinandersetzungen kann jedoch bis auf den heutigen Tag noch kein eindeutiges und allgemeingültiges Ergebnis entnommen werden. In den vorliegenden Artikeln bemüht sich der Verfasser, die Frage des Stufenwechsels in ein neues Licht zu rücken, indem er bei der Analyse des finnischen Konsonantismus die Wirkung zweier phonetischen Prozesse, nämlich der Verstärkung und der Lenition, postuliert.

Die Verstärkungs-Lenierungsprozesse wurden in verschiedenen Sprachen der Welt festgestellt. Im Verlauf dieser Prozesse hat L. Zabrocki gewisse universelle Züge bemerkt, indem er einer eingehenden Analyse die indoeuropäischen Sprachen, mit Berücksichtigung des Finnisch-Ugrischen, unterzogen hat (vgl. dazu L. ZABROCKI, *Usilnienie i lenieja w językach indoeuropejskich i w ugrofińskim*. Poznań, 1951). Die Analyse der Verstärkungs-Lenierungsprozesse im Lichte der strukturellen Phonetik hat L. ZABROCKI konsequent zu der Aufstellung der allgemeinen Gesetzmäßigkeiten dieser Prozesse geführt.

Die Theorie von Verstärkung und Lenierung setzt unter anderem voraus, daß jeder phonetische Prozeß die ganze phonische Substanz und nicht isolierte Fälle betrifft. Seine substantielle Manifestierung ist aber eine ganz andere Frage. Die Laute jeder Sprache sind substantiell streng differenziert. Aufgrund der Unterschiede in den Lautmassen können substantielle Lautgefüge gebaut werden. Bei den Verstärkungs-Lenierungsprozessen gewinnt das Lautgefüge, das auf der Öffnungsmasse basiert, besondere Bedeutung, weil es in erster Linie das Verhältnis der einzelnen Lautklassen zum verstärkten bzw. lenierten Luftquantum determiniert. Und hier gilt der Grundsatz, dass je kleiner die Öffnungsmasse eines Lautes, desto stärkeren Widerstand wird dieser Laut dem Luftstrom leisten, und umgekehrt werden bei der größeren Masse der Enge günstigere Bedingungen zur Entladung des verstärkten Luftquantums vorliegen. Die Laute, die über kleinere Öffnungsmasse verfügen, werden früher und intensiver durch den Prozess der Verstärkung bzw. Lenition ergriffen. Verschlusslaute müssen somit früher als Affrikata und Spiranten den Auswirkungen dieser Prozesse unterliegen.

In der Klasse der Verschlusslaute kann der Grad der Suszeptibilität für die Verstärkung bzw. Lenierung aufgrund des Gefüges, das auf der Größe der Masse des bei der Artikulation beteiligten Organs fußt, bestimmt werden. Und hier gilt wiederum der Grundsatz, dass eine kleinere Masse unseren Prozessen einen kleineren Widerstand leistet. Das kann den oft vorkommenden Mangel an Entwicklungsparallelismus zwischen den Hinterzungenlauten (*k, g, χ, γ*), Vorderzungenlauten (*t, d, θ, δ*) und den Labialen (*p, b, f, β*) bedingen.

Den Verstärkungs-Lenierungsprozessen werden nicht nur Einzelkonsonanten, sondern auch die Konsonantengruppen unterworfen. Im letzteren Falle müssen wir jedoch mit schwächeren substantiellen Auswirkungen dieser Prozesse rechnen, weil die Konsonantengruppe über größere Masse als ein Einzelkonsonant verfügt, und mithin einen größeren Widerstand leistet. Die Konsonantengruppen sind aber strukturell tief differenziert und bilden unterschiedlich kompakte Einheiten. Der Grad der Kompaktheit hängt von dem Grade der phonetischen Verwandtschaft beider Bestandteile der Gruppe ab. Die Gruppen *rt, rk* sind weniger kompakt als *lt, lk* bzw. *nt, nk*. Die Gruppen *nt, nk* sind ihrerseits weniger kompakt als *st, sk*. In den loseren Konsonantengruppen ist die Öffnungsmasse der ersten Komponente größer als in den kompakten Gruppen. Die erste Komponente wird hier weniger den verstärkten Luftstrom schwächen, als es in einer kompakten Gruppe der Fall ist. Daraus wird ersichtlich, dass in den loseren Gruppen der zweite klusile Bestandteil stärker angegriffen wird.

Die Distribution des Stufenwechsels in der heutigen finnischen Sprache (im Rahmen des auf der Öffnungsmasse basierenden Lautgefüges) scheint nicht zufällig zu sein. Der Stufenwechsel umfaßt eigentlich nur die Klusile. Die offeneren Laute wie Spiranten, Nasale und Liquida unterliegen ihm nicht. Der Stufenwechsel steht also in einem engen Verhältnis zu der Öffnungsmasse der Laute und kann nur aufgrund der allgemeinen Gesetzmäßigkeiten von Verstärkung und Lenierung befriedigende Erklärung finden. Die Distribution des Stufenwechsels in den Konsonantengruppen steht auch in vollem Einklang mit unseren theoretischen Prinzipien. Nur die loseren Gruppen (*Liquid + Klusil*, *Nasal + Klusil*) werden regelmäßig durch diese Erscheinung erfaßt.

Die Gesetzmäßigkeiten von Verstärkung und Lenierung können nicht nur in der Synchronie, sondern auch in der diachronischen Entwicklung der finnischen Sprache verifiziert werden. Gemäß unseren theoretischen Voraussetzungen müssen wir erwarten, daß es zu den intensivsten Auswirkungen dieser Prozesse gerade im Bereiche der Verschußlaute kommt. Ferner erwarten wir, daß die Verschußlaute in den loseren Konsonantengruppen intensiver als in den kompakteren Gruppen verstärkt werden.

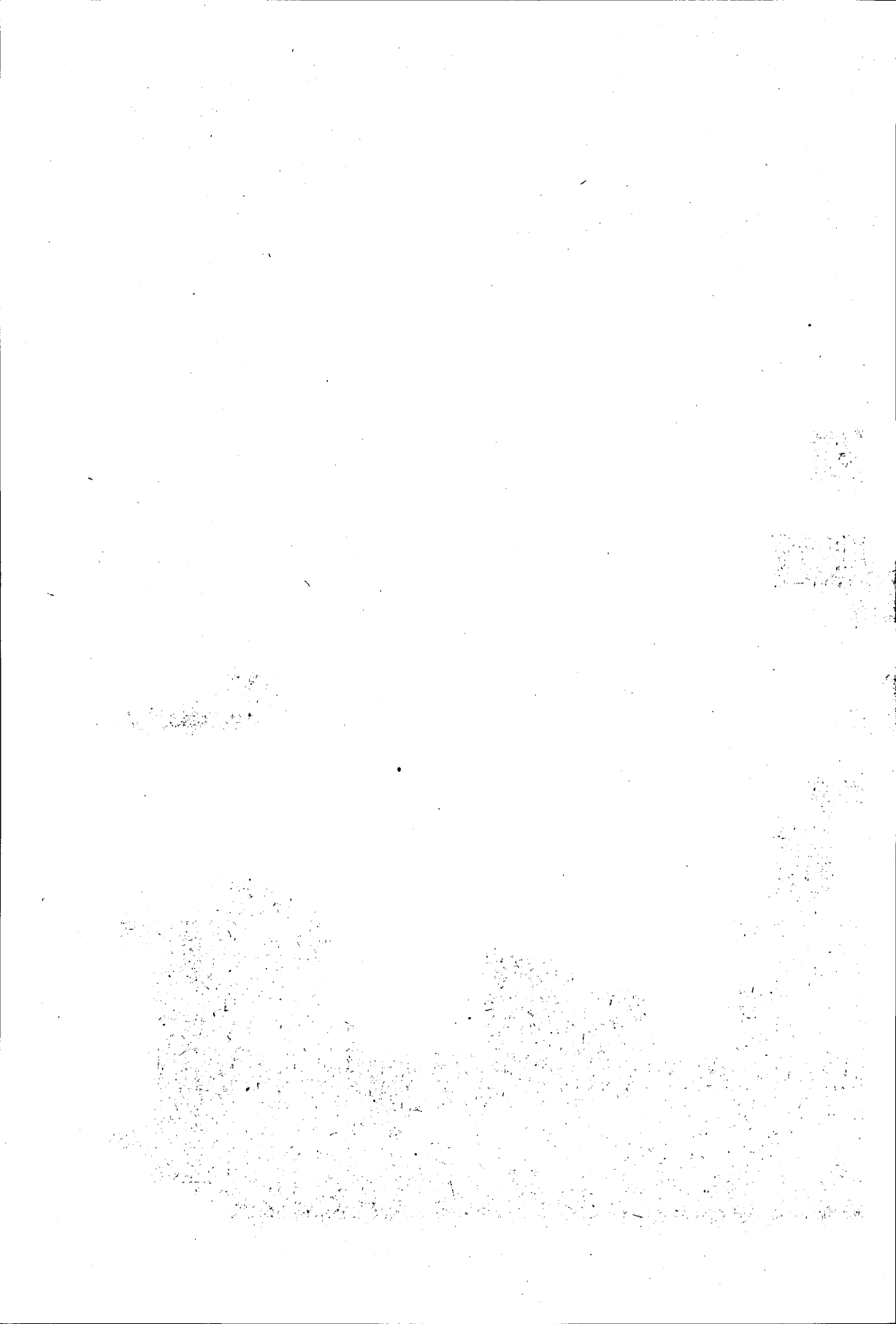
Die Entwicklung des finnischen Konsonantismus seit den ältesten Sprachdenkmälern bis heute, die m. E. ihre Widerspiegelung in dem sich verändernden Schriftbild findet, scheint wirklich die Gesetzmäßigkeiten der Verstärkungs- Lenierungsprozesse in diachronischer Sicht zu rechtfertigen. Die Verstärkung hat zuerst die intervokalischen Einzelklusile erreicht und verschärft. Darauf weist die hier allgemein herrschende Schreibweise mit *k, p, t* (starke Stufe, kürzere Serie) hin. Die Schwankungen in der Schreibweise des Klusils notieren wir aber nach Liquida (bald wird *k, p, t*, bald *g, b, d* gebraucht). Diese Erscheinung kann man so interpretieren, daß sich der Verstärkungsprozeß in dieser Stellung noch nicht endgültig durchgesetzt hatte. In den kompakteren Konsonantengruppen wie z. B. *Nasal + Klusil*, mußte die Verstärkung chronologisch erst später substantiell zum Ausdruck kommen. Daher wundert uns nicht die fast allgemein verbreitete Schreibweise *ng, mb, nd* (in der starken Stufe). Im Laufe der Zeit wird auch in diesen Gruppen *g, b, d* durch *k, p, t* ersetzt.

Die Evolution der Schreibweisen der Klusile im Laufe der Entwicklung der finnischen Orthographie beruht unserer Überzeugung nach nicht auf dem Spiel des Zufalls, sondern bildet, wenigstens zum Teil, die verstärkenden und lenierenden Tendenzen ab, denen der finnische Konsonantismus ausgesetzt war.

Wenn also der finnische Konsonantismus, besonders hinsichtlich der Klusile, ein Ergebnis der Verstärkung-Lenierung darstellt, ist es selbstverständlich, daß er nicht als ursprünglich angesehen werden darf, sondern in anderer Form rekonstruiert werden muß.

Weitere Untersuchungen werden bestimmt neue Beweisführungen für die hier verfochtene Theorie bringen. Es lohnt sich in diesem Zusammenhang zu erwähnen, dass auch P. АРИСТЕ zu ähnlichen Resultaten gekommen ist (Советское финно-угроведение (1966/2: 130—133).

JERZY BAŃCZEROWSKI
(Poznań)

A bányászszókincs történetéből

(A klopacskától a karámig)

A magyarországi bányászatra (s ezen elsősorban az ércbányászatot értjük) vonatkozó nyelvészeti irodalom nem mondható túl gazdagnak sem a magyarok, sem pedig a szlovákok részéről. Pedig a kultúrtörténeti ismeretanyag feltárása, s még inkább annak feldolgozása minden vonalon előtérbe kerül, időszerűnek látszik tehát, ha némely vonatkozásban szemügyre vesszük ezt a kérdést is. TARJÁN J. 1939-ben megjelent dolgozatában (A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán) már röviden összefoglalta mindazt, ami a magyar bányásznyelv művelését illetően említésre méltó volt. Azóta napvilágot látott egy-egy szómagyarázat vagy szójegyzék, néhány kisebb nyelvészeti fejtegetés, újabban egy bányászati szótár is, de mindez elszigetelten, rendszerbe foglalás nélkül, ötletszerűen. Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy e szakterület viszonylagos elmaradottságának oka abban a közfelfogásban keresendő, miszerint magyar bányásznyelv valójában nem is volt, hiszen tkp. az egész szakterminológia a németből való. A német jövevényszavak kérdését pedig nagyjában és egészében megoldotta LUMTZER-MELICH.

Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a már ismert, de még inkább az eddig nyilvánosságra nem került adatokat, s az adott történelmi helyzetből kiindulva megpróbáljuk azok szintézisbe állítását, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez az egész probléma koránt sincs megoldva, s tulajdonképpen nem is olyan egyszerű. Többek között kiderül pl., hogy az évszázados magyar—szlovák együttélés jelentős nyomokat hagyott a bányászok szóhasználatában is, ami igazán természetesnek mondható, ha meggondoljuk, hogy az egykori magyarországi ércbányák számottevő hányada szlovák területeken volt. Ezt azonban valahogy nem volt szokás figyelembe venni.

A szlovákoknál a történelemtudomány a felszabadulás után fordult igazán a bányászat felé, s ezt követően a nyelvészek is több figyelmet kezdtek szentelni ennek a kérdésnek. ŠT. TÓBIK 1960-ban ismertette mindazon munkákat, melyek a szlovák bányászati terminológia szempontjából figyelembe vehetők, kezdve a legrégebbi időktől egészen dolgozatának a megjelenéséig.¹ Egy év múlva látott napvilágot V. BLANÁR feldolgozása a bocabányai számadáskönyvek nyelvi sajátosságairól;² ezzel a XVI—XVII. századforduló középszlovák szaknyelvi viszonyainak egy szeletére vet világot. E számadáskönyvek nyelvi anyaga azonban természetesen elég szegény, így a bányá-

¹ ŠT. TÓBIK, Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Bratislava, 1960. 80—157.

² V. BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961.

szati szaknyelvnek csak viszonylag szűk területét sikerült bemutatni. Úgy gondolom, nem lesz haszon nélkül való, ha az előttem járóknál igyekszem egy lépéssel továbbmenni, s megpróbálom fölvezetni a magyar és a szlovák bányászati terminológia legfontosabb vonásait. Nem valamiféle szótárszerű fölleltározása volna ez a magyar és szlovák szaknyelvnek, hanem a történelem folyamán létrejött bányásznyelvi sajátosságok, jelentésváltozások kölesönös, hasonló, vagy eltérő jegyeinek összefüggő bemutatása.

I. Ahogy a bányászatban kialakult a munkáltatók és munkavállalók két pólusa, ez többek között a munkaszervezés és irányítás megoldásának keresését is feltételezte. A bányavállalatok létrejöttével a bányászat egyéni módszerei nem érvényesülhettek olyan mértékben, mint addig, a fokozódó termelés megfelelő munkaszervezést is követelt. A munkások csoportokat, csapatokat alkottak, ezek szakértelem, munkahely, munkaidő stb. alapján tagolódtak. S mivel a kapitalista termelési mód térhódítása következtében a munkáltatók a haszon érdekében egyre többet és többet követelnek a munkásoktól, azt is megkívánják, hogy a napnak lehetőleg minden óráját termeléssel töltsék el, ezért megszervezik a hosszabb és rövidebb, majd az éjjeli műszakok, s a váltott munkacapatok rendszerét.

A munkaidő kezdetét és végét régtől fogva messzire hangzó hangjel segítségével jelezték. Ez Faller Jenő szerint úgy történt, „hogy műszak végén, illetve elején az akna ácsolatát verték meg kalapáccsal a bányamesterek, mely jelet a földalatt a kőzetre intézett kalapácsütéssel továbbították s így szólították munkába, illetve hívták föl az aknából a munkásokat. E kezdetleges jelzőmód helyett bányáinknál már az első időkben megjelenik a lármafa, melyet a magyar bányász kimutathatóan évszázadok óta ismert s régi bányavárosainkban mindenütt megvolt.” (BKL. 76: 35). Ezt a *lármafát* az egykori észak-magyarországi bányavidékeken *klopacska* néven ismerték (Faller Jenő még a *kotogó*, *katakoló*, *kopogó*, *bányászkolomp*, németül *Holzglocke*, *Klopf*, *Klopfbrett*, *Lärmenschlag*, *Hillebille*, latinul *campana lignea*, *tabula metallurgorum* elnevezéseket említi, l. BKL. 76: 34). E jelzőszerkezetről ezidáig a legrégibb híradást egy 1526-os besztercebányai latin okiratban találjuk.³

A szlovák *klopačka* ~ *klepačka* (~ *klapačka*) a *klepat* ~ *klopat* 'kopog, kopogtat, zörög, zakatol' ige származéka (l. MACHEK: *klepati*).⁴ Ha tehát egy erre szolgáló eszköz segítségével jelt adtak, akkor megkezdődött, ill. befejeződött a munka. Egy XVIII. sz. közepéről származó szlovák adat szerint: „1747. 20 Januarij Vrobili haviara Aufstandt na tento Spusob, kdiž *klopali* večer v Patek abi Haviara šiesty ras farali, sprotivili sa Haviara, ani jeden nechtel farat” (SL 1: 253). Vagy ahogy a népdal mondja: „Uš na banu uš *klopaju*, uš ja mosim ist” (SN 7: 234).

³ „Item, quod de cetero nemo ex communitate laboratorum preter et extra consensum iudicis et iuratorum civium ipsius civitatis Sebniciensis audeat tangere seu pulsare asserem is signum convocacionis eorum, vel alia signa ad congregandum conspirandumque et in unum coniurandum mittere” (Dokumenty 162). Megjegyzendő, hogy a rozsnyói szélesegyháznak 1513-ból származó bányászati vonatkozású Szent Anna oltárképén feltehetőleg a *klopacska*t is megörököltette a művész. A festmény ezen részlete ugyan nem eléggé éles, F Adler Jenő azonban így vélekedik róla: „Az aknától jobbra, lombos fák tövében három bányász énekel, széles nagy kézmozdulatokkal, tőlük balra magas munkás, talán a *klopacska*t üti.” (BL. 97:214).

⁴ Az *-ačka* képző szerepéről l. B. LETZ, Kmeňoslovné úvahy. Turčiansky Sv. Martin, 1943. 135.

A 'kopogtató, kelepelő (eszköz)' jelentésű *klopacska*, *klopačka* a bányászok szóhasználatában kezdetben egy egyszerű fa, majd fém készülék volt. Legkezdetlegesebb formája egy deszka-, esetleg vasdarab, amit fával vagy vassal megveregettek. Később a fát különféle módon kilyukasztották, kivájták, esetleg harangot is alkalmaztak stb.⁵ A klopacskával eleinte csupán a munkaidő kezdetét és végét jelezték, s tudjuk pl., hogy a selmeci bányabíró 1609-ben rendeletbe hozta: „Midőn megütik a kótogót, a munkások letérdepelve imádkozzanak és kérjék az isten áldását.” (Péché II, 85). A későbbiek folyamán egyéb esetekben is (temetés, vesztély, robbantás stb.) megszólaltatták. Sőt, Csiba István állítása szerint régen a bányatörpék a klopacska hangjának segítségével vezették a bányászokat a dús ércek nyomára. A lármafával kapcsolatban ugyanis ezt írja 1714-ben megjelent latin nyelvű könyvecskéjében: „Praeter haec signa quandoque Masculi montani, *Bergmanlein*, seu *Bergmandl*, Germanis dicti, creduntur vulgo ditiores auri, argenti, cuprique mineras fossoribus indicare, quos nonnunquam comparare testimoniis fide dignis statim comprobabo, aut, quod saepius accidit, sui praesentiam invisibiliter ostendere per certum sonum ex *Mi*, *Fa*, notis musicis constantem. Sonus ille est, ut ita dicam, Campanae lignae, qua ad labores noctu aequae, ac interdum laboratores evocari solent ad suas stationes subterraneas. Campana autem illa, seu verius tabula metallurgorum constat ex uno assere fagino probe exsiccato in duobus funiculis inter duas trabes a tertia transversa pendente, quem certus ad id constitutus malleo itidem fagino, tribus ictibus pulsat, datque sonum clarissimum, ut facile per omnes circum, qua late patent, montes habitabiles, percipiatur. Hoc sono extra tempus consuetum audito, metallici sibi persvadent venam divitem ad eam partem latere, ad quam sonus iste a masculo montano excitatus vergit.” (CSIBA 38—39). Első nyelvi adatom 1743-ból való, eszerint: „Ex metalifossoris carcere, quam vulgus *klopacska* nominat” (SN 7: 224), jegyezték be a selmezbányai városi jegyzőkönyvbe. Ma az irodalmi szlovákban *banicka klopačka* ~ *klepačka* (SSJ) formában használatos.

KÁLALnál a *klepačka* ~ *klopačka* a. m. 'kopogtató, zakatoló, kelepelő (eszköz)', ugyanezt a fogalmat Mič. és LP a *klapačka* változattal jelöli, az esetek túlnyomó többségében tehát az *-ačka* képzős származék nomen instrumenti-ként szerepel. Mivel azonban a bányászahagyományban a *klopačkát* rendszerint ugyanazon a helyen ütögették, s a díszesebb és nagyobb jelzőberendezést épületben, toronyban helyezték el, a *klopačka* név átvivődött magára a helyre, ill. építményre is. Ezért lehetséges, hogy JANCS.-nál a *klepačka* ~ *klopačka* a. m. 'zörgetyű' és 'kelepelő hely', s a fenti 1714-es Csiba-féle leírás, valamint az 1743-ból idézett latin „Ex metalifossoris carcere” kitétel is tkp. már valamiféle építményre mutat. PALKOVIC pedig a *klopačka*-t szlovák szónak minősítve, ugyancsak így határozza meg: 'Klopse, Klopfturm im Bergbaue, die Leute durchs Klopfen zusammen zu rufen'.

A *klopár* feladata volt, hogy a *klopačka* ütögetésével szükség esetén jelezen. Személynévként Slemeczányáról már 1527-ben följegyezték *Gregor Klopser* alakban (Dokumenty 434). A *Klopser* alapján nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a német *Klopfer*, ill. alnémet *klopper* szóval (vö. mnd. nnd. *kloppen* KLUGE, nd. *klopper* GRIMM, bányászattól azonban nem ismerik), vagy

⁵ A szlovákiai klopacsák leírását I. E. PLICKOVÁ, *Banicka klopačka na Slovensku* SN 7:224. Az ott ismertetett típusokhoz annyit tehetünk hozzá, hogy egyesek szerint Slemeczányán állítólag „zenélő” klopacska is volt. Ez azonban még nincs bizonyítva, (I. BL. 94: 787—788.).

pedig annak a szlovákban meghonosodott formájával van-e dolgunk. A *Gregor* keresztnév inkább a szlovák feltételezés mellett tanúskodik. A következő adatom a *klopár*-ra Bocabányáról való, 1784-ből: „*Kloparowi a za Cachowanja Šichty*” (BSZK. 166). A *klepár* szó megvolt a csehben is, de Jg. és Kott szerint ez nem egyenlő jelentésű a szlovákkal. A csehben a. m. *klempiř* (Jg., Kott) azaz 'bádogos'. A mai szlovákban nem akadtam a nyomára. A jelző-készülék megszűnésével nyilván a szó is kipusztulóban van, föltehető azonban, hogy az idősebb bányászok még ismerik, ha már nem is használják.

A magyar nyelvtörténetből nincs kimutatva, ezért nem tárgyalja KNEI-ZSA (SzlJsz.) sem. Régebben Eperjes környékén a *kolompozó* szolgált jeladás céljára: 1616/1643: „Egy *kolompozó*. Megh vagyon” (OklSz.). A század elején Kapnik- és Felsőbányán *kolomp* a. m. 'kopogó' (BT. 170) volt. Ugyanígy: Kapnikbánya és vid. *kolomp* 'faharang, jeladó deszka, amelyet két botocska-val vernek' (MTsz.). Különböző tájakon ismert még a *kótozó* (Petrozsény) 'száraz deszka v. vascső. Szignált (kalapáccsal) adnak vele a munka kezdetére és végére' (MNY. IX, 140), Tordán a *tóka* (BT. 175), Baranya megyében a *kongó* használatos, melynek szerepéről egy adatközlő így beszélt: „Ahogy a *kongót* megkongatták, mindig hat órák reggel, délután két órák és este tíz órák kongott a harang, az jelentette, hogy kezdődik a műszak.” (NéprKözl. 8: 125). S ha valaki az ilyen bányász jelzőkészüléket megszólaltatja, az Pécs vidékén német eredetű szóval *kolofol* (BT. 170), Rudabányán pedig a szlovák alapján *klomkol*, *klopkol*, *klopkál* (TARJÁN 66).

Mindezen elnevezéseken kívül az északi területeken meghonosodott a szlovák *klopačka* is. A rudabányai bányásznyelvben a *klopocska* a. m. 'bányaharang, kopogó' (TARJÁN 66), Salgótarján vidékén pedig a *klopacska* 'bányász veszjelző' (SÁNDOR). SÁNDOR RUDOLF levélbeli közlése szerint a *klopacska* „a régi bányák bejárata előtt volt felállítva, rendszerint fedett tetővel, olyan felfüggesztett fadarab, melyet egy fakalapáccsal megkongattak, s akkor tudták, hogy baj van. Ez Besztercebánya környékéről terjedt el, s Tarjánban él még olyan öreg bányász, aki suhanc korában kezelt ilyen klopacskát.” Ebből a meghatározásból az is következik, hogy az ottani bányásznyelvben a *klopacska* szintén nemcsak magára a jelzőszerkezetre vonatkozott, hanem annak építményére is (l. „bányák bejárata előtt volt felállítva, rendszerint fedett tetővel”), ami teljesen megegyezik a szlovákban létrejött jelentésáttvitellel. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja egy újabban kezembe került, idegenforgalmi célokat szolgáló füzetecske, amely szerint a salgótarjáni bányászati múzeum bejáratánál: „Baloldalra került a »klopacska« magyarul »lármafának« nevezett *állvány* (kiemelés tőlem — G. F.), melyen két végén zsinagréra felfüggesztett kb. 70 cm hosszú keményfa-lap lóg egy fakalapáccsal. A bányászokás gyermekkorában a fakalapáccsal megvert deszkalap messzire hangzó tompa hangja jelezte a föld alatti munka kezdetét és végét.” (l. Börzsönyi S., Földalatti szénbányászati múzeum Salgótarjánban. Salgótarján, 1966. 16; l. a 17. lapon a *klopacska* képét is). S érdekes módon az 1964-ben megjelent bányászati szakszótár értelmezésében a *klopacska* név a hivatalos magyar szakterminológiában nincs is 'jelzőszerkezet', hanem csak 'kopogtató torony' jelentése: „*klopacska* (kopogtató torony) hajdan a műszakváltás jelzésére (a ma használatos gőzkürt vagy sziréna helyett) használt, keményfából készült, lazán felfüggesztett kopogtató szerszám *harangtorony-szerű tornya* (kiemelés tőlem — G. F.). A kopogtatót fakalapáccsal verték gyorsuló ütemben kb. egy fél óráig. Ősi bányásztemetési szertartáshoz ma is használják a »klopacska«

bőrövön hordva . . .” (Bányászat). Vagyis — ellentétben a definícióval — az utolsó mondat szerint kétségtelenül az eredeti értelmű jelzőszerkezetéről is szó van, hiszen bőrövön „kopogtató torony” aligha hordható.

A szlovák jövevény *klopacska* egyébként Rozsnyón tréfásan száját jelent (l. Kniezsa, SzJJs. 270), de van ’szószátyár’ értelmezése is (l. Gömör-Kishont vm. 203), míg a *klopkál* ige a. m. ’lüktet’ (l. Kniezsa, SzJJs. 270). A jelentésátvitel még a szlovákban megtörtént (vö. *Klepačka* ’Klebetnica’ Bern.). Vagyis a *klopačka* nemcsak bányász műszóként, de átvitt értelemben is bekeült egyes vidékek magyar nyelvhasználatába.

2. A folyamatos termelés érdekében — ahogy ezt már a *klopacska*nál említettem — a bányatulajdonosok bevezették a napnak különböző időszakok szerinti beosztását, szakaszolását, amit a németben a *Schicht* szóval jelöltek meg. WOLF (104) a GRIMM-féle szótárra támaszkodva ezt mondja róla: „der ursprünglichen Bedeutung des täglichen Arbeitspensums . . . sind weitere Inhalte zugefügt worden, von denen schon Berward 1684 S. 32 berichtet”. Hozzátehetjük, hogy az egyébként WOLF által szintén említett VEITH 1684-nél jóval korábbi adatokat hoz a német *Schicht* különböző jelentésváltozataira. Így pl. a 3. jelentésnek fölvevett ’eine Einheit von 32 Kuxen’-re a csehországi német szóhasználatból a XIII. század közepéről idéz példát, de közli a XVI. század második feléből Agricola megállapítását is, miszerint: „Quadrans fodinae uel cuniculi, ein *Schicht*” (VEITH).⁶

’Műszak’ jelentésben a magyarországi bányászatból a következő *Schicht*-féleségeket említhetjük meg: rövid, hosszú, egész, fél, nappali, éjjeli, akord és időn túli *Schicht*.⁷ A magyarországi bányavidékekről az 1400-as évektől kezdve vannak német nyelvű adataink a szó egyes jelentéseire (l. GÁRDONYI 269—270), továbbá: Besztercebánya, 1443: „fur vns ym geben vnd zugeeygnet im allen seinen Perkgwergen auf dem Silber gepirk gelegen eyn freye *Schicht* durch alle Gruben-, Stollen vnd Hespellen, aller Schulden Auspruch ledig quitt vnd frey gegen Jedermanne” (hiteles másolat után, Wenzel 56).

A XVI. sz. második felétől kezdve bőségesen adatolható a szlovákából is. Pl.: Murány völgye, 1585: „Protož každý bratr s Czechy kteryžtoby doma bill (a nebo při *Ssichte*” (Tóvik 97), Bocabánya, 1592: „Item Jonas Sedletzikowy 6 *schicht* a Petro Steffkowy 5 *schicht* som zaplatil” (BLANÁR 69); Lubeník, 1713: „*šichtu* swu od bawiwšy” (TörtSzemle: 1: 439); 1728: „Hundštossiarom *šichti* odpuštal, a od nich Penize za to bral” (SL 1: 252); Bocabánya, 1746: „Paulus Tragtel Šeffar na Kumsste 2. *šichti* . . . , Kubo Floch Cim[m]erman — na Kumsste 4. *šichti* . . . , Šimo Uhliar Cim[m]erman — na Kumsste 4. *šichti* . . . , Šimo Gegandt w Hute 4. *šichti*” (SzL. 1746. 111: 101). 1759: „V našich sedem banskych mestiech ma jse všade pulšiestej *šichty* za tyžden a každa *šichta* osem hodin vyrabat a stavat, kde jse pak na gding robi, aneb na centy podle váhy a proby neb haldtu rudy plati, takovym jse nema ukracat jestli chteji

⁶ A *Schicht* különféle jelentései közti összefüggésekre a németben vö. GÁRDONYI 269, etimológiáját l. KLUGE 645—646.

⁷ Vö.: 1667/1742: „Die kurze *Schicht* ist 8 Stundt lang, die lange oder *Külschicht* aber 12 Stunden” (HŠ 7: 228); Felsőbánya: „A bányatárnákban foglalkozók munka ideje reggel 5 órától 11-ig tart; ez egy egész *šitt*, ha délután is dolgoznak, úgy az mint *šél šitt*» számíttatik be” (SZMIK 270); „*šichta* — 1. pracovní směna, a to *krátka* — 6 hod., *dlhá* — 8 hod., *denná*, *nočná*, *úkolová* (*akordová*) a *prečasová* (Überschicht)” (Ratkoš 164). De Besztercebányán a XVI—XVIII. században szokásban volt a négy órás műszak is (erre l. HŠ 7:24).

vicej *šicht* však z povolenim valdtburgruv, jestli toho potreba jest, nema jse jim zbranovat, než dovolit." (RATKOŠ: MBO II, 107–108); 1834: „že hawgari každe dwa tižne *schichti meskaju*" (SMSS 7: 147); *šichta* 'smena' (Žak. 656, Dobšiná 45); *šichta* hovor. 'pracovná smena' (SSJ).

A *šichta* szakterminust BLANÁR (126) a bocai számadáskönyvek alapján helyesen csak 'műszak' („pracovná smena") értelemben említi, kétségtelen azonban, hogy a szlovák bányászok nyelvében nemcsak ebben a jelentésben honosodott meg, hanem egyéb olyan fogalmakra is alkalmazták, amelyek az átadó németben ugyancsak ismeretesek voltak.⁸ Így pl. a 'műszak'-on kívül a szlovák *šichta* a. m. 'vrstva rudy' és 'vlastnictvo jednej štvrtiny banského podniku pri ťažiarstve' (RATKOŠ 164). A *šichta* 'réteg' elég kései adatként megtalálható Jancsovics szótárában is, ezzel szemben a 'bányabirtok egy részének tulajdonjoga' értelmű *šichta*-ra viszonylag korai keltezésű, a XVI. sz. végéről származó adatot tudok idézni: „Bocabánya, 1599: „pusstegj . . . na Kriwanj gednu *ssichtu*, totižto čtýřy sechtzehn tale" (Bjk. II, 104).

A *šichta* (melléknévi alakja: *šichtový*) nem rekedt meg a szaknyelvi használatban, hanem behatolt a szlovák nép széles rétegei közé. Elsősorban a bányászattal szoros kapcsolatban álló szénégetők és famunkások beszédéből mutatható ki, de a népnyelv is él vele. Kelet-szlovák területen közismert a *šichta* mint '(öl)farakás' — hasonlóan a bányászatban elhelyezkedő közetrétegekhez — minden bizonnyal ez esetben is a rétegenként, soronként egymásra kerülő fahasábok szemlélete alapján. Pl.: Folkmár, 1778: „za jeden kazdi koss Uhla 5 Rf. za jednu *Šichtu drewa* w Uhlizku zustawaieu po 6 den." (CsLKi. fasc. 22: 50); „tak tez y *Šichtowo drewo* Na Uhle, ý na roštowinu" (CsLKi. fasc. 22: 47b); „mý wssecek kameny, Uhl'e, a *Šichtoweho drewa* cenu rubanya wiplatiť sse Podzwolugeme" (CsLKi. fasc. 22: 50); *šichta* 'stoh, hranice (na př. dřeva)' (KÁLAL 965); *šixta dref* 'uložené drevo' (Buffa).

A bányászatban (kohászatban) alkalmazott 'műszak' értelmű *šichta*-ból jelentésbővülés eredményeként a szót az élet egyéb területein, főként a mezőgazdaságban, ahol a munkaszakasos beosztás ismeretlen volt, 'napszám'-ként kezdték használni, amint ezt a népnyelvből vett példák tanúsítják: *šichta* 'napszám' (JANCS), 'nádenic. práce' (azaz: 'napszamos munka') (KÁLAL). BERNOLÁKNÁL pedig a szónak 'tabulatum, stratum; eine Schicht; ágy, padimentozás' értelmezését találjuk. A bányászat útján meghonosodott és a múltban közhatóvá lett *šichta* tehát jelentésben gazdagodott, mutatva általános és gyakori használatát. Mai napság azonban a köznyelvből visszaszorulóban van, és inkább csak az egyes szakterületek képviselői élnek még vele. Bizonyos viszont, hogy a fogalom kipusztulásával eltűnt a 'bányabirtok egy részének tulajdonjoga' értelmezés, amelyre az öreg bányászok is aligha emlékeznek már.

Származékai a *šichtár* és a *šichtník*. Az előbbi minden bizonnyal a német *Schichter* 'Schichtarbeiter' (I. VEITH, aki már 1517-ből közül rá példát) átvétele. Az -er végződésű német jövevényszavak ugyanis beleilleszkedtek az eredeti szlovák -ár (> -iar ~ -ár) képző fejlődési menetébe (erre vö. STANISLAV: Dejiny I, 399). A *šichtár* a szlovákból ezidáig először a XVII. sz. legvégéről mutatható ki: Bocabánya, 1699: „našich kamergrafuv, pisaruv, *šichtaruv* a jinych namestnych spravcuv" (RATKOŠ MBO I, 155).⁹ A mai szlovák nyelvben nem túl gyakori. CZAMBELNÉL van *šichtar* a. m. 'robotník v leše, čhori drevo

⁸ A német megfelelőesekre I. VEITH adatait.

⁹ Ismert a cseh bányásznyelvben is: *šichtař* 'dőlňik pracujíci na smeny' (PSJČ).

rube do šahoch' és hasonló értelemben közli Kálal is, aki szerint a *šichtar* 'nádénik (lesni)'.

A *šichtnik* a népnyelvben inkább *šichnik* változatban ismeretes, jelentése '(kőműves) napszámos, segédmunkás' (Palk.); *Šichnik* 'Maurertaglöhner, kőművesi nap-számos' (Bern.); *šichnik* 'napszámos' (Jancs.); *šich(t)nik* 'nádénik (lesni) (Kálal); *šichnik* hovor. trochu zastar. 'pomocný robotník (obyč. pri stavbe); nádénik' (SSJ — az ebből képzett további kifejezéseket is l. itt). Első adatom a szóra a XVIII. sz. első negyedéből való: Besztercebánya, 1723: „Zvlášte pak Lovásim, Drabantum, Hajdukum a *Ssichtnjcum*” (SL 2: 251); Bocabánya, 1827: „Hundsstoßari . . . *Šichtnjcy*” (BSzK. 167). Minden bizonytalansággal e két idézetben is napi bérért dolgozó munkásokat jelöl a *šichtnik*.¹⁰ 'Kőművesnek segédkező napszámos' jelentésben a szlovákból átkerült a Nóg-rád megyei magyarba is, mégpedig *sifnyik*, *siknyik* formában (Kniezsa, SzJsz. 475).¹¹

A német *Schicht* megfelelői a XVI. sz. közepétől kimutathatók a magyarból is. Az általában használt 'műszak; napszám' jelentésén kívül a bányászban '(ásványi) réteg' és 'a bányabirtok egy része' értelemben is előfordult, hasonlóan a német és a szlovák gyakorlathoz. Példák az első jelentésre: Felsőbánya, 1575: „Az Baniaszok *süteok* tartasok feleoll ig' wegeztetet, hogj het ora reggel mennjenek az *sütre*, es eoith ora dell utan hadgianak fell” (Wenzel 419); „Az stompnall walo miusek Zent Mihal eleoth io reggelt rea allianak az *sütre*, de osztan Zent Mihal' nap utan az regj io szokas szert giertianall allianak rea az mwre, es az leg felseo stomptull uariak az fel hagian *süteoth*” (i. m., i. h.); Felsőbánya, 1710: „Bányász sitvágók, egy *sit* után . . . Fa-míveseknek egy *sit* után . . . Hunk-futóknak egy *sit* után . . . Első kovácsnak egy *sit* után . . . Másnak, *sit* után . . . (TörtTár. 1881: 377); Felsőbánya, 1723: „és az ő *schichtjád* fel ne rójják, hogy fél *schichtért* egész *schichtet*” (Századok 1908: 260); „hasonlóképpen a háspolyosokra is gongya légyen, hogy az magok *schichtjákat* dolgozva és ne henyéléssel véghez vigyenek” (MNy. 9: 329); Felsőbánya, 1787: „a Vízet még éjszaka is meg nem hagyván gyűlni és ki-ki csak, hogy jóhelyen légyen az mennyi lövést tehet, az eddig való mód szerint, *Süte* fog számlálattani és becsületesen ki fog fizetödni hasonló képen” (Szmik 113); Nagybánya vid., Torda: *sit*, *sitt* 'egy napszám, vagyis 8 órai munkaidő a bányászoknál' (MTsz.); Torda, Felsőbánya: *sitt* 'egy műszak' (BT.); Pécs vid.: *sikt* 'műszak' (BT.); Abrudbánya: *sikt* 'egynapi munkateljesítmény' (MNy. XXXV, 268); Baranya megye: *síht*: „Én *síht* nekü maradok” (NéprKözl. 8: 102); „jártak a bányászok *sütre*” (i. m., 106); Rudabánya: *sikta* 'műszak' (TARJÁN 50); Borsodnádasd: *sikta* 'műszak' (Nyr. 83: 110); Salgótarján vid.: *sichta* 'műszak vége, letöltött munkaidő a bányában' (SÁNDOR).

Példa az '(ásványi)réteg' jelentésre: Rudabánya: *sikta* „a kőzet *siktában* (rétegekben) fekszik . . .” (TARJÁN 50). A következő adatban pedig a *sikt* ~ *sikta* a. m. 'a bányabirtok tizenhatod része':¹² Jászó, 1732: „tehát olykor az kinek mezejére asatik az gang, vagy az kö, tehát azé Légyen a kö is. De azon felül új *Siktet* Sem fél, Sem mas fél egy más ellen ne mérészellye asatni” (JP).

¹⁰ Vö. a csehben is: „*šichtnik* v. horn. der Schichtarbeiter” (KOTT).

¹¹ Egyébként az „Arbeitschicht” értelmű *šichta* többek között megvan a csehben (l. KŘÍSTEK 131), a lengyelben (l. LINDE V, 628) és az oroszban is (l. TREBBIN 73).

¹² A tizenhatod részre abból az adatból következtethetünk, amely szerint a *fer-tály*, négy *siktából* áll. Ez eltérés attól, amit a németből VEITHNÉL láttunk, s amire a szlovákból példával is rámutattunk (l. fentebb).

I, 3); Jászó, 1745: „Pasko Györgynek egy fertalyt az téssen négy *Siktát* melyet ujonnom (sic!) fel követtek” (JP. I, 3).

Származéka a *siktés*, ez Aknaszlatinán 'a sóval megrakott csillét a juk alóló munkás neve' (MNy. XXXV, 268). Összetételként az iratokban mint *sitfa* és *sitvágó* fordul elő. A *sitfa*, eltérően a 'farakás, máglya' jelentésű szlovák *sichtové drevo*-tól, a. m. 'bányafa; a tűzzel való fejtéshez használt fa'.¹² Pl.: Nagybánya, 1556: „In Syluis ad eandem fodinam pertinentibus ligna *Sytfa* vocata brachiorum 600 . . . In Syluis ad eandem fodinam pertinentibus sunt lignorum *Schitfa* vocata brachia 1055” (OkISz.). Az OkISz. adatán kívül a XVI. sz. második felétől kezdve magyar szövegben is előfordul, így pl.: Felsőbánya, 1575: „Az *Sut fa* feloll ig' wegezteonk, hog' minden baniasz ket ket lab niomdokra vagassa az *sút fat*. De ha az *swtfa* wago ugj nem wagna, az baniasz meg' ne fizesse nekie” (Wenzel 419); Felsőbánya, 1589: „Valamel Baniasz szamlaskoron, beorwell, faggiuwall es *swt faval* adossa marad walamel Baniara” (i. m., 423); Felsőbánya, 1637: „Item a Vonth bányához tartozó *sittfa* erdőben levő fát a város a társaságnak adja” (Szmik 60); Nagybánya, 1664: „Vagyon egy darab erdő határunkon, kamara erdejének hijják, mely arra való volna, hogy midőn az bányák coláltatnak, ahoz valo *szütfát* (sic!) és egyéb szükségre való, onnat vágnának” (MGSz. 12: 161); Felsőbánya, 1723: „a *schicht-fával* szépen bannak-e” (MNy. 9: 329).

A *sitvágó* 'napszámos bányamunkás'-ként értelmezhető. Pl. Felsőbánya, 1710: „Bányász *sitvágók*, egy sit után per fl.-den. 25” (TörtTár. 1881 377).

Az átvételt illetően megjegyzendő, hogy LUMTZER - MELICH (DOLw. 237) csak a *sitvágót* ismeri, s ebben a *sit* előtagot helyesen német eredetűnek tartja. Tény, hogy a Felső- és Nagybánya környékéről, továbbá Pécs vidékéről és Erdélyből kimutatott *-t* végződésű jövevények mind a néme; *Schicht*-ből származnak. A Magyarország északi területeinek bányavidékéről idézett *-a* végződésű változatokat azonban, véleményem szerint, már a szlovákból vette át az ottani bányász nép. Az osztrákban és a bajorban ugyan ismeretes a szó *Schichte* formája (l. KLUGE és WEIGAND: *Schicht* a.), s a német jövevénytiszavakban az eredeti szóvégi *-e* a magyarban gyakran, főleg a mélyhangú szavakban, *-a* hanggal helyettesül (vö. MELICH: Vendégszók 76; LUMTZER - MELICH, (DOLw. 301), mégis azt mondhatjuk, hogy ez esetben aligha erről van szó. A magyar *sikta* ~ *sichta* ugyanis feltűnően csak azokon a vidékeken fordul elő, ahol a magyarság főként és elsősorban a szlovákoktól sajátította el a bányászati ismereteket. De közvetve a *sikta* szlovák eredete mellett tanúskodik a 'műszakrend' jelentésű rudabányai szlovák jövevény *porátka* (TARJÁN 67) is. Salgótarján vidékén szintén használják, mégpedig *porjětka* formában, itt a. m. 'előre ledolgozott munkaidő' (SÁNDOR). A műszakkal összefüggő *porátka* ~ *porjětka* átvételéből tehát bizonyos fokig az ugyanarról a területről ismert *sikta* ~ *sichta* származására is következtethetünk, különös tekintettel a fontosabb mondottakra.

Megjegyzendő, hogy KNEZSA ISTVÁN ismeri a már kipusztultnak vélt magyar *porátka* kifejezést, 'eine Steuerart' jelentésben, amely szerinte: „Nyil-

¹² Vö.: „*Sitfa*, régi, már csak emlékezetben, de nyelvjárásban, közhasználatban nem élő szó. Mikor még a múlt század elején Felsőbányán tűzzel fejtettek a bányában, *sütfá*-nak nevezték a bányában tüzeléshez használt fát. Ma már csak a régi emberek emlékeznek rá” (OkISz.). S minden bizonnyal a *sitfa* ilyen felhasználására utal a következő megjegyzés, 1581-ből, Felsőbányáról: „mert ackoron nyherhettiewk bewwebben az genget, mikoron eggik eztendeij Azzw fa, az masik eztendeit ott ery el” (SzKR. 230b).

ván a cseh *pořádka* 'die Reihe, der Turnus' . . . szóval függ össze" (Kniezsa, SzlJsz. 436). Az bizonyos, hogy a szó a cseh *pořádka*-val kapcsolatban van, ez a kapcsolat azonban csak rokoni. A közvetlen átadó ugyanis minden bizonynyal a szlovák, ezt igazolja a ma is élő, s a Kniezsa által nem ismert magyar *porátka*, *porjětka* szó jelentése, valamint ez utóbbi változat hangalakja is. Az *ie* (< *ia* < *ä*) ugyanis tipikus középszlovák jelenség, amelynek kialakulása a XV.—XVI. századra tehető (l. Pauliny 280). A magyar szaknyelvi *porátka* ~ *porjětka* tartalmilag pontosan megfelel a régi és a népnyelvi szlovák *poriadka*-nak. Pl.: XVIII—XIX. századforduló: *porgádky* 'Frohndienst, Frohnarbeit' (JŠ 9: 108); *poriadka* 'rabóta, na kotóruju vyszylájet kresztyányina óbšesina' (Mič.); *poriadky* 'práce, které občané po řadě pro obec konají' (Kálal); *poriadka* 'zastar. práca, ktorú boli občania povinní postupne a bezplatne vykonať pre obec' (SSJ). S bizonyos, hogy a Kniezsa által idézett összeírási szövegrészben levő *poratka* sem 'adónem', ellenben 'munkaszolgálat, szerjálás'. Így értendő ez az alábbi idézetekben is: Nelipina, 1648: „Ezek ketten töb adot nem adnak, hanem f. 2 d. 50 s *poratkarais* jarnak” (Urbáriumok 548); Hrušsó, Kistapolcsány, 1667: „akinek jó igyekezetit, s szükségít fogja látni (háza nem lévén) éppíttesse, ne onerálja bizonyos ideig *poratkával*, vigyázzván arra, hogy az idő alatt henyelésre magát ne adja” (MGSz. V. 211—212). A kihaltnak vélt *poratka*, tkp. *porátka* tehát lényegében ugyanabból a szlovák *poriadka*-ból származik, mint a bányászterminológiában ma is meglevő *porátka* ~ *porjětka*.

3. A bányászat és a vele szorosan összefüggő ércfeldolgozás jellegéből adódott, hogy a munkásoknak gyakran hosszú utat kellett megtenni a bányatelepektől a munkahelyükig. Ez természetesen sok időt és energiát emésztett föl, ezért a távol lakó munkások alkalmi építményeket készítettek maguknak munkahelyük közvetlen közelében, s munkanapokon ott laktak. Ezt a nyilvánvalóan nem éppen tágas és kényelmes szálláshelyet a szlovák bányászok *kram*-nak nevezték, ami pontos megfelelése a német bányásznyelvi *Kram*-nak. A kfn. *kram*, úfn. *Kram* szónak ezt a jelentését a német szótárak általában nem szokták föltüntetni, s még a legújabb kiadású Kluge sem említi meg a közölt jó néhány értelmezés között. Grimm azonban e téren sem marad adósunk, mert itt a *Kram* = „1. als die älteste erreichbare bed. erweist sich: z e l t d e c k e, aus gespanntes tuch oder ähnliches dach als wetterschutz . . . a) *kram* auf dem schiffe, noch im 15. jh . . . b) noch heute im bergbau, gleich kaue, huthaus, bei Gätzschmann 47 als östr., ein kleines behältnis zum aufbewahren der gerätschaften (zeugekram), der erze (erzkram), des roheisens (flossenkram) . . . ; s. auch den kohlkram der köhler.” (Grimm V, 1986). A *Kram*-nak az eredeti 'védelmiül szolgáló vászontető' jelentése (l. Grimm és Kluge *Kram* a.) a bányászok gyakorlatában az aknák bejáratát befedő tetőzetre, a szerszámok és munkaeszközök megóvását szolgáló építményre,¹⁴ majd a munkások (bányászok, favágók, szénégetők) alkalmi lakhelyére konkretizálódott. A magyarországi német szakszövegekből már a XV. sz. végétől kezdve kimutatható e jelentések valamelyike. Körmöcbánya, 1492—1512: „Am ersten

¹⁴ Elsősorban osztrák viszonylatban, vö. „*Kram* = ein kleines Behältnis zur Aufbewahrung von Gezäh (Zegukram) oder Erzen (Erzkram)” (Veith). S az 1667/1742-es kéziratban bányászati szótár szerint is: „*Kramb* wirdt genennet die Wohnung, so zum Gruebengraben gehörig, darein der nothwendige Bergzeug zum täglich Gebrauch gehalten wirdt” (HS 7: 228).

so soll eyn yeder pergmeister ein auffsehen haben, dass man keine Geppel noch *Chrom* bey denen Schechten, oder Stollen abrech; ess wer den sach, das man einen Newen Geppel oder *Chrom* widerumb dohin sezcen oder pawen wolth" (WENZEL 277); Körmöcbánya, 1496: „Item Das kein Gapell ader *Krom*, es sey pey schechten ader Stollen, abgeprochenn werde, es sey den Sach Das man eyn neuen Gapell oder *krom* do hyn pawen wolle" (GÁRDONYI 219–220); Körmöcbánya, 1526: „Vor schindl eynem *krom* bey der Stattstollen tzubesse- ren fl. 1." (Dokumenty 355).

Nem szándékozom most bővebben foglalkozni a német *Kram* és a szláv *chram* etimológiai hovatarozásának kérdésével (erre l. összefoglalóan legutóbb VREW *kram* szócikkelyt), szükségesnek tartom azonban kiemelni, hogy a *kram* ~ *krám* a szláv nyelvekben sohsem jelöl erős, masszív, tömör építményt, szemben a *chram*-mal, melynek éppen ezek a tulajdonságai (l. MACHEK *chram* a.). A sátorvetős árusító bódétól kezdve, a szatócsüzleten át, egészen az alkalmi munkásszállásig a szlovák szó jelentésfejlődése minden esetben pontosan követi a németét, s annak átvételére mutat. Ezért csatlakozom V. MACHEKhez, aki szerint a 'haraburdi; prodejna' (= 'limlom; szatócsbolt') jelentésű cseh – tegyük hozzá: és szlovák – *krám* a kfn. *krām*-ból származik (l. Machek *krám* a.).

A cseh és szlovák szótárak, hasonlóan a némethez 'enyhely, lakhely' jelentésben nem ismerik. Leggyakrabban a '(szatócs) bolt; áru; limlom' értelmezését tüntetik fel (vö. Jg., KOTT, Bern., SSJ), mint ahogy a közhasználatban elsősorban valóban így honsodott meg, szlovák viszonylatban pl. már 1473-ban: „Což by . . . kramár k svému *kramu* chtěl prodati" (Ryšánek 251). Érdekes Jancsovic adata, akinél a *krámik* deminutívum a m. 'sátorka'. Feltehetőleg a sátoros árusok elárusító helye értendő rajta. A bányászattal kapcsolatos szlovák nyelvű szövegek és néprajzi adatok alapján azonban minden kétséget kizáróan leszögezhetjük, hogy a szlovákság a *krám*-nak nemcsak a szótárakban rögzített tartalmát, hanem a bányászatban kialakult 'alkalmi lakás, szálláshely' jelentésváltozatát is ismeri.¹⁵ A szó a XVI. sz. közepétől kezdve ilyen értelemben is bőségesen adathozható. Eleinte csak a *kram*, majd a kicsinyítő képzővel ellátott *krámec*, *krámčok*, *krámik* változatok is jelentkeznek, igazolva a kifejezés teljes meghonosodását. Pl.: Bocabánya, 1588: „spolu stúpamý, sslemownow, ssaffarskow Izbow zo smýtnow, z Yatkamý, ktomú take z hornim *Kramom* a stow ze zahradow za *Kramom*" (Bjk. II 50); 1610: „czobý pak dwema týsiezmy zlatýma mohol wýkonatý . . . gako hútú chewerskú, a nekterý *kram* k/temú" (SzL. 1610: 29); Štiavnička, 1676: „Slichal za dawnych časou aneb rokou, že kde wčyl biwagu Prsseney, tan len vyhlyarske *kramce* bywaly a že Komoru bystriczku vyhlya palyewali" (SzNySz.); Bocabánya, 1747: „za drewo ku *kramczu*" (SzL. 1747, 49: 46); Német-Lipcsei Krónika (kb. a XVII. sz. m. f.): „byl *Kram* welmi zhrubého drewa zbudowaný, gako bečky" (ČMSS 6: 11); 1759: „žaden *kramec*, neb izba, šmikna a gapel, na banach" (Ratkoš MBO II 115); Selmechányai Krónika: „Obidlenga sam nebolo len si take *kramcoke* robili" (SMSS 7: 135); „od tich *kramcow* dostalo meno Kremnica" (i. m., i. l.); *kram*, *kramik* (Žak. 651); Zemplén megye: *kram*, *kramec* (SN 6: 622); *krám* (Dobšiná 28).

¹⁵ A párhuzam kedvéért emlitem meg, hogy általában sem a lengyel, sem az ukrán szótárak nem adják meg a szó ezen speciális értelmét, a Varsói Szótárban azonban találunk rá utalást. Itt ugyanis a lengyel *kram* hatodik jelentése a bányászatból való, ahol a.m. 'skład do przechowywania rudy'.

A későbbiek miatt fontosnak tartom kissé jobban szemügyre venni, hogy valójában milyen is volt egy ilyen bányászok, favágók, szénégetők készíttette *krám*.¹⁶ Ami az építését illeti, a keletszlovákiai Žakarovceban az egykori *kram*, *kramik* jellemzője: „zrubová alebo kamenná stavba, často položenica, ktorá slúžila ako dočasný útulok lesných robotníkov, pastierov a baníkov” (Žak. 651; részletesebb leírását l. i. m., 187–190). A dobsinai németben a *kröm* a. m. 'Hütte der Bergleute; in früheren Zeiten wohnten die Häuer in einer Erdhütte; nur am Sonntag waren sie in ihrer Stadtwohnung' (Lux 128). V. LATTA ugyanakkor a Zemplén megyei szénégetők életének leírásakor ezt mondja: „Hámorskí a popročskí uhliari stavajú koliby skoro jednako, ale Popročania používajú názov koliba pre otvorenú kolibu, kým uzavretú kolibu s dvierkami menujú *kram* (v Čiernom Balogu *kramec*)” (SN 6: 622). S az ottani szénégetők a munkacsapat nagyságától függően 2–3 személyes kisebb, vagy 4–6 személyes nagyobb *kram*-okat építettek (l. SN 6: 623). Ézt a gyakorlatot tükrözi vissza a Selmecebányai Krónikában elmondott városalapítási rész is, amely szerint: „Roku 770. počali se bane w Kremnici . . . a tak dali Slowakow tam nagprw robít. Obidlenga tam nebolo, len si take *kramcoke robili pre trich neb štir chlappow*. Potom prissli Sachsi, a ti potom obdržali wettssu stranku. Ag ti si take *kramce stawali*, a ponewadž boli Nemci, tak menowali *krämlu*, a ponewadž po čase sa toho wela nastawalo, tak od tich *kramcow* dostalo meno Kremnica, nemecky Kremnitz.” (SMSS 7: 135).¹⁷ A. KOSTKOVÁ pedig azt tapasztalta, hogy a *krám* nem földkunyhó, hanem rendszerint a hátuljával a hegyoldalba süllyesztett, kőből és fából emelt, kb. másfél méter magas építmény volt, ahol 8–17 ember is ellakhatott. (l. SN 11: 504–503). Nyilvánvaló, hogy a munkások a különböző vidékeken az adott helyzetnek megfelelően alakították ki, s a szükségleteknek megfelelően méretezték az ott szokásos *krám*-típust. De ezeknek a *lakó-krám-oknak* közös sajátosságuk volt, hogy tüzet mindenképpen lehetett bennük rakni. Az épület anyaga lehetett föld, ill. részben föld, kő vagy fa, tűzteret mindig készítettek benne. S mint már említettem, a *krám*-ok általában csak munkanapokon szolgáltak lakóhelyül a munkásoknak, a Német-Lipcei Krónikából mégis arra következtethetünk, hogy alkalom adtán huzamosabb tartózkodásra, családi életre is berendezkedhettek bennük.¹⁸

¹⁶ Hogy a *krám* elsősorban valóban a bányamunkával van szoros összefüggésben, azt jól mutatja az a megjegyzés is, amellyel a néprajzos A. KOSTKOVÁ — e kérdést Gömör és Szepes megyében tanulmányozva — gyűjtőútja során találkozott. Eszerint: „Na otázku, čo je krám, či je to koliba, odpovedajú baníci zhodne: »Koliby mali bačovia a pastieri, krám mali iba baníci«” (SN 11: 499).

¹⁷ Úgy gondolom, erről az etimológiáról fölösleges bővebben beszélnünk. A szó története mégis megkívánja, hogy megemlítsm: magyar körökben sem maradt visszhangtalanul. *Zsemley Oszkár* pl. elmondja, hogy egy, XVIII. századi kézirat szerint Körmecebánya neve közös német—szláv produktum, melynek forrása a viskó jelentésű *Kram*. Majd így folytatja: „Hogy ezen magyarázat nem minden valószínűség nélkül való, ezt igazolja egyik, 1734-ből való irat, mely említés (sic!) tesz arról, hogy a mai Körmecebányának Besztercebánya felőli oldalán volt s a szénégetőktől lakóházul használt bódékat a nép *Kramceze-nak* nevezte.” (BKL. 38 II 570).

¹⁸ Eszerint: „Roku 1564. Benewain tak rečený Nemeec který byl hutmanem na bani rečenej Wodná, u Daniela Guldningera mezy Hutou a mezy Stolihou rečenou Wodná w pol dolině byl Kram welmi zhrubého drewa zbudowany, gako bečky, a když se od wrchu Hole sněh ssústil, prissel i na ten krám, a tohože Benewain spolu zgehó manželkou y znekerými robotnjky samo dewateho y ditky gehó zassústilo a zesebou wzalo dolu i skramom hrubým až skoro k Hutě tu kdě se dokña (!) od štareg z wodou scházy, a bylo w tomto kráme a w gednom belčowe leželo dwoge detj tohože Benewaina, a gedno ztechže dětj kyd krám wzalo wyhodilo na wrch na sněh, který byl gako dom

Az adatok tanúsága szerint tehát az ideiglenes lakás feladatait betöltő *krám* a szlovák bányavidékeken alakult ki a 'szerszámos kamra, szertár, raktár', majd 'Schutzort für Arbeiter' jelentésű német *Kram*-ból (ez utóbbi értelmezésre vö. GÁRDONYI 219). Keletkezése idejét A. KOSTKOVÁ az állandó kiszolgálást igénylő ún. tótkemencék alkalmazásának bevezetésével hozza összefüggésbe (l. SN 11: 522). Ez a feltevés nagyon valószínű, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy már a XV. sz. első feléből vannak adataink egy Göl-nicbánya melletti híres tótkemencéről (l. HAPÁK 10). De lehetséges az is, hogy a tótkemencék megjelenése inkább csak számottevően meggyorsította a *krám*-ok lakás céljából történő építését és elterjedését. Egyáltalában nem látszik lehetetlennek ugyanis, hogy a bányászok, amikor a lakhelyüktől messze volt a bánya, már korábban is felhasználták szállásnak az addig csak raktárként igénybe vett *krám*-okat. Bizonyos, hogy sok esetben másként meg sem oldhatták a távoli munkahely és az otthon-lakás ellentmondását, amely még fokozottabban jelentkezett, ha más vidékekről érkeztek a munkavállalók az adott bányakörzetbe.¹⁹ A bányaműveltetők ugyanis megkövetelték az állandó jelenlétet. Felsőbányán pl. 1787-ben egy magánbánya-társulati határozat nyolcadik pontja kimondja: „A kimenetelek pedig a bányászoknak soha ennek utána nem később, hanem Hétfőn reggel legyen, az hazajöveledek pedig Szombaton délután, mely ha így nem léssen, erről az első legény fog számolni és aki hibás léssen, a hiba szerint való büntetését el nem kerüli” (SZMIK 114 – 115). Ilyen körülmények között viszont mégiscsak valami fedélről, enyhelyről kellett gondoskodni az időjárás viszontagságaival szemben. Mindez érvényes volt persze akkor is, ha esetleg ilyen szankciókról nem volt szó, csupán a munkaalkalom, a kereseti lehetőség sarkalta, ill. kényszerítette erre a megoldásra a bányászokat, szénégetőket, favágókat. Ez a három foglalkozási ág ugyanis a középkori bányatermelésben szoros egységet alkotott. Nélkülük nem volt sem bányászat, sem érefeldolgozás. Ennek megfelelően a különféle iratokban is gyakran együtt emlegették e három mesterséget. Pl. Besztercebánya, 1708: „már itten mind libetbányai, mind peniglen tiszolezi bombaöntő officinákból összevegyültek a *szénégetők*, *favágók*, *hevérek* és bomba- s golyóbisöntő mesteremberek” (TörtTár. 1882: 574); Besztercebánya, 1708: „... mind az két bomba s golyóbis öntő officinákból turmatim jüttenek hozzám *hevérek*, *szénégetők*, *favágók* s bombaöntő mesterek” (HECKENAST 124). S ezzel eljuttunk a magyar *karám* egyáltalán nem újkeletű kérdéséhez.

A 'tugurium, Hütte' jelentésű magyar *karám* Molnár Albertnél jelenik meg először, 1621-ben (l. NySz.), s ilyen értelemben a XIX. sz. végéig csaknem valamennyi számottevőbb szótárban megtalálható. A *karámnak* ezt a 'kunyhó' jelentését azonban GOMBOCZ ZOLTÁN kétségbevonta (MNY. XVIII, 125) és kételkedik benne KNIEZSA ISTVÁN is: „ennek a jelentésnek a hitelessége azon-

zwyssze, nahé, a prineslo ho dolu kdě stál sněch a žiwé y zdravé a nahé pribehlo pánu Danielowj Gúldnfingerowi y giným tuto prjrodu” (ČMSS 6: 11). — A lezúduló hólavina nyilván több alkalommal is betemette a bányászok *krám*ját, sok esetben emberi életeket is kioltva. Ilyen hóomlás történt 1812-ben Bocabányán is, amikor nyole bányász közül hat az életét vesztette a *krám*ban. (l. SzL. 1748 – 82: 26).

¹⁹ Jól illusztrálja ezt a tényt a munkácsi Conventio Metallicorum 1694-ből, amely a távoli vidékekről érkezett bányászoknak bizonyos kedvezményes juttatásokat is előír: „Mivel meszinnen farattak ide [ti. a bányászok — G. F.], hogy annyival inkább edessitessenek, egy holnapra negy legenyre negy negy font turojok leszen” (RL. V. 3. c/H 78b).

ban kétes, lehet hogy csak MA félreértése" (KNIEZSA, SzJisz. 849). Ezzel szemben a szó tárgytörténeti vizsgálata teljes mértékben igazolja Molnár Albertet és azokat, akik a magyar *karámot* elsősorban 'kunyhó, viskó' értelemben köztölték. Már Gvadányi kijelentése sem hagyható figyelmen kívül, amikor az Egy falusi nótáriusban (1790) ezt írja: „*Karám* annyit tészén, mint gulyiba, vagy gunyhó" (NySz.).²⁰ Bizonyosra vehető, hogy az író erre vonatkozó ismereteit nem a szótárakból merítette, hanem felvidéki környezének gyakorlatából. De már a XVIII. sz. első évtizedéből előbukkan egy olyan szintagma, amely a körülmények ismeretében ugyancsak '(fedett) szálláshely'-re enged következtetni. A Nagykálló környéki salétromfőző gazdákról és az általuk alkalmazott legényekről tájékozódva ugyanis megtudjuk, hogy az ilyen jó módú gazdák szolgálatában „karámos legények" (HECKENAST 34) állottak, akik: „laboratores salýtri partim ex personis advenis, partim incolis existentes, qui aequa cum loci salýtri possessoribus libertate gauderi ambiunt" (HECKENAST 34, 107. jegyzet). Csaknem bizonyos, hogy a Szabolcs megyei összeíró azért határozhatta meg közelebbről ezeket a legényeket „karámos" jelzővel, mert a részben jövevény, részben a környéken fogadott munkások *karám*-ban, azaz viskószerű épületben, kunyhóféleiben húzódtak meg, amíg a salétromfőzés tartott. Száz évvel ezelőtt pedig a következőket olvassuk HUNFALVY J.-től, amikor a Gömör és Kishont megyei bányászok életét ecseteli: „A bányászok főledele egész éven át a burgonya- és rozslisztból készült felvert haluska, melyet a *hegyi karámban* maguk főznek" (HUNFALVY 93). Teljesen valószínű, hogy az olyan „*hegyi karám*", ahol bányászok főznek — ami egyben föl-tételezi a huzamosabb ott-tartózkodást is — valamiféle 'juhok számára bekerített hely; Pferch, Schafhürde' lett volna, nem pedig 'viskó; Hütte', amelyben tűztér is van. Minden kétséget eloszlatnak azonban Szmik Antalnak Felsőbányáról és Eisele G.-nak Gömör és Borsod megyéből szóló közlései, a jelen

²⁰ HADROVICS LÁSZLÓ volt szíves fölhívni a figyelmemet, hogy a NySz.-nak ez az idézete Gvadányi lapalji jegyzetéből való (ahol egyébként *Galyiba* van, s nem *gulyiba*, ahogy a NySz. tévesen közli).

De a *karám* szó kétszer előfordul a verses szövegben is:

Egy óráig mentem, míg a' tűzhöz értem,
Tsikós tanya volt ez, itten szállást kértem,
Mivel sok hig sarat, sok vizet ma mértem,
Felette jól esett, hogy itt tűzhöz fértem.

Tsikós lova mellé köté paripámat,
*Karámjába** rakta minden portékámat,
Nádat hányt a' tűzre, száríttam gúnyámat,
Mondotta, s' le húzta lábamról tsizmámat. (27. l.)

**Karám* annyit tészén, mint *Galyiba*, vagy *Gunyhó*.

Majd ismét:

Tudott ez deakúl, tudta ez szándékát,
Hozott a' *Karámból* két berbéts lapotzkát,
Maga meg spékelt, meg is adta sóztát,
Tett a' tűz mellé még egy bográts káposztát. (28. l.)

Az idézett részek alapján is kétségtelen, hogy a *karám* jelentése 'pásztorkunyhó'.

század első évtizedéből. SZMIK A. ugyanis a felsőbányai bányászok munkába indulásáról így beszél: „A bányász-kolomp melabús hívására összegyűlnek a bányászok korán reggel négy órakor a „karám” rendelő szobájában” (SZMIK 188). Néhány lappal arrébb meg is magyarázza, hogy mit értsünk *karám*-on: „*karám* = minden bányánál szokott lenni egy fából vagy kőből épült, kisebb-nagyobb helyiség, hol a szerszámokat, az üzemhez szükséges kellekeket és anyagokat megőrzik s ahol rendszeren az ügykezelést is intézik. A munka megkezdése előtt ezen karámba szoktak összegyűlni, az illető bányában dolgozó munkások s ott az altisztnél vagy bánya gazdánál jelentkezők, a fészületnél leterdélve imádkoznak, úgy szállnak a bányába és kezdik meg a munkát” (SZMIK 195). Nála tehát a karám a. m. 'raktár; irodahelyiség', vagyis épület. EISELE szintén úgy emlegeti a karámot, mint kunyhót, amely raktározási célokra kívül emberek lakóhelyeül is szolgál (EISELE 141, 193, 357, 375 stb.), sőt könyvében egy ilyen karám fényképét is közli (EISELE 373). Noha EISELE karámjai nem ottlakás céljából készült kunyhók, hanem inkább elhagyott raktárhelyek benyomását keltik, ahol azért ideig-óráig az emberek meghúzódhattak (vö. SN 11: 501), épület jellegük kétségbevonhatatlan. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt is, hogy PÉCH ANTAL kétnyelvű bányászati szótárában a múlt század második felében a német *Kram*-ot a magyar *tár* szóval tolmácsolja, s ennek megfelelően *Zeugkram* = *szertár*, *Erzkram* = *ércztár*, *Scheidkram* = *szemelő szoba* (PÉCH, Szótár). Ugyanakkor az alsómagyarországi bányaművelésről szóló jelentős monográfiájában, amely szótára után néhány évvel később látott napvilágot, a selmezbányai bányabíróság 1616. évi német nyelvű jegyzőkönyvéből magyarul idézve a német *Kram*-ot következetesen *karám*-nak mondja, pl.: „162. Wilhelmschacht, a fisterorti *karám* felett” (PÉCH II, 569); „20. Pachenstolln a bibertárnai *karám* alatt” (i. m., 561) stb. A század elejéről való Szeőke-féle Bányászati Tájszótár a karámot szintén épületként határozza meg. Eszerint a *karám* Torockón 'kis kunyhó a bánya előtt', Felső- és Kapnikbányán 'rendelő szoba' (BT. 169). De Kapnikbányán azt is följegyezték, hogy ott az „Ércztörő-ház v. ércztörő-karám” a. m. 'zúzda; Pochwerk' (NyK. II, 375).

Mindezen *karám* adat helyes értékeléséhez hangtanilag és jelentés tekintetében egyaránt döntő segítséget jelent egy 1620-ban kelt bejegyzés, amelyet SCHÖNHERR GYULA másolt ki a nagybányai városi iratok anyagából. A véleményem szerint perdöntő erejű mondat, amely SCHÖNHERR GYULA kéziratai közt az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában található, így hangzik: „Externus in Kepely: Ittem vagon egy Hutmani *Cram* vagy haz” (Fol. Hung. 1912. III, 35). A *kram* változat előbukkanása szinte kényszerítően hat a szó származásának kutatásánál, a „Hutmani *Cram* vagy haz” kitétel pedig pontosan megmondja, hogy épületről van szó.

Van azonban egy húsz évvel ezelőtti leírásunk is a karámról, mint lakóalkalmatosságról, s ez a Debrecen környéki *favágó karám*. N. BARTHA KÁROLY azt mondja róla, hogy „kerek, kúpalakú, felül nyitott kunyhónak a neve” (Ethnographia 57: 67), majd pedig: „a *karám* szó jelentheti a hortobágyi juh karámot is, de jelenthet kunyhófélét is, foglalkozásuk folytán szabadban huzamosabban kint élő emberek enyhelyét, amelynek jellemzője, hogy kerítészerű építmény, kúpalakú és felül szabad nyílása van” (i. m., 70). Ilyen karámot, amelyben N. BARTHA szerint tüzet is raktak, favágók készítettek maguknak, akik az egész telet kint húzták ki az erdőn: „Október utóján kellett kimenni és márciusban, áprilisban fejezték be a vágást. Közben kéthetenként jártak

haza feltisztalkodni és élelemért. A család nem járt ki, csak nagyon ritkán” (i. m. 69). Megkülönböztették a *kis karám*-ot, ahol hét ember húzódott meg és a *nagy karám*-ot, amelyben kilencen vészelték át a hideg hónapokat (l. i. m., 67). Ezen kívül valamikor „építettek a debreceni erdőkben ú.n. *csőszkarámot*, s ezek abban laktak. Hasonlóképp a makkoltató disznókat kint legeltető kondások is raktak össze maguknak a debreceni Nagyerdőn karámot” (i. m., 70). De használatos volt átvitt értelemben is. A lakóhelyül épített karám ugyanis a benne lakó egy-egy munkacsoport megjelölésére is átvivődött. Ezzel kapcsolatban a múlt század második felében TÖRÖK GÁBOR így ír: „A letarolást városi lakosok, még pedig nagyobb részben ácsok és kőmivesek végezik. 10-en, 12-en egy csoportba állanak, s együttesen dolgoznak. Ilyen egy csapat »karámnak« neveztetik.” (Debrecen 684).

N. BARTHA KÁROLY közléséből még egy fontos momentumot kell emelnünk. Nevezetesen azt, hogy 1920 körül az Észak-Magyarországról a debreceni erdőbe érkező favágók eleinte tetővel ellátott, oldalt nyitott kunyhó-félét csináltak maguknak, később azonban a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva ők is oldalfallal készítették karámjaikat. Debrecen vidékén ugyanis elsősorban nem a csapadék ellen kellett védekezni, mint a Felvidéken, hanem a szél rohamait kellett fölfogni (l. i. m., 70). Ebben a tényben ékes bizonyítékát látom annak, hogy a szlovák hegyekben a bányászok, szénégetők, favágók által kialakított zárt tetejű karám-típus hogyan idomult a délebbi fekvésű, kevés csapadékú tájakon az ottani éghajlati viszonyoknak megfelelően nyitott tetejű építménnyé.

A magyar *karám* származásának kérdésével már sokan foglalkoztak. Az eredmények összegezéseként a SzófSz. a *karám* valószínű eredetét, tekintet nélkül annak jelentésére, valamelyik török nyelvben látja. Hasonlóan vélekedik KNEZSA ISTVÁN is, amikor kijelenti, hogy a karám „Nyilván a törökből való” (SzJjsz. 849) és tévesnek minősíti a cseh *krám* 'Laden, Verkaufsladen, Handlungsgewölbe' kiindulást (uo.). Napjainkban a magyar nyelvészeti felfogásban a *karám* általában török eredetűnek van elkönyvelve (vö. pl. MNy. LVII, 171; Nytud. Ért. 40: 234; BÁRCZI 46 stb.). A 'Laden, Verkaufsladen, Handlungsgewölbe' jelentésű cseh *krám* jelentéstani megfontolások alapján valóban aligha lehetne a magyar *karám* szó forrása. Úgy gondolom azonban, hogy az általam bemutatott adatok sokasága elégségesnek mondható annak alátámasztására, hogy a magyar szót végső fokon a német *Kram* 'Kae, Schutzort' szlovák segítséggel történt átvételének tekintsük, ahogy erre már LUMTZER—MELICH (DOLw. 147) is gondolt. A szlovákiai, valamint a Szatmár megyei és Erdélyi bányavidékek közötti egykori kapcsolatok ismereteseek, szlovák favágók és szénégetők pedig nyilván a régebbi századokban is gyakori látogatói voltak a tőlük délebbre fekvő magyarlakta vidékeknek. Másrészt tudjuk azt is, hogy a középkortól kezdve Gömör, Hont, Borsod, Zemplén stb. megyékben milyen nagy mértékben összekeveredett a magyar lakosság a szlovákokkal. Mindez természetes magyarázatát adja a szlovák közvetítésű német *Kram* magyar meghonosodásának.²¹

²¹ A *karám* szó eredetét illetően szükségesnek tartom idézni HADROVICS LÁSZLÓ felfogását, amelyet a nekem átadott kéziratában fogalmazott meg. Hadrovics László a *karám* törökből való származtatását két fogyatékoság miatt nem tartja valószínűnek. „Az első fogyatékoság szótörténeti jellegű. Ha a *karám* valóban a honfoglalás előtti vagy a második, úgynevezett kún-besenyő rétegből való, mint azt GOMBOCZ és BÁRCZI felteszik, és régen is azt jelentette, amit általában fő jelentésének tartanak, ti. „elkerített

A magyarban az első adatok 'kunyhó, viskó' jelentésben vannak szótár-ozva, s mint láttuk, ez meg is felel a tényleges állapotnak. A *karám* kezdetben tehát nyilván csak a bányászok, szénégetők, favágók, később pásztorok, csószók stb. építette szükséglakásra vonatkozott, amelynek kivitelezése, építési megoldása a helyi adottságokhoz és körülményekhez igazodott. A magyarok szlovák közvetítéssel átvették a 'tugurium; Hütte, Schutzort' jelentésű német Kram-ot (itt az idézett bányászati forrásanyag mellett nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy a szótári adatok jelentős többsége északi területekről valónak látszik), s ez a gyökeret vert jövevény elsősorban az alföldi sík vidékeken 'juhok (állatok) számára bekerített hely' jelentéssel gazdagodott. Ez utóbbi jelentés azután egyrészt a kiterjedt pásztorokodás és állattenyésztés, másrészt a magyarok körében kevésbé kedvelt bányászati szakterületek következtében előtérbe nyomult, közhasználatúvá lett. Az előbbi viszont csupán a szaknyelvi szóhasználatra korlátozódott.²²

S végül ez az idegen eredetű szó másodszer is polgárjogot nyert, mégpedig a szlovákiai magyar bányászok körében. Erre ugyan csak egy községből vannak adataim, valószínű azonban, hogy további gyűjtőutak folyamán máshonnan is előkerül majd. Rudnán ugyanis ma az újabb átvételű és kétségtelenül szlovák eredetű *krám* a neve a bányászok szükséglakásának. A rudnaiak szerint: „A bányászok *krámokba* laktak” (BARABÁS 67). Az ottaniak elmondták hogy a bányák dolgozói egész héten távol éltek a családjuktól, s a szlovák adatokhoz hasonlóan leszögezték: „Ott voltak a *krámok* kőből, abba laktunk mi, bányászok. Deszkával és földdel volt fedve. Középen volt a tűzhely, két oldalt priccdeszkára téve szalmazsák. Cserépfazekakba főztünk, ezeket két oldalról melegítettük” (BARABÁS 61).

Úgy gondolom, a most bemutatott anyag, különösen pedig a *krám* szó esete jól példázza, hogy a kultúrtörténeti vizsgálódások köréből a bányászat és társterületei valójában mennyire kiszorultak. Elsősorban talán azért, mert a magyar nyelv szempontjából nem tekintették igazán jelentősnek. Az egyes jelenségek azonban sohasem elszigeteltek, s a helyes összefüggések felismerése remélhetőleg nem kevés újat hozhat erről a területről is.

GREGOR FERENC

állatállás'-t, akkor miért csak 1621-ben Molnár Albertnél jelenik meg először. Ha a hasonló jelentésű *akol*, *ól*, *istálló*, *szállás*, *szín* szavainkat nézzük, mindegyik több évszázaddal korábban jelentkezik. Az *akol* 1095, az *ól* 1208, az *istálló* 1291, a *szállás* 1283, a *szín* 1193 óta ismeretes. Hol lappangott ennyi ideig a *karám*? Bármennyire egyenetlenül tartalmazza is az OklSz. és a NySz. a magyar szókincset, ekkora kiesést nem lehet a véletlen játékanak tulajdonítani. Az *akol*, *ól*, *istálló*, *szállás*, *szín* előfordulásai éppen azt mutatják, hogy az ilyen jelentésű szavak tárgyi okokból nagyon is gyakran szerepelnek okleveleinkben.”

A török egybevetés másik hiányosságát HADROVICS LÁSZLÓ a szó eredeti 'kunyhó, pásztorokunyhó' jelentésének elhanyagolásában látja, ami megegyezik az általam fentebb elmondottakkal.

Hálás köszönetet mondok HADROVICS LÁSZLÓnak a szíves észrevételekért és kiegészítésekért.

²² JOSEF VAŘEKA feltételezi hogy a *karám* a.m. 'állatok számára bekerített hely' meghonosodását elősegíthette egy ilyen jelentésű török eredetű homoním szó átvétele a magyarba (vö. SN 9: 635).

Rövidítések

(A magyar nyelvészeti irodalomban használt leggyakoribb rövidítések — OklSz., SzófSz., NMy., stb. — itt nem szerepelnek).

- Bányászat = Műszaki Értelmező Szótár 26. Bányászat. Szerk. TARJÁN GUSZTÁV. Bp., 1964.
- BARABÁS = BARABÁS JENŐ rudnai (Csehszlovákia) gyűjtése (a Néprajzi Múzeumban deponálva).
- BÁRCZI = BÁRCZI G., A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963.
- BERN. = A. BERNOLÁK, Slowár Slowenski—Česko—Latinsko—Nemec-ko—Uherski. I—VI. Buda, 1825—1827.
- Bjk. = Bányajegyzőkönyvek I—III. OL. Szentiványi család levéltára.
- BKL. = Bányászati és Kohászati Lapok. 1868—
- BL. = Bányászati Lapok. 1951—
- BLANÁR = V. BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961.
- BŠ: Žak. = Žakarovcei bányakönyv. A Selmecebányai Bányászati Levéltár anyagában.
- BSZK. = Bocai Számadaskönyvek. A Selmecebányai Bányászati Levéltár anyagában.
- BT. = SZEŐKE I., Bányászati-Szótár. A Bányászati Tájszótárral. Bp., 1903.
- BTS = Banický terminologický slovník. Bratislava, 1951.
- BUFFA = F. BUFFA, Narečie Dlhej Lúky v Bradejovskom okrese. Bratislava, 1953.
- ČMSS = Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti.
- CSIBA = ST. CSIBA, Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae. Tyrnaviae, 1714.
- CsLKi. = OL. Csáky család Kluknói levéltára.
- CZAMBEL = S. CZAMBEL, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských, jazykov. Turč. Martin, 1906.
- CzF. = CZUCZOR G.—FOGARASI J., A magyar nyelv szótára. I—VI. Bp., 1862—74.
- Debrecen = Debrecen királyi város egyetemes leírása. Szerkeszté Zelizy Dániel. Debrecen, 1882.
- Dobšiná = L. ROSENBERGOVÁ, Banická ľudová terminológia mesta Dobšinej. Bratislava, 1952 (a pozsonyi egyetemen lévő kéziratos diploma munka).
- Dokumenty = Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525—1526). Na vydanie pripravil P. Ratkoš. Bratislava, 1957.
- EISELE = Gömör és Borsod vármegyének bányászati monográfiája. Selmecebánya, 1907.
- GÁRDONYI = GÁRDONYI S., Zur Geschichte der deutschen kanzel- und bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14.—16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung der Kandidatenwürde. Debrecen, 1964 (kézirat).
- GEBAUER = J. GEBAUER, Slovník staročeský. Praha, I — 1903: A—K; II — 1916: K — nedbalivost.
- Gömör-Kishont vm. = Gömör és Kishont vármegye. Szerkeszti Borovszky Samu. Budapest.
- GRIMM = J. GRIMM und W. GRIMM, Deutsches Wörterbuch I—X. Leipzig, 1854—1905.
- HAPÁK = P. HAPÁK, Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku. Od konca 18. storočia do roka 1867. Bratislava, 1962.
- HECKENAST = HECKENAST G., Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp., 1959.
- HŠ = Historické štúdie.
- HUNFALVY = HUNFALVY J., Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, 1867.
- JANCS. = JANCZOVICS I., Új kimerítő szláv—magyar és magyar—szláv szótár. Pozsony, 1863.

- Jg. = J. JUNGMANN, *Slownjk česko-německý I—V*. Praha, 1835—1839.
 JP. = *Jászói Protokollum*. A Selmecbányai Bányászati Levéltár anyagában.
- JŠ = *Jazykovedné štúdie*.
 KÁLAL = M. KÁLAL, *Slovenský slovník z literatúry aj nářečí*. Banská Bystrica, 1923.
- KLUGE = F. KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 17. Auflage unter Mithilfe von A. Schirmer bearbeitet von W. Mitzka. Berlin, 1957.
- KNIEZSA, SzIJSz. = KNIEZSA I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1—2*. Bp., 1955.
- KOTT = F. Kott, *česko-nemecký slovník zvláště grammaticko-frazeologický I—VII*, 3 sv. Dodatky. Praha, 1878—1893.
- KRAJČOVIČ = R. KRAJČOVIČ, *Náčrt dejín slovenského jazyka*. Bratislava, 1964.
- KŘISTEK = V. KŘISTEK, *Ostravská hornická mluva*. Praha, 1956.
 LP = LOOS J.—PECHÁNY A., *Tót és magyar szótár I.; Magyar és tót szótár II*. Budapest, 1906.
- LUMTZER—MELICH, DOLw. = V. LUMTZER—J. MELICH, *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*. Innsbruck, 1900.
- LUX = J. LUX, *Wörterbuch der Mundart von Dobschau*. Marburg, 1961.
- MACHEK = V. MACHEK, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957.
- MELICH, Vendégszók = MELICH J., *Német vendégszók*. Budapest, 1895.
 MGSz. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*. Bp. 1894—1906.
 Mič. = L. A. Mičátek, *Diferenciálny slovensko-ruský slovník s troma prílohami*. Turč. Sv. Martin, 1900.
- NéprKözl. = *Néprajzi Közlemények*.
 NyelvtudÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések*.
 OL. = *Országos Levéltár*.
 PALK. = J. PALKOVIČ, *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch mit Beifügung der den Slowaken und Mähnern eignen Ausdrücke I—II*. Praha, 1820—1821.
- PAULINY = E. PAULINY, *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava, 1963.
 PÉCH = PÉCH A., *Alsó Magyarország bányamivelésének története I—II*. Bp. 1884—1887.
- PÉCH, Szótár = PÉCH A., *Magyar és német bányászati szótár*. Selmecz, 1879.
 PM. = *Protocollum Montanicum ab An[n]o 1627*. Országos Levéltár Szentiványi család levéltára.
- PSJČ = *Příruční slovník jazyka českého I—IX*. Praha, 1935—1957.
 RATKOŠ = P. RATKOŠ, *Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku*. Bratislava, 1951. Ebben a munkában: MBO I, II a Maximilianische Bergordnung szlovák fordításai 1699 és 1759-ből.
- RL. = OL. Rákóczi-szabadságharc levéltára.
 RYŠÁNEK = F. RYŠÁNEK, *Slovník k Žilinské knize*. Bratislava, 1954.
- SÁNDOR = SÁNDOR R. *levélbeli közlése Salgótarjánról és környékéről*.
 SzKR. = OL. Szepesi Kamara Representationes.
 SzL. = OL. Szentiványi család levéltára.
 SL = *Letopis Matice Slovenskej*.
 SMSS = *Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*.
 SZMIK = SZMIK A., *Adalék Felsőbánya szabad királyi bányaváros monografiájához*. Bp., 1906.
- SN = *Slovenský národopis*.
 SzNySz. = *Az előkészületben levő Szlovák Nyelvtörténeti Szótár gyűjtése*. Pozsonyban, a Nyelvtudományi Intézetben.
- SSJ = *Slovník slovenského jazyka I—V*. Bratislava, 1959—1965.
 STANISLAV = J. STANISLAV, *Dejiny slovenského jazyka*. I. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava, 1958.
- TARJÁN = TARJÁN J., *A vasrécébányászat szaknyelvének szókincse Ruda-bányán*. Bp., 1939.

- TÓBIK** = Št. TÓBIK, Jazyk a terminológia starých slovenských písomných-pamiatok výrobných sektorov. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Bratislava, 1960. 80—157.
- TörtSzemle.** = Történelmi Szemle. Bp. 1958 —
- TörtTár.** = Történelmi Tár. Bp. 1879—1911.
- TREBBIN** = L. TREBBIN, Die deutschen Lehnwörter in der russischen Bergmannssprache. Berlin, 1957.
- Urbáriumok** = Urbáriumok XVI—XVII. század. Szerkesztette Maksay F. Budapest, 1959.
- VEITH** = H. VEITH, Deutsches Bergwörterbuch. Breslau, 1871.
- VREW** = M. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch. 1—3. Heidelberg, 1953—1958.
- WEIGAND** = FR. L. K. WEIGAND, Deutsches Wörterbuch. I—II. Fünfte Auflage. 1909—1910.
- WENZEL** = WENZEL G., Magyarország bányászatanak kritikai története. Bp., 1880.
- WOLF** = H. WOLF, Studien zur deutschen Bergmannssprache. Tübingen, 1958.
- Žak.** = Banícka dedina Žakarovce. Bratislava, 1956.

От слова *klopacska* 'стукальце' до слова *karám* 'загон, шалаш, хата'

Лингвистическую литературу, касающуюся венгерской горнорудной промышленности нельзя считать слишком богатой ни со стороны венгерского ни со стороны словацкого языков. Хотя изучение, а особенно разработка запасов знаний истории культуры везде выдвигается на первый план. Основную причину того, что до сих пор терминология горнорудной промышленности и родственных ей отраслей не изучалась, необходимо искать в тех общих взглядах, что языка горняков ни в венгерском ни в словацком языках вовсе и не было, а вся терминология взята из немецкого языка. А вопрос взаимствований из немецкого языка в венгерском языке ошибочно считается решенным.

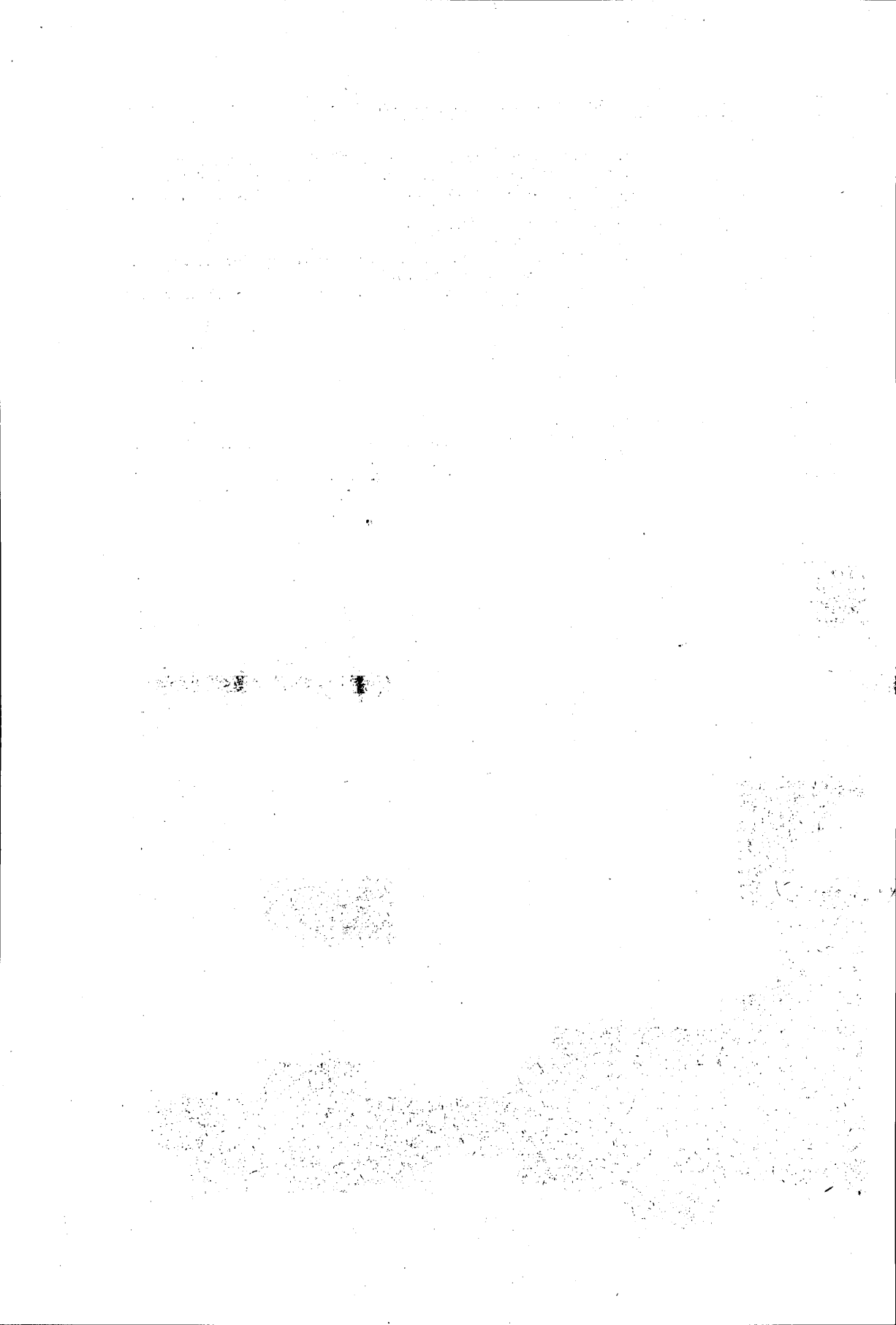
Но подробно рассматривая уже изученные, а особенно еще не опубликованные данные, и исходя из определенных исторических условий, мы пытаемся выяснить причину вышесказанного. При этом сразу выясняется, что эта проблема вовсе не решена и она не так уж проста. Так например, выяснилось, что сожительство венгерского и словацкого населения на протяжении сотни лет оставило значительные следы в лексике горняков и это естественно, если иметь в виду, что большая часть венгерских шахт находилось на словацкой территории. Но этим фактом до сих пор как-то не считались.

Именно с такой точки зрения я рассматриваю происхождение, роль и развитие значения трех венгерских слов *klopacska* 'стукальце', *sikt-sikta* 'смена' и *karám* 'загон, пригон', как в профессиональном так и в разговорном языках. Слово *klopacska* словацкого происхождения и употребляется главным образом в северной части страны, в районах шахт. Первоначально этим предметом давали сигнал, означающий начало или конец смены, рабочего времени, а позже и другие сигналы (похороны, опасность, взрыв и т. д.) давались этим предметом. Это слово в венгерском языке по всей вероятности происходит из района городов Рудабаня и Шалготарян.

Венгерское слово *sikt* 'смена' немецкого происхождения и в форме *sit(t)* встречается уже в середине XVI века. Кроме общепринятого значения 'смена', как в немецком и словацком языках, и в венгерском языке это слово встречается и в значении 'слой' или 'часть частной шахты'. В северной части страны это слово употребляется в форме *sikta*. Территориальное и фонетическое (окончание *-a*) совпадение дает возможность сделать вывод, что вариант *sikta* принят венгерским языком через посредство словацкого языка.

До сих пор было принято считать, что венгерское слово *karám* 'загон, шалаш, хата' турецкого происхождения. Многие сомневаются в том, что это слово могло обозначать 'tugurium'; 'Hütte' и предполагали, что оно попало в венгерские словари через ошибку Алберта Мольнара. Но целый ряд данных доказывает, что слово *karám* первоначально попало в венгерский язык действительно в значении 'Hütte'. В первой четверти XVII века это слово встречается в форме *kram*. На мой взгляд венгерское слово *karám* происходит из немецкого слова *Kram* 'Kaue Schutzort' и в венгерский язык попало посредством словацкого языка.

Ференц Грегор

Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete

1. Az aktuális mondattagolás és a mondatfunkció

A mondat hangsúlyozása közvetlenül nem a mondat grammatikai szerkezetétől függ, hanem a mondat aktuális tagolásától, vagyis attól, hogy a mondatban mi a közölnivaló lényege.¹ Ezzel függ össze — az érzelmi színezés kifejezésén kívül — a mondat hanglejtése is. Mindez a szórenddel van szoros kapcsolatban, tehát egy meghatározott szórendű mondat már eleve kizár bizonyos hangsúlyozási lehetőségeket. Egy írott mondat már a szavak sorrendjével több-kevesebb valószínűséggel determinálja azokat a hangsúlyozási formákat, amelyek élőbeszédbeli megfelelői lehetnek.

A beszéd értelmi síkján a hangsúlyozás és a hanglejtés a fő mondatfajták (elsősorban a kijelentés és a kérdés) megkülönböztetésén kívül arra való, hogy világosan kiemelje a közlendő lényegét, elkülönítse a mondat többi részétől, attól, amit a mondat teljesebbé tétele, zárt logikai szerkezete végett teszünk hozzá a lényeg előkészítéseként vagy kiegészítéseként. Az így tagolt mondat lényeges részét nevezzük — BALLY (1941. 35; 1944. 61) terminológiája nyomán² — p r o p o z i t u m n a k, kevésbé lényeges, nem kiemelt részét t é m á n a k. A téma és a propozitum az a k t u á l i s m o n d a t t a g o k.

2. Az aktuális mondattagok intonációja

2.1. A magyarban, mint más nyelvekben is, vannak olyan mondatok, melyekben a téma-propozitum tagolás nem mutatható ki. Ezeket a közlés szempontjából tagolatlan mondatokat, valamint a bonyolultabb szerkezetű, mellérendelt tagmondatokból álló mondatokat ezúttal hagyjuk figyelmen kívül. Ha csak az aktuális tagolású, mégpedig kéttagú mondatokat vizsgáljuk, akkor két fő típust különböztethetünk meg: téma-propozitum sorrendű és

¹ A mondat ilyen szempontú tagolását MATHESIUS (1939/1947. 234—43) nevezte először aktuális tagolásnak. Ugyanő másutt (1929. 202—10) mondatperspektíváról szól ilyen értelemben. — FIRBAS (1964. 111—7) funkcionális mondatperspektíváról beszél, KRUSELNYICKAJA (1956. 55) a mondat értelmi tagolásáról.

² Bővebben l. ELEKFI 1964. 331—5. Mások — így BOOST (1955), de részben MATHESIUS és követői is — r é m á n a k nevezik a lényeges elemet, BOOST „téma” és „réma” fogalma azonban nem teljesen azonos a témával és propozitummal. (Kitűnő bírálatot írt róla FIRBAS: 1958.) Az amerikai eredetű „topic” és „comment” elnevezések lényegileg a témával és propozitummal azonos, részletekre nézve kissé eltérő fogalmakat takarnak (vö. DEZSÓ—SZÉPE 1967). A mondattagolás különböző szempontú elemzés-módjai közül (l. MISTRÍK 1966. 68—85) a mi vizsgálatunk FIRBASÉVAL tekinthető azonosnak.

propozitum-téma sorrendű mondatokat. A fő mondattagok határán ún. predikatív³ metszetet találunk. Ez a metszet T—P sorrend esetén reális, mert hiszen mondatfonetikai kifejező eszközei vannak: a második tag nagyobb hangsúlya és jellegzetes hanglejtésformája, a két tag közti esetleges szünet vagy a beszéd-irram pillanatnyi lassulása. Pl. „A p a | ír.”⁴ Ezt a mondatformát r a c i o n á l i s n a k nevezhetjük, mert elsősorban a logikai ítélet alany-állítmány sorrendjére jellemző. A megfordított (P—T) sorrend: „Í r | a p a” ezzel szemben e m o c i o n á l i s n a k nevezhető, mert a közlés magjának előrehelyezése mindig valamilyen érzelmi többlettartalmat fejez ki. Ebben az emocionális sorrendben a predikatív metszet virtuális, hiszen többnyire csak a sorrend átalakításával, a mondat racionális sorrendűvé transzformálásával fogható meg. (Az elnevezés persze a kétféle sorrendnek csak az alapfunkcióját jellemzi. Racionális sorrendű mondatban is feszülhetnek indulatok, az emocionális sorrend is fejezhet ki inkább értelmi-akaratit, mint érzelmi nyomatékot, arról nem is szólva, hogy némely nyelvben nem érvényes ez a funkciómegoszlás. L. még bővebben: ELEKFI 1964. 333—40.)

2.2. A magában álló — tehát szövegelőzmény nélküli — magyar racionális kijelentő mondatra a következő mondatfonetikai sajátságok jellemzők:

1. mondathangsúly a P első hangsúlyos szótagján,⁵
2. jelentős dallambeli esés a P hanglejtésében, mégpedig vagy magában a mondathangsúlyos szótagban, vagy a hangsúlyos szótag után, vagy pedig már előtte (s ilyenkor a P jóval mélyebben kezdődik a T befejező szótagjánál),
3. a T és a P határán egy kis szünet vagy legalább a tempó némi lassulása,
4. a P hanglejtésének egészében ereszkedő, sőt eső, a mondat lezárására utaló tendenciája.

(Mellékesen megjegyezhetjük, hogy úgy látszik, az 1., 2. és 4. kritérium a racionális formájú felkiáltó mondatra is érvényes. Ha összehasonlítjuk azokat az ábrákat, amelyeket FÓNAGY (1956—57. 77; 1967a. 240—1) ugyanannak a mondatnak felkiáltó és kijelentő változatairól közül, azt látjuk, hogy a felkiáltó mondat a hanglejtés ugráló mozgásában és főleg a P kiemelkedő szótaghangsúlyában különbözik a kijelentőtől: „(De hiszen) t e g n a p m é g i t t r o m o k á l l t a k !” Ez a módosulás belefér abba a lehetőségbe, amelyet elsőként DANEŠ említett az expresszív intonáció érvényesüléséről: az intonáció kommunikatív szerepű alapszerkezetének variabilitásába; l. Proceedings 1964. 270.)

³ Maga az aktuális mondattagolás is a predikatív viszonyoknak egyik fajtája. A mondat témáját GABELENTZ nyomán sokáig lélektani alanyoknak, a propozitumot lélektani állítmánynak nevezték. Vö. ELEKFI 1966. 62—75. Az angol szereti a mondat témáját lehetőleg nyelvtani alany alakjában kifejezni, l. MATHESIUS 1929. 208.

⁴ A példamondatokban a ritkított szedés T funkciójú, a dőlt szedés P funkciójú mondattagot jelent. — A T—P sorrend *objektív* (azaz 'racionális'), a P—T sorrend *szubjektív* ('emocionális') elnevezését MATHESIUS már 1929-ben alkalmazta (208; majd 1930/1947. 357). Hogy az alanyra következő állítmányi mondattag előtt gyakoribb a szünet, mint a fordított sorrend esetén, arra nézve l. FÓNAGY 1967b. 324; DEZSŐ—SZÉPE 1967. 373.

⁵ A kiemelő, szembeállító mondathangsúlyt egyelőre csak az egyszerű állítmányi hangsúly variánsának tekintjük. P-hangsúlynak nevezzük tehát az ún. nyomatéktalan mondatban a második helyen álló állítmány szakaszhangsúlyát („accent normal”) és az ún. nyomatékos mondat kiemelő mondathangsúlyát is („accent d'insistance”, l. HETZRON 1962. 192—3).

Ezek a megállapítások egyelőre szubjektív megfigyelésen és aránylag kevés példa eszközfonetikai felvételének elemzésén alapulnak. (Egzakt igazolásuknak egyik megközelítését szándékozom bemutatni a 3. fejezetben részletezett kísérlet értékelésével.) De nem csak azokra a mondatokra érvényesek, amelyeknek témája és proposituma egybeesik a nyelvtani alannyal és állítmánnal. Mindkét aktuális mondattag állhat egyszerűbb vagy bonyolultabb szókapcsolatból. Pl. „A pa | *almát ad a gyerekeknek*” (a P többszörös szószervezet). „A jó gyerekek | *az almát adom*” (mindkét mondattag szószervezet). Ha a propositumon belül több új elem van, az értelmi hangsúly több változatot mutathat. Különbösen sem szükségszerű, hogy akár a T, akár a P homógen egész legyen.

2.3. Ha az aktuális mondattagolás emocionális megfordításban (P—T sorrendben) jelentkezik, nem ilyen egyszerű a két mondattag jellemzése. Igaz, hogy akkor is jelen van a P mondathangsúlya és az azzal kapcsolatos eső hanglejtés (csak hogy ezúttal a mondat elején), de nincs meg a szünet (vagy tempóváltozás) a két mondattag határán, a P ereszkedő hanglejtése pedig nem mutat közvetlenül a mondat lezárására, hanem az alaphang fölött maradványra utal. Ha tehát azt keressük, van-e a T és a P intonációjának olyan jellemzője, mely a racionális (T—P) és az emocionális (P—T) sorrendben egyaránt felismerhető, akkor három kritériumot kell megvizsgálnunk: 1. az egyes mondattagok hanglejtésformáját, 2. a mondattagok hanglejtésének záradékát (kadenciáját), 3. a mondathangsúlyok szótaghanglejtését, vagyis a fő (a szorosabb értelemben vett) mondathangsúly (P-hangsúly) és a másodrendű mondathangsúly (T-hangsúly vagy szakaszhangsúlyok) dallamának és egyéb akusztikai sajátosságainak felépítését.

2.4. A két mondattag közül a propositumnak van jellegzetesebb hanglejtésformája: rendszerint eső kezdetű. Ezt igazolni tudjuk a magyar hanglejtésformák első rendszerezése: TOLNAI VILMOS közleménye (1915. 111) óta minden fontosabb hanglejtés tanulmányból,⁶ de a konkrét mondatok eszközfonetikai úton készült hanglejtésábráiból is.⁷ Az egyszerű kijelentő mondatban, ha a beszélő szándéka szerint egyértelműen kifejezésre jut benne az aktuális predikatív tagolódás, a propositumot tipikusan az eső kezdés jellemzi. Az ettől való eltérések részben nyelvjárásiak (l. különösen MAGDICS KLÁRA két változatban megjelent dolgozatát), részben akkor fordulnak elő, ha az egyszerű mondatban többszörös, bonyolultabb aktuális tagolódás van. Ha a beszélő nem határozottan, hanem bizonytalanul vagy szerényen állít valamit, vagy ha állító szándék nélkül csak mesél, elbeszél valamit, akkor az eső kezdés helyett enyhe ereszkedést találunk. Összetett mondatok tagmondataiban is gyakran jelentkezik az eső kezdésű P-hanglejtés, de nem mondatzáró tagmondatokban a P kiemelő jellegét sokszor keresztezi a továbbmutatás igénye, ezt pedig a P emelkedő hanglejtése fejezi ki. Akkor is elmosódik a P-hanglejtés,

⁶ CSÜRY 1925, különösen 30—8, ill. MNy. XXI, 168—72, 247—8; DEME 1953. 230—7; MOLNÁR 1954. 25, 38; DEME 1962. 504—11.

⁷ PETERS 1927. 14; HEGEDŰS 1930. 22—9; HEGEDŰS 1942. 25—28. kép; HEGEDŰS 1956. 102—5; HEGEDŰS 1958. 27. és 42. kép; FÓNAGY 1958. 40—2 (=Phon. II, 32—3); FÓNAGY 1960. 185, 189; ELEKFI 1962. 30—1, 94—105; FÓNAGY 1962. 170, 173, 180; FÓNAGY—MAGDICS 1963. 104—7 (=ZPhon. XVI, 294—7); FÓNAGY—MAGDICS 1964. 27—8; MAGDICS 1964. 5—7. ábra (=Phon. XI, 30—8); FÓNAGY 1966. 123, 133; FÜTAKY 1966. 1. és 3. ábra; FÓNAGY 1967a. 243.

ha a mondat csak nyelvtanilag zárt egész, a mondanivaló azonban újabb mondatokban folytatódik. Ezért tagmondatbeli propozitumnak inkább csak akkor szabályos kifejezője az eső kezdés, ha az teljes mondat lezárásával is párosul. (Ugyanez vonatkozik az egyszerű mondatra: csak akkor jelentkezik benne a jellegzetes P-hanglejtés, ha nem utal folytatásra.) Aktuális predikatív érték és terminális funkció együtt rendszerint eső kezdésű szakaszhanglejtésben fejeződik ki. Ezért van az, hogy a 7. jegyzetben felsorolt közlésekben előforduló mintegy 70 aktuális tagolású mondat, tagmondat, csonka mondat közt csak 28-ban találunk eső kezdetű propozitumot. Viszont a legnagyobb szabású magyar hanglejtésstanulmányban⁸ fellelhető 183 aktuális tagolású mondat és mondatvariáns közül 147-ben látható a P eső kezdése vagy — ami ezzel egyértékű — a T utáni mélyebb fekvése. (Itt a csonka mondatokat nem számítjuk).

A téma hanglejtése változatosabb formákat mutat. Lehet szintén eső kezdetű, de sokszor alig ereszkedő, egyszintű vagy éppen emelkedő; P—T formában gyakran a P ereszkedő menetét folytatja.

2.5. Az aktuális mondattagok hanglejtésének záradéka, vagyis a három utolsó szótag hanglejtésének menete elsősorban nem a mondatagnak T-, ill. P-jellegét tükrözi, hanem a mondattag befejezett (terminális) vagy továbbmutató jellegét.⁹ Erre jó példa: „*Ráérek ma este*” (FÓNAGY—MAGDICS 1963. 105; hasonlóan: 1967. 225), ahol a befejezett közlést a T ereszkedő záradékú ejtése, a kacér felhívást ennek a szökő záradékú változata fejezi ki. (A beszélő a folytatást ebben az esetben a másik féltől várja.)

Hosszabb mondatokban is csak ritkán dönti el a záradék egy-egy mondatszakasz T- vagy P-jellegét. Pl. ebben:

(1) A v á n d o r *ült egy kőre* (HEGEDŰS 1930. 27)

az első mondattag T voltát a hangsúly utáni azonnali esés hiánya is jelzi (hiszen a rá következő szótag majdnem annyit esik ugyan, mintha P volna, de az esés meredekebb szakasza nem követi közvetlenül a *d* záralfattanását), a záradék pedig egybeesik az egész, csupán három szótagú mondattaggal; eső vége befejezettséget éreztet. A P záradéka ugyanolyan, mint a következő P—T sorrendű mondatot befejező témáé, ahol majdnem ugyanezek a szavak szerepelnek T-ként a kiemelt (vagyis P) *vándor*-ral szemben:

(2) *Egy vándor ült le a kőre.*

Az (1) mondat emocionális megfordításában:

(3) *Egy kőre ült le a vándor*

az *egy kőre* tag kapja a P-hangsúlyt és a vele kapcsolatos hangemelést; záradéka ennek megfelelően eső menetű, de valamivel magasabb szinten ér véget, mint az (1) mondatban, hiszen a P után még folytatódik a mondat. A *vándor* mint mondat végi T nem kapja meg azt a hangemelést, amit az (1) mondat elején kapott, ezért utolsó szótagja sem esik, csak alig ereszkedik. Ezekben a mondatokban tehát a második mondattag (és így a mondat) záradéka nem a T-, ill. P-jellegre, hanem a továbbmutatásra, ill. a befejezésre jellemző. Csak a kezdő mondattag záradékában találunk valami különbséget: ha T, akkor kevésbé emelkedik ki az utolsó előtti szótag, az utolsó szótag esése pedig kissé később következik be.

Az északkeleti nyelvjárások párbeszédeiben (CSÚRY 1925. 29—30, ill. MNy. XXI, 167—8; 1935. 113—4; 1937. 62.) más a záradéka a mondatot

⁸ FÓNAGY—MAGDICS 1967.

⁹ A mondatzáradékok szerepéről l. különösen O. von ESSEN, Proceedings 1964. 268.

befejező propositumnak (szökő zárás), mint a témának (eső zárás). Sőt az első helyen álló T is másképp zárul (fokozatos ereszkedéssel), mint a mondatkezdő P (egyszintű mély fekvésben).

FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA idézett könyvében gazdag példaanyagot találunk az aktuális mondattagok záradékaira is.¹⁰ Racionális T—P tagolás esetén a T záradéka vagy szökő-eső (. . .), vagy szökő-egyszintű (. . .), vagy enyhén ereszkedő (. . .), vagy középfekvésben egyszintű. Ez a tipikus záradék 35 esetben, míg 23 esetben ezek a formák könnyen magyarázható értelmi vagy érzelmi okokból némileg módosulnak, 7 további esetben pedig a figyelem felhívása és logikai feszültség teremtése végett egyszintű-emelkedő a záradék. A T középfekvésű (vagy alig mélyebb) záradéka a továbbmutató funkcióval függ össze. A P záradéka ennek megfelelően a lezárást mutatja: 44 esetben eső-egyszintű (. . .) vagy eső-ereszkedő (. . .), gyakran pedig mély fekvésben egyszintű; további 25 esetben e forma jól magyarázható módosulásait találjuk, 12 esetben pedig lezárás helyett továbbmutató befejezést: eső-szökő menetet (. . .). — Emocionális (P—T) sorrend esetén a P záradékára majdnem ugyanazok a formák jellemzők, mint racionális sorrend esetén: 18 esetben eső-egyszintű vagy mély fekvésben egyszintű, emellett csak 1 esetben szökő-eső (. . .). További 5 esetben e formák módosulásait találjuk: továbbmutató . . . változatot, érzelmi okok hatására magasabb fekvést, három szótagnál rövidebb P esetén töredékes formát. Ezek közül csak a szökő-eső záradék esik egybe a mondatkezdő T egyik záradékvariánsával; az első mondatagnak ilyen hanglejtése tehát egyaránt jelezhet témát és propositumot. Ilyen esetben csak a második aktuális tag hanglejtése dönti el, hogy melyik tag a P: ha a második tag dallama nem tartalmaz újabb esést, akkor a második tag a T. Az ilyen mondatzáró T záradékára az ereszkedő menet a jellemző 16 eset közül 14-ben. — FÓNAGY—MAGDICS aktuális tagolású mondatpéldáinak 233 mondattagja közül összesen 134-ben találunk tipikus záradékot, további 55-ben pedig az eltérésnek jó magyarázható oka van.

2.6. A mondatkezdő tag T-, ill. P-jellegét sokszor már a hangsúlyos szótag menete is előre jelzi. Erre a korábbi magyar hanglejtés-felvételek néhány adatából is következtethetünk. 13 racionális tagolású mondat közül 10-ben emelkedő szótaghanglejtés jelzi a mondatkezdő témát, 7 emocionális tagolású mondat kezdő P-hangsúlya közül pedig 2-nek eső, 2-nek emelkedő-eső és csak 3-nak emelkedő a szótaghanglejtése.

3. A mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepének kísérleti vizsgálata

3.1. Az eddigi eszközfonetikai úton készült hanglejtésábrák példái közt csak elszórtan találunk tiszta aktuális tagolású mondatokat (a különféle közlésekben összesen 20-at). Ezek közül is csak az egyszerű kéttagú mondat — szoros értelemben majdnem csupán az ún. magmondat — aktuális tagjainak hangsúlyos szótagjára nézve vonhattunk le ideiglenes következtetéseket. Összetett

¹⁰ Hogy aktuális tagolású-e a mondat, az persze magából a hanglejtésből nem dönthető el. Annak értelmi és mondattani kritériumai is vannak. A mondat nyelvi alakjából, esetleg szövegbeli vagy beszédbeli helyzetéből és hangsúlyozásából együttvéve állapíthatjuk meg, van-e benne téma és propositum. A mondathangsúly, ha a beszélő értelemkifejező szándékát és a beszéd folyamatot tekintjük, nagymértékben függ az aktuális tagolástól, de az aktuális tagolás felismerése — a hallgató szerepét, a beszéd megértését tekintve — nem függ ennyire a hangsúlyozástól.

mondatok tagmondataiban, valamint a tagmondatok egymás közti T—P viszonyában ezeket a feltehető hangsúlyozási törvényszerűségeket különféle más hangsúlyozási-hanglejtési tényezők keresztezik. Ezek összehasonlítására célszerűnek látszott a mondatkezdő hangsúly előrejelző szerepét meghallgatás útján megvizsgálni külön e célra kiválasztott egyszerű (magmondatszerű) és bonyolultabb, sőt összetett mondatokon.

3.2. Írott mondatokból indultunk ki, hogy egyúttal azt is vizsgálhassuk, mennyire determinálja a mondat felépítése és esetleges szöveggörnyezete az aktuális értelmét, tagolását és így hangsúlyozását. Az írott mondatok egy részének kijelölése rádióadásból felvett Petőfi-költemények alapján történt. Ugyanezeket (és más mondatokat) más személyekkel is mikrofonba olvastattuk. A hangszalagra vett mintegy 150 mondatból szeleteket vágtunk ki, mégpedig nagyjából úgy, hogy ugyanaz a 30 mondat (köztük 25 Petőfi költeményeiből) öt különböző személy ejtésében szerepeljen.¹¹ Az így kivágott „mondatszeletek” közt 90 tartalmaz mondatkezdő (vagy tagmondatot kezdő) témát, 70 pedig mondatot (v. tagmondatot) kezdő propositumot. Ezt a 160 mondatszeletet kevert sorrendben más mondatszeletekkel együtt új szalagga ragasztottuk össze,¹² úgyhogy végül 219 mondatdarab volt a szalagon, melyek közt voltak nem mondatkezdő darabok is.

Meghallgatáskor három mondatot adtunk meg kérdőíven minden szelethez. Mindhárom mondatban lehetőleg más hangsúlyviszonyok közt szerepelt a meghallgatandó mondatszelet. A negyven hallgatónak (34 első- vagy másodéves magyar szakos bölcsésznek és 6 nyelvtudományi intézeti dolgozónak) meg kellett jelölnie, hogy a három mondat közül melyiknek a részletét hallja, vagy kissé pontosabban fogalmazva: melyik mondatba illik bele az éppen hallott mondatrészlet.

3.3. A kísérlet problémafelvetésének van egy fonetikai és egy mondat-tani oldala. A fonetikai probléma: milyen akusztikai feltételektől függ az, hogy egy mondatszakaszt főhangsúlyosnak (P-hangsúlyúnak) vagy csak szakaszhangsúlyosnak (másodrangú, legtöbbször T-hangsúlyúnak) hallunk? A mondat-tani probléma: milyen szórendi helyzet és milyen szöveggörnyezet szabja meg egy mondattag hangsúlyának jellegét mint járulékos redundáns sajátást, és milyen poliszemantikus mondatszerkezet teszi egy mondattag hangsúlyát relevánssá? Ez utóbbi probléma a magyar nyelvleírást érdekli; itt be kell érniük eredményként néhány általános megállapítással.

3.4. A T-ként vagy P-ként való megítélés akusztikai feltételeinek elemzése előtt lássuk, milyen arányban hallotta a 40 hallgató a T-hangsúlyt való-

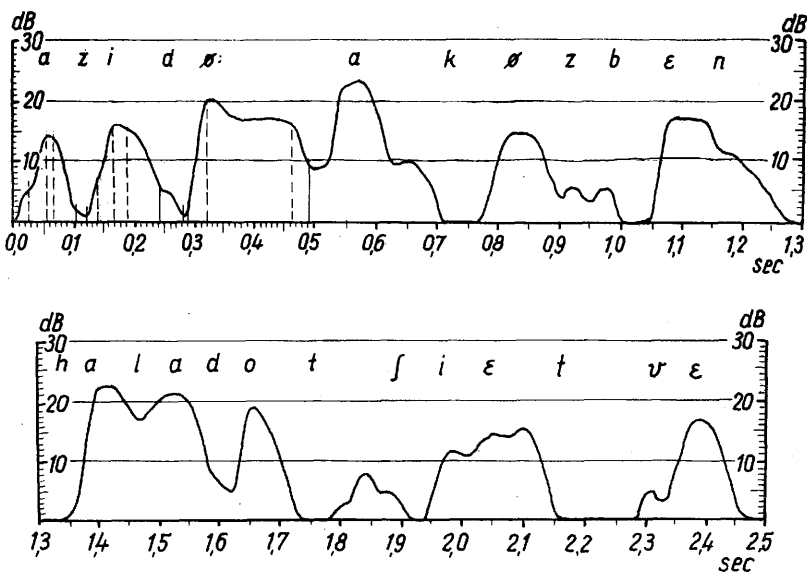
¹¹ Az elhangzott mondatok száma azért nem pontos, mert egyrészt voltak olyan mondatok is, melyeknek több ejtésváltozatát rögzítettük, másrészt voltak a másolás során elrontott vagy kihagyott mondatok. — A kísérleti anyaggal szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy Petőfi verseinek ismerete megkönnyíthette a részleteknek az egészben elfoglalt helyére való következtetést. Ám nem valószínű, hogy a János vitéznek minden részletét szó szerint tudják a kiválasztott hallgatók, a többi Petőfi-mondat nagyobb része pedig kevésbé ismert művekből való. A költeményekből kivágott mondatkezdetek nagy része előfordul más mondatokban is, úgyhogy a felismerés valószínűsége minimális volt és akkor is éppen a hangsúlyozásra támaszkodhatott. A teljes mondatanyagot l. a Függelékben.

¹² A művelet technikai elvégzése nagyrészt UJVÁRI Ferenc munkája. A meghallgatás lebonyolításáért pedig MOLNÁR József docensnek, az ELTE fonetikai laboratóriuma vezetőjének mondok köszönetet.

ban témahangsúlynak, a P-hangsúlyt valóban fő mondathangsúlynak, a nem határozott jellegű hangsúly esetében pedig hogyan oszlottak meg a vélemények.

Először is megállapíthattuk, hogy a 90 mondatkezdő T-szó közül csak 46-ot (tehát kb. a felét) hallotta a meghallgatók többsége (azaz legalább 51%-a) témának, viszont a 70 P-szónak a kétharmadát (47-et) propositumnak hallotta a többség. Ez azt jelenti, hogy — a 2.6. szakaszból esetleg kínálkozó következtetéssel szemben — a mondatkezdő szó P-hangsúlya nagyobb biztonsággal felismerhető, mint a mondatkezdő T-hangsúly. Ez a P-hangsúlynak kiemelő, gyakran emfatikus jellegével függ össze, míg a T-hangsúlynak csak ritkán van sajátos jellege. A kiemelő mondathangsúly a legtöbb esetben P-hangsúly (mondat kezdetén az elől álló propositumot emeli ki), az egyszerű szakaszhangsúly azonban nem mindig T-hangsúly (a nem mondathangsúlyos kezdő szakasz, előkészítő rész¹³ nem feltétlenül az aktuális tagolású mondat témája).

3.5. Nézzünk meg közelebbről egy esetet, amelyre a nagyon kifejező T-hangsúly jellemző: „A z idő...” (férfi hang, a mikrofonba olvasott 2. mondatból, III. változat). Ezt a mondatrészletet valamennyi hallgató mint

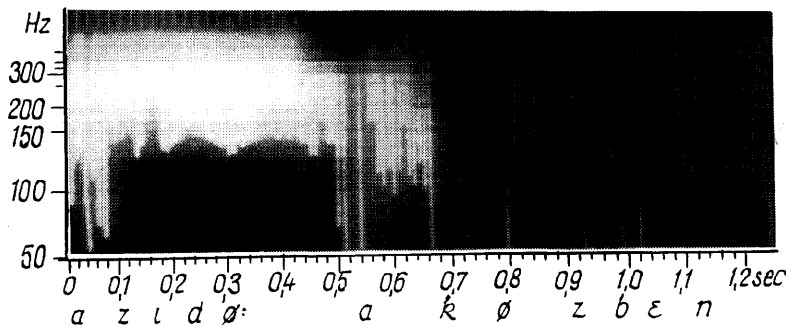

1. ábra. Az idő akközben haladott sietve

Hangnyomás-felvétel BRUEL—KJÆER-féle szintíróval: potenciométer 50 dB, papírsebes-ség 100 mm/sec, írássebesség 700 mm/sec. Készült a Magyar Filmgyártó Vállalatnál Kis Sámuel és Szeremlei Szabó Iván mérnök közreműködésével. 4/5 arányú kicsinyítés.

¹³ A magyar szórend és hangsúlyozás irodalmában használatos terminológia szerint, vö. DEME 1962. 463—9, 487—92. BRASSAINÁL: inchoativum (vö. ELEKFI 1964. 336—7). A MATHESIUS-féle (1939/1947. 235—41) *východiště výpovědi*, majd a cseh és szlovák irodalomban használatos *východisko* 'kiinduló pont' eleinte nem azonos ezzel, hanem egyszerűen a témát jelenti (pl. DANEŠ 1957. 56; PAULINY 1950—51, 171). Csak legújában kezdik a „téma” és a „východisko” műszó használatát megkülönböztetni, az utóbbit sorrendi értelemben alkalmazva (DANEŠ 1964. 148; MISTRÍK 1966. 15—6, 72, 77).

kijelentő mondat kezdő témáját fogta fel.¹⁴ A hangnyomásábráról (1. ábra) leolvasható, hogy a hangsúlyos *i* időtartama 120 msec (és ez hosszabb, mint e mondat többi hangsúlyos *i*-je), ebből 20 msec esik az előfázisra (Vorphase),¹⁵ 30 msec a sűlyfázisra (Stoßphase), 20 az utófázisra (Nachphase) és 50 a zárófázisra (Schlußphase). A szótag hangnyomása eléri a 17 decibelt, tehát nagyobb a mondat többi *i* hangjénál, még a *piroslott* mondathangsúlyos *i*-jénél is. Mégsem P-hangsúlynak, hanem T-hangsúlynak értékelték a hallgatók. A hangnyomás maximális értékénél döntőbb szerepet játszhatott a szótagnak emelkedő és az egész mondat-szeletnek nem eső dallamnete: a (rekedtes hangon ejtett) névelő és a főnév első szótagja emelkedő, a következő szótag mélyebb ugyan, de sem kezdeti esést, sem további ereszkedést nem mutat (2. ábra).

2. ábra. Az idő aközben . . .

Hanglétés-felvétel a ZSDÁNSZKY-féle frekvenciáíróval, 1,8-szeres nagyításban. A készüléket a megfelelő frekvenciasáv érzékelésére és leolvasására alkalmassá tette és a felvételt készítette Ujvári Ferenc a Nyelvtudományi Intézetben.

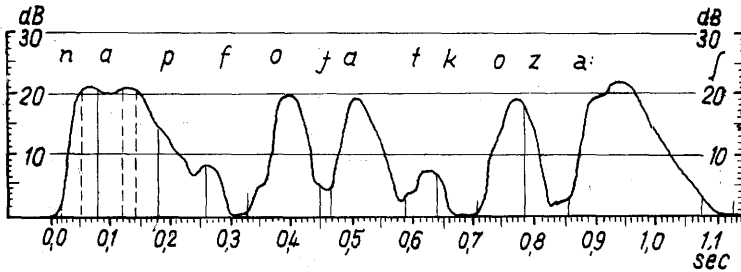
A következő példa egy nagyon kifejező P-hangsúlyt mutat be (bár nem teljes propositumot, hanem annak P-altagját): *Napfogyatkozás* . . . (női hang, a mikrofonba olvasott 8. mondatból, II. változat). Ezt a mondatkezdő részletet 36 hallgató (90%) propositumnak fogta fel, 3 témának, 1 pedig kérdő mondat propositumának.¹⁶

A hangsúlyos *a* időtartama — mint ez a 3. és 4. ábráról is leolvasható — 0,1 sec, tehát hosszabb, mint a mondat hangsúlytalan *a* hangjai; időtartamát csak a mellékmondat főhangsúlyos magánhangzója, a *hasztalanul* szó első *a* hangja múlja felül. (A két mondathangsúlyos szótag időtartama kb. azonos.) De nem is az időtartam, hanem a hangnyomás emeli az első szótagot a főmon-

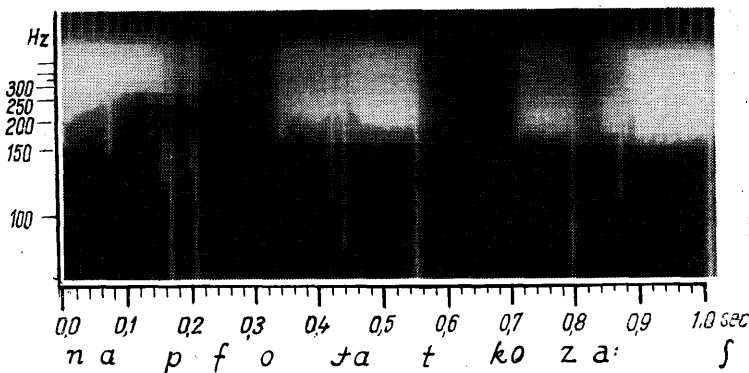
¹⁴ Vagyis a három megadott lehetőség közül: a) Az idő (sürget, nem én); b) Az idő (aközben haladt); c) (Mennyi) az idő? — a b)-t jelölte meg mint a hangsúlyozás alapján odaillőt.

¹⁵ 1 msec = 0,1 φ = 0,001 sec. A hangsúlyos szótag fázisokra bontását a hangnyomás változása alapján — SOVIJÁRVI indítására — FUTAKY ISTVÁN kezdeményezte: 1966. 3, 17; Proceedings 1964. 313. FUTAKY módszerének rendszeres alkalmazására e dolgozatban nem térhetek ki.

¹⁶ A három választási lehetőség közül: a) Napfogyatkozás (olyankor nincs); b) Napfogyatkozás (volt); c) Napfogyatkozás (volt)?

3. ábra. Napfogyatkozás ...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

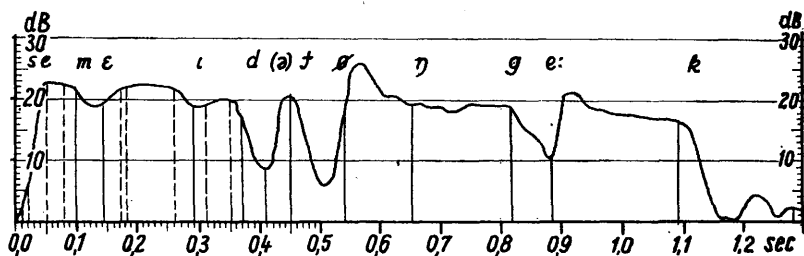

4. ábra. Napfogyatkozás ...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

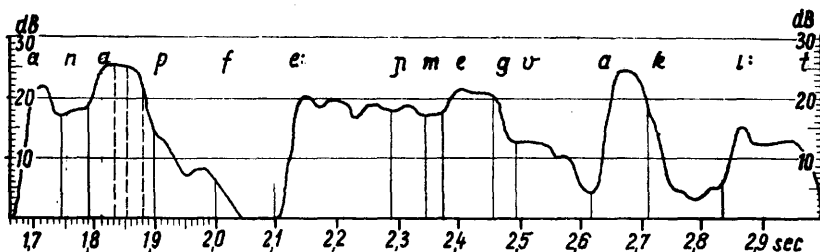
dat többi szóhangsúlya fölé; ehhez járul még a hanglejtés menete: az *n* mássalhangzóbeli nekiemelkedés és a magánhangzóbeli emelkedő-creszkedő menet után a hangmagasság több mint kvartnyi esése, a következő szótagokban pedig további fokozatos ereszkedése. Tehát nem csupán a kiemelkedő hangnyomás, hanem több tényező (időtartam és tempóváltozás, nyomásérték és frekvencia-menet) együtt eredményezi a P-hangsúly jellegzetes benyomását.

A következő példák olyan mondatszeleteket szemléltetnek, melyek hangsúlyjellege nem ismerhető fel könnyen.

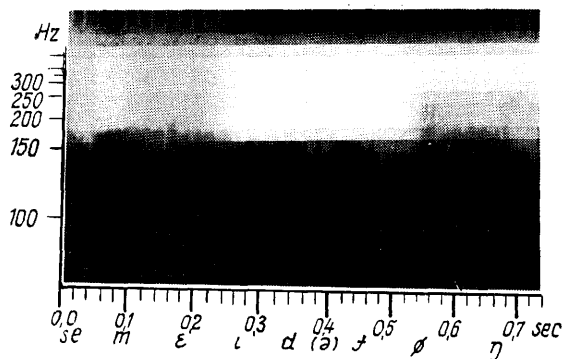
Egy nem kifejező hangsúlyozással ejtett T: „Szemeid...” (férfi-hang, a mikrofonba olvasott II. mondatból, I. változat). Ezt a hallgatók 55%-a jelölte témának, 40%-a propositumnak, 5% nem tudott dönteni. A hangsúlyos *e* hang időtartama (1. az 5. és 6. ábrát) 0,89 sec, tehát hosszabb, mint a második tagmondat propositumának (*megvakít*) *e* hangja. Hangnyomása is nagyobb valamivel a *megvakít* első szótagjáénál. Ez a két hangtulajdonság kiemelte az 1. ábrán bemutatott „Az idő” mondat szakasz hangsúlyos szótagját is, mégis mindenki témának minősítette a névelős főnevet. A *Szemeid...* mondatkezdés megítélésének bizonytalanságát talán a hanglejtésében kell keresnünk (1. a 7. ábrát), de még inkább a hangsúlyos szótag fázisainak arányában és a szakasz nyelvtani szerkezetében.

5. ábra. Szemeid gyöngék...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

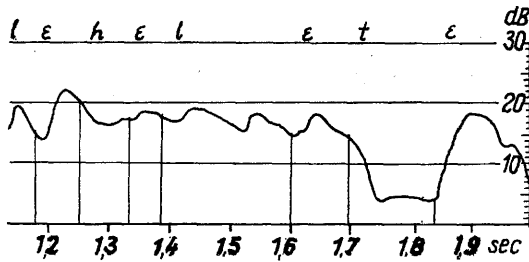
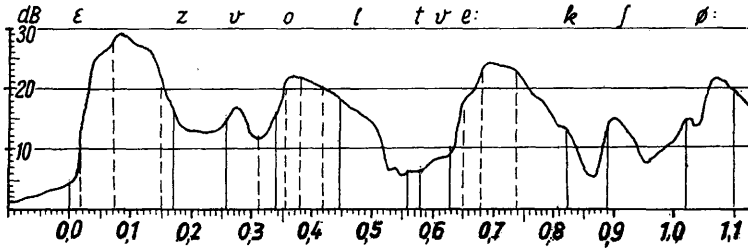
6. ábra. ... a napfény megvakít.
Hangnyomás-felvétel, az előző mondat folytatása.

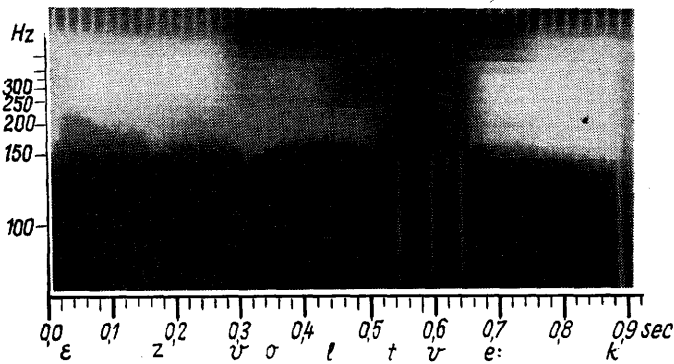
7. ábra. Szemeid gyön(gék)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

Következő példánk egy nem jól felismerhető hangsúlyozással ejtett egy szótagú P (helyesebben: a P kiemelt P-altagja): ez ... (női hang a János vitéznek rádióra alkalmazott teljes dramatizált előadásából: 6. mondat, I. változat). Ezt a szót a hallgatók 52%-a fogta fel propositumnak, 33%-a témának, a többi 15% nem tudott dönteni, nem hallotta jól az egyetlen rövid szótagot. Az „ez volt végső lehellete” tagmondat öt e hangja közül a P-beli e időtartamánál (0,16 sec) csak a tagmondat végi e hosszabb (0,18 sec; a nyúlásnak itt szakaszszórási funkciója van) Mondathangsúly-jellege az erősen ki-

emelkedő hangnyomásban is kifejezésre jut (l. a 8. ábrát). Hanglejtése eső (l. a 9. ábrát); ez is kiemeli a P-szerepét. Mi okozhatta mégis a nagy bizony-

8. ábra. ez volt végső lehellete
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

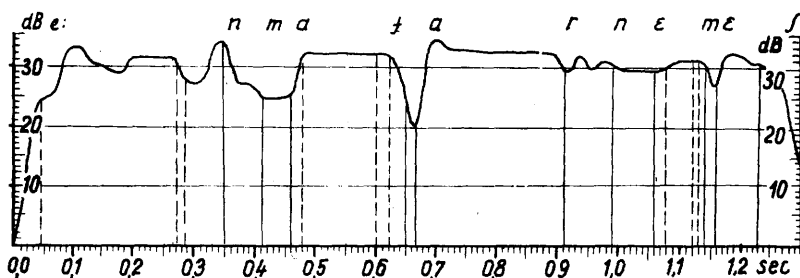

9. ábra. ez volt vég(ső lehellete)
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban

talanságot a megítélésében? Alighanem az a tény, hogy egyetlen szótag hallása sokak számára nem elegendő ahhoz, hogy mondathangsúly-jellegéről határozott benyomásuk legyen. Bármilyen kifejező is az eső szótagdallam, hiányzik a mondat folytatása, a dallambeli és hangnyomásbeli viszonyításhoz nincs kellő alap.

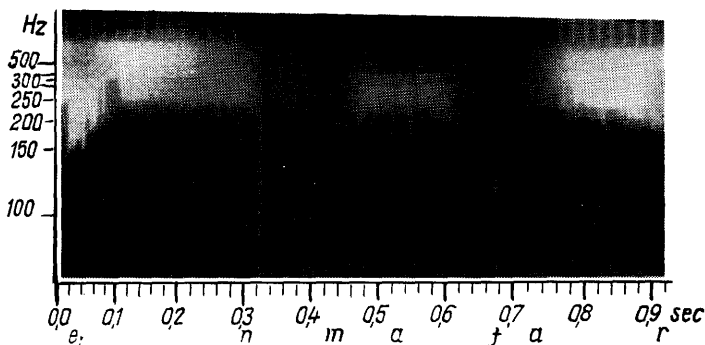
Van azonban példa arra, hogy a nagyon kifejező hangsúlyozás egyetlen szótagból álló mondattag hangsúlyjellegét is meglehetősen egyértelművé te-

heti. Ez a szó A magyar nemes c. vers refrénjének témája: „É n . . .” A nyolcszor előforduló refrénnek első öt változatát emeltük ki (28. példamondatként) Ujlaky Lászlónak egy 1955-ből való hanglemez-felvételéről. Az öt változat közül a negyedikben találtuk meg azt a kifejező hangsúlyozást, amelynek eredményeként a hallgatók legnagyobb százaléka tudta megállapítani az egytagú szó T-szerepét: 40 közül csak egy hallgató értékelte propositumnak, kettő nem jelezte az értékelést. (A többi előfordulásban nem volt ilyen kedvező a T-jelleg megítélése: az 1. versszak végi témát csak 13, a 2.-at 28, a 3.-at 27, az 5.-et 9 hallgató fogta fel témának.) — A hangnyomására különös képet mutat (l. a 10. ábrát): egy szótagon belül három csúcscsúcsot, melyek közül az utolsó

10. ábra. *Én magyar nemes (vagyok)*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

a legnagyobb. Az az *én* szónak erősen emfatikus, elnyújtott és az öntelt büszkeségtől remegő hangú ejtését tükrözi. Az egész mondatnak itt van a legkiemelkedőbb nyomáscsúcsa, ám ez mégsem ad a szótagonak P-értéket, mert nem a szótag elején van. Arra is gondolhatunk, hogy a hosszan ejtett szótag végére eső nyomáscsúcs a rá következő P értékű szótag (a P mondathangsúlyos jelzője) kiemelkedő hangnyomásának az előlegezése.¹⁷ A szótag emelkedő jellegét még világosabban mutatja a hanglejtése (11. ábra). Mindez együtt világossá teszi az egytagú szó előkészítő, T jellegét.

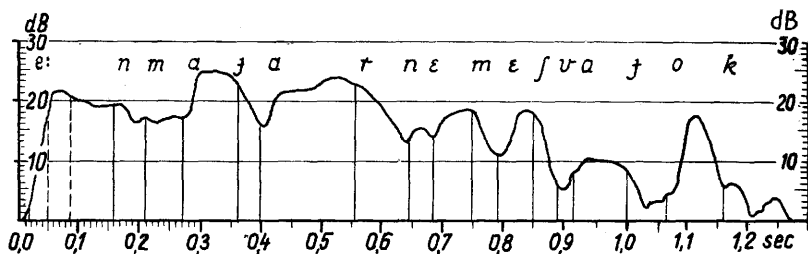

11. ábra. *Én magyar (nemes vagyok)*

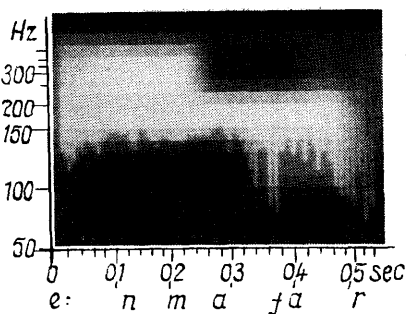
Hanglejtés-felvétel. A készülék az alaphang frekvenciája helyett az első felhangét rögzítette ugyan, de ennek fő menetiránya feltehetően egyezik az alaphangéval.

¹⁷ Az előlegezés más (hanglejtésbeli) példáját l. ELEKFI 1962. 65, 105; 1965. 26.

Ugyanennek a mondatnak egyik önálló, nem a költemény összefüggésében elhangzott ejtésváltozatában korántsem domborodott ki az „é n” T-jellege (III. változat, férfihang): a hallgatóknak csak 58%-a hallott benne témát. (Más három személy olvasásában a megítélések aránya 55 és 80% közé esik, ti. egyik felolvasó sem alkalmazta azt az emfatikus hangsúlyt, amely miatt az első és az ötödik Ujlaky-féle változatot a többség propositumnak értékelte. (A hangnyomásábrán jól látható a szó ereszkedő indítása (12. ábra), a szó dallama viszont inkább emelkedő (13. ábra).

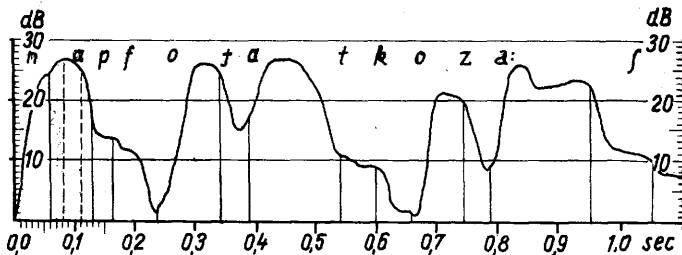

12. ábra. *Én magyar nemes vagyok*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

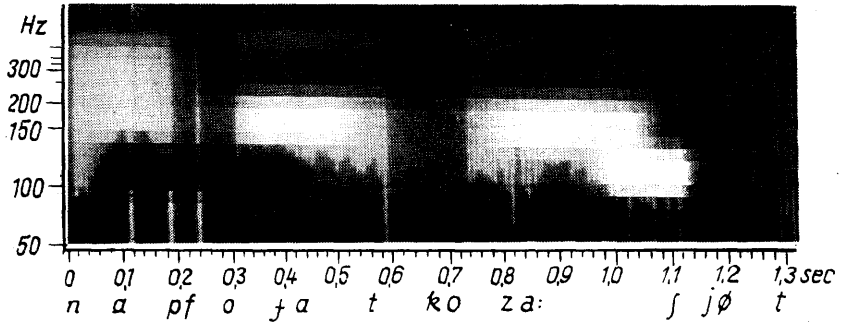
13. ábra. *Én magyar...*
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

Lássunk két példát arra, hogy a 8. mondatból már idézett *napfogyatkozás* szónak más ejtésváltozatokban nem ismerhető fel a P-jellege. Az egyik (férfihangú, IV.) változatát — melynek hangnyomásgörbéjét a 14. ábra mutatja — a 40 hallgató közül csak 7 érzékelt propositumnak, 32 hallgató té-

14. ábra. *Napfogyatkozás...*
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

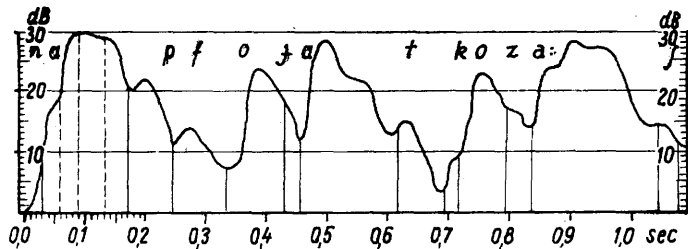
mának hallotta. A hangsúlyos *a* időtartama 0,07 sec, a mondat többi *a* hangja mind hosszabb nála. Hangnyomása éppúgy 26 decibel, mint a harmadik szó-

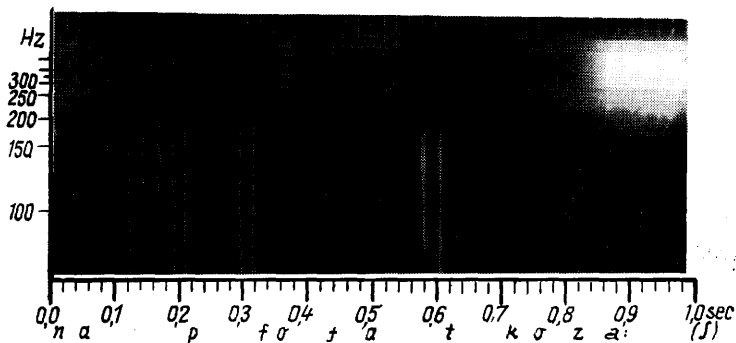
15. ábra. Napfogyatkozás jött...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra

tagé. Az első szótag hangsúlya nem olyan határozottan kiemelő mondathangsúly, mint a 3. ábrán látható ejtésváltozatban. Hanglejtése sem indul olyan határozott eséssel (15. ábra).

Még szélsőségesebb eset e mondat következő (női hangú, V.) ejtésváltozata, melyben a propositumot csak 3 hallgató értette propositumnak, 36 pedig témának. Mint a 16. ábrán is látható, a hangsúlyos *a* rövidebb a hangsúlyta-

16. ábra. Napfogyatkozás...
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

17. ábra. Napfogyatkozás...
Hanglejtés-felvétel, mint a 2. ábra, kétszeres nagyításban.

lan *a*-nál. De a mondat három más *a* hangja közül is csak a *hasztalanul* szó két hangsúlytalan *a*-ja rövidebb nála. Hangnyomása csak 1 decibellel nagyobb a harmadik szótagénál. Még inkább feltűnik a P-hangsúly kiemelkedő jellegének hiánya a mondattag hanglejtésében (l. a 17. ábrát): a hangsúlyos szótag úgy szólván végig emelkedik (s ez más jelleget ad a hangsúlynak, mint a 3. és 4. ábrán látható nekiemelkedés), ezt hirtelen esés nem követi, csupán enyhe ereszkedés a harmadik szótagtól kezdve. Világos példája annak, hogy itt a beszélő (azaz felolvasó) számára nem a *napfogyatkozás* kiemelése volt a fontos. Igaz, hogy ez a szó tartalmazza az új közlést, de nem egymagában. A felolvasó nem a szembeállító kiemelést alkalmazta:

Napfogyatkozás | jött | szeme világra.

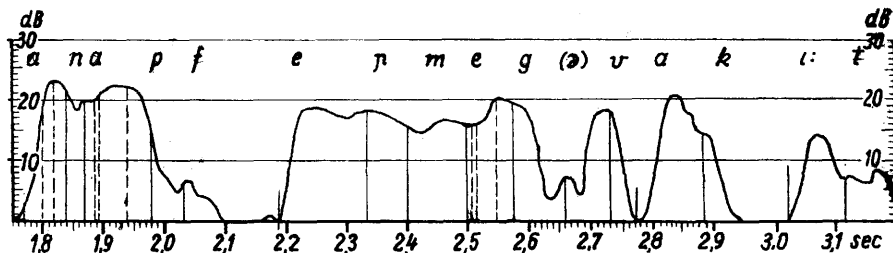
(melynek képlete $\frac{P}{P|T}$),

hanem azt az elbeszélő jellegű emocionális hangsúlyozást, mely az ígét és alanyát együtt emeli ki P-ként a határozó mint T előtt:

Napfogyatkozás jött | szeme világra

(egyszeres tagolással: P | T). Azonkívül a mondat első szavától kezdve érvényesítette a főmondat előremutató jellegét, azt a rejtett figyelmeztetést, hogy utána még valami, egy mellékmondat következik. A propositumra jellemző eső kezdetet tehát egyrészt mérsékli a P-funkció megoszlása az alany és az ige közt, másrészt közömbösíti az inkább emelkedő dallammenetben kifejeződő továbbmutató funkciót.

Előfordult végül olyan eset is, hogy a hallgatók mindnyájan az ellenkező funkciójúnak értelmezték a hallott mondattagot. Az 5. és 6. ábrán is szereplő II. mondat IV. ejtészváltozatában a második tagmondat témája („a n a p f é n y”) úgy hangzott, hogy senki sem értette témának, ellenben 39 hallgató értékelte P-ként, 1 pedig nem tudott dönteni. A félreértés akusztikai oka nem annyira a *napfény* nagy szóhangsúlya (az *a* időtartama annyi, mint a *megvakít* hangsúlytalan *a*-ja, nyomása 22 dB, míg a hangsúlytalan *a*-é alig több, mint 20 dB, l. a 18. ábrát), mint inkább a hangsúly dallambeli összetevője: a *nap* szótagra következő nagy esés. Ennek magyarázatát a felolvasó figyelmeztető, sőt fenyegetően rávezető szándékú hanghordozásában kereshetjük. Esetleg

18. ábra: a *napfény megvakít*.
Hangnyomás-felvétel, mint az 1. ábra

benne rejlik a T-kiemelésnek egyik, feltételt magában rejtő fajtája, mintha ez volna: „h a *napfény ér*, a z *megvakít*” (s ekkor a *napfény* a mellékmondat propozituma).

3.6. A hangsúlyjelleg mondattani függésének részletesebb elemzése helyett ezúttal csak egy inkább morfológiai jellegű szintaktikai függésre szeretnék rámutatni. A vizsgált anyagunkból kivágott 160 mondatkezdetet három morfológiai típusba sorolhatjuk: *A*) határozott névelős főnevek, *B*) névelőtlen főnevek, *C*) határozószók és névmások. A határozott névelős főnevek, melyekben a determináltság a névelő által formálisan jelölve van, nagyobb részben T-jellegűek. A névelőtlen főnevek fele P-szerepű. A határozószóknak és a névmásoknak több mint a fele T-ként fordul elő.

A hallgatók többsége T-hangsúlynak ismerte fel a határozott névelős főnevek T-hangsúlyát az esetek 71%-ában, a határozószók, névmások T-hangsúlyát az eseteknek csak 43%-ában, a névelőtlen főneveket még kisebb arányban: az esetek 31%-ában. A P-hangsúlyt a többség a határozott névelős főnevek eseteinek háromnegyed részében, a határozószók, névmások eseteinek 77%-ában felismerte; a névelőtlen főnevek P-hangsúlyát viszont a többség csak az esetek 45%-ában ismerte fel.

A következő táblázat szemléltesse a vizsgált mondatkezdetek ejtészváltozatainak ilyen szempontú megoszlását. A számadat a T szerepű mondattag T jellegű értelmezésének, a P szerepű mondattag P jellegű értelmezésének, tehát a helyes találatoknak százalékarányára vonatkozik. (Vastagabb számmal emeltük ki az 51%-nál nagyobb, tehát a többség által helyesen felismert ejtészváltozatok találati arányszámát. A nagy kezdőbetű a teljes mondat kezdetét jelenti.)

A) típusú témák	I	II	III	IV	V
4. A n a p	92,5	87,5	82,5	95	82,5
27. a c s a p (nem jött)	25	40	95	37,5	50
27. a p a p (morgott)	50	65	57,5	72,5	47,5
11. a n a p (fény)	85				
a n a p f é n y		30	75	0	92,5
2. A z i d ő	80	5	100	95	70
5. A h a r m a t	87,5	100	97,5	100	100
7. a h a l á l é r t	37,5	70	62,5	57,5	65
B) típusú témák					
13. E b e s o n t	47,5	67,5	67,5	75	82,5
3. t ü d e j e	70	50	30	37,5	42,5
11. S z e m e i d	55	32,5	40	10	35
85. U n o k a ö c c s e (oly gonosz)	25	30	75	17,5	25
C) típusú témák					
12. E z	47,5	35	55	37,5	37,5
15. É n	12,5	22,5	22,5	77,5	52,5
28. É n	32,5; 70 ; 67,5 ; 92,5 ;	22,5 ¹⁸	65	57,5	80
30. O t t	17,5	40	27,5	15	22,5
14. H o l n a p	70	27,5	77,5	92,5	87,5
29. A d d i g	47,5	20	27,5	30	22,5
				62,5¹⁹	

A) típusú propozitumok	I	II	III	IV	V
20. <i>A nap</i>	12,5	17,5	85	92,5	7,5
10. <i>A seprők</i>	87,5	85	77,5	52,5	90
18. <i>Az idő</i>	15	97,5	90	97,5	82,5
21. <i>A harmat</i>	17,5	82,5	85	92,5	95
B) típusú propozitumok					
16. <i>ebcsont</i>	45	42,5	80	90	57,5
22. <i>Koszorúba</i>	27,5	82,5	40	67,5	27,5
8. <i>Napfogyatkozás</i>	22,5	90	20	17,5	7,5
25. <i>Unokaöccse</i>	42,5	67,5	87,5	80	37,5
C) típusú propozitumok					
6. <i>ez</i> (volt végső lehellete)	52,5	72,5	52,5	72,5	62,5
23. <i>Ott</i> (vagyok honn)	82,5	57,5	90	35	50
23. <i>ott</i> (az én világom)	80	77,5	80	92,5	60
24. <i>Ott</i>	37,5	65	67,5	42,5	67,5
7. <i>Máshoz</i> (fordulok hát)	52,5	100	95	100	95
17. <i>Holnap</i>	75	95	62,5	97,5	25

Röviden tehát a következőket mondhatjuk a három nyelvtani csoportról: a határozott névelős főneveknek mindkétfajta hangsúlyjellege aránylag jól felismerhető, a névelőtlen főnevek hangsúlyjellege nem ismerhető fel, a határozószókon, névmásokon a P-hangsúly jól felismerhető, a T-hangsúly nem.

3.7. Azokban a mondatrésztípusokban, amelyekben a hangsúlyjelleg nem ismerhető fel, valószínűleg nem is releváns. A mi vizsgálatunkra vonatkoztatva: nem releváns azokban a mondatokban, amelyeknek egynél több ejtészváltozatában maradt a helyes felismerés aránya 51% alatt. (Egyetlen ejtészváltozat kedvezőtlen megítélése még magyarázható a beszélő hanyag, nem kifejező ejtémódjával.) A kérdést: hogyan ismeri fel a hallgató a mondattag hangsúlyjellegét? megfordíthatjuk: vajon a magyar beszélő megkülönbözteti-e a jellegzetes (P és T) mondathangsúlyokat? Látjuk, nem mindig. A beszélők ott keverték össze a hangsúlyformákat, ahol a mondat értelme, érthetősége nem a hangsúlyjelleg pontos kifermálásán, hanem a mondat lexikális-grammatikai felépítésén alapul.

A határozott névelős főnevek T-hangsúlya különösen jellegzetes azokban a mondatokban, ahol a T-funkcióhoz a messzire továbbmutató jelleg is társul: amikor ti. a hangsúlyozás azt is jelzi, hogy közbeszúrt vagy a főmondathoz csatlakozó mellékmondat is következik utána.

3.8. Vessünk még egy pillantást az eredménytáblázatra abból a szempontból is, hogyan függ a hangsúlyjelleg felismerése a mondattag szótagszámától. A határozott névelős főneveknél vizsgálataink összefüggést mutatnak a szótagszámmal: ha hosszabb a főnév, könnyebben felismerhető a hangsúly-

¹⁸ A teljes költemény első öt versszakának azonos szavakból álló, de különböző módon ejtett refrénjében.

¹⁹ A beszélő önmagát helyesbítve megismételte a mondatot. Mindkét változathal leválasztottuk az első szót. A második ejtémód valóban kifejezőbb: tisztábban T jellegű.

jellege. (Ennek ellene mond a 7. mondat „a h a l á l é r t” tagja, de magyarázható okkal: ennek hangsúlyozása a mondat szokatlan, idegenszerű szórendje miatt bizonytalan. Ez a célhatározó a rá következő ige miatt P lenne, csak a mondat végigolvasásakor derül ki, hogy T; a mondat proposituma ezúttal a magyar szórendi törvénytől eltérően nem megelőzi, hanem követi az igei állítmányi szerkezetet: . . . *máshoz*.) — A névelőtlen főneveknél, valamint a határozószóknál és a névmásoknál nem állapítható meg ilyen összefüggés.

Az egyszavas kezdő mondattag hangsúlyozásának relevanciája tehát főleg a határozott névelős főnevekben jelentős. De itt is inkább csak akkor érvényesül, ha egyetlen hangsúlyos szótagnál nagyobb tere van; a hanglejtési tényező számára ugyanis az átlagos beszélő hangsúlyozásában kevés a névelőre következő egyetlen szótag. Itt talán a relevancia különböző fokairól beszélhetünk aszerint, hogy a mondat felépítése mennyire teszi szükségessé, a beszélő kifejező képessége mennyire teszi lehetővé a megkülönböztető, előre jelző hangsúlyozást. A kezdő mondattag szótagszámának emelkedése általában növeli a mondattag hangsúlyozásának relevanciáját, de csökkenti a hangsúlyos szótagét.

3.9. A szintaktikai és a szótagprozódiai összehasonlítás is arra mutat, hogy milyen fontos a magyar mondat interpretálásában a névelő szerepe. A határozott névelő öntudatlanul is figyelmessé teszi a beszélőt arra, hogy a következő főnév kimondásakor jobban ügyeljen a hangsúlyozásra. Ezáltal függ össze a névelő logikai funkciója a mondattag közlési értékével.

4. Az emelkedő dallamú hangsúly funkciója

Kísérletünk elvégzése előtt ideiglenesen feltettük azt a törvényszerűséget, hogy racionális tagolású egyszerű magyar kijelentő mondatban a mondatkezdő tag T-jellege már az első szótag emelkedő hanglejtésében megnyilvánul.²⁰ Ezt a vélekedést most oda módosíthatjuk, hogy az emelkedő szótaghanglejtés elsősorban akkor fontos jegye a T-hangsúlynak, ha nagyobb fokú emelkedésével ellensúlyoznia kell valamely ellenkező irányba mutató intonációs sajátsgot, pl. a rá következő szótag nagyobb esését, vagy az előtte álló névelő viszonylag magas fekvését. Ha ez az ellensúly nincs meg kellő mértékben, akkor a T-hangsúly P-hangsúlynak is érthető. (És ez persze legtöbbször nem baj, mert ott fordul elő, ahol nem a hangsúlyozás árnyalásától vagy legalábbis nem csupán az első mondattagétól függ a mondattag T- vagy P-jellege.) Fontos jegy akkor is, ha az egész T egyetlen szótagból áll; de ilyenkor sem egyedüli jegye a hangsúly jellegének, hanem hozzájárul egyéb hangképzési sajátosságok dinamizmusának időbeli eloszlása is, melyeknek megnyilvánulásai közül ezúttal csak a hangnyomásét elemeztük. (Ide tartozik még a beszéléskor a gégefőben és a szájüregben levő és onnan kiáramló levegő nyomásának változása, a hangképzésben részt vevő különféle izmok működése, melyek egy részét egyelőre még nem tudjuk mérni.)

Az emelkedő hangsúly T-funkciója még így is csak az egyszerű szerkezetű, magmondatszerű kijelentő mondatokra korlátozódik, ezek közül is csak azokra, amelyek egy kijelentést a meggyőződés hanghordozásával fejeznek ki.

²⁰ Erre már AMMANN utalt (1928. 167). Vö. még ELEKFI 1964. 351.

Bármilyen más érzelmi tartalom módosíthatja nem csak az egész mondat hanglejtését, hanem a hangsúlyos szótagét is. A mondatkezdő mondattag T-jellegéről biztosabb információt kap a hallgató, ha a második szótagot is apperceptálja. Az emelkedő dallamú hangsúlyos szótag és a rákövetkező szótagnak nem eső hangmenete együtt nagyobb mértékben meghatározzák, hogy a kezdő mondattag témája-e a mondatnak. Az emelkedő indítás előkészíti — bár teljesen nem determinálja — a kezdő mondatszakasz továbbmutató jellegét, és ebben a funkciójában feltehetően a hanglejtésnek nem önkényes, hanem motivált elemei közé tartozik: felajzza a hallgató figyelmét az utána következő fontosabb mondanivalóra.²¹ Expresszív eszköz a megértetés logikai funkciójának szolgálatában.

ELEKFI LÁSZLÓ

Függelék

a) A kísérletünkben vizsgált mondatok, a meghallgatásra kivágott T (ritkített) és P (dólt szedésű) részletek kiemelésével:

1. Kis leány szoknyája (térdig föl van hajtva,
Mivelhogy ruhákat mos a friss patakba).
2. A z i d ő (akközben haladott sietve),
A patak habjain (piroslott az este.)
3. (Hátad mögött van már a dühös boszorkány;)
N a g y s z á j a (megnyílik), t ü d e j e (kitágul,
S ily módon riaszt föl szerelem álmából.)
4. A n a p (akkor már a földet érintette,
Mikor Jancsi a nyájt félig összeszedte).
5. A h a r m a t, (mely ekkor ellepett fűt, bokort,
Tán a szánakozó csillagok könnye volt).
6. ((Aztán meg magát is szörnyen emlegette,
Jancsi bácsi;)) e z (volt végső lehellete:
Jancsikám, Jancsikám, az isten áldjon meg,
Más világon, ha még szeretsz, tied leszek.)
7. (Látom, nem te vagy az, ki nekem halált hoz,
Látom), a h a l á l é r t (kell fordulnom) m á s h o z,
M á s h o z (fordulok hát;)
8. N a p f o g y a t k o z á s (jött szeme világára,
Melynek elmúlását hasztalanul várta).
9. A z ó r i á s k i r á l y (nagy fekete vára
Volt, a mi sötéten szeme előtt állt.
Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy... biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet;)
A z ó r i á s k i r á l y (kicsit nem épített.)
10. A s e p r ő k (voltak ott egymás mellé rakva,
Miken a boszorkány-nép oda lovagla).
11. S z e m e i d (gyöngék)... a n a p f é n y (megvakít.)
12. E z (nem igaz.)
13. E b e s o n t (beforr.)
14. H o l n a p (kenyér sütés napja lesz.)
15. (Legyen Szilveszter.) É n a p a p (leszek,
Szomszédasszony lesz a keresztanya.)
16. (Jó, hogy csont nem vagy; mert ha az volnál,) e b e s o n t (volnál.)

²¹ Vö. FÓNAGY 1965. 68—70; Proceedings 1964. 285—6. L. még O. von ESSEN, uo. 267.

17. *Holnap* (teszem meg az első lépést.)
18. *Az idő* (sürget, nem én.)
19. *Nagy szája* (van.)
20. *A nap* (pirította meg.)
21. *A harmat* (nedvesítette meg.)
22. *Koszorúba* (fűzöm ágít,
K o s z o r ú m (szerény virágit
A hazának szentelem.)
23. *Ott* (vagyok honn), *ott* (az én világom.)
24. *Ott* (tenyészik a bús árvalányhaj
S k é k virága a szamárkenyérnek;)
25. *U n o k a ö c c s e* (oly gonosz,
S szép, ifju a neje;
Unokaöccse (ver szöget
Megőszült fejibe.)
26. (Mi vakít? ... A villám ... vagy töröd? vagy) *szemeid?*
27. (A likra tette tenyerét) a p a p ;
(Csak vár, csak vár, hogy jön talán) a c s a p,
(S) a c s a p (nem jött, és) a p a p (morgott:)
28. É n (magyar nemes vagyok!)
29. A d d i g (folyvást küzködni kell.)
30. O t t (ily regényes dolgok nem történnek.)

(Az 1., 9., 19. és 26. mondat elemzése jelen tanulmányunkban nem szerepel.)

b) Irodalom

- AMMANN, Hermann (1928), Die menschliche Rede II. Der Satz. Lehr i. B.
- BALLY, Charles (1941), Intonation et syntaxe. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 33–42.
- Uő (1944), Linguistique générale et linguistique française² 60–70, 101–2. Bern.
- Boost, Karl (1955), Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin.
- CsÜRY Bálint (1925), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNy. XXI. Kny.: MNyTK. 22. sz.
- Uő (1935), A mondathanglejtés. DebrSz. IX, 105–19.
- Uő (1937), Die Satzmelodie im Ungarischen. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa I, 3. sz. 52–68.
- DANEŠ, František (1957), Intonace a věta ve spisovně češtině. Praha.
- Uő (1964), Téma//základ//výhodisko výpovědi. Slovo a Slovesnost XXV, 148–9.
- DEME László (1953), A helyes magyar kiejtés kérdése IV. Nyelvművelésünk főbb kérdései (Lőrincze Lajos szerk.) 224–37.
- Uő (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. A mai magyar nyelv rendszere (Tompa József szerk.) II, 457–522.
- DEZSŐ László–SZÉPE György (1967), Adalékok a topic–comment problémához. NyK. LXIX, 365–88.
- ELEKFI László (1962), Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtud. Érték. 34. sz.
- Uő (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. LXVI, 331–70.
- Uő (1965), Untersuchungen zu den Beobachtungsmethoden der ungarischen Sprechmelodie. ZPhon. XVIII, 9–32.
- Uő (1966), A predikatív viszony. Nyr. XC, 62–75.
- FIRBAS, Jan (1958), Bemerkungen zu einem deutschen Beitrag zum Problem der Satzperspektive. Philologica Pragensia I, 49–54.
- Uő (1964), From comparative word-order studies. Brno Studies in English IV, 111–27.
- FÓNAGY Iván (1956–57), Übre die Eigenart des sprachlichen Zeichens. Lingua VI, 67–88.
- Uő (1958), A hangsúlyról. NyelvtudÉrték. 18. sz. — Kissé rövidebb változatban: Elektro-physiologische Beiträge zur Akzentfrage. Phonetica II, 12–58.
- Uő (1960), Die Redepausen in der Dichtung. Phonetica V, 169–203.
- Uő (1962), A nyomaték hangos vetülete. NyK. LXIV, 157–86.
- Uő (1965), Tagolható-e a hanglejtés? ÁNyT. III, 63–70.

- Uó (1966), Api, figyelj ide!? Nyr. XC, 121—37.
- Uó (1967a), Hanglejtés-metáfora, hanglejtés-változás. A magyar nyelv története és rendszere (Imre Samu és Szathmári István szerk.) 234—44. NyelvtudÉrtek. 58. sz.
- Uó (1967b), Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK. LXXIX, 313—43.
- FÓNAGY Iván—MAGDICS Klára (1963), Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. LXXV, 103—35. — Angol változata: ZPhon. XVI, 293—326.
- Uók (1964), Das Paradoxon der Sprechmelodie. UAJb. XXXV. A, 1—55.
- Uók (1967), A magyar beszéd dallama. Bp.
- FUTAKY István (1966), Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen. UAJb. XXXVII, 1—36.
- HEGEDŰS Lajos (1930), Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp.
- Uó (1942), Népnyelvkutatók hanglemezekkel. Melich-empl. 136—53.
- Uó (1956), A szólam alakulása. Pais-empl. 96—108.
- Uó (1958), Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. Magyar hangtani dolgozatok (Benkő Loránd szerk.) 4—21. NyelvtudÉrtek. 17. sz.
- HETZRON Robert (1962), L'accent en hongrois. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris CVII, 192—205.
- Крушельницкая, К. Г. (1956), К вопросу о смысловом членении предложения. ВопрЯз. № 5. 55—67.
- MAGDICS Klára (1964), A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálata. MNy. LX, 446—62. — Angol változata: Phonetica XI, 19—38, 101—15.
- MATHESIUS, Vilém (1929), Zur Satzperspektive im modernen Englisch. Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen LXXXIV, 202—10.
- Uó (1930), K pořádku slov v hovorové češtině. Naše řeč XIV. Újra: Čeština a obecný jazykozpyt 1947. 353—9.
- Uó (1939), O tak zvaném aktuálním členění větném. Slovo a Slovesnost V, 171—4. Újra: Čeština... 1947. 234—42.
- Uó (1947), Čeština a obecný jazykozpyt. Praha.
- MISTRÍK, Jozef (1966), Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava.
- MOLNÁR Imre (1954), A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recitativában és ariozóban. Bp.
- PAULINY, Eugen (1950—51), Slovosled a aktuálne vetné členenie. Slovenská reč XVI. 171—9.
- PETERS, W. E. (1927), Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie. Hamburg.
- Proceedings 1964 = Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences Münster, 16—22 August 1964. (E. Zwirner és W. Bethge szerk.) Basel—New York 1965.
- TOLNAI Vilmos (1915), Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. XI, 51—9, 108—16, 152—6.

Фонетическое отражение форм предложений и интонаций предложений

Предложение актуально-предикативного членения состоит хотя бы из одной темы и одного пропозитума. Тема (Т) — это член, который содержит какое-нибудь известное, а пропозитум (П) — другой член, который вносит в предложение новум. С точки зрения функциональной перспективы предложения они являются актуальными членами предложения. В венгерском языке порядок может быть Т—П или П—Т. В данном случае не принимаем во внимание те предложения, которые не такого членения.

Характерные фонетические свойства предложения порядка Т—П (рационального членения) следующие: главное ударение предложения падает на ударный слог П, мелодическое падение в начале интонации П, пауза или замедление темпа на грани Т и П и, наконец, нисходящий характер интонации П. Фонетическая характеристика членов предложения порядка П—Т (эмоциональной инверсии) более сложная. Все-таки члены предложения имеют фонетические свойства, которые проявляются в таких вариантах, которые в случае обеих порядков с большой вероятностью позволяют распознать характер П или Т. Их критерии следующие: 1. форма интонации отдельных членов предложения, 2. каденция интонации членов предложения и 3. акустический ход ударного слога двух членов. На основании первых двух критериев можно вывести определенные закономерности и из до сих пор имеющихся материалов венгерских фонетических исследований.

Для успешного применения третьего критерия до сих пор опубликованный фонетический материал предложения не достаточный. Для этого автор провел специальную серию исследований, связав их с исследованием следующих проблем: достаточно ли слышать начальный член предложения (состоящий из одного, двух или больше слогов), для того, чтобы определить, чем является этот член — Т или П. С магнитофонной ленты был вырезан первый актуальный член 90 таких предложений, которые начинаются Т и 70 таких — которые начинаются П, и вырезанные части прослушало 40 человек так, что могли выбрать из трех возможностей дополнения, в которых место интонации предложения было различное. Из соотношения попаданий можем сделать вывод не только о том, какова роль интонационных знаков начала предложения, но и о том, во время говорения в случае какого контекста и структуры предложения является важной правильной интонация. С точки зрения характера Т или П имени существительного особенно важно качество ударения имени существительного с определенным артиклем. Если структура предложения не требует точной интонации, характер интонаций более свободно меняется, и что они характера Т или П, трудно определить.

В акустическом ходе Т важную роль играет главным образом ударный слог восходящей мелодичности и не падающий ход последующего слога.

Ласло Элекфи

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A hangváltozások kivételnélkülisége a finnugor magánhangzó-történet megvilágításában

Kivétel nélküliek-e a hangváltozások? Ez a kérdés elkoptatottnak tűnhet, ám többek között a finnugor nyelvészet területén nyilvánvalóan még mindig időszerű. A finn-permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetét kutatván arra a felfogásra jutottam, hogy mind ezekben a nyelvekben — egyikükben ritkábban, másikukban gyakrabban — a szabályszerűeknek tekinthető hangváltozások mellett szórványosak is előfordulnak. Az olyan lélektani alapon magyarázható jelenségek mint az analógiás változások, hiperkorrekció, alakvegyülés, népetimológia, a homonímák kerülése, valamint az érzelmek okozta változások elvileg különleges esetek; a hangváltozások kivételnélküliségét hirdető újgrammatikus dogma értékelésében bizonyító erejük nincs. Ugyanez érvényes a gyakori, nagyfrekvenciájú szavak hangkopására, a szandhi-variánsok önállósodására, továbbá azokra a más nyelvjárából kölcsönzött egyes szavakra, amelyeknek kivételes hangállománya az átadó nyelvjárárs eredeti viszonyait képviseli. Szorosabb értelemben véve szórványos hangváltozásoknak szerintem azokat a kivételeket nevezhetjük, amelyeket a fentebb említett esetek egyikébe sem sorolhatunk. Éppen ezek alkotják a finnugor magánhangzó-történet legnehezebb problémáját. Több ízben tapasztalhatjuk ugyanis, hogy egy bizonyos hangváltozás néhány szóban megtörtént, többen azonban nem, bár mindkét esetben azonos előfeltételekre gyanakodhatunk. Nem ritka az sem, hogy például egy fonéma a nyelv szókészletében igen egyenletesen két fonémává vált, úgy azonban, hogy a kettéválás fonetikai feltételei tisztázatlanok maradtak.

Ilyen gondolatokat fejtettem ki többek között az 1954-ben megjelent „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen” c. tanulmányomban (FUF. XXXI, 149—345). Nézeteimet W. STEINITZ a budapesti finnugor kongresszuson elhangzott előadásában („Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte”) erősen megbírált (lásd Congressus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960, 52—59, továbbá STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus,² 142—151). Lehetséges, hogy ez a tekintélyes fórumról előadott állásfoglalás bizonytalanságot keltett arra vonatkozólag, hogy a jövőben milyen elveket illik a finnugor magánhangzó-történet kutatásában alkalmazni és milyeneket nem.

Steinitz bírálatának véleje talán következő mondatában rejlik: „Alles, was wir über die Lautgeschichte historisch gut bekannter und erforschter Sprachen wissen (z. B. des Französischen oder Englischen, deren Vokalismus im Laufe der letzten 1500 Jahre tiefe Veränderungen durchgemacht hat), stützt nicht diese 'grundsätzlichen' Behauptungen Itkonens, sondern widerlegt

sie: Die Vokalgeschichte des Französischen sowie des Englischen zeigt nicht den völligen Ruin und das Durcheinander eines alten Systems, aus dessen Trümmern ein neues System stückweise und sporadisch aufgebaut wird, sondern eine zwar tiefgehende, aber systematische und lautgesetzliche Umbildung des Systems und seiner einzelnen Teile, der einzelnen Vokale”.

A fenti idézet kutatói módszeremről egyoldalú képet fest. Ennek alapján egyesek arra gondolhatnak, hogy a hangfejlődés törvényszerűségét teljes egészében elítélem. A dolog azonban nem így van. Mindig is igyekeztem következetesen rámutatni a szabályos hangváltozásokra, velük kapcsolatban gyakran beszélek „hangtörvények szerinti” megfelelésekről. A szabálytalanságokat azonban véleményem szerint nem szabad hallgatásba burkolózva mellőzni vagy egy semmitmondó „homályos” jelzővel elintézni. A magánhangzó-rendszer „megbomlása” vagy „rombadőlése” csupán szókép, amely azt akarja hangsúlyozni, hogy a változási folyamatok következményeként keletkezett új rendszer felépítése teljesen más mint elődjéé. A fenti metafora használatát abban az esetben is helyeslem, ha a fonémák minőségi osztódása vagy egyesülése avagy mennyiségi viszonyuk megváltozása egészükben vagy legalábbis nagy részükben a kivétel nélküli hangváltozások jegyében történt. Éppen így fejlődött ki a lapp alapnyelv magánhangzó-rendszere az egészen más elvekre épülő korai ősfinn rendszerből, bár azért nem tartom hibásnak azt a kifejezést sem, hogy az eredeti rendszer a lappban összezavarodott.

Feltételezem, hogy a finn-permi alapnyelv első szótagjában 11 magánhangzót tartalmazott: 7 rövidet (*i, ü, u, e, o, ä, a*) és 4 hosszút (*ī, ū, ē, ō*). Ezek a finnségi nyelvekben mind fennmaradtak (az *ē* és az *ō* a nyelvterület egy részén diftongizálódott). Ez a rendszer nem ismert paradigmatis magánhangzó-váltakozást; amennyiben ilyen váltakozások a finn-permi nyelvekben előfordulnak, kései és egymástól független jelenségeknek magyarázhatók. Ezek különben is igen ritkák, kivéve a lappban, ahol ezeket a váltakozásokat a lapp alapnyelvben keletkezett és sok nyelvjárásban ma is életerős regresszív magánhangzó-illeszkedés (metafonia) okozta.

Jóllehet az első szótagi magánhangzók történetének kifejtése a lappban meg a volgai és a permi nyelvekben a fenti alaprendszerből kiindulva gyakorlatilag teljesen lehetségesnek bizonyult, mégis megkérdéshetjük, van-e valódi alapja annak az elvnek, hogy az egyes szavak eredeti magánhangzói általában a keleti-tengeri finn nyelvekben változatlanul fennmaradtak. Ezeknek a nyelveknek legalább 2500 éves balti jövevényszavai, továbbá a körülbelül időszámításunk kezdetén kapott germán kölcsönszavak magánhangzó-rendszerüket tekintve közismerten erősen konzervatívak. Még fontosabb az a megállapítás, hogy ugyanez a keleti-tengeri finn nyelveknek legrégebbi, már a finn-ugor alapnyelvbe behatolt indoeurópai kölcsönszó-rétegről is elmondható. Ezeknek a szavaknak a magánhangzói a többi finnugor nyelvben ugyanazokon, a gyakran jelentős változásokon mentek keresztül, mint saját, eredeti szókincsük hangjai. A kutatók előtt immár évtizedek óta nyilvánvaló, hogy a finnugor korszakból származó indoeurópai jövevényszavak rétegződésének és időrendjének megállapításában a legnyomósabb érvet — amennyiben magánhangzókról van szó — éppen a balti finnségben található szavak hangmegfelelése szolgáltatja.

Megemlítek néhány olyan indoeurópai kölcsönszót, amelyek első szótagjukban ugyanazt a vokálist tartalmazzák, mint a kölcsönzés feltehető for-

rása. Az indoeurópai alapnyelvből származhat a *mesi*, *mete-* 'méz; virágméz, nektár' szó. Ugyanebből a forrásból avagy korai előárja alakjából kölcsönzöttek a *mehiläinen* 'méh', *orvas*: *o-kesi* 'felhám, epidermisz' szavak, az utóbb említettnek diminutívuma az *orpo* 'árva', továbbá a *porsas* 'malac' szó. Valószínűleg ide tartozik még az *oras* 'kandisznó, ártány' (pontos hangtani megfelelője, a mordvin *urâs* 'ártány' kétségtelenül indoeurópai jövevényszó) meg az *osa* 'rész' szó. Valamivel fiatalabb, az általános felfogás szerint az ósárjából kölcsönzött szó a *sata* 'száz' és a *vasara* 'kalapács', esetleg még az *ojas* 'ekegerendely' és a *viha* 'harag, gyűlölet'. Az ósárja hosszú magánhangzó megrövidült az *udar* 'tőgy' (< **ūdhar*) és talán még az *ora* 'ár, fúró' (< **ōrā*) és a *suka* 'sörte' szavakban (ez utóbbi < ? **śūkā*, jelentése a szanszkritban 'kalászszáлка', az avesztában 'tű'; ezt az árja szót rendszerint a finn nyelvjárási *siikanen* 'kalászszáлка' eredetijének tartják; egybevetésük azonban hangtaniilag lehetetlen). Mivel a finnugor alapnyelv nem ismert első szótagi hosszú magánhangzót a második szótag *a*-ja előtt, az indoeurópai hosszú vokálist a fentiekhez hasonló esetekben a megfelelő röviddel helyettesítette.

Annakidején csodálkozást keltett az a körülmény, hogy néhány indoeurópai kölcsönzó második szótagjának magánhangzója a finnségben eltér a feltételezett eredetitől. A finn *mesi*, *mete* ieur. < **medhu-*, az *orvas* és *porsas* pedig előárja **orbhos* és **poršos* alakra vezethető vissza. Amennyiben az *ojas*, *oras* és *osa* árja jövevényszavak, eredetijük **ojos*, **vorōzho-* és **onšo* (**onšo*). Ma már általánosan elfogadottnak lehet mondani azt a véleményt, hogy a finnugor és az uráli korban a nem-első szótagban csupán 3 magánhangzó létezett: *a*, *ä* és *e*, ezek a keleti-tengeri finn nyelvekben megmaradtak (rajtuk kívül a nem-első szótagban még néhány másodlagos magánhangzó is keletkezett). Erre az eredményre tudvalevően elsőnek T. LEHTISALO jutott (Abl.-suff. 11—23), bár a balti finn *e* szerinte uráli redukált magánhangzóra (*ə*, *ɛ*) lenne visszavezethető. Természetesnek tarthatjuk, hogy az indoeurópai második szótag hosszú magánhangzóit rövidekkel, a labiális vokálisokat pedig a hozzájuk legközelebb álló illabiálisokkal helyettesítették, azaz az *o:t* (*ō:t*) *a*-val, az *u:t* *e*-vel (v. ö. KALIMA[-RAVILA], Germanen und Indogermanen II, 202 és SKÖLD Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1955—1957, 40, könyvészeti utalásaikkal). Látjuk tehát, hogy a balti finnség régi indoeurópai kölcsönzszavai szabályszerűen megőrizték a finnugor alapnyelv magánhangzóit a második szótagban is.

Külön kell megvizsgálnunk két keleti-tengeri finn szót. A sokat vitatott *sarvi*, *sarve-* 'szarv' lapp és mordvin megfelelői alapján **šorva* alakra vezethető vissza; ez igen jól illik a feltételezett árja **šrva* alakhoz. A balti finn szó mindkét szótagi magánhangzójának szabálytalansága véleményem szerint következménye egy igen különleges változási folyamatnak, amely ennek és néhány más szónak a magánhangzó-rendszerében történt a késői finn alapnyelv kezdeti korszakában. Úgy gondolom, kielégítően meg tudom magyarázni ezeket a változásokat, erre azonban most nincs okom részletesebben kitérni. A finn *jyvä* 'mag, (gabona)szem' szót általában egy indoeurópai **jevo-* alakra vezetik vissza. Az E. N. SETÄLÄ és Y. H. TOIVONEN által feltételezett finnugor **jeva* alapalak nem képzelhető el, mivel első szótagi *e*, második szótagi *a* egy szóban akkoriban nem létezett, csakis a magánhangzóharmóniának megfelelő *e-ä*. Minden bizonnyal éppen a hangrend okozta ebben a szóban az indoeurópai második szótag *o*-jának szubsztitúcióját *ä*-vel; a legkorábbi feltehető finnugor alak tehát **jevä*. A balti finnségben szókezdő helyzetben *je-*, *ji-* hang-

kapcsolat nem szerepel, a mordvinban sem igen (kivéve a néhány mordvin nyelvjárásban lezajlott, valószínűleg orosz fonetikai hatáson alapuló *e- > jé-* változást). Hogy a *je-* hangkapcsolat magánhangzója — mivel a hangeloszlásba nem illett bele — már a finnugor korban helyettesítődött-e egy másik magánhangzóval avagy csak később, egyelőre nem tudjuk. Elméletileg *je-*ből *jä-* is, *jü-* is lehetett. Arra, hogy a fejlődés **jevä > jüvä* irányba történt, a maga részéről talán a szóbelseji *v* is hatott. A mordvin alapnyelvben valójában **jüvä > jev-* változásnak kellett volna történnie, mivel azonban a hangrendszer *je-* kapcsolatot nem ismert, nem is „túrt meg”, az *ü* kivételesen velarizálódott, s így jött létre a mai *juv* alak. Magánhangzó-rendszerét tekintve egyetlen problematikus szó a finn *suola* 'só', amennyiben a szóbanforgó indoeurópai jövevényszavakhoz sorolhatjuk. Az ebben a szóban szereplő *ō*—*a* az ősfinnél valószínűleg nem régebbi. Éppen ezért valószínűbb, hogy szavunk egyike a finnségi alapnyelv balti kölcsönszavainak, míg a zürjén *sol* régi indoeurópai átvétel; a mordvin *sal* pedig mindkét rétegbe tartozhat.

Az eredeti finnugor névszó- és ige-igeképzések kéttagúak voltak és magánhangzóra végződtek. A második szótag vokálisa azokban a nyelvekben, amelyekben fennmaradt, konzerválón hatott az egész szótó hangszerkezetére. Egyes olyan nyelvekben, ahol a második szótag magánhangzója lekopott, maga a szótó is hajlamosabbá vált egyéb bomlási folyamatokra. A keleti-tengeri finn nyelvek szóalakjainak általános konzervatívizmusa tagadhatatlanul különös, de nem egyedülálló jelenség. Indoeurópai nyelvek közül hasonló példa erre a litván.

Finnugor magánhangzó-történeti előadásaimon, amelyeket 1948 óta tartok, kifejtettem azt a nézetemet, hogy az általam feltételezett finn-permi első szótagi magánhangzó-rendszer a finnugor alapnyelv egyenes öröksége. Elismerem, hogy az ugor nyelvek magánhangzó-rendszereinek történeti tisztázása ezen az alapon bizony nem könnyű. Az összkép részben homályos marad, sok a fehér folt is. Ennek legfőbb oka, úgy gondolom az, hogy a kutatás számára megbízható anyag egészében véve is csak szűkösen, egyes magánhangzók részéről pedig egyenesen minimálisan kevés akad. Az ugor magánhangzó-viszonyok kutatásában a legjobb kiindulópontul STEINITZnek elsősorban az osztjákban alapuló rekonstrukciója egyes részei szolgálhatnának. Ez a rendszer azonban nem lehet finnugor, ahogy azt STEINITZ képzele, hanem inkább az obi-ugor alapnyelv rendszerének vázlata. Ha ennek alapján kísérjük megmagyarázni a finn-permi kapcsolatokat, próbálkozásunk már az elején megakad. Néhány példa erről. A balti finnségben, a lappban, mordvinban és a cseremiszen szép számmal találunk olyan szavakat, amelyek első szótagi magánhangzója minden kétséget kizáróan finn-volgai **a*-ra vezethető vissza. Ennek etimológiai megfelelője az osztjákban legalább öt hang: *u, ä, a, i* és *o*. A finn-volgai **o* etimológiai megfelelői ugyanezek a vokálisok, hozzájuk még *o* és *ö*. Mivel a finn-volgai **a* és **o* a finnségi nyelvekben általában változatlanul megmaradt, példáinak fényében világos, hogy amennyiben a keleti-tengeri finn magánhangzóit tekintve konzervatív „kulcsnyelv”, úgy az osztják semmi esetre sem lehet az, és fordítva. Amint fentebb előadtam, a finnségi nyelvek magánhangzóinak konzervatívizmusát nyomós érvekkel bizonyíthatjuk. Osztják részről ilyen érvekről nem beszélhetünk. A példaként említett magánhangzóviszonyokat úgy kell tehát értelmeznünk, hogy a finnugor **a* az osztjákban 5 és az **o* éppenséggel 7 fonémává fejlődött.

Jellemzőek az osztjakra a paradigmatis magánhangzó-váltakozások; közülük egyes szórványos esetek, úgy látszik, az ugor alapnyelvig nyúlnak

vissza — régebbieknek nincs okunk tartani őket. Ezzel kapcsolatban emlékeznünk kell arra, hogy SETÄLÄ 1896-ban kifejtett magánhangzó-elmélete (SUSA. XIV/3: 24—51), mely szerint az előfinn vokalizmusban ablaut- azaz fokválta-kozás uralkodott, csupán a lapp és a mordvin külön nyelvi jelenségeinek félreértésén alapult. Az osztják váltakozás bizonyára azokat a váltakozásokat tükrözi, amelyeket a nyelv szóalakjainak hangszerkezetében és talán hangsúlyviszonyaiban okoztak olyan tényezők, mint a második szótag magánhangzójának vég- vagy szóbeljei kivetése avagy helyettesítése egy másik, például szuffixális magánhangzóval. Az analógikus általánosulás is bizonyára jelentős szerepet játszott. Magánhangzó-elméletét STEINITZ lényegében erre a váltakozásra építette, másképp szólva a szóbanforgó váltakozást a finnugor alapnyelvből származtatta, anélkül, hogy e jelenség eredetét érintette volna. Amennyiben valaki arra gondolna, hogy ez a paradigmatis magánhangzó-váltakozás ugyanolyan eredetű lenne, mint az indoeurópai ablaut-jelenség, amit a zenei hangsúly váltakozásain alapulónak magyaráznak, úgy meg kell állapítanunk, hogy ezt a gondolatot a tények nem igazolják. Minden arra mutat ugyanis, hogy mind a dinamikus, mind pedig a zenei hangsúly a finnugor alapnyelvben a szó első szótagjára esett. Senki még csak meg sem kísérelte másodlagos jelenségnek kimutatni a magyar, vogul, lapp és a balti finn nyelvek mai első szótagi hangsúlyát. A volgai és a permi nyelveknek azokban az eseteiben, amikor a hangsúly az első szótagonál hátrább van, egy olyan kései eltolódásról van szó, amelynek a feltételeit aránylag könnyen kimutathatjuk. STEINITZ szerint többek között a finnugor **a* paradigmatis váltakozásban állott az **o*-val, **i*-vel és **u*-val. Mivel másrészt az **u* **ɔ*-val és **o*-val is váltakozott volna, lehetségessé válhattak az osztjákban bizonyos sorreltolódások is. A finn és a mordvin *a*-ban STEINITZ régi „alapvokálist” lát, amely korábban részt vett a magánhangzó-váltakozásban. Ennek öt osztják megfelelője pedig ugyanazoknak az ősrégi váltakozásoknak „alap-” vagy „váltomagánhangzója” lenne. Amennyiben nyilvánvaló szabálytalanság fordulna elő, az két sorváltozat összekeveredésével volna magyarázható. Semmiféle hangfejlődést nem kellene feltételeznünk sem finn-volgai, sem pedig osztják részről. A finnugor magánhangzótörténet kutatása valóban könnyű feladat lenne, ha a magánhangzó-váltakozást magyarázó elvként elfogadnánk. Úgy gondolom, fentebb kielégítően megalapoztam azt a véleményt, hogy ez az elv mégsem használható.

STEINITZ nem fogadja el azt a magyarázatot, hogy az eredeti **a* a cseremiszi alapnyelvben **ā*-vá és **o*-vá oszlott anélkül, hogy e kettéválásról pontos szabályt lehetne adni. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a szórványosnak tartható **ā* > *o* változás általában a magánhangzók zártabbá válását elősegítő körülmények között történt: a magánhangzó mellett vagy labiális mássalhangzó, vagy *k* volt, vagy pedig a magánhangzót *kš* hangkapcsolat követte, pl. *kol* 'hal' (~ finn *kala*), *mokš* 'máj' (~ finn *maksa*). Nyilvánvaló tehát, hogy az *o* az említett szavakban külön cseremiszi fejlődés eredménye, nem pedig eredeti *o*, amely a finnugor alapnyelvben *a*-val váltakozott volna. A cseremiszi-ben hasonló megoszlást mutat a finnugor *o*, méghozzá úgy, hogy folytatói, az *o* és *u* gyakoriságukat tekintve körülbelül egyenrangúak. Fontos megjegyezni, hogy azok a fonetikai tényezők, amelyek az **ā* > *o* változást elősegítették közreműködtek az *o* > *u* fejlődésben is, pl. *kū-dā* 'kunyhó' (~ finn *kota*), *βui* 'fej' (~ finn *oiva*), *ukš* 'ág' (~ finn *oksa*). Az *ā* > *o* és *o* > *u* zártabbá válások minden bizonnyal egyidőben folytak le, aminek következményeként

soreltolódások is történtek, azaz az **ä*-ből fejlődött *o* némelykor még *u*-vá is vált. Kétségtelen bizonyíték erre a finn *paras* 'legjobb', mordvin *paro* 'jó' szavak cseremiszi megfelelői, amelyek nyelvjárási alakjukkal az **ä* > *o* > *u* fejlődési sor minden szakaszát megőrizték: *parem*- 'javul' (l. szótagban őscser. **ä*) > *porem*- id., *pòrê* 'jó' (l. szótagban őscser. **o*) > *pùrê* id. (l. szótagban őscser. **u*). Ezeknek a változási folyamatoknak az elülső magánhangzók köréből párhuzamos megfelelője egy **ä* > **ε* > *e* > *i* fejlődés, amely szinte szabályszerűen úgy történt, hogy a zártabbá válás megakadt az **ε* fázisnál, ha a magánhangzót *r*, *η* vagy *k* követi, míg az **ä*-ből *e* lett *l* (néha *r*) előtt, *j* és más dentálisok (pl. likvidák) előtt pedig *i*.

Ha az említett, részben szabályszerű, részben szórványos zártabbá válásokat a cseremiszi alapnyelvben kialakuló magánhangzó-rendszer igényei szempontjából vizsgáljuk, megkapjuk logikus magyarázatukat. A finn-volgai alapnyelv rövid magánhangzói (**u*, **i* és **e*) az őscseremiszi majdnem szabályszerűen redukálódtak. A cseremiszi nyelv *u*, *i* és *e* teljes vokálisai a rendszer fejlődésének első fázisában eredeti hosszú **ū*, **ī* és **ē* folytatói, pl. *tul* 'vihar' (~ finn *tuuli*), *niä* 'hárshéj' (~ finn *niini*), *lem* 'leves' (~ finn *liemi*). Mivel azonban az előcseremiszi magánhangzók sokkal ritkábbak voltak mint a rövidek, fennállott az a veszély, hogy az *u*, *i*, *e* teljes magánhangzók gyakorisága a teljes **ä*, **ε*, *o* és minden redukálódott magánhangzóhoz viszonyítva a minimumra csökken. Ahhoz, hogy helyük a rendszerben megmaradjon, erősítésre volt szükségük. Ilyen lehetőség a nagyfrekvenciájú teljes magánhangzók **ä*, **ε*, *o* részéről adódott, amelyek tehát nyilvánvalóan ebből az okból váltak a fentebb említett többfázisú zártabbá válási folyamat részeseivé. Felhívom a figyelmet még arra, hogy az **ä*, **ε* és *o* mind szabályszerű, mind szórványos zártabbá válása általában bizonyos hangtani előfeltételek mellett történt. Ezek a hangváltozások másképp szólva fonetikailag is megmagyarázhatók, viszont ugyanakkor alá voltak rendelve a rendszerben magában rejlő irányító alapelveknek, hasonlóan az építőipari munkásokhoz, akik gyakorlati eljárásaikkal megvalósítják az építész ösztervét. Eltérve az újgrammatikusok elveihez ragaszkodó kutatók felfogásától, megállapíthatjuk tehát, hogy a teleologikus magyarázati elvet nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cseremiszi magánhangzótörténet kutatásában.

STEINITZ nézetével szemben igen határozottan szembenáll véleményem a cseremiszi teljes *ü* vokális eredetéről. Ezt a hangot nyolc különböző hangra vezettem vissza; az efféle fejlődést mégsem tarthatjuk különlegesnek; tudjuk például, hogy az újgörög *i* tíz különböző magánhangzóból és diftongusból keletkezett. A heterogén *ü* létrejöttét majdnem minden esetben a környező más-salhangzó labializáló vagy palatalizáló, általában sporadikus hatása okozta. Egyszótagú magánhangzóra vagy *i* diftongusra végződő szavakban az *ü* az eredeti rövid *ü* szabályos folytatója is lehet. Őscseremiszi *ü* szerepel többek között a következő szavakban: *kü*, *küi* 'kő' (~ finn *kivi*), *šü*, *šüi* 'nyak' (~ finn *seppä*), *ü*, *üi* 'vaj, zsír' (~ finn *voi*), *püks* 'mogyoró' (~ finn *pähkinä*), *šü* *da* 'száz' (~ finn *sata*); a magánhangzó palatalizációját a cseremiszi szókészlet **š*- okozta, *jü*-, *jüi*- 'iszik' (~ finn *juo*-; az eredeti magánhangzó **ū* volt), *šün* ~ *šön* 'in' (~ finn *suoni*), *šü*, *šüi* 'szén' (~ finn *syli*). STEINITZ így nyilatkozik: „Urtseher. **ü* geht auf einen einzigen fiugr. Vokal zurück, der ihm im System ganz nahe steht: auf den engen Vokal der Mittelreihe, fiugr. **i*”. Ez a STEINITZ által feltett középső magánhangzó az osztjában maradt volna fenn. Kb. 15 cseremiszi *ü*-t tartalmazó szónak ismerjük osztják megfelelőit.

Ezekben az osztják szavakban a cseremiszi *ü*-nek legalább 12 különböző magánhangzó felel meg. Az *i* középhangzót, amelynek STEINITZ szerint — amennyiben elmélete helytálló — a cseremiszi *ü* szabályszerű megfelelőjének kellene lennie, csak egy esetben találjuk meg: osztják *ül-* 'al-, alsó' ~ cser. *ül-* id. Mivel azonban az *ül-* szó magánhangzója kétségtelenül eredeti **a*-ra vezethető vissza (vö. finn *ala*, mordvin *al-* stb.), s a palatalizáció okát a vele antoním *β̃nl-* 'felső' (~ finn *ylä*) hangtani hatásával magyarázhatjuk, világossá válik, hogy a cseremiszi *ü* és az osztják *i* nem felelnek meg egymásnak. A finnugor alapnyelv minden valószínűség szerint nem is ismert semmiféle *i* vokálist. Még a zürjén és a votják *ε* sem lehet egy feltételezett **i* folytatója, ahogy ezt STEINITZ és néhány más kutató állítja, hanem ez a hang a finn-permi hosszú **ō* szabályszerű megfelelője. Egyes zürjén nyelvjárások tanúsága szerint a korai permi alapnyelvben az *ε* elődjeként labiális középhangzó *q* állott, méghozzá, amit most már, úgy vélem, bizonyítani is tudok, vagy hosszú, vagy pedig diftongizálódott hangként. A cseremiszi *šün* ~ *šön* 'in' (~ finn *suoni*, eredetileg **sōne*), *šum* ~ *šöm* 'pikkely' (~ finn *suomu*), továbbá a *nd'la* 'bizonyosféle nyíl neve' (~ finn *nuoli*) arra mutatnak, hogy a hosszú **ō* itt is hasonló irányú fejlődésen ment keresztül, mint a permi alapnyelvben.

Ennyit a cseremiszi magánhangzó-történet kérdéseiről. Szeretnék még két példát említeni más nyelvekből a sporadikus hangváltozások megvilágítása céljából.

Az észtenben (és a vótban) az első szótag *o*-ja igen gyakran *ō* lett, pl. *sotā* 'háború' ~ észten *sōda* (másképpen pl. *kota* 'kunyhó' ~ észten *koda*). Ez a változás, amelyet szabályokba nem szoríthatunk, és amely csupán egyetlenül valósult meg az észten nyelvjárásokban, nyilvánvalóan abból a tendenciából keletkezett, amely az elülső *e* alfonjából önálló fonémává fejlődött középső *ō* (pl. *velka* 'adósság' > észten *vōlg*) helyzetét igyekezett a nyelv magánhangzó-rendszerében megerősíteni.

Olyan szórványos fejleményre, amely fonetikailag ugyan érthető, de sem a rendszer egészének, sem pedig egyes tagjai érdekének szempontjából valójában semmi jelentőséggel nem bír, jó példa a néhány inari és koltta lapp szóban történt *jä-* > *i-* és *vä-* > *o-* változás, pl. inari lapp *ihe* 'év' = norvég lapp *jákke*, inari lapp *okko* 'hétköznap' = norvég lapp *vák'ko*. Más, hasonló szerkezetű szavakban ezek a változások nem történtek meg.

Mondanivalómat a szórványos hangváltozások természetéről a következőkben szeretném összefoglalni. Vannak olyan változások, amelyek az egész szempontjából motiváltak. A magánhangzó-történetben ennek a nézetnek különösen jelentős szerepe van, mivel az egyes nyelvek magánhangzó-rendszerei aránylag rövid időn belül is gyökeresen megváltoztathatják jellegüket. A szórványos változások a rendszer „üres helyeinek” betöltését szolgálják, továbbá felduzzasztják a nyelv szókincsében kis számmal képviselt fonémák frekvenciáját. Másrészt jelentkezhetnek olyan sporadikus változások is, amelyek a rendszer szempontjából jelentéktelenek.

Kiegészítésként meg kell említenem, hogy a „tulajdonképpen” szórványos változásokhoz sorolható esetek egy részében előfordulhat — bár ezt már nem áll módunkban megállapítani —, hogy a változást a nyelv valamelyik korábbi szakaszának olyasféle különleges viszonyai hozták létre, amilyenekre előadásom elején utaltam: bizonyos pszichikai és mondatfonetikai okok, egyes szavak kivételesen gyakori használatából származó kopásjelenségek, továbbá nyelvjárási keveredések.

Az újgrammatikusok atomisztikus vizsgálati módszerétől ma már általánosan elálltak és jóváhagyottá vált az az elv, hogy a hangfejlődés egyik rendszerből a másikba tart. A lapp és a mordvin első szótagi magánhangzó-rendszereinek kutatása arra mutat, hogy a finn-volgai korszak után mindkét nyelvben több átmeneti korszak létezett, amelyeken keresztül a mai, egymástól teljesen eltérő rendszerek kialakultak. Maguk az átmenetek is logikus, egységes rendszert alkottak. Kétségtelen, hogy közvetítő rendszerek a cseremiszenben is voltak, de hogy mennyi és milyenek, arra ma még nem tudunk felelni. A fejlődésnek csupán a kezdő és a végső pontját ismerjük. A permi nyelvek területén annyi már nyilvánvaló, hogy minőségére nézve a késői permi alapnyelv magánhangzó-rendszere sok szempontból más volt, mint az, amely ma uralkodik a legtöbb zürjén és votják nyelvjárásban. A késői permi alapnyelv mennyiségi viszonyai egyelőre tisztázatlanok, de minden bizonnyal létezett egy olyan korai permi rendszer, amelyben az ósrégi kvantitáskorreláció még fennállt. Az ugor nyelvek kutatása is feltárt néhány korábbi vokális-rendszert. Kikövetkeztethető-e egy külön ősgugor rendszer és hogyan, milyen lehetséges közbülső fázison keresztül fejlődött ki a finnugorból — ezek a mai kutatás elsőrangú problémái. Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy az egyes nyelvek korábbi szakaszaiban előforduló magánhangzó-rendszerek kialakításában a maguk részéről azok a „hangtörvényszerű” fejlődéssel szembenálló tendenciák is hatottak, amelyekről fentebb volt szó, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a finnugor ősnyelv magánhangzóinak folytatóiban helyenként bizony nehezen magyarázható megoszlások jelentkezhetnek.

Nincs okunk a mondottakkal kapcsolatban részletesen belemerülni annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogyan viszonyulnak általában a mai teoretikusok a hangváltozások kivételnélküliségéről szóló tételhez. Ami az amerikai strukturalistákat illeti, elvi állásfoglalásukat bizonyára igen jól képviseli JOHN B. CARROLL 1955-ből származó kijelentése: „Az amerikai nyelvészek a szabályszerű hangváltozás ötletét átvették az újgrammatikus iskolától, azonban inkább csak munkahipotézisül, semmint dogmaként” (The Study of Language 51). Akadnak azonban más amerikai kutatók, akik hitüket a hangváltozás kivételnélküliségében ugyanolyan rendíthetetlenséggel hirdetik mint a maga idején LEONARD BLOOMFIELD. Hogy ez a felfogás új, saját kutatási eredményeken alapul-e, kétséges. Inkább azt hihetnők, hogy egy olyan elvvel állunk szemben, amely összhangban van sok strukturalistának a nyelv mivoltáról alkotott általános felfogásával. A merev kategorizmussal éppen nem valószínű, hogy az esetek egy részében azt tapasztalhatjuk, hogy a változások szórványosan történtek, azaz csak egy bizonyos fonémát érintettek egyes szavakban, a többiekben viszont nem, anélkül, hogy a különbséget a környezettel tudnánk megmagyarázni. Láttuk, hogy az ilyen szabálytalanságok az innováció elterjedésével együtt születnek, gyakran azonban nem tudunk elfogadható magyarázatot nyújtani arra, miért jelentkezik valamely változás csak szórványosan” (Innføring i sprogvidenskap, 1958, 136). A BORGSTRØM által említett, a hangváltozás elterjedésével kapcsolatban jelentkező szabálytalanságokat különösen a nyelvföldrajz művelői tartották a mai nyelv adataiból kapható bizonyítékok megvilágításában a kivételek legfőbb formájának. Ez igenis fontos szempont. Nagyon lehetséges, hogy például a finnugor magánhangzó-történet számos szokatlan jelensége éppen úgy válna érthetővé, ha beláthatnánk túnt időik homályába. A finnugor nyelvek kutatói sorából többek között BÁRCZI GÉZA

(Bevezetés a nyelvtudományba² 1955, 61—66) és BJÖRN COLLINDER (Språket, 1955, 62—64) fejtették ki meggyőzően azt az álláspontjukat, hogy a hangváltozások nem szükségszerűen kivételnélküliek.

Visszatérve mégegyszer a finnugor magánhangzó-történethez, szeretném előadni azt a gondolatot, hogy az ezen a területen elért eredményekkel talán jelentős mértékben helyesbíthetjük és pontosabban körvonalazhatjuk azokat a nézeteket, amelyek nyelvészeti tankönyvekben állnak a hangváltozások jellegéről. Ezek a vélemények majdnem kizárólagosan indoeurópai anyagra támaszkodnak. Helyénvaló kételkedünk abban, hogy az indoeurópai nyelvek magánhangzóinak szórványos változásait nem mindig akarták (mindig nem is lehetett) elismerni, ha csak lehetőség volt a régi ablaut-változásokra utalni. A finnugor nyelvészet iránti érdeklődéséről is ismert A. S. C. ROSS „Etymology” c. művében (1958, 26) így vélekedik: „Ablaut may be defined as a variation for which we have no explanation”. Ez így talán ironikusnak tűnik, viszont megkérdezhetjük, vajon az indoeurópai szófejtés szakértője valójában nem azért formulázta-e meg meghatározását így, mert a kutatók tényleg hajlamosak voltak „Ablaut”-címkével ellátni általában minden nehezen magyarázható hangfejléményt.

ERKKI ITKONEN

Die Frage nach der Ausnahmslosigkeit der Lautveränderungen im Lichte der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte

Solche lautlichen Erscheinungen wie die analogischen Veränderungen, die hyperkorrekten Formen, die Kontamination, die Volksetymologie, das Vermeiden der Homonymie und die durch den Affekt verursachten Veränderungen, die alle in einer psychologischen Grundlage wurzeln, sind Sonderfälle, die bei der Bewertung des junggrammatischen Lehrsatzes über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze keine Beweiskraft besitzen. Dasselbe gilt von der lautlichen Abnutzung der sehr oft gebrauchten Wörter und Suffixe, von der Verselbständigung der Sandhivarianten sowie von der abweichenden Lautgestalt der Dialektentlehnungen. Als sporadisch im eigentlichen Sinne des Wortes sind nach Verf.'s Meinung nur solche unregelmässigen Lautveränderungen zu betrachten, die außerhalb aller hier erwähnten Sonderfälle zu bleiben scheinen. Sie bilden gerade das schwierigste Problem der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte.

Verf. zeigt mit Hilfe mehrerer Beispiele, daß die ältesten indogermanischen Lehnwörter in den fiugr. Sprachen nur ostseefinnischerseits die mutmaßliche Vokalvertretung der fiugr. Ursprache bewahrt haben. Also ist es durchaus motiviert, den ostseefinnischen Vokalismus für besonders konservativ zu halten. Der Vokalismus des Ostjakischen, das nach W. STEINITZ in der fiugr. Vokalgeschichte die Stellung einer »Schlüsselsprache« habe, trägt dagegen kein altertümliches Gepräge. So hat sich fiugr. *a im Ostjakischen in fünf und fiugr. *o sogar in sieben verschiedene Phoneme verwandelt. Der für das Ostjakische kennzeichnende paradigmatische Vokalwechsel kann in die ugrische Zeit zurückreichen, von seinem fiugr. Ursprung hat man aber keine Spur finden können.

Hauptsächlich aus dem Gebiet des tscheremissischen Vokalismus erwähnt Verf. Beispiele dafür, wie sogar die sporadischen Veränderungen eine klare Tendenz zeigen, sich unter bestimmten lautlichen Voraussetzungen zu vollziehen, obgleich sie nicht in allen Wörtern erschienen sind, in denen sie theoretisch betrachtet möglich wären. Man kann m. a. W. sie auch phonetisch erklären, aber zugleich sind sie einem lenkenden Prinzip unterstellt gewesen, das in dem phonologischen System selbst steckt.

Solche sporadischen Veränderungen sind also teleologisch, und sie dienen dem Ausfüllen der leeren Stellen im Systeme oder verstärken die Frequenz der im Wortschatz der Sprache schwach repräsentierten Phoneme. Andererseits können auch sporadische Veränderungen vorkommen, die vom Standpunkt des Systems aus belanglos sind.

Der Vollvokal ü des Tscheremissischen ist ein gutes Beispiel von einem seinem Ursprung nach heterogenen — in diesem Fall auf acht verschiedene Vokale zurückgehenden — Phonem, das hauptsächlich mittels aus der assimilierenden Einwirkung der umge-

benden Konsonanten herrührender sporadischer Veränderungen entstanden ist. W. Steinitz hat seinerseits behauptet, tscher. *ü* gehe auf einen einzigen fiugr. Vokal und zwar den Mittelvokal **ɨ* zurück. Der Steinitz'schen Vokaltheorie gemäß habe fiugr. **ɨ* sich im Ostjakischen erhalten. Ungefähr 15 tscheremissische *ü*-Wörter haben etymologische Entsprechungen im Ostjakischen, und in diesem Material entsprechen dem tscher. *ü* ostjakischerseits wenigstens 12 verschiedene Vokale. Ostj. *ɨ*, das das normale Pendant von tscher. *ü* sei, treffen wir nur in einem von diesen 15 Wörtern, und auch hier ist es zweifellos spätem Ursprungs. In der fiugr. Ursprache hat es ein *ɨ* gar nicht gegeben.

Noch heute halten u. a. viele strukturalistische Theoretiker wie seinerzeit L. BLOOMFIELD an der These über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze kategorisch fest, was teilweise darauf beruhen kann, dass die Forscher der indogermanischen Vokalgeschichte wahrscheinlich manchmal solche unklaren bzw. unregelmässigen Entwicklungsprozesse unter Hinweis auf den Ablaut gedeutet haben, die in der Tat mit ihm nichts zu tun haben. In der fiugr. Vokalgeschichte besitzt man keine ähnliche Hintertür, so daß sporadische Veränderungen hier leichter festzustellen sind. So hat die Finnougristik gute Möglichkeiten, bisherige Auffassungen der allgemeinen Sprachtheorie von dem Charakter der Lautveränderungen zu berichtigen und zu präzisieren.

ERKKI ITKONEN

A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője*

Általános nyelvtani elmélet felállításánál figyelembe kell venni különböző nyelvek szerkezeti sajátosságait, mert azok tapasztalatai anyagot és ösztönzést nyújthatnak. A finn és a vele rokon nyelvek tagadó igéje érdekes számunkra: a tagadás kategóriája ugyanis ezekben a nyelvekben i g e. Úgy tudom, hogy más, ilyen sajátóságot mutató nyelv nem ismeretes.

A következőkben először a finn tagadó ige alakjait óhajtom megvizsgálni, és bemutatom azok leglényegesebb vonásait. Feladatom tehát vázlatosan bemutatni a finn nyelv generatív nyelvtanának egy fejezetét. Ezúttal azonban csupán a kérdés mondattani összetevőjének vizsgálatára szorítkozom. A tagadást természetesen a finnben is ki lehet fejezni másképpen, nemcsak igével. A nyelv elemzése során nem is lehet eleve ilyen megszorítással élni, csak ha az indokolt. A jelen esetben, úgy látszik, ez a helyzet.

A tagadó ige alakjait is felfoghatjuk a mondat szerkezet központi részeként. Az ige tagadó alakja a finnben mindig finit alak, és ha az ige állítmány (tehát a mondatnak második főrésze), a tagadó ige mindig finit alakú. A finit alakokat a hagyományos nyelvtan egy sorozatba foglalja össze, s ezt paradigmának nevezi. Ha az állítmány mondattani felépítését akarjuk ábrázolni, akkor csak a paradigmába foglalt fő vonásokat kell tisztáznunk.

Úgy látszik, hogy a tagadásnak igével való kifejezése a finn nyelv sarkalatos vonásai közé tartozik. Míg a latin nyelvben a tagadást névszó is magába foglalhatja, pl. *nemo*, addig a finnben a megfelelő kifejezés két elemből áll, s ezek egyike ige: *ei kukaan* (senki). Amikor az angol a tagadást pl. a *never* (soha) határozószóval fejezi ki, és a mondatban ennek ugyanolyan szerepe van, mint valamely más „állító” határozónak, pl. „The writers never (scarcely, almost, always) believed the boy”, ugyanakkor a finnben tagadó szóként szintén ige szerepel: „Kirjoittajat, eivät koskaan uskoneet poikaa” (az írók sohasem hittek a fiúnak); egyéb esetekben határozószó áll: „Kirjoittajat tuskin (melkein, aina) uskoivat poikaa” [= az írók alig (majdnem, mindig) hittek a fiúnak].

Igei tagadó alak ugyanannyi van, mint állító alak, mert minden állító igealaknak van tagadó megfelelője és viszont. A tagadó ige tehát megkétszerezi a paradigma alakjainak számát. A tagadó alakok így általában az ige finit alakjainak a sorába illeszkednek, tehát ennek a komplexumnak a keretében kell vizsgálni őket.

* Elhangzott Az ige grammatikája és szemantikája c. konferencián (Budapest, 1967. szeptember 7–9). A konferenciáról megjelent kiadványban (Az ige grammatikája és szemantikája. Bpest, 1967. Szerk. Károly Sándor) az előadáshoz fűzött hozzászólások is megtalálhatók. — Szerk.

A finnugor nyelvek suffixumokat kedvelő nyelvek. Ha valahol praefixumot találunk, az későbbi fejlődés eredménye. Így tehát az ige határozott alakja is olyan alak, amelyben az ige (tő) után egy vagy több nem önálló morféma következik. Hagyományosan ezek a jelek és a ragok. A finnre jellemző, hogy a különböző morfémák legtöbbször világosan elhatárolhatók egymástól, pl. *men+isi+vä+t*. Azonkívül ezekben a finit-alakokban a morfémák sorrendje rögzített. E jelenségnek lényeges vonásait igen egyszerű módon szemléltethetjük.

A finn igék állító alakjait a következő képlettel ábrázolhatjuk:

$$V + (Pass) + M + Per + Nu,$$

pl. a szenvedő *sanottaisiin* (mondatnék) azaz *sano+tta+isi+he+n*, vagy *sanonevat* (mondhatnák) azaz *sano+ne+va+t*. A rövidítésjelek a következő kategóriákra vonatkoznak (ellenkező irányban haladva):

Nu = szám, amely a finnben kettő van: egyes szám és többes szám. Az egyes számnak egyáltalán nincsen jele, pl. *sanoo* (mond) azaz *sano+va*, kivétel itt a szenvedő alak (lásd az imént említett példát), valamint a parancsoló mód, pl. *sanokoon* (mondjon) azaz *sano+ko+he+n*.

A *Per* általában személyt jelent, tehát első, második vagy harmadik személyt. Személyrag nélkül csak a harmadik személy áll egyes alakokban, pl. *sanoi* (mondott) azaz *sano+i* (elbeszélő múlt — imperfektum). A következő rövidítésjel *M*. Ez az egész képlet legproblematisabb morfémája. De mivel előtte ennek tárgyalásába fogunk, indokolt a legutolsó, nem önálló morféma megvizsgálása. Ennek jele: (*Pass*). Ez a szimbólum a finn passivumot jelzi. A passivum ellentétét, az aktívumot, sohasem jelöljük külön, vagyis aktívumról olyankor van szó, amikor a *Pass* jel nincs kitéve. Ezeknek az alakoknak a kategóriáját a hagyományos nyelvtan az igenemek főosztályába sorolja. A finn passivum sajátos jellegű, de ennek a problémájával most nem kell foglalkoznunk.

Az *M* jel a tempus-modus kategóriát képviseli. Ebben a jelben tehát a hagyományos nyelvtan két különböző kategóriája van egyesítve: a tempus és a modus. Az egyesítés teljesen formális alapon történt: az indicativusnak nincsen külön jele; az egyetlen tempus-jel a múlt idő jele a jelentő módban, erre a *Past* rövidítést használtam; idő- és módjel azonban egyszerű igealakokban együtt nem fordulhat elő. A jelen és a jövő idő nem kap jelet, ezek rövidítésére a *Press* jelet használtam. Eszerint az *M* kategória öt elemet foglal magában: a *Press* és *Past* tempus-elemeket, a *Pot*(entialis), a *Kond*(itionalis) és az *Imp*(erativus) modus-elemeket. Egyszerű finit alakokban tehát ezek az elemek közös osztályt képeznek, azaz bármelyikük előfordulhat a személy és a számjelek előtt. De mivel semmi alaki ok nem szól ezeknek külön csoportba foglalása mellett, az *M*-kategóriát tényként elfogadhatjuk.

A finnben állító összetett alak ugyanannyi van, mint egyszerű alak. Pl. az úgynevezett indicativus perfectum a következőképpen hangzik: *olen, olet, on sanonut, olemme, olette, ovat sanoneet*. Itt az *olla* (van) segédigének megvannak az összes egyszerű alakjai és ezekhez járul a főige, példánkban a *sanonut, sanoneet* melléknévi igenévi alakban (participium). Ez a *nut* képző funkciója alapján itt jelölhető *Past* jellel; ennek bizonyítéka többek közt az imperfektum alak állító és tagadó formája, pl. *sano+i+n* és *e+n sano+nut*. Itt az

i és *nut* jelek világosan komplementaris distributio viszonyában vannak egymással. Azokat az összetett igealakokat, amelyekben a főige *M* morfémájának jele *Past*, a hagyományos nyelvtan a paradigmához sorolja, de ismer olyan alakokat is, pl. *olen sanova* (mondandó vagyok), amelyeknél a *Past* jel (= *nut*) helyett *va* van, ez pedig eredeti funkciójánál fogva *Press* morfémának felel meg. A *va* képző egyébként itt az alakoknak jövő jelentést ad.

Az összetett igealakokat tehát a következő képlettel fejezhetjük ki:

$$O + M + Per + Nu + V + (Pass) + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + Nu$$

pl. *ol+isi+va+t sano+nut+t*

Ha ezt a képletet összehasonlítjuk az egyszerű igealakok képletével, megállapíthatjuk, hogy sok közös vonásuk van. Egyetlen képletbe is foglalhatjuk, ha a jelek sorrendjét ellenkező irányra változtatjuk:

$$Nu + Per + M + (O + Nu + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + (Pass) + V.$$

A finnben a tagadó alak szintén összetett. Képlete a fenti képletből könnyen levezethető. Állító alakokban az *olla* segédigéhez járul az *M* kategória, valamint a személy és a szám jele, a főigéhez csak az idő- és a szám jele. A tagadó segédigéhez csak személy- és számjel járul. A képlet szerint tagadó alakot nyerünk, ha azt némileg kiegészítjük:

$$Nu + Per + (E) + M + (O + Nu + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + (Pass) + V.$$

pl. *ei+vä+t ol+isi sano+nut+t*. Az *E* jel a tagadó igét jelképezi. Ez a képlet magába foglalja a finn nyelv összes határozott igealakjainak lényeges vonásait. Természetesen a zéró-morfémát, a komplementaris distribúciókat, a kongruencia-eseteket és más hasonlókat most nem vettük figyelembe, a teljes leírás ugyanis generatív eljárást kíván, erről azonban ez alkalommal le kell mondanunk.

A fentebb előadottakból látható, hogy a tagadó igealakok konstrukciójának kérdése olyan, mint az összetett alakok problémája általában. A határozott igealakok konstrukciójának központi problémája tehát egyúttal az összetett alakoké is: az összetett alak ugyanis szintén a szó ún. ragozott alakjaihoz tartozik.

Néha az összetett alak szerkezetileg olyan, mint egy szintagma. Pl. a finn perfektum *olen sanonut* alakilag azonos az ún. nominális mondattal, pl. *olen iloinen* (vidám vagyok). Az összetett igealakban a főige az állítmány névszói része (praedicativum). A magyarban a jövő idő, pl. *menni fogok*, alakilag olyan szintagma, mint a *menni akarok*, *menni tudok* stb. A megfelelő finn szerkezetnek modális szerkezet a neve. A generatív nyelvtan szempontjából azonban itt két különböző szerkezetéről van szó. Az ige összetett alakja a mondatstruktúrákhoz tartozik (phrase structure), a nominális mondat és az ún. modális mondat pedig olyan szerkezetek, amelyeknek tagjai csak a lexikális szabályok alkalmazásával nyerik el sajátos jellegüket. A tradicionális nyelvtudomány szerint az összetett alakok megmerevedett szintagmák, amelyek a mondatkonstrukcióban szó szerepét töltik be oly módon, mint az összetett szók, pl. egyes tulajdonnevek: *Musta meri* (Fekete tenger), *Mustalla merellä* (Fekete tengeren). Az ilyesféle felfogás azonban nem alkalmazható minden esetben. A finn tagadó jelen idő, pl. *en sano* (nem mondok), nem értelmezhető így, mint-

hogy a finn nyelvben — legalábbis a maiban — nem mutatható ki egyetlen olyan korábbi szerkezet sem, amelynek ez fejleménye és megmerevedése volna.

Strukturális szempontból a finn állító összetett alakokat a következőképpen értelmezhetjük: a finn kijelentő mód múlt idejének (perfectum) és a régmúltnak (plusquamperfectum), valamint a potentialis, feltételes és felszólító módnak jellemző sajátága, hogy bennük a segédigéhez bármilyen *M*-kategóriájú jel járulhat: *Press, Past, Pot, Kond, Imp*, azaz bármilyen idő- vagy módjel, továbbá a főigéhez kapcsolódó időjel. Mármost úgy látszik, hogy a finn nyelvre a következő szabály érvényes: egy igetűhöz csak egy idő- vagy módjel járul, és ha még egy külön időjelet akarunk hozzácsatolni, akkor egy külön szótőre van szükségünk. Ilyenkor az *olla* (van) ige — a legáltalánosabb jellegű szavak egyike — szerepelhet ilyen formái „kapocsként”, ehhez járulnak a jelek és a ragok, a főige pedig csak a külön időjellel bővül. Úgy gondolom, hogy a magyarban ritkán használt régmúlt (plusquamperfectum), pl. *mentem volt* és a föltételes múlt, pl. *mentem volna* ugyanígy értelmezhető. Ezeknél is a tempus-modus jel a segédigéhez járul, a külön időjel pedig a főigéhez. A finn és a magyar között a különbség csupán annyi, hogy a személyrag és a számjel a finnben a segédigéhez, a magyarban pedig a főigéhez járul és a magyar szórend fordítottja a finnének.

Az összetett alakok értelmezése végett kissé közelebről meg kell vizsgálnunk a ragozási jelek sajátosságait. A főnévi ragozásnál a szótó után található a szám jele, továbbá egy olyan viszonyító elem, amely a szónak a mondatban elfoglalt helyét, illetve a mondat többi szavához való viszonyát mutatja. Az igehez a személy és a szám, továbbá az idő és mód morfémai, valamint a szenvedő és a visszaható alak morfémai járulnak.

Úgy mondhatnám, hogy a kifejezés technikáját illetően az ilyen főnévi vagy igeragozási alak központi része (minden alakjában) természeténél fogva *variábilis*, maga a kérdéses szó pedig egy vagy több *konstans* tartalmaz, melyeknek csoportjához tartoznak azok a morféma, amelyeket az imént felsoroltam. A generatív nyelvtenban a konstansok beilleszkednek a mondat struktúrájába, míg a variabilis elemek „értékét” lexikális szabály fejezi ki. Ennek fontos következménye, hogy a segédige is *szabály* szerint *konstans*.

Az összetett alak jellemző sajátágának tehát azt tartom, hogy annak segédigéje konstans. Egyébként a nem önálló morféma különböző módon kapcsolódhatnak a fő vagy segédigéhez. Ez az alapja mindannak a változatosságnak, amely a finnugor nyelvek tagadó igealakjainál tapasztalható.

A keleti tengeri finn nyelvekben, melyek e tekintetben nagyon hasonlítanak egymáshoz, a következő sajátos vonások találhatók:

1. A tagadó igehez csak személyrag és számjel járul, a felszólító módban (imperativus) azonban a módjel kongruencia alapján a segédigéhez kapcsolódik, pl. *älkөөт санокко* (= ne mondjátok) azaz *äl+kö+he+t sano+kö*. A személyrag és a számjel néha szintén kongruál: a finn nyelvjárásban *älkөөн саноккоон* (= ne mondja), az észttben *ärge tulge* (= ne jöjjön).

2. Az észttben a tagadó igehez nem járul sem személy-, sem számmorféma, pl. *ma, sa, ta, meie, teie, nad ei ütle* (= én, te stb. nem mondok, mondasz stb.). A tagadó ige *ei* alakját semmiképpen nem tarthatjuk határozónak — mint pl. a magyar *nem* alakot —, hanem úgy kell felfognunk, hogy a személy és szám jelölése hiányzik a felületi struktúrában (surface structure), de még megtalálható a mély struktúrában (deep structure).

3. A déli észtbén és a livben a tagadó igéhez járul a *Past* jel, nem pedig a főigéhez, pl. liv *ma iz uo* stb. (= én nem voltam), mintha a finnben ez lenne 'esin ole'. Ilyen elbeszélő múlt (praeteritum) alakot ismerünk az erzä-mordvinban, pl. *eziñ pala(k)* „nem csókoltam” és az urzsumi cseremiszbén, pl. *šā m pit* „nem kötöttem”.

A lapp nyelvnek mind állító, mind tagadó finit alakjai nagyon emlékeztetnek a finn alakokra. A legnagyobb különbség, nem tekintve a kifejezésbeli eltérést, abban mutatkozik, hogy a lappban három szám-elem van: egyes-, kettes, és többes szám.

A mordvin nyelv finit alakjai az összes általunk megvizsgált nyelvek közt a legbonyolultabbak, a mordvinban ugyanis tárgyias ragozás is van. A tagadó alakok egy része nem igei, hanem határozószói jellegű: az erzä mordvinban *az*, a moksza mordvinban pedig az *af* határozószók.

A mordvin állító igeragozás nem ismer összetett alakokat. Ilyenek csak a cseremisiz és a permi nyelvekben vannak. A permi alakok erősen lekoptak és elhalványultak, ezért részletesen most nem foglalkozom velük. A mordvin elbeszélő múlt (praeteritum), a feltételes mód (conjunctivus), az óhajtó mód (desiderativus) és a felszólító mód (imperativus), továbbá a cseremisiz és a permi nyelvek egyszerű igealakjai közül a megfelelő tagadó alakok úgy vannak megszerkesztve, hogy a tagadó igéhez járul a személyrag és a számjel, valamint az idő- és módjel is. Ezek az igealakok tehát a tagadó igének — mondhatjuk — a tökéletesebb formáját képviselik ebben a tekintetben.

A finnugor nyelvek ugor ága nem ismer tagadó igét, a szamojéd azonban — a szelkup kivételével — igen. A szamojédot mégis legyen szabad ezúttal mellőznöm.

Végül megemlítem, hogy a tagadószót a természetes nyelvek általában határozónak fogják fel, ha nem járul hozzá személyrag vagy számjel. A magyar *nem* tagadószó tehát határozó, a finn *ei* tagadószó pedig ige. Az észti ragozatlan *ei* szó ige, mert ebben a nyelvben a személyragok a mély struktúrában jelen vannak. Ha a tagadó szó ige, akkor az idő-mód-morféma járulhat a főigéhez, mint a keleti tengeri finn nyelvekben és a lappban, vagy a tagadó segédigéhez, mint — néhány kivételt nem számítva — a mordvin, a cseremisiz és a permi nyelvekben.

PAAVO SIRO

Die syntaktische Komponente der verneinenden Verba in den finnisch-ugrischen Sprachen

Der Gebrauch des verneinenden Verbs ist eine eigentümliche Eigenschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Obwohl das ungarische Verneinungswort kein Zeitwort, sondern ein Umstandswort ist, verhält sich der finnisch-permische Zweig der finnisch-ugrischen Sprachen in dieser Beziehung ganz anders.

Das verneinende Verb gehört zur Konjugation, so kann seine Struktur nur als Teil der Konjugation beschrieben werden. Wir müssen die wesentlichen Züge der definierten Verbalformen, besonders die zusammengesetzten Verbalformen kennenlernen, da die verneinenden Verbalformen in den Kreis der zusammengesetzten Formen einzuordnen sind. Das verneinende Verb spielt die Rolle eines Hilfsverbs.

Eine bejahende Form kann in die entsprechende verneinende Verbalform umgewandelt werden. Die Personalendung und das Numeruszeichen werden zum verneinenden Wort, das Temporal- und Moduszeichen gewöhnlicherweise zum Hauptverb gefügt, doch ist der Aufbau der zusammengesetzten Verbalformen oft anders.

PAAVO SIRO

A *permi imperativus* története a generatív fonológia módszerével

A negyvenes-ötvenes években az amerikai deskriptív nyelvészet fejlődése szorosan összeforrott a fonéma fogalmával.

Sokan megpróbálták a fonéma fogalmát úgy definiálni, hogy a definíció segítségével — az egyedi nyelvésztől függetlenül — meg lehessen állapítani, fel lehessen fedezni bármelyik nyelvnek a fonémarendszerét. Ily módon a fonéma lényegében csupán eszköz volt, amelynek alapján a nyelvi hangokat osztályozni lehet. A deskriptív nyelvészetben nagyon fontos volt, hogy a nyelvész lépésről lépésre meg tudja mutatni, hogyan fedezett fel egy-egy adott fonémamegoldást. Ez a szemlélet a fonémát bizonyos értelemben meglehetősen valódi entitásnak tekintette, olyan valóságnak, amely közvetlenül és objektívan elérhető a nyelvész számára. A fonéma így független volt a morfológiától és a szintaxistól, sőt a deskriptív nyelvészet szerint a morfológiát és a szintaxist is csak akkor lehet megérteni, amikor a „független fonémarendszer”-t már felfedezték. E vélemény szerint tehát a nyelvi hangok a nyelvnek legobjektívabban hozzáférhető strukturális elemei; amilyen mértékben ilyen valódi fonémákon alapul a morfológia és a szintaxis, olyan mértékben kap állítólag bizonyos valóságértéket.

Ilyen eléggé szűk tapasztalati módszerrel áll szemben az úgynevezett generatív vagy transzformálási módszer. Ez utóbbi elméletnek tekinti egy nyelv grammatikáját, amely érthetővé teszi egy nyelv beszélőinek a nyelvi képességét. Sőt a végső cél nemcsak egy nyelvnek a leírása, hanem általában az emberi beszédképesség megértése és megmagyarázása. Éppúgy, mint a természettudományokban, az ilyen elméletet nem annak az alapján ítélik meg, hogy hogyan fedezte fel a nyelvész, hanem annak az alapján, hogy milyen mértékben képes megmagyarázni a beszélők nyelvi viselkedését, különösen pedig a még új, korábban nem tapasztalt jelenségeket.

A generatív grammatikában a nyelv minden szintje szorosan összefügg egymással, tehát a fonológia függ a morfológiától is, a szintaxistól is.

Be lehet bizonyítani azt is egészen meggyőzően, hogy az emberi nyelv szabályrendszeréből áll, és nem osztályozási elemlistákból, amint ez a deskriptív grammatikákban látható.

Egy kissé túlzottan leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a generatív grammatika a következő komponens-sorozatból áll:

I. A *bázis* (base)

Ez tartalmazza:

1. a *bázis-szabályokat*,
2. a *lexikont* vagy *töszótárt*

- II. *A szemantikai komponens*
 III. *A transzformálási komponens*
 IV. *A fonológiai komponens*

A bázisszabályok egy absztrakt alap- vagy mélystruktúrát tulajdonítanak minden mondatnak, amely esetleg kevésbé hasonlít a végső, létrejött mondatához. A lexikon adja hozzá a mondat alapstruktúrájához a fő morféma-kategóriákat — mint például a főneveket, mellékneveket és igéket. A bázis-komponens tartalmaz minden jelentéshordozó viszonyt. A szemantikai komponens értelmezi a mondatot, a transzformálási komponens pedig grammatikai jeleket ad hozzá; kitöröl bizonyos felesleges elemeket, és átrendezi a mély alapstruktúrát addig, amíg kialakul a természetes beszéd szórendje. Végül a fonológiai komponensek adják hozzá a kiejthető hangképet a transzformálási komponens termékéhez. Itt a fonológiai alapegység a megkülönböztető elem. A hangsorban az alaphangegység pedig az úgynevezett szisztematikus fonéma, vagy, ha ez túl könnyen összekeveredik a korábbi „osztályozási fonéma” fogalmával, nevezhetjük egyszerűen „alaphang”-nak. A szisztematikus fonémákat úgy lehet meghatározni nagyjából, hogy ezek a szükséges hangok egy nyelv morfémainak megjelölésére.

Ilyen fonémarendszert csak az egész nyelv mélyvizsgálata után lehet felállítani. Ezeket a fonémákat nem lehet megállapítani tiszta fonetikai adatok alapján. Így például a zürjén jazvai nyelvjárásában a következő magánhangzórendszert találjuk:

felső nyelvállású	<i>i : ī</i>	<i>ø¹ : ū</i>	<i>u : ū</i>
középső „	<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>
alsó „		<i>a</i>	

Itt feszes—ernyedtt különbséget kell posztulálni a felső nyelvállású magánhangzók között azért, hogy a nyelv hangsúlyozását a legegyszerűbben magyarázhassuk meg, bár a két *i*-hang és a két *u*-hang fonetikusán nem különböztethető meg. Ebben a rendszerben a nem felső nyelvállású magánhangzókat feszesnek tekintjük. Az általános hangsúlyszabály az, hogy a szó első feszes magánhangzója kapja a hangsúlyt, és ha egy szóban nincs feszes magánhangzó, akkor a hangsúly a szó utolsó magánhangzójára esik.

Pl.:

<i>/šibdine/</i>	>	<i>[šibdinø]</i>	'kötni'
tehát nincs feszes magánhangzó,			
<i>/lićcine/</i>	>	<i>[lićcineø]</i>	'leszállani'
<i>(lišina)</i>	>	<i>[lišina]</i>	'fa'

Annak alátámasztására, hogy itt a lényeg a magánhangzóelem, a figyelmet felhívnom arra, hogy az első példában az infinitívus jele, a *-ne* hangsúlyos, a második példában viszont hangsúlytalan. Továbbá ha egy szóban több feszes magánhangzó is van, csak az első hangsúlyos.

A generatív fonológia szabályai egy meghatározott rendbe tartoznak a leggazdaságosabb leírás céljából. Figyeljük meg például a következő finn paradigmát:

¹ Fonetikusán az *ø* majdnem *alsó* nyelvállású illabiális magánhangzó.

<i>käsi</i>	'kéz'
<i>kätenä</i>	'kézként'
<i>kädessä</i>	'kézben'
<i>käsissä</i>	'kezekben'

Itt a következő elméleti alapalakok vannak:

käte
käte + *na*
käte + *s* + *na*
käte + *i* + *s* + *na* (Itt a pluszjel a morfémahatárt jelenti).

Az alapalakokhoz a következő szabályok szükségesek:

- I. a. $s + n > ss$
- b. $e + i > i$
- c. $e > i$ (a szó végén)
- II. $ti > si$
- III. $t > d$ (zárt szótagban)

Ha egyszer egy szabály már érvényesült, a következő szabályt kell felhasználni (ha lehet), viszont egy korábbi szabályt már nem lehet felhasználni.

Például a finn alapalak (*sätek*) 'sugár' így alakul:

1. a harmadik szabály szerint $t > d$: *sädek*
2. egy későbbi szabály szerint a szóvégi *-k* eltűnik: *säde* — és ez már a végső fonetikai alak.

Tehát az új szóvégi (*e*) már nem változik az első szabály szerint. Figyeljük meg, hogy minden morfémának csak egy alapalakja szükséges, és hogy az illető szabályok nem csak erre a paradigmára érvényesek. Ilyen analízis eredménye egy sokkal általánosabb finn grammatika lehet majd, mint a már ismert módszerrel készült grammatikák.

Egy második érdekes szabályrendpéldát találunk a magyar nyelvben, amelynek ismert a következő két szabálya:

A. $C+v > CC$:	<i>ház-val</i> $>$ <i>házzal</i>
B. $z+C > CC$:	<i>az-ban</i> $>$ <i>abban</i>

Bizonyos nyelvi változatokban a szabályrend:

$A+B$, és ennek következtében $az+val > azzal$

Más nyelvi változatokban pedig a szabályrend:

$B+A$, és ennek következtében $az+val > avval$.

Az előbbi példák tiszta szinkronikus alapon állnak — de nyilvánvaló, hogy az alapalakok mélyebb struktúrája a fonológiai szabályokkal együtt visszatükrözi az illető nyelvek korábbi történeti szakaszait. Ily módon a zürjén jazvai nyelvjárás most még fenntart egy olyan magánhangzó-rendszert, amelyet a

korábbi deskriptivizmus felszínes vizsgálata az illető nyelvek elmúlt történetének tulajdonított volna. A mai finn nyelv is őríz még olyan szabályokat, amelyek a közfinn alapnyelvben jöttek létre, sőt azt a sorrendet is megtartja, amelyben ezek a szabályok születtek.

Ami pedig a szabályrendet illeti, szeretném hangsúlyozni, hogy az ilyen belső rekonstrukció, szabályrendszere nem mindig tükrözi vissza a szabályok létrejövésének történeti kronológiáját. Számos példa mutatja az ellentétet a szinkronikus sorrend és a diakronikus sorrend között.

Csak egy példát ismerek a finnugor nyelvekből (vö. PAUL KIPARSKY: *Linguistic Universals and Linguistic Change; Universals in Linguistic Theory*, New York 1968). A finn nyelv történetében létrejött a következő két szabály:

először	1. $\bar{e} > ie$,
később pedig	2. $(k >)$ -ból származó γ eltűnik.

Általában ez a két szabály ma is ebben a sorrendben áll. Például nézzük meg a következő alapalakokat:

	(tee) 'út'	(teken) 'csinálok'
1.	—	(Nincs változás az első szabály szerint.)
2.	tie	teen

De a finn nyelv egyik keleti nyelvjárásában ezek a szabályok fordított sorrendben állnak, tehát:

	(tee)	(teken)
2.	—	teen
1.	tie	tien

(Az utóbbiak a beszélt alakok.)

Nyelvtörténeti szempontból itt az is fontos, hogy történeti hangváltozás nemcsak új szabályok születéséből jön létre, hanem a már meglévő szabályok fordított sorrendjéből is.

A morfológia és a fonológia összefüggését láttuk már az előbbi magyar példában, ahol a mássalhangzó-hasonulás szabályai adott morfémákra korlátozódtak. Ugyanez az összefüggés mutatkozik meg a zürjén jazvai nyelvjárás hangsúlyviszonyaiban, ahol a korábban megemlített hangsúlyszabály egy olyan szabályt követ, amely minden suffixumban álló (θ) magánhangzót feszesnek jelöl meg, például:

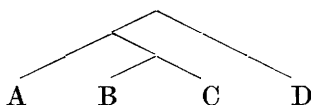
(liccət̪nə)	'leengedni'
> liccət̪no > liccət̪nə	

Egy nagyon érdekes eszköz a generatív fonológiában, amelynek nincs megfelelője korábban a nyelvtudományban: az úgynevezett szabályciklus. Úgy, amint korábban említettük, a szabályok meghatározott rendbe tartoznak, de bizonyos mondattani viszonyok között az elrendezett szabálysorozatot lehet többször is alkalmazni, de mindannyiszor csak a meghatározott rendben.

A mondattani viszonyokat zárójelekkel lehet ábrázolni, például:

((A(BC))D)

ahol ez a következő mondattani (elágazó ábrának felel meg:

Ilyen szabályciklusnál az elrendezett szabálysorozat felhasználása csak a legbelső zárójeleken belül történik, és egy egész ciklus végén a legbelső zárójelek kitörlődnek. Így új körülmények adódnak a legbelső zárójeleken belül. Ily módon az adott példában az első szabályciklus csak a B+C-nek, a második szabályciklus az A+B+C-nek, a harmadik szabályciklus pedig az egész A+B+C+D-nek a felhasználása lenne.

A zürjénben egy *i* magánhangzót találunk sok igei szuffixummal kapcsolatban, de ez az *i* nagyon problematikus deskriptív szempontból. Például:

<i>vund-i-ni</i>	'vágni'
<i>bərd-ni</i>	'sírní'
<i>vund-i-s-ni</i>	'vágni magát' (visszaható ige)
<i>puk-s-i-ni</i>	'leülni'
<i>bərd-z-i-ni</i>	'sírní kezdeni'
<i>šet-l-i-ni</i>	'adni egy darabig'
<i>čécc-i-l-ni</i> (> <i>čéccivni</i>)	'félállni egy darabig'

Tehát ez az (*i*) magánhangzó nem önálló morféma, viszont adott esetben nagyon nehéz megállapítani, melyik morfémához kell hozzászámítani. Ilyen szabályciklus segítségével azonban ez az *i* magánhangzó egyáltalán nem szükséges az alapalakokban.²

Tudniillik az *i* tényleges előfordulását egy viszonylag általános szabállyal be lehet mutatni:

\emptyset (nulla) > (helyén lesz) *i*
a következő környezetekben
Cj—C

CR—C
OO—C
NO—C³

tehát három torlódó mássalhangzó közé bekerül az *i*.

De figyeljük meg, hogy az alapalakban *vund+s+ni* nem lehet tudni, hogy ezt az *i* magánhangzót az *nd+s* sorba kell-e behelyezni — tehát *vundisni* vagy inkább a *d+s+n* sorba — tehát **vundsiní*, mert mind a két hangsor kielégíti a szabály igényeit.

Itt még a mondattani viszonyokat is figyelembe kell venni.

² Öt morfémát találtunk, amelyre nem érvényes ez a szabály. Ezeket 'kivétel' gyanánt kell jellemezni (részben külön szabályok segítségével). Az öt morféma a következő: *bošt-venni*; *lařit-* 'elhallgatni'; valamint az *-ist-*, az *-est-* és az *-in-* képző.

³ a C = mássalhangzó jele

az R = a likvidák és nazálisok közös jele

az O = minden egyéb mássalhangzó jele

Például: ((*vund*+*s*) *nĭ*) ((*berd*+*z*) *nĭ*)

ahol az *-s-* és a *-z-* képzők közelebb állnak a tőhöz, az infinitivusképző pedig messzebb áll tőle. Ily módon az első ciklusban a szabály csak az *nd-s* sorban érvényes, és nem a *d-s-n* sorban. Itt az *rd-z* sor nem elégíti ki a szabályt, és azért ez a szabály itt nem érvényes. Az első ciklus után eltüntetjük a legbelső zárójeleket, és a példák új alakja a következő:

(*vund*+*is*+*ni*) (*berd*+*z*+*ni*);

most újra fel lehet használni az előbbi szabályt, de az első szóban a szabály már nem érvényes, mert nincs három mássalhangzó egy sorban. A másik szóban pedig az új *d-z-n* sor elégíti ki a szabályt, és azért egy (*i*) magánhangzót kell behelyezni a (*z*) és (*n*) közé. Tehát a fonetikai eredmények itt a következők:

vundišni *berdziŋi*

Az egyes szám második személyű felszólító mód alakjai a korábban említett zürjén igéknél a következők:

vundi
berd
vundiš
pukšĭ
berdzi stb.

Úgy látszik, mintha valami mássalhangzó követné az igetőt, mert így volna az (*i*) magánhangzó jelenléte indokolt. Tehát mondhatjuk azt, hogy itt a felszólító módjel *-k*; az illető alapalakok így a következők lesznek:

vund+k
berd+k stb.

Az előbbi ciklusszabály itt is behelyezteti az (*i*) magánhangzót, és egy későbbi szabály kitörli a szóvégi *-k* jelet. Valamennyi esetben szükség van egy olyan szabályra, amely törli a *k*-t szóvégen; vagy pedig egyrészt spiráns és affrikáta után, másrészt mássalhangzó előtt: *ošk* > *oš* 'medve', *kisk+s+ni* > *kis+s+ni* *kisšini* 'vonszolni magát'. Figyeljük meg e következő esetet is: *kisk+l++s+ni* *kisk+s+ni* > *kiskisni* 'kihúzni magát'; ebben az esetben az *s* előtti helyzetben *l*-et törölő szabály a *k*-t törölő szabály után következik. Megjegyzendő még az is, hogy egy **kiskĭ* alapalak föltevése nem teszi lehetővé a fenti *kisšini* gazdaságos (egyszerű) magyarázatát.

Történeti szempontból ez különösen érdekes, mert néhány finnugor nyelvész, mint például ERKKI ITKONEN, azt állította, hogy a zürjénben nincs felszólító módjel az egyes számú második személyben, s hogy itt felszólításra csak az üres igetőt használják, sőt úgy véli, hogy a zürjénben ilyen formális felszólító módjel az egyes számú második személyben sohasem volt. (vö. Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystem: SUST. LXXXVII, 125 kk. [1962.].)

Véleményem szerint ennek ellene mond a zürjén struktúra mélyebb vizsgálata, sőt a felszólító módjel mai jelenléte arra a következtetésre juttat, hogy a felszólító mód a zürjénben sem alakult másképpen, mint a többi finn-permi nyelvben, ahol a jele a szóvégi *-k* volt.

ROBERT T. HARMS

Generative Phonology, Sound Change and the Permic Imperative

The role of phonology in a generative grammar is not only to provide a pronounceable form for the utterances of any given language, but also to explain the phonological phenomena of language in general. The basic phonological segments — the so-called systematic phonemes — are hypothetical constructs which permit the most economical and most reasonable explanation of actual speech. They cannot be compared with the phonemes of descriptivism, which merely catalogued speech sounds. In addition to the systematic phonemes, a system of ordered rules is also required. Frequently the underlying forms together with the appropriate synchronic rules recapitulate the historical development of given languages — as is well known from internal reconstruction. One new source of historical insight revealed by generative phonology is that the order of given rules is also subject to historical change. Unique to generative phonology is the notion of rule cycle, by which given sets of rules may be reapplied several times. The cyclical insertion of vowels in Syrjane shows that the second singular imperative developed in the same way as in the other Finno-Ugrian languages.

ROBERT T. HARM

Az uráli \tilde{N} latívuszrag nyomai a zürjén és a votják nyelvben

Az uráli összehasonlító nyelvészet legújabb összefoglalásai az alapnyelv esetragrendszerében számolnak egy \tilde{N} LatCx-gal¹ is, amelynek nyomai az ugor nyelvek kivételével az összes szamojéd és finnugor nyelvben megtekinthetők (CompGr. 295; HajdúBev. 62, 123; SUST. LXV, 233). A két permi nyelv eredeti alakjában őrizte meg ezt az uráli ragot két másodlagos, összetett esetragban és néhány defektív határozószó végén. Ilyen ragja tehát a mai zürjén és votják nyelv Cx-rendszerének nincs. Adataink alapján azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a finn-permi alapnyelvben az \tilde{N} eleven LatCx lehetett, amelyet az őspermi alapnyelv is ilyen formában és ilyen funkcióval örökölt. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy ez a latívuszrag már az őspermiben a névszóragok rendszerének perifériájára szorult, elszigetelődött, majd teljességgel kikopott a rendszerből.

Az alábbiakban mindössze egy célunk van: a lehetőségekhez képest teljességgel összegyűjteni azokat a mai zürjén és votják adatokat, amelyekben nyomát látjuk a szóban forgó uráli LatCx-nak. Tesszük ezt azért, mert a komparatív összefoglalások s egyéb szakmunkák mindössze egy-két defektív szót szoktak példaképpen megemlíteni, nyilván az okból, mert a kutatóknak, szerzőknek több nemigen állt vagy áll rendelkezésre. Ezt a hiányt szeretnénk pótolni dolgozatunkkal, több adatot bocsátván a további kutatás rendelkezésére.

1. A kutatók megegyező véleménye szerint az uráli \tilde{N} LatCx petrifikálódott a zürjén—votják $\tilde{S}\tilde{A}\tilde{N}$ AblCx-ban, amely őspermi eredetű másodlagos, összetett rag; első eleme a mindkét permi nyelv ragrendszerében meglévő őspermi \tilde{S} AblCx (vö. zürjén—votják $\tilde{Y}\tilde{S}$ ElatCx). A $\tilde{S}\tilde{A}\tilde{N}$ Cx ma csak a zürjénben tagja az esetragrendszernek, a votjékban csupán határozószók végződésékként ismerjük: *burlašan, mydlašan, oglasan, olasan, talasan, ullašan, vyllasan*² stb. (vö. UrSzl. 33, 60, 172, 197, 219, 222, 287, 307; UdmGr. 300). A legfontosabb, a korábbi szakirodalmat is felölelő vélemények a $\tilde{S}\tilde{A}\tilde{N}$ rag kialakulásáról: HajdúBev. 123; SZEREBRENNYIKOV 18—19.

2. A zürjén—votják $\tilde{L}\tilde{A}\tilde{N}$ ApprCx a fenti AblCx-hoz hasonlóan eredetileg összetett rag; első eleme az uráli $\tilde{L}\tilde{A}$ (helynév)képző, s ehhez járult az \tilde{N} LatCx. A $\tilde{L}\tilde{A}\tilde{N}$ Cx ma mindkét permi nyelvben tagja az esetragrendszernek

¹ A rövidítések és szimbólumok jegyzékét lásd a dolgozat végén.

² Itt és a továbbiakban a COLLINDER Björn munkáiban bevezetett fonologikus átírást alkalmazzuk. Különböző forrásokból származó s ezért különböző átírások segítségével lejegyzett adatainkat — az egyöntetűség és áttekinthetőség kedvéért — ennek a rendszernek igénybevételeivel transzlitteráljuk.

(vö. Szovr. 145; UdmGr. 111). Téves tehát a WichmChr. nyelvtani vázlatának tájékoztatása, amely szerint a votjákban e rag csak határozószók végződésé-
ként jelenik meg (i. m. 140). Igaz ellenben, hogy főnévi esetragként a votják-
ban meglehetősen ritkán találkozunk vele (vö. HajdúBev. i. h.; SZEREBREN-
NYIKOV 17–18).

A fenti két másoldagos ragon kívül jó néhány defektív szó őrzi az *-Ń*
LatCx-ot.

3. Zürjén *asań*

A szó a FSz és Le nyelvjárásból ismeretes; jelentése 'keletre; keleti'
(DialSlov. 13B). A két jelentés közül nyilván az elsőt kell eredetibbnek tartan-
unk: a szó egykor lativuszragos főnév, mondattanilag határozó volt, ebből
értékelődött át jelzőnek. Erre a jelenségre van elég analógia a zürjén nyelvben
(Vö. FUCHS, KSz. XIII, 85–99).

Bizonyos mértékben problematikus az *asań* alak szegmentálása. Végső
-ń-je kevés gondot okoz: ez a cikkünk témáját képező LatCx. Előtte egy VCV
alakú tömorféma jelenik meg; harmadik morfonémájában láthatunk ugyan
eredeti, megőrzött őspერი tővégi magánhangzót, nem világos azonban, hogy
ha valóban az, ebben az esetben miért éppen *-a-* alakban realizálódott. Az
asań adverbiumot ugyanis a következő mai zürjén szavakkal vethetjük össze:

(1) *aski* (FV, Le, Lu, Peč, KV, KSz), *asky* (FSz), *asyv* (AV), *asj*
(Vm), *asylki* (Le, Lu) 'holnap' (DialSlov. 13B).;

(2) *asja* (az egész zürjén nyelvterületen) 'reggeli, hajnali' (DialSlov. 14A).

(3) *asyv* (Le, KV), *asyl* (FV, FSz, Lu, Le, Peč, KSz), *asuv* (Ud), *asy* (Iž),
asj (Iž, FV) 'reggel; Morgen, morgens'.

4. Zürjén *bōrań*

Az Ud nyelvjárásból ismeretes szó, jelentése 'ismét, megint' (FWb. I,
69A; WUot. 12B). Pl.: *sija bōrań vōžō mōdas* 'ő megint előre indul' (Fok. II,
155); *syly bōrań čōž pukšas* 'megint csak rászáll a kacsra' (Fok. II, 159); *bōrań*
syna:las 'megint megfésüli' (Fok. II, 165).

A szó szegmentálása ugyanazokat a problémákat veti fel, mint az imént
az *asań* morfológiai taglalása. Ezt az adverbiumot a következő mai zürjén
szavakkal állíthatjuk szembe:

(1) *bōr* 'hátsó rész, valaminek a möge; hátsó, hátulsó' (FWb. I, 67–68;
DialSlov. 25; WUot. 12).

(2) *bōra* 'megint, ismét' (FWb. I, 69A; DialSlov. 25, 18; WUot. 12B).

(3) *bōrō* 'vissza, hátra; ismét, megint' (FWb. I, 69; DialSlov. 26A; WUot.
12B).

(4) *bara* 'ismét, megint, újra, már' (FWb. I, 57; DialSlov. 18A; WUot.
9–10).

Vö. még Drevn. 123; LytkIsztGr. 28; UotChr. 64–65.

5. Zürjén *bōryńōn*

A szó honos a zürjén irodalmi nyelvben (KomiSzl. 56B); WICHMANN
a KV és Sz nyelvjárásból ismerte (WUot. 12B). Jelentése 'hátra, hátrafelé'.

Az adverbium végén megjelenő *-ōn* szegmentumot az InstCx *-ōn* ragjá-
val azonosíthatjuk. Az előtte álló *bōryń-* alak morfológiailag analóg a fentebbi
bōrań szóval: végső *-ń*-je az egykori LatCx; az előtte szereplő, CVCV szerkezetű
tömorfémában az utolsó morfonéma történetileg tővégi magánhangzó lehet,

csak az a kérdés, hogy jelen esetben miért éppen *-y-* formában realizálódott.

Egy egykori *bőryň* adverbiumi alak meglétét igazolják a következő származékszavak: *bőryňtny* (Peč, KV, KSz), *bőryňtni* (FV) 'hátraszorítani, hátrálatatni'; *bőryňtčyny* (Peč, KV) 'hátrálni, visszakozni' (DialSlov. 26B; FWb. I, 69B, 70B; WUot. 12B).

6. Zűrjén *bőryňid*

A szó az AV nyelvjárásból ismeretes 'visszafelé, hátrafelé, háttal, fordítva, ellenkezőleg' jelentéssel (DialSlov. 26A). Szegmentálásakor a *bőr-* és az *-ň-* rész könnyűszerrel azonosítható, az utánuk következő *-id* megjelenése kevésbé érthető; ezt a szegmentumot ugyanis csak a Px2Sg -YD morfé májával azonosíthatjuk.

7. Zűrjén *dyrňi*

A permják nyelvjárásokban honos névutó 'kor, valaminek az idején, valaminek a jelenlétében' jelentéssel. Adataink: *me dyrňi* 'in meiner Gegenwart', *mukō'd dyrňi* 'im Beisein anderer', *tom dyrňi* 'in der Jugend' (WUot. 25B); *pemet derňi* 'sötétben', *mukō'derňi* 'néha' (KJaDial. 75, 78, 111); *yžyt opa-snošt dyrňi kajō pu vylō* 'nagy veszély idején fára mászik'; *eta dyrňi ivān loktis kerku dynō* 'ekkor Iván odaért a házhoz' (Réd. Kocsevo); *čakja-wōm dyrňi ažžywi urōs* 'gombászás közben mókust láttam' (Réd. Kudymkar).

A *dyrňi* alak összevethető a többi zűrjén nyelvjárás azonos jelentésű *dyrja* ~ *dyrji* névutójával, (FWb. I, 132; WUot. 25B; DialSlov. 117). Tőmorfé májuk a *dyr* 'idő' szó (FWb. I, 131; WUot. 25A; DialSlov. 117A; vö. votják *dyr* 'idő'). A *-ňi* toldalékmorfémában a C elem minősítése problémamentes, a V elemé nem tekinthető maradéktalanul tisztázottnak, (hogy ti. egykori tővégi magánhangzó-e csupán, avagy valamely toldalékmorféma volt-e). A problémát taglalja és a *dyrňi*, *dyrji*, *dyrja* változatok közötti összefüggéseket más megközelítéssel magyarázza RÉDEI Károly (Die Postpositionen im Syrjä-nischen. Budapest, 1962. 155–158 pp.)

8. Zűrjén *doryňōn*

Ez a határozószó használatos a zűrjén irodalmi nyelvben (KomiSzl. 207A) és néhány nyelvjárásban: *doryňōn* (KV, KSz, Le), *doriňōn* (KV), *doriňen* (FV) 'oldalvást, ferdén, féloldalt, görbén, rézsút előre' jelentéssel (WUot. 29A; DialSlov. 112A).

Morfológiai taglalásakor a szóvégen megjelenő *-ōn* szegmentumot az InstCx *-ōn* ragjával azonosíthatjuk, a *doryň-* tőmorfé máját pedig a *dor* 'Rand, Seite' főnévvel állíthatjuk szembe. A *dor-ň* helyzetben megjelenő *-y-* morfofé néma ugyanazokat a gondokat okozza, amelyekkel fõntebb a *bőryňōn* < *bőryň* esetében találkoztunk.

A *doryň* alak egykori meglétére utalnak a következő származékok:

(1) *doryňtny* (FSz, Peč, KV, KSz), *doriňtny* (KV), *doriňtni* (FV) 'meggörbíteni, meghajlítani'; *doryňtčyny* (Peč, KV, KSz), *doryňtčyny* (FSz), *doriňtčyny* (KV), *doriňtčini* (FV) 'meggörbültni, meghajlítani' (DialSlov. 112A).

(2) *doryňa* (KV), *doriňa* (FV) 'görbe, ferde, meghajlított, félredõlt' (uo.).

9. Zűrjén *estčāñ*

Alakváltozatai: *estčāñ* (KV), *estčāñ* (FV, Vm, Peč, KSz), *estčāñ* (AV), *estčāñō* (Vm, Peč), *estčāñ* (Iž), *estčēñō* (FSz), *estčāñ* (Le, Lu), *estčāñō* (Lu) 'oda, arra, arafelé' (DialSlov. 448).

A fenti alakok morfológiai azonosítása sokban igen bajos. Az *-ń* LatCx megjelenése mindegyik változatban világos, latívuszi jelentése is kétségtelen. Nem is ez, hanem a megelőző *estća-*, *esća-* stb. tómorféma okozza a gondot, amelyben alkalmasint annyi morféma petrifikálódott, ahány morfofonémából áll, s ezeknek azonosítása mai tudásunk szerint vagy problematikus, vagy éppen lehetetlen. Az *esćañõ*, *esćeñõ*, *etćañõ* alakok végén megjelenő *-õ* az IllatCx *-õ* exponensével azonosítható.

10. Zürjén *kymyń*

Az irodalmi nyelvben és nyelvjárásokban egyaránt élő határozószó. Alakváltozatai: *kymyń* (Lit, FSz, Le, Lu, AV, Peč, KV, KSz, Ud), *kymiń* (FV, Vm, Iž, Ud), *kymy'ń* (P), *kəmi'ń* (Ja) 'mit dem Gesicht nach unten, mit dem Gesicht zur Erde; umgestürzt, umgekehrt' (FWb. I, 429B; WUot. 107—108; DialSlov. 187A, KomiSzl. 354B; KJaDial. 131). Ugyancsak határozószóként használatos azonos jelentésben az *-ŌN* InstCx-gal megtoldva: *kymyńõn* (FSz, Le, Lu, Peč, KV, KSz), *kymińõn* (Vm), *kymińen* (FV), *kymińaõn* (Vm); ugyanebből a defektív tómorfémából származnak az alábbi igei derivátumok: *kymyńtny* (FSz, Le, Lu, AV, Peč, KV, KSz), *kymińtyny* (Vm); *kymińtini* (FV) 'umwerfen (z. B. eine Tasse, ein Boot), das Untere nach oben kehren'; *kymyńaşny* (Le, KV, KSz), *kymińaşny* (Vm), *kymińaşni* (FV), *kymińeşny* (FSz) 'arcra esni, arcra borulni, hasmánt esni' (FWb. I, 430A; WUot. 108A; DialSlov. 187A; KomiSzl. 354B).

A *kymyń* alak tómorfémája *kym-* (< őspერი **kymy*), vö. a következő adatokkal:

- (1) *kymsa* (Ud) 'arcra, homlokra', pl. *ušõ kymsa* 'arcra (tkp. homlokra) bukik' (Fok. II, 196; 198—199. jegyzet). Vö. DialSlov. 187A; FWb. I, 430A.
- (2) *śiń-kym* (FV, FSz, Vm, Iž, AV, Peč, KV, KSz, Ud) 'Augenhügel, Augenbraue' (DialSlov. 337A; WUot. 107B).
- (3) *kymõs* (Vm, AV, Peč, KV, Ud), *kymes* (Fv, Iž) 'Stirn' (DialSlov. 186B; WUot. 107B; FWb. I, 428B; KomiSzl. 354A; LytkIsztVok. 192).
- (4) *kymny* (Le, Ud, Lu, Vm), *kymalny* (Le) 'umwerfen, das Untere nach oben kehren' (DialSlov. 187A; WUot. 107B; FWb. I, 429B; KomiSzl. 354A).

11. Zürjén *lažyńõn*

A KV nyelvjárásból ismert határozószó, jelentése 'guggolva, leguggolva' (DialSlov. 192A). A végén megjelenő *-õn* szegmentum az InstCx exponensével azonosítható. Eredetiben tehát *lažyń* alakban is létezett ez az adverbium. Erre vall néhány, e tómorfémából képzett származék: *lažyńtćyny* (Lu, KV, KSz), *lažyńććyny* (FSz) 'leguggolni' (DialSlov. 192A; KomiSzl. 367A).

A *lažyń* határozószó tómorfémája *laž-* alakban rekonstruálható, vö.

- (1) *lažmõs* (AV), *lažmyđ* (FSz, Vm, Peč, KV, KSz, Ud) 'alacsony, sekély' (DialSlov. 192A; KomiSzl. 366B; WUot. 135B; FWb. I, 527A).
- (2) *lažja* (Vm) 'в лёжку, до бесчувственного состояния'; pl. *lažja kod* 'в лёжку пьян' (DialSlov. 192A).
- (3) *laž-vižny* (Le, KV, KSz) 'guggolni, dologtalanul üldögélni' (DialSlov. 192A).

12. Zürjén *mozńi*

Az Ud és Iž nyelvjárásban honos névutó '-ként, valami szerint, módra, valamihez hasonlatosan' jelentéssel. Példák: *as mozńi* 'omalla tavallani, nach

meiner eigenen Art, nach seiner eigenen Art'; *me mozní* 'nach meiner Art'; *te mozní* 'nach deiner Art'; *õt-mozní rōbitōny* 'sie arbeiten auf gleiche (dieselbe) Weise' (DialSlov. 222A, 244A; FWb. I, 629A; WUot. 163B).

A *mozní* alak *-ní* szegmentuma ugyanazt a kérdést veti föl, mint a fõntebb tárgyalt *dyrni* névutó megfelelő része. Tõve az ugyancsak névutóként használatos, azonos jelentésű *moz* (DialSlov. 222A; RödPP. 167).

13. Zürjén *mōdorni*

Az Iž nyelvjárásában élő határozószó, jelentése 'máskülõnben, másképpen, egyébként' (DialSlov. 224B, 244A). Pl. *vanděj vylysse vettan, mōdorni kōtašas prōduktajs* 'a teherszán tetejét be kell fedni, máskülõnben az élelmiszer átázik' (Vász. Iž).

Az adverbium *-ni* szegmentuma azonos az iménti *mozní* s az elõbbi *dyrni* alakok megfelelő részével. Tõmorfémája a *mōdor* (FSz, Vm, Le, Lu, AV, Ud) 'másik oldal' jelentésű szó (DialSlov. 225A; WUot. 154A).

14. Zürjén *nogni*

Az Ud és Iž nyelvjárásban ismeretes névutó, '-ként, -képpen, módon' jelentéssel. Például: *byd nogni* 'mindenképpen'; *važ nogni* 'régiféleképpen, korábbi módon'; *babajes nogni* 'nach Frauenart'; *me nogni kar* 'tu so wie ich'; *bur nogni karnys* 'gutwillig tun'; *kyk nogni* 'auf zweierlei Weise'; *xoraes kyk nogni pože kožny* 'a rénbikát kétféleképpen lehet kasztrálni' (Vász. Iž; vö. FWb. I, 662A; WUot. 171A; DialSlov. 33A, 36A, 244A).

A névutó *-ni* szegmentuma azonos a tárgyalt *mōdorni*, *mozní*, *dyrni* alakok megfelelő részével. Tõmorfémája a 'szokás, mód' jelentésű *nog* főnév. Ugyanebból származó, '-ként, -képpen, módon' jelentésű névutók a *nogõn* (Vm, Le, AV, Peč, KV, KSz), *nogen* (FV), *noga* (Ud), *nogõ* (AV, Ud) és *nogi* (Ud), vö. DialSlov. 244A.

15. Zürjén *õtorni*

Az Iž nyelvjárásban élő határozószó. Alakváltozatai: *õtorni*, *otorni*, *õttonni*, *ottorni*. Jelentése: 'állandóan, mindig, szakadatlanul, szüntelenül' (DialSlov. 267A).

Az adverbium *-ni* része a fõntebb tárgyaltak alapján már ismerõs. Tõmorfémája az *õtör* ~ *otor* 'egyik oldal' főnév (DialSlov. 267A). Ebbõl alakult az *õtaro* (Peč, KV, KSz), *õtoro* (FSz, Vm, Le, Lu, AV, Ud), *õtõro* (Ud) határozószó is az illatívisz *-õ* ragjának hozzátételével; jelentésük ugyanaz, mint az *õtorni* ~ *otorni* alaké.

16. Zürjén *pužin*

Az Ud nyelvjárásban honos határozószó; jelentése 'szemben, ellenében'. Adatok: *ki pužin* 'visszakézbõl'; *šondy pužin* 'a nappal szemközt'; *na ki pužin in kišty vatõ* 'gíess nicht Wasser über die Hand, diese rückwärts wendend' (WUot. 216B; DialSlov. 154B, 306A).

A szó *puž-in* formában taglalható; második szegmentuma azonos a *kymin*, *dorin(õn)*, *lažyn(õn)* alakok *-in* ~ *-yn* elemével. Tõmorfémája *puž*-alakban rekonstruálható. Ilyen szabad lexikai tõmorfémát a mai zürjén nyelvben nem ismerünk, forrásainkban nem található. Egykori meglétének közvetett bizonyítékai azonban az alábbi, belõle képzett származékok:

(1) *pužyd* (Vm, AV), *pužyg* (Iž), 'ellen, ellenében, szemben': *šondy pužyg* (Iž) 'a nappal szemben'; *gõn pužyd* (AV) 'szórral szemben'; *pužyd šuny* (Vm) 'ellentmondani, visszaszólani' (DialSlov. 306A).

(2) *pužny* (FSz, Vm, Iž, Le, Lu, Av, Peč, KV, KSz, Ud), *pužlavny* (Ud), *pužšyny* (Iž, KV, KSz) 'felgyúrni, visszahajtani, feltúrni, visszatúrni'; *sos pužlavny* (Ud) 'ruhaujjat visszatúrni, feltúrni' (DialSlov. 305B).

17. Zürjén *setcaň*

Alakváltozatai: *setcaň* (FV, Le, Lu, Peč, KV, KSz, Ud), *setceň* (Le), *sećcaň*, *sećceň* (FSz) 'oda, arra, arrafelé' (DialSlov. 358B).

A fenti alakokat oppozícióba állíthatjuk az azonos jelentésű következőkkel: *setcõ* (KV, KSz, Ud), *setce* (FV), *sećcõ* (FSz, Vm), *sećce* (Iž, AV), *setcý* (Le). Az utóbbi defektív alakok végén az -õ (~ -e, -y) IllatCx, az előbbieken az -ň LatCx azonosítható. Az ezeket megelőző tömorféma ugyanazokat a súlyos gondokat veti föl, mint a korábbiakban tárgyalt *estcaň* stb. töve.

18. Zürjén *tatcaň*

Alakváltozatai: *tatcaň* (FV, Le, Lu, KV, KSz, Ud), *taćcaň* (Vm, Iž), *taćceň* (AV). Jelentése 'ide, erre(felé)' (DialSlov. 366A).

A fenti három alak végén újfent azonosíthatjuk az egykori -ň LatCx-ot. Mindhárom adatunk szembeállítható a következő, ugyanolyan jelentésű alakokkal: *tatcõ* (KV, KSz, Ud), *tatce* (FV), *taćcõ* (FSz, Vm), *taćce* (AV, Iž), *tatcý* (Le, Lu), *taleň* (FSz). A legutóbbi adat végén a -LAN ApprCx allomorfja, a megelőzőkön az IllatCx exponense azonosítható. A tömorféma problematikáját az imént a *setcaň*, korábban az *estcaň* szavakkal kapcsolatban jeleztük.

19. Zürjén *tytcaň*

Alakváltozatai: *tytcaň* (Ud) és *tyćcaň* (Vm). Vö. *tytõ* (Ud), *tyćcõ* (Vm), *tyćce* (Iž, AV). Mind az előbbi, mind az utóbbi alakok jelentése 'oda, arra(felé)' (DialSlov. 358B).

Több olyan adatunk van, amelyben a *tyćcaň* formához további esetragok járultak. Például: *tyćcaňe muni da vižede* 'arra ment és körülnéz'; *tyćcaňe muni da gõger bergećcis* 'arra ment és körbefordult'; *tyćcaňe muni, gort-lazdore muni* 'arrafelé ment, hazafelé ment'; *kojmed kupec ved tyćcaňyn vyjym, zej ozyr* 'van ott egy harmadik kereskedő, igen gazdag'; *sya tyćcaňed garõtis da i bõr!* 'ő azon a helyen el-megfordult és vissza [indult]!' (Vász. Iž). Ezekben az esetekben tehát a latívuszragos *tyćcaň* tőhöz hozzájárul az IllatCx, InessCx, illetve ProlCx.

20. Zürjén *ućcaň*

Csupán a jazvai nyelvjárásból ismerős határozószó. GENETZ (SUSA. XV/1, 38) a fenti alakban közli, LYTKIN művében (KjaDial. 190) *ućšan*, *ućcaň*, *ućcaň* formában szerepel. Jelentése 'szemben, szemközt': *ućcaň šydas oš* 'ein Bär begegnet ihm' (GENETZ i. h.).

21. Zürjén *vežyn*

Alakváltozatai: *vežyn* (FSz, Le, KV, KSz) és *vežin* (FV, Vm, Peč, Ud, Iž); jelentése: 'kreuzweise, übers Kreuz, gegeneinander' (WUot. 326B; DialSlov. 42B, 43A, 271A). Ebből a határozószóból alakultak a következő származékok:

(1) *vežnõn* (Vm), *vežnen* (Iž) 'szét, széjjel, el; keresztbe, keresztelve'; *vežnen lony* (Iž) 'elválni, elkerülni'; *vežnen puktyny* (Iž) 'keresztezni, keresztbe rakni' (DialSlov. 42B, 271A).

Az utóbbi alakok végén megjelenõ *-õn* (*-en*) szegmentum az InstCx exponensével azonosítható.

(2) *vežyõn* (Sz): *vežyõn tečny* 'schief übers Kreuz legen (z. B. zwei Stöcke)' (WUot. 326B).

(3) *vežyõtny* (FSz, Le, KV, KSz), *vežyõtny* (Vm, Peč), *vežyõtni* (FV) 'elgõrbíteni, elferdíteni, meghajlítani, elhajlítani'; *vežnõdlyny* (FSz, Vm, Le, Peč, KV, KSz, Ud), *vežnedlyny* (AV), *vežnavny* (Ud), *vežynalny* (FSz) 'elgõrbíteni, elhajlítani, elferdíteni' (DialSlov. 42B, 271A).

(4) *vežyõna* (Le, KV, KSz), *vežyõna* (FV, Vm, Peč) 'gõrbe, ferde, hajlott' (DialSlov. 271A).

A *vežyõn* ~ *vežyõn* alak tõmorfémája *vež* alakban rekonstruálható; vö. *tuj-vež* 'útkeresztvezõdés, keresztút, útelágazás'; *vežõn lony*, *vežõn munny* 'elkerülni, kikerülni, elválni' (*vežõn* = B&InstCx); *pad-vežõn puktyny* 'keresztezni, keresztbe rakni' (DialSlov. 42B, 271A; WUot. 326B).

22. Votják *aziõn*

Egyetlen adatunk van rá, a Jel nyelvjárásból: *lymšyrly aziõn* 'gegen Süden' (WichmChr. 140). Alapszava az *az* 'Vorderraum, Vorderenteil' főnév (URSzl. 13; MunkWb. 7).

23. Votják *berin*

Ugyancsak egyetlen adatunk van rá a MU nyelvjárásból: *uramly berin* 'auf die Strasse' (WichmChr. 140). Alapszava a *ber* 'Hinterteil' főnév (URSzl. 25; MunkWb. 612–613).

24. Votják *čoškin*

Kérdés, hogy ez az alak valóban ide vonható-e. Egyetlen adatunk van rá (URSzl. 335); jelentése 'teli, csurig, tetejéig'. Az URSzl. annyit fűz még hozzá, hogy a déli votják nyelvjárás területén honos szó. Jelentése és végzõdése alapján — kérdõjelesen — vesszük fel listánkra. Legfõbb problémánk az, hogy tõmorfémáját (*čošk-*), ennek jelentését és más származékait nem ismerjük, nem tudjuk mihez kapcsolni.

25. Votják *čukiõn*

WICHMANN közölte a Jel nyelvjárásból a következõ adatot: *jyr čukiõn ležiškem parvešpuiš* 'er stürzte häuptlings von der Eberesche hinunter' (WichmChr. 118, 140). A votják *čuk-* tõmorféma megfelelõjét keressük a zürjén *čuk*, *čuk* szóban: *jur-čuk* (Iž) 'der Knorren im Hinterkopfe' (WichmChr. 118); *jura-čuk usny* 'häuptlings niederfallen': *dubevej paličnas võlysty šetalis, šetalis, da võ i usi jura-čuk mue* 'a tõlgyfafurkóval ráhúzott a lóra, ráhúzott, a ló meg fejjel a földre zuhant' (Vász. Iž).

26. Votják *jyrin*

MUNKÁCSI és BORISZOV adatai alapján ismerjük ezt a névutót. Jelentése '-ért, miatt, -ig'. Adataink: *punišosyn jyrin valatek janyše kyllillam* (Jel) 'durch die Hunde verwirrt, sind sie in einen Irrtum verfallen' (Munk. III, 93; vö. 579. lap jegyzete: 'wegen der Hunde kamen sie in Verwirrung, verstanden sie die Sache nicht'); *jyrin* 'wegen, bis zu'; *tonenyd jyrin kyli* 'ich blieb deinetwegen hier'; *sojin jyrin õvõl ali* 'nun nicht so lange' (BorWb. 119).

A névutó tõmorfémája a *jyr* 'Kopf' főnév.

27. Votják *kymiñ*

A Jel, Szar, Kaz, Szam és Gl nyelvjárásokból adatolt határozószó 'mit dem Gesicht nach unten' jelentéssel. Alakváltozatai: *kymiñ* (Szar, Jel), *kōmiñ* (Kaz, Szam), *kymyn* (Gl), *kymyt*, *kymio* [??] (BorWb. 158). Például: *adami ym-nyrze vatsa kymiñ kariškem* (Szar) 'der Mann vergrub sein Gesicht (d. h. presste es fest gegen den Broden), indem er sich auf das Gesicht warf' (Munk. III, 96, 582; MWb. 159).

Vö. zürjén *kymyñ*.

28. Votják *žyriñ*

Két nyelvjárásból van rá adatunk: *žyriñ* (MU) és *žyriñ* (Jel), pl. *aršinen žyriñ burlat* (MU) 'anderthalb Arschinen rotes Band (eig. eine Arschine und eine halbe rotes Band)' (WichmChr. 140). Tőmorfémája a *žyny* 'halb' számnév.

*

Ezekben a morfológiai elemekben és defektív szavakban látjuk tehát a hajdani -Ń LatCx petrifikálódott maradványait. Tizenkilenc zürjén adattal szemben a votjából mindössze héttel rendelkezünk. Az utóbbi szám nemcsak a zürjénhez viszonyítva kevés, hanem immanensen is: mint láttuk, a zürjénben egy-egy határozószóra vagy névutóra több, olykor lényegesen több adatunk volt, mintsem a votják alakokra, s több volt azoknak a morfémáknak, szavaknak a mennyisége is, amelyeket oppozícióba állíthattunk, összevethettünk velük. Az okát kereshetjük ennek abban, hogy votják nyelvi anyag a zürjénnél általában és minden téren sokkal kevesebb áll rendelkezésünkre (és sokkalta kifogásolhatóbb minőségben). Éppen ezért elképzelhető, sőt szinte bizonyos, hogy ide vonható votják adat is több létezik az élő nyelvben, mint amennyit mi forrásainkból ismerünk és jelen közleményünkben hasznosítani tudtunk.

Felsorolt adatainkban nem egy — elsősorban morfonológiai — probléma maradt nyitva. Ezeket nem oldottuk meg: célunk csupán az anyag összegyűjtése és közzététele volt, semmi több.

VÁSZOLYI ERIK

Rövidítések, szimbólumok

Abl	= ablátivus
Appr	= approximativus
AV	= alsó-vicsegdai nyelvjárás
B	= basis, szótő
BorWb.	= Борисов Т. К., Удмурт кыл-люкам—Толковый удмуртско-русский словарь. Ижевск, 1932.
C	= consonans, mássalhangzó
CompGr.	= COLLINDER, Björn, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
Cx	= casussuffix, esetrag
DialSlov	= Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.
Drevn.	= Лыткин В. И., Древнепермский язык. Москва, 1952.
Elat	= elativus
Fok. II	= Fokos Dávid, Zürjén szövegek, Budapest, 1916.
FSz	= felső-sziszolai nyelvjárás
FV	= felső-vicsegdai nyelvjárás
FWb.	= FOKOS—FÜCHS D. R., Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.
Gl	= glazovi nyelvjárás

HajdúBev.	= HAJDÚ Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966.
Illat	= illativus
i. m.	= idézett mű
Iness	= inessivus
Inst	= Instrumentalis
Iž	= izsmai nyelvjárás
Ja	= jazvai nyelvjárás
Jel	= jelabugai nyelvjárás
Kaz	= kazányi nyelvjárás
KJaDial.	= Лыткин В. И., Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.
KomiSzl.	= Коми—русский словарь. Москва, 1961.
KSz	= közép-sziszolai nyelvjárás
KSz.	= Keleti Szemle (Budapest)
KV	= közép-vicsegdai nyelvjárás
Lat	= lativus
Le	= letkai nyelvjárás
Lit	= irodalmi nyelv(i)
Lu	= luzai nyelvjárás
LytIsztGr.	= Лыткин В. И., Историческая грамматика коми языка. Сыктывкар, 1957.
LytIsztVok.	= Лыткин В. И., Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.
MU	= malmizsi—urzsumi nyelvjárás
Munk. III	= MUNKÁCSI Bernhard, Volksdichtung und Volksbräuche der Wotjaken. SUST. 102. Helsinki, 1952.
MunkWb.	= MUNKÁCSI Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest, 1893—1896.
P	= permják
Peč	= pectorai nyelvjárás
Prol	= prolativus
Px	= personalsuffix, névszói személlyel
Réd.	= Rédei Károly 1964-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat)
RédPP.	= RÉDEI Károly: Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest, 1962.
Sg	= singularis, egyes szám(ú)
SUSA.	= Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (Helsinki)
SUST.	= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Helsinki)
Sz	= sziszolai nyelvjárás
Szam	= szamarai nyelvjárás
Szar	= szarapuli nyelvjárás
SZEREBRENNYIKOV	= СЕРЕБРЕННИКОВ Б. А., Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.
Szovr.	= Современный коми язык. Сыктывкар, 1955.
Ud	= udorai nyelvjárás
UdmGr.	= Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск, 1962.
uo.	= ugyanott
UotChr.	= UOTILA T. E., Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Helsinki, 1938.
URSzl.	= Удмуртско—русский словарь. Москва, 1948.
V	= vocalis, magánhangzó
Vász.	= Vászolyi Erik 1959—1960-i és 1966-i zürjén népnyelvi gyűjtésének anyaga (kézirat)
Vm	= vimi nyelvjárás
WichmChr.	= WICHMANN Yrjö, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsinki, 1954.
WUot.	= Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet und herausgegeben von T.E. Uotila. Helsinki, 1942.
&	= konkatenátor, morfémak (szegmentumok) kapcsolódásának jele
—	= a morfológiai pozíció jele

Spuren des uralischen Lativsuffixes *-Ń* in der syrjänischen und wotjakischen Sprache

Die neuesten Zusammenfassungen der uralischen vergleichenden Sprachwissenschaft rechnen im Kasussuffixsystem der Grundsprache auch mit einer Lativendung *-Ń*, deren Spuren mit der Ausnahme der ugrischen Sprachen in allen samojedischen und finnisch-ugrischen Sprachen vorzufinden sind. Die beiden permischen Sprachen bewahrten dieses uralische Suffix in zweien sekundären, zusammengesetzten Kasusendungen (syrjänisch-wotjakisch *-ŠAŃ* AblCx und *-LAŃ* ApprCx) und am Wortende einiger defektiven Adverbien in seiner ursprünglichen Form. Eine solche Kasusendung gibt es in der Deklination der heutigen syrjänischen und wotjakischen Sprache also nicht. Auf Grund der Belege muß jedoch die Schlußfolgerung gezogen werden, daß das *-Ń* in der finnisch-permischen Grundsprache ein lebendiges LatCx gewesen sein mag, welches auch die urpermische Sprache in einer solchen Form und in einer solchen Funktion geerbt hatte. Auch das ist wahrscheinlich, daß diese Lativendung bereits im Urpermischen auf die Peripherie der Nominalendungen verdrängt wurde, sich isolierte, um dann später vom System ganz auszuschneiden.

Das Ziel der Publikation ist, jene syrjänische und wotjakische Angaben — soweit es möglich ist — in ihrer Gesamtheit zusammenzusammeln, in denen die Spuren der behandelten uralischen Lativendung vorzufinden sind. Diese Zielsetzung wird dadurch begründet, daß die komparativen Zusammenfassungen und andere Facharbeiten bloß einige defektive Wörter als Beispiele zu erwähnen pflegen, offenbar darum, weil keine weitere den Forschern, den Verfassern zur Verfügung standen oder stehen. Die Publikation trachtet diese Lücke auszufüllen, indem sie mehrere Angaben den weiteren Forschungen zur Verfügung stellt. Außer den beiden vorerwähnten heutigen Fallendungen hat der Verfasser neunzehn syrjänische und sieben wotjakische Angaben, und zwar defektive Wörter (Postpositionen, beziehungsweise Adverbien) gesammelt, indem er bemerkt, daß ihre Anzahl in der heutigen syrjänischen, besonders aber in der wotjakischen Sprache vermutlich größer sein mag, als jenes Quantum, welches uns durch die Wörterbücher, beziehungsweise durch die Textsammlungen heute zur Verfügung gestellt wird.

ERIK VÁSZOLYI

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez

1. A Nyelvtudományi Közlemények tavalyi évfolyamában (NyK. LXIX, 404–10) jelent meg Sz. Z. GYEVAJEVnek a moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállományáról írott cikke. Tanulmányában a szerző a fonémákat, a fonológiai korrelációkat a maguk dinamizmusában mutatja be. Ez az eljárás-mód önmagában nem kifogásolható: a szinkron és egyszersmind diakron tárgyalás folytán a fonémarendszer, a fonémák egymás közötti viszonyai többoldalú, plasztikusabb megvilágítást nyernek, mint a csupán leíró avagy történeti elemzés során. Az is igaz, hogy korszerű történeti fonológiai vizsgálat nem képzelhető el a szinkron rendszer tisztázása nélkül. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy ez a módszer veszélyeket is rejt magában (a szinkron és a diakron szempont keveredése, bizonyos lényeges leíró mozzanatok elsikkadása stb.). GYEVAJEV egyébként kitűnő tanulmányában előforduló ilyen jellegű következetlenségek, tévedések arra késztettek, hogy kritikai észrevételeimet, illetőleg kiegészítéseimet itt előadjam.

2.1. GYEVAJEV szerint a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere 7 fonémából áll: $|i|$, $|e|$, $|\ddot{a}|$, $|\ddot{i}|$, $|a|$, $|u|$, $|o|$. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát tartalmazó rendszere ettől abban tér el, hogy nincs meg benne az $|\ddot{a}|$. A központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló állományát három osztályú, négy nyílásfokú rendszerben vázolja fel (mindegyik csoportban vannak üres helyek):

i	—	u
—	\ddot{i}	—
e	—	o
\ddot{a}	a	—

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszerét három osztályúnak és két nyílásfokúnak tekinti:

i	\ddot{i}	u
e	a	o

2.2. GYEVAJEV megállapításaival kapcsolatban elsősorban a magánhangzók számát illetően támadhatnak kételyeink. Véleményünk szerint ugyanis az \ddot{i} egyetlen moksa nyelvjárásban sem tekinthető fonémának. Az \ddot{i} -vel jelölt hangot PAASONEN (Mordwinische Lautlehre, Mordwinische Chrestomathie stb.) a következőképpen jelöli: \ddot{a} , \hat{a} , \acute{a} , \grave{a} , \tilde{a} . Viszonylag nagy mennyiségű

szótári és szöveganyagon megvizsgáltuk az ∂ , $\hat{\partial}$ stb. [= \ddot{i}] — a továbbiakban egyszerűség kedvéért: ∂ — disztribúcióját. Vizsgálódásaink alapján a következő szabályokat állapíthatjuk meg: 1. A redukált ∂ mind az első, mind a nem-első szótagban hangsúlytalan helyzetben fordul elő. Pl. *wdāms* 'aludni', *šejār* 'egér', *ne-jāms* 'látni', *šōva* 'sovány', *tārva* 'ajak'. 2. Az ∂ a középső és felső [azaz a nem-alsó nyílásfokú magánhangzó-fonémák /e, i, o, u/ hangsúlytalan helyzetben megjelenő allofónja (a példákat l. alább). A nem-első szótagban az ∂ allofón általában az *o*, illetőleg az *e* fonéma realizációjaként jelenik meg. A redukált ∂ -nek normál mássalhangzók után *o*, jésített mássalhangzók, valamint *š*, *ž* és *č* után *e* fonémaértéke van. Pl. *šimāms* → *šimoms* 'inni', *nalķāms* → *nalķoms* 'játsszani', *nejāms* → *nājems* 'látni', *šatšāms* → *šačem* 'születni'.

Az ∂ allofón volta mellett a mondottakon kívül még a következő tényezők szólnak: a) Az ∂ váltakozik az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémákkal: *māza ra* 'mennyi' ~ *mežū* 'was', *štārñā* 'leányka' ~ *štīr* 'leány', *kāda* 'hogyan, ha' ~ *koda* ua., *kulāms* 'meghalni', *kulī* 'ő meghal' ~ *kālān* 'meghalok'; b) A PAASONEN által ∂ , $\hat{\partial}$ stb. betűkkel jelölt redukált hangot a moksa-mordvin irodalmi nyelvben ugyanazokkal a betűkkel adják vissza, mint az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémákat. Lássunk néhány példát: *šejār* ~ *uēep* 'egér', *mārdē* ~ *mūpde* 'férfi', *andāms* ~ *андомс* 'etet, táplál', *šmārdāms*, *šmārdāms* ~ *шумордамс* 'nyom, szorít'. A moksa irodalmi helyesírásban az /e/, /u/ stb. fonémát, illetőleg annak hangsúlytalan helyzetbeli realizációját (az ∂ , $\hat{\partial}$ stb. allofónt) olykor betűhiány jelöli. Pl. *veřga's*, *veřga's* ~ *вeрgаs* 'farkas' (fonematikusan: *veřga's*), *kāda* ~ *кoдa* 'ha' (fonematikusan: *koda*), *pāltāms* ~ *пaлтaмc* 'éget' (fonematikusan: *pultāms*). Ezekben a szóbelseji *vř-*, *kd-*, *pl-* mássalhangzó-kapcsolat a redukált ∂ hangnak a kiejtésben való elmosódását, illetőleg teljes eltűnését tükrözi. A *v-*, *k-*, *p-* a *ve-*, *ko-*, *pu-* fonémakapcsolat polifonematikus értékű realizációja. Közvetve ez a helyesírási sajátosság is az ∂ allofón státusát bizonyítja.^{1,2}

2.3. Minthogy a redukált ∂ (GYEVAJEVNÁL \ddot{i}) nem fonéma, hanem allofón, következőképp GYEVAJEVNAK fonémaosztályozási elvei sem fogadhatók el. A központi és az északnyugati nyelvjárás 6 magánhangzó-fonémája /i, e, ä, u, o, a/ korrelatív szempontból szimmetrikus (négyyszögű), a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 5 fonémája /i, e, u, o, a/ korrelatív szempontból aszimmetrikus (háromszögű) rendszert alkot:

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>		<i>a</i>

¹ A redukált ∂ , $\hat{\partial}$ stb. (GYEVAJEV: \ddot{i}) hangnak az erza-mordvinban /e/, /i/, /o/, /u/ fonémák felelnek meg, tehát ugyanazok a magánhangzók, mint a moksa irodalmi nyelvben. Igaz, egyes moksa hatásnak kitett erza nyelvjárásokban (Drakino, Sugorovo stb.) az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémáknak, hangsúlytalan helyzetben szintén vannak, ∂ , $\hat{\partial}$, $\check{\partial}$, $\check{\partial}$ allofónjai (vö. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre, passim; (Очерки мордовских диалектов. I, 198 kk., 298 kk.). — A moksa ∂ hangról l. még SOVIJÄRVI: MSFOU. 125: 553–66.

² HALLAP (CIFUS 163) a moksában két redukált magánhangzó-fonémával számol: ∂ , $\hat{\partial}$ [= $\check{\partial}$]. Az általa említett példákban azonban nem $\check{\partial}$ – ∂ , $\check{\partial}$ – $\hat{\partial}$, hanem $\check{\partial}$ – *e*, $\check{\partial}$ – *o* oppozícióval van dolgunk, pl. *arriems* 'laufen' ~ *ašēž arñā* 'er lief nicht', *tuma* 'Eiche' ~ *tumot* (tbsz.) L. még fent a 2.2. pontot.

К фонематической структуре мокша-мордовских говоров

Автор делает китические заметки к статье С. З. Деваева, опубликованной в *Nyelvtudományi Közlemények* (LXIX, 404—10) под заглавием: «A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya» [Фонемный состав мокша-мордовских диалектов]. Ведя спор с Деваевым, автор доказывает, что звуки, обозначенные буквами *ə*, *ɛ̃*, *ə_o*, *ɛ̃_o*, *ɛ̃* (у Деваева: *ɛ̃*) не фонема, а аллофон фонем */i/*, */u/*, */e/*, */o/*, появившихся в безударном положении. Из этого следует, что 6 гласных фонем центрального и северо-восточного говоров с коррелятивной точки зрения образует симметричную (квадратную) систему, а 5 фонем юго-восточного и юго-западного говоров с коррелятивной точки зрения — ассиметричную (треугольную) систему.

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>		<i>a</i>

Автор коротко занимается и самыми характерными корреляционными отношениями системы согласных мокша-мордовского языка, корреляцией озвончений и оглушений, йотированием и ие-йотированием.

Кароль Редэи

Torkos József és az „oroszországi magyarok”

1. 220 éve jelent meg Győrött TORKOS JOZSEF munkája (*Schediasma Geographico-Historicum Hungaros intra et inprimis extra Hungariam degentes repraesentans*),¹ melyben megpróbál számot adni a világ különféle tájain élő magyarság körülményeiről, történetéről. E műről ZSIRAI MIKLOS két ízben is megemlékezik, s szerény helyét a finnugor nyelvtudomány történetében így summázza: „A teljesség kedvéért itt említhetjük meg TORKOS JOZSEF győri, majd soproni evang. lelkészt, akinek történelmi tanulmányai külföldön is ismereteseek voltak, s pl. a felsőlauusitzi és a berlini tudós társaság is tagságával tisztelte meg. Ő voltaképpen STRAHLENBERG ismerete vagy legalábbis említése nélkül foglalkozott vogul—magyar szóhasonlítással. A Győri Kalendárium (*Calendarium Jaurinense Titulare et Politicum*) 1747. évi folyamában közölt egy összefoglaló tájékoztatást a világon szétszórtan élő magyarokról. Ezek közé sorolja az Ugroja vagy Voguliczia tartomány m a g y a r -jait is. A vogulokat is magyaroknak számítja, sőt azt tartja, hogy a vogul az ősi, a nyers alapnyelv, az „anya”, míg ahhoz viszonyítva a Duna—Tisza vidékére költözött magyarok a továbbfejlődött „leány-nyelv”-et beszélik. A vogul—magyar nyelvazonosságot számnevek (1—10) és kezdetleges tárgyak (*szem, kéz, szív, ló, vaj*) nevének egyeztetésével bizonyítja, — önállósága ellenére elismerésre méltó ügyességgel.” (Finnugor rokonságunk, 488; A modern nyelvtudomány magyar úttörői, 15).

A latin nyelven írt, fejezetekre és paragrafusokra tagolt számbavétel 55. cikkelyében ZSIRAI egyik állításának cáfolataként ez áll: „Itt [a Jeges-tengertől délre eső területen] van a legáthatóbb hideg, azért a földje pusztá és terméketlen, termése semmi, szürke, nem ritkán fehér medvék lakják, amint ezt olvassuk a nagyon is gondos STRAHLENBERGNÉL”. Ismeri és említi is tehát a hírneves svéd kapitányt TORKOS, csak nem a szóhasonlítást tartalmazó 79. pontban, hanem a fenti, földrajzi-természeti körülményeket taglaló bekezdésben utal rá. A rokonszenvesen szerény, kinyilatkoztatásokat kerülő, a korabeli térképek pontatlanságaival, útleírások impresszionizmusával számoló „Földrajz-történeti vázlat” tartalmaz még a csekély nyelvhasználati anyagon túl is érdekes adatokat. Értékelésénél természetesen szempont, hogy ami ma naivitás, nyilvánvaló tévedés, elírás, az a XVIII. század közepén érvényes, tudományos igényű, hiteles fejtegetésnek, elfogadott véleménynek, idézendő adatsornak számított. A szerző az ókortól koráig ismeri és citálja a számottevő történeti, földrajzi, nyelvészeti munkákat, azonban rendkívül nagy körültekintést és

¹ A latin nyelvű mű illetékes részleteit a továbbiakban Oswald Ferenc fordításában idézzük.

óvatosságot igényel az általa említett geográfiai nevek és népelnevezések azonosítása. A finnugor nyelvhasználat történetéből ismert személyek közül a következőkre hivatkozik: AENEAS SYLVIUS, MIECHOVI MÁTYÁS, HERBERSTEIN ZSIGMOND, TRÖSTLER JÁNOS, STRAHLENBERG. A mű tulajdonképpen kivonatnak tekinthető mindazon munkák összességéből, amelyek TOKOS koráig valami módon utalást tartalmaznak a „magyarokra”. Ezeknek adatait csoportosítja, szembeállítja, egyezteteti a szerző, összefoglalásához egy igen érdekes magánlevelet is csatolva.

2. A) A svéd uralom alatt élő észtek és finnek magyar voltát elutasítja, ugyanakkor földrajzilag, történetileg helytállóan nyilatkozik róluk: „Vannak, akik azt vélik, hogy ők a magyar nyelvet felfedezték Livóniában vagy minden bizonnyal Finnországban . . . Amaz — Livóniát gondolom — kelet felé Oroszországgal és Jugoriával határos, annak északi partját a Finn-öböl nyaldossa, nyugat felé a Balti tenger rigai öble határolja, míg dél felé Kurlandra és Litvániára tekint és manapság, ezen századnak 21-ik évétől számítva az oroszoknak van alávetve. Finnországot észak felől svéd Lapponia határolja, kelet felől ugyanaz az Oroszország és Carlia zárja be, a déli oldal felől a Finn-öböl és Ingria határolják, nyugat felől pedig a Bothniai öböl övezi. Eleddig a legnagyobb részében a svédek uralma alatt állt.” (67. pont) Az Oroszország területén élő többi finnugor népet jugor, ugor, jugur csoportokba osztva tárgyalja, s csak a földrajzi utalások segítségével deríthetők fel s azonosíthatók a nevek mögött rejlő közösségek.

B) A Jeges-tenger, a Pecsora és Permia által határolt területen él a „juhri, jugri, juhari vagy jugori” néveken nevezett nép (55. pont), „a magyarok ősanyja” (58. pont). „A juhrok ugyanazon nyelvűek és teljesen ugyanazon beszédűek, mint a magyarok.” (61. pont) „Ezeket a magyarokat . . . Nagy Oroszország uralkodóinak aggódó gondoskodása a keleti keresztény egyház kebelébe vitte, amint ezt az újabb feljegyzések igazolják, részint pedig, az ottani eretnokségek és a szamojédek bálványimádásának voltak eddig áldozatai . . . Tisztelik a napot, a holdat és a csillagokat, az erdők vadjait és mindent, ami szembe kerül velük.” (63. pont) „Az azonban bizonyos, hogy amint a szamojédeknek, ezeknek is hibásan tulajdonítják az emberevés szokását.” (64. pont) „E vidékeken, . . . sem nem szántanak, sem nem vetnek, nem ismerik sem a kenyeret, sem a pénzt. Az erdők állataival táplálkoznak, amelyek bőségben vannak náluk, és csak vizet isznak. Erdők sűrűjében laknak vesszőkből font kunyhókban. És mivel azokat a területeket erdők borították, ezek az embereket erdeiekké és vadakká tették . . . Gyapjából font ruhájuk nincsen, állatok bőrrel fedik be magukat. Durván és vastagon varrják össze a különböző bőroket, legyen az farkasbőr, szarvasbőr, medvebőr, cobolyprém vagy más, amint a véletlen eljűk hozza.” (65. pont)

A „Jugoria vagy Juhoria” nevű terület hozzávetőlegesen a mai komik lakta földdel azonosítható.

C) „Wogulitzia vagy Ugroja . . . azokon a hegyeken túl fekszik, amelyeket a régiek Hyperborea-i, Ryphae-i és gyakran Sashegyeknek is hívtak, az 58–64-i szélességi és a 73–78. hosszúsági fokok között és nem is egészen szűk határok között terül el. Közte és Juhoria között, amelyről az előző fejezetben szóltunk 30, sőt több német mérföld a távolság. Ezt észak felől az Obdora nevű vidék, kelet felé pedig Condora vagy az Ostiaco-i tatárok országa határolja, kiterjedve egészen a Conda folyóig. Déli határát a tulajdonképpeni Sibéria

alkotja, amerre pedig nyugat felé néz, a már említett Riphae-i hegyek szabnak neki határt, vagy amint ma mondják, a Poyas hegy hágói. — Ez a vidék határos a tulajdonképpeni Sibériával, majdnem ugyanazon természeti adományokkal felruházva, amelyekkel amaz. Azért itt a földművelés és az állattenyésztés nem éppen eredmény nélküli és a fákon is terem itt-ott gyümölcs; a szibériai állatprémek a fejedelemnek az alattvalók részéről fizetendő adóként szerepelnek, az ásványok sem hiányoznak belőle teljesen. A joghatóságot illetőleg ez is, mint az egész Szibéria, teljesen orosz jellegű, melyhez éppúgy, mint amahhoz, az egykori fortélyos kincstári tisztviselő útján jutott.” (74. pont) „E vidéknek a lakóit, akik a Poyas hegy lejtőit lakják elég hosszan, amint azok dél felé nyúlnak, majdnem ugyanazon a joron, ha ugyan nem nagyobb joggal, mint amilyennel a juharokat vagy jugorokat az előbbi fejezetben magyaroknak mondtuk, magyar népnek nevezzük, részben azért, mivel e nevet velünk együtt nem kisebb mértékben kapja mint Juhoria népe, részben pedig azért, mert a mi nyelvünkhöz legközelebb álló szavakkal él, különösen azokkal, amelyeket a szükségesség és a naponkinti előfordulás miatt a dolgokat emésztő idő a legritkábban változtat meg, és majdnem teljesen úgy hangzanak, mint nálunk.” (76. pont). „HASIUS MÁTYÁS, a földrajztudományak új és mindenben gondos reformátora” szerint a wogulitzina-i népet jelöli még az „Ugoritica vagy Ugrojítica, gyakran az Ungritica, ami az ázsiai népeknél ünnepélyesen Ungristica-nak is hangzik. A tanult férfiúnak erre vonatkozó szavai így hangzanak: „Permiának másik, még pedig keletibb része egészen a Conda folyóig terjedőleg az, amelyet Ugoriának vagy Ügroianak mondanak, ahonnan lakóinak a neve Ungritsch.” (77. pont) „Joggal azt véljük, hogy bármelyik nyelvben azok a szavak maradnak meg a legállhatatosabban és változnak meg a legritkábban, amelyeket állandóan használnak, és amelyeket akármilyen egyszerű élet mellett sem nélkülözhetnek az emberek. Ebbe a csoportba sorolják azokat a szavakat, amelyek számokat fejeznek ki, amelyek állandó használatban vannak, és amellyel jelölik a közösséghez szükséges egyéb dolgokat. A többi dolgokat az adott körülményekhez képest könnyen szokták más és más szóval megnevezni.” (78. pont) Ezután következnek a ZSIRAI által is említett szóhasonlítások (79. pont). Forrásáról így ír: „Vettük ezt a kimutatást az új regensburgi kiadványból, amely a művelődésre vonatkozó dolgokat tárgyalja, 1740-ben kelt, a XXII. kötet 137–139. lapjain található, amelyben a szerző a tatár nyelv 12 tájszólására hozza fel a példákat, amelyek között a vogul és a hozzá legközelebb álló permiai nyelv is szerepel kb. olyan formában, amint itt találod, egybevetve nem ugyan magyar, hanem német szavakkal.” (80. pont) A mutaványul felsorolt szavak azt eredményezik — írja TORKOS —, „hogy oly bizonyosság érzés támad bennem, miszerint az ázsiai Magyarország nyelve az európai Magyarországétól csak a nevet illetőleg különbözik”, s következik az anya—leány párhuzam (81. pont). „Hogy pedig az egyes szavakban az európai magyarok különböznek az ázsiai magyaroktól, ami eléggé kiviláglik az idézett kimutatásokból és az általunk imént bemutatott táblázatból, azt minden bizonnyal az idő, továbbá a nyelvünkhöz oly hosszú századokon át tapadó művelődés és az is okozza, hogy az ugrok és azoknak a leszármazottai érintkezve a különböző nyelvű népekkel, az ő hazai nyelvükbe beengedtek az ő művelődésüktől elütő bizonyos idegen elemeket.” (82. pont) „Ime ismét előttünk vannak a Magyarországon kívül Ázsiának Európa felé néző határain élő magyarok, akiknek telepeit és lakóhelyeit az oly tanult AENEAS SYLVIUS ... második Magyarországnak nevezte és a mi országunk

anyjának, mely nyelvre és erkölceire nézve hasonlít hozzánk, . . . és abban vogulok . . . laknak . . . Ezek a juhorokkal ugyanazt az életmódot folytatják, és ugyanazt a vallást, mondhatnám inkább, ugyanazt a pogány babonát követik . . ., mindkettőt ugyanaz az Észak tartja féken, azért csak kissé különbözik e vidéknek természetlensége attól a vidéktől, melyen a juhorok laknak . . . (85. pont)

A Wogulitzia és az Ugoria elnevezés minden bizonnyal a manysik és chantik mai lakóterületét illeti.

D) „Inkább tesztek néhány szóval említést a Volga mellékének a vidékéről, melyről a levél írója értekezésünknek a végén betű szerint a következőket adja emlékeztetőül: Én érdeklődtem azon a vidéken, hogy hol éltek hát egykor a magyarok. Így két eredeti telepüket találtam meg. Ezek . . . a Volga folyó mentén voltak, homokos talajon, amelyen erdő vagy berek egyáltalában nem volt.” (94. pont) „Voltak tehát egykor magyarok, akik a Volga folyó partjait lakták.” (95. pont) „. . . voltak egykor a baskírok és a juguriták székhelyein, továbbá azokon a vidékeken, amelyeket a Volga folyam mos, magyar nyelvet beszélő népek és akik a velünk közös családból származtak . . .” (104. pont). Fejtegetéseiben egyik fő forrásként egy TURKOLY SÁMUEL nevű kalandos életű, orosz tisztté lett magyar Asztrahányban valamikor 1710 után kelt levelét idézi. Az érdekes levél ide vonatkozó sorai szerint TURKOLY Pétervárról Asztrahányba „kommandérozták”, hajókon megjárja a Volgát is. „Én ezen Országban tudakoztam, hol laktak a Magyarok, lakó helyekre reá akadtam. Lakások volt a Volga vize mellett, fővényes és erdőtlen helyen, mindazonáltal szép házakban laktanak, mivel ma is a földben kályha darabok olyak találatnak, akiből nálunk új keresztény korsót csinálnak. Tégláik pedig igen szélessek, szépek, mellyből megismerhetni, hogy derék házakban laktanak. A Magyarok Királyja pedig lakott Kuma nevű folyóvíz mellett, mellynek palotái, jóllehet rongyosok, de még ma is fenn állanak, és azon falu helyét itt való Pogány nyelven hívják Magyarnak; Magyar nyelven pedig sehol nem beszélnek, sem Magyar faluk nintsenek . . . Ezen az Országban sok bálványimádó Nemzetek vagynak, Tiuvas és Mordva nevű nemzetek, kik Imádság helyében Kantza Lovakat és Juhokat ölnék az Istennek, az husát magok megesszik, a bőrét az Istennek adják és a fűzfára felterítik. Némellyek pedig a nyúl bőrt meg-töltik szénával és attól, mint Istentől szép időt kérnek, hogyha pedig eső talál lenni, erősen megkorbácsolják és a tűzre teszik . . . A Scythiai birodalomban sokféle Tatárok vagynak, akik másféle Nemzetségeknél igen nagy ellenségi, ugymint: Tsermiszt-ek, . . . Morduan-ok, . . . Kumi-k . . .”

Ez tehát nyilvánvalóan a mai marik, mordvinok lakta terület.

3. TOKOS műve, amint a bemutatott anyag is illusztrálja, nem nyelvészeti jellegű, e tekintetben a rendelkezésére álló szerény forráslehetőségeket (pl. STRAHLENBERGET) sem aknázza ki kellőképpen. A „történeti-földrajzi” célkitűzésnek megfelelően elsősorban a finnugorság térbeli elhelyezkedéséről, lényegesen rövidebben történetéről s helyenkint néhány szóval szokásaikról nyilatkozik, s ilyképp Magyarországon elsőként szól — ha szüksézávan is — a rokonnépek sorsáról. Valószínűleg a behatóbb nyelvészeti érdeklődés hiánya miatt nem azonosította a bemutatott népeket az akkor már ismert, pontos és helyes elnevezésekkel, s csak a földrajzi és történeti adatok alapján deríthető ki, kik is rejtőznek a juhor, ugor, jugar nevek mögött. Ha azonban mellőzzük ezeket az összefoglaló népeveket s földrajzi megjelöléseit kibontjuk, elírásait

helyesbítjük, az uráli nyelvcsalád legtöbb tagja pontos nevén jelentkezik, így: szamojéd, liv, finn, lapp, karjalai, vogul, osztják, cseremisiz, mordvin, komi.

TORKOS könyve végső soron — naivitásaival, kort jellemző mentalitásával együtt is — egy XVIII. századbéli „Finnugor rokonságunk”-nak tekinthető.

DOMOKOS PÁL PÉTER

Йожеф Торкош и «венгры в России»

220 лет тому назад в городе Дьер вышла интересная книга на латинском языке. Произведение историко-географического содержания лютеранского пастора Йожефа Торкоша занимается жизнью венгров, живущих за пределами Венгрии. С научно-исторической точки зрения очень ценный компендиум на основании современных источников — в первую очередь Штраленберга — знакомит читателей с угрофинскими народами, живущими на территории России. Эта малоизвестная, но ценная работа, которая является одним из первых сводов угрофинского родства, наряду со своей наивностью и ошибками содержит целый ряд обоснованных данных (названия народов, географическое положение, исторические события, этнографические наблюдения).

Пал Пэтэр Домокош

A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében

1. 1967 őszén jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének régen várt és nélkülözött tervmunkája: a magyar szókészlet finnugor (uráli) elemeit tárgyaló etimológiai szótár első kötete.¹

Egy kötet alapján természetesen nem lehet teljes egészében érvényes tanulságokat levonni. Ennek ellenére talán mégsem lesz haszon nélkül való néhány statisztikai jellegű számadat ismertetése. Ezek kiegészítik és alátámasztják szókincsünk finnugorságáról vallott nézeteket.

Az alábbiakban a szócikk elrendezése alapján közlök adatokat. Ahol lehetséges, ott magyarázattal is szolgálók.

2.1. Az MSzFE. I. kötete 207 címszót tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy szókészletünknek A-tól Gy-ig terjedő részében 207 tőszóról tudjuk, illetve feltételezzük, hogy finnugor (esetleg uráli) vagy ugor eredetű.

Ha ezt a számot egybevetjük az ÉSz. első két kötetének 18 708 címszavával, talán meglepően kevésnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a fenti 207 szónak sok ezer származéka él nyelvünkben (csak az *ad* igének az igekötős igékkel együtt 350 származéka található az ÉSz.-ban), akkor a különbség jelentősen csökken.

Ha pedig szövegeket vizsgálunk, akkor a finnugor eredetű és a belső keletkezésű szavak kerülnek túlsúlyba (l. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete, 13–14.).

A teljes mű megjelenése után érdemes és szükséges lenne részletes és alapos statisztikát készíteni a finnugor eredetű szavaknak nyelvünkben elfoglalt helyéről. A legutóbbi (több évtizedes) ilyen irányú vizsgálatok óta jelentősen előrehaladtak az etimológiai kutatások, és így bizonyára módosulna a statisztika is. A jelenlegi fejlettebb technika (elektronikus számítógépek) nagy mértékben megkönnyíthetné az effajta vizsgálatokat.

2.2. A címszavak többsége köznyelvi szó (180 címszó, 87%), 22 szó (10,5%) a népnyelvben található, 5 szó (2,5%) pedig csak a régiségben fordul elő.

2.2.1. A népnyelvi szók a következők (a jelentéseket a tájékozódás megkönnyítése végett közlöm, az eredetieket néhol rövidítve): *aszó* 'olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patakok folynak, de egyébkor száraz'; *berke* 1. 'Knospe, Kätzlein an den Bäumen', 2. 'Gesträuch, Gebüsch'; *csegely* 'ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget'; *csigolya* 'Brandweide, Bindeweide; Salix purpurea'; *csir* 1. 'köldökvas, serpenyőszeg, kapu-

¹ A magyar szókészlet finnugor elemei I. A.—Gy. Főszerkesztő: Lakó György, szerkesztő: Rédei Károly, munkatársak: Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva, Vértés Edit. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 231. l.

pöcke, amely a csirfészekben forog', 2. 'a kaszanyak csirja, amely a pados örv padjába nyomul be'; *csobolyó* 'kulacsforma lapos víztartó hordócska'; *csög* 1. 'Knoten, Knorren (am Holze)', 2. 'Klößchen'; *csög, csök* 1. 'fatuskó, fatörzsök, tönk, kiásott fagyökér', 2. 'a levágott fűzfavessző földben maradt csonkja', 3. 'a halászcsonak belső oldalába illesztett kurta cövek, amelybe a háló kötelét akasztják'; *csuhé* 'ághegy-háló'; *csukorodik* 'húzódik, kuporodik'; *csúp* 1. 'Spitze, Gipfel', 2. 'Bergspitze', 3. 'Eckenspitze am Polster'; *csünik* 1. 'lankad, fonnyad', 2. 'növésben elmarad, kicsiny marad (ember, állat, gabona)'; *csűr* 1. 'henger alakú fadarabka (a csűrözés nevű játék kelléke)', 2. 'a pörgő fonallal megtelt karikája, orsó'; *éh, ih, joh, juh* 1. 'das Innere, Bauch, Magen', 2. R. 'Herz, Sinn', 3. R. 'Leber', 4. R. 'Lende'; *elv, elü, el* 'jenseitige Gegend, entferntere Seite'; *eme* 1. 'Sau', 2. R. 'Weibchen'; *eny, enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot'; *ev, év* 'Eiter'; *fágy* 1. 'sodor, teker, kanyarít', 2. 'összszed, összegöngyölít'; *fan, fon* 1. 'Schamhaare', 2. R. 'Dickicht, dichter Wald'; *fú* 1. 'eine Art Wasserhuhn; Anas silvestris vel lacustris, Anaticula lacustris', 2. 'csörgő kacsa'; *gyakik* 1. 'coire', 2. R. 'stechen, bohren'.

Feltűnő, hogy a népnyelvi szavak fele (11) *cs*-vel kezdődik, s ezek közül csak háromnak van biztos etimológiája.

2.2.2. Csak a régiségben fordulnak elő *atval* 'Stiefvater'; *?ed* 'Getreide'; *ellik* 'aufs Pferd oder auf Esel steigen, sich setzen'; *fial* 'Stiefsohn'; *fiu* olv.: *fiü* 1. 'funiculus, modus agri, mensura terrae; Seil', 2. 'a földközösségnél a kisorsolt egyenlő részek (parcellák) közt bizonyos szélességben hagyott, fűvel benőtt gyepszalag, mezsgye', 3. 'a földközösségnél bizonyos számú, szét-szórta fekvő földnek egy kötelékbe való foglalása'.

2.3. A kezdőbetűk szerinti megoszlás a következő képet mutatja:

<i>a, á</i>	41 szó	19,8%
<i>b</i>	11 szó	5,3%
<i>cs</i>	28 szó	13,5%
<i>d</i>	6 szó	3%
<i>e, é</i>	42 szó	20%
<i>f</i>	74 szó	35,7%
<i>gy</i>	5 szó	2,7%

Fentiekből az alapnyelvi hangok megterhelésére is következtethetünk (bár a teljes kép csak a harmadik kötet megjelenése után alakul majd ki).

Az alapnyelvben gyakoriak voltak a *p**-vel kezdődő szavak (ma a magyarban: *f* és *b*, összesen 41%).

Sorrendben ezután következett a magánhangzós szókezdő, bár ezek számát a magyarban az **s*-es és **š*-sel kezdődő szavak is szaporították (fgr. **s-*, **š-* > m. \emptyset).

Ma *cs*-vel kezdődő finnugor szavaink szókezdő hangja eredetileg is affrikáta volt, a *d*-vel kezdődő szavak **t*, a *gy*-vel kezdődőek **j* kezdetűekre mennek vissza (LAKÓ, A magyar hangáll. 30.).

2.4. A címszavak szófaji megoszlása (az ÉSz. szerint):

ige	80	38,6%
főnév	110	53,1%
nomen-verbum	2	1%
melléknév	5	2,3%
számnév	1	0,5%
névmás	3	1,5%
határozószó	4	2%
névutó	2	1%

Az igék jelentős száma azt mutatja, hogy az alapnyelv sokrétűen tudta megjelölni a különböző cselekvéseket.

2.5. A megfelelésekből arra is következtethetünk, hogy az illető szó ugor, finnugor vagy uráli eredetű. A számok a következő képet mutatják: a 207 címszóból ugor 47 (22,4%), finnugor 115 (55,7%), uráli 45 (21,9%). Ez a megoszlás várakozásunknak megfelel. Az sem meglepő, hogy a szavaknak több mint a felét (55,7%) a finnugor eredetűek alkotják. Az viszont már figyelemre méltó, hogy az uráli eredetű szavak száma megközelíti az ugor eredetűekét. Ez azt mutatja, hogy jelentős előrelépés történt a szamojéd nyelvek kutatásában.

3. A szótár ötféle etimológiai minősítést ad.

A ~ (tilde jel) jelzi a biztos egyeztetéseket; 116 szó (56%) tartozik ide. A kevésbé biztos egyeztetések előtt ?~ áll. Mindössze 6 ilyen szó van (3%). A következő kategória minősítése: *e g y e z t e t h e t ő* (28 szó, 13,5%). *A t a l á n e g y e z t e t h e t ő* szavak csoportjába 30 szó tartozik (14,4%). *V i t a t o t t* eredetű 23 szó (11,1%). Ezeknél a szótár a valószínűség sorrendjében több (2-3) származtatási lehetőséget is megad. A fennmaradó 4 szóból 3 (*ember, fial, férj*) finnugor elemekből alakult elhomályosult összetétel, egy pedig (*ezüst*) az ópermi alapnyelvből származó átvétel.

A vitatott etimológiáknál 49 lehetőséget ad meg a szótár. Ezek megoszlása: egyeztethető 9, talán egyeztethető 21, belső keletkezésű (finnugor eredetű szóból) 8, összetétel (finnugor elemekből) 3; belső keletkezésű (nem finnugor eredetű szóból) 2, török eredetű 3, szláv eredetű 3.

Látjuk, hogy a lehetőségek döntő többsége itt is finnugor eredetre utal.

A biztos és egyeztethető etimológiák száma (az összetett szavakkal együtt) 174, a szótár etimológiáinak 84%-a. Ez a szám azt mutatja, hogy finnugor eredetűnek tartott szavaink nagy részénél a származtatás helyességét megfelelően dokumentálni tudjuk.

4.1. A szótár kilenc finnugor és öt szamojéd nyelvből közöl megfeleléseket, s ezen kívül egy-két adatot idéz a következő finnségi, illetve szamojéd nyelvekből: aunuszi (1), karjalai (2), liv (2), lüd (2), vepsze (1); koibál (2), motor (1), taigi (1).

A megfelelések számát nyelvenként táblázatban foglaltam össze (zárójelben, ? után állnak a bizonytalan megfelelések; a %-os arányokba ezeket is beszámítottam).

Az első %-oszlop azt fejezi ki, hogy a szótár 207 címszava közül hány %-nak van megfelelése az illető rokon nyelvben, a második pedig azt, hogy az összes rokonnyelvi megfelelőnek (817) az illető nyelv szavai hány %-át alkotják.

Nyelv	Megfelelések	A címszavak	Az összes megfelelések
	száma	%-ában	%-ában
vogul	112 (?3)	55,7%	14 %
osztják	107 (?3)	53 %	13,5%
zürjén	80 (?6)	41,5%	11 %
votják	72 (?8)	38,6%	10 %
cseremisiz	45 (?6)	24,6%	6 %
mordvin	54 (?3)	27,5%	7 %
finn	61 (?6)	32,3%	8,5%
észt	52 (?3)	26,5%	6,5%
lapp	45 (?9)	26 %	6,5%
jurák	25 (?6)	14,9%	3,5%
jenyiszeji	17 (?3)	9,6%	2,5%
tavgi	19 (?2)	10 %	2,5%
szelkup	27 (?6)	15,9%	4 %
kamasz	22 (?3)	12 %	3 %
egyéb (finnségi és szamojéd)	12	5,5%	1,5%

Az összes megfelelők száma (a bizonytalanokkal együtt) 817. Egy-egy címszóra tehát átlagosan négy megfelelés jut (ez a számba vett nyelveknek több mint negyedrésze). Így más oldalról is arra a következtetésre jutunk, hogy az etimológiák megbízhatóságát megfelelő számú adat támasztja alá.

A megfelelések számának alakulása nagyjából a magyar és az illető nyelv közötti rokonság fokát is tükrözi. Kivételt képez a finn, az észt és a lapp nyelv, amelyeknél a megfelelések számának növekedése (a volgai nyelvekhez képest) ezeknek a nyelveknek alaposabb tanulmányozottságával kapcsolatos. A rokon nyelvek alaposabb kutatásával a megfelelések száma emelkedhet, de a fenti arányokon lényegesebb módosulást nem várhatunk.

4.2. Talán nem lesz érdektelen a legtöbb megfelelővel rendelkező szavak felsorolása: *alá* 14, *én* 14, *él* (ige) 13, *fél* (fele) 13, *fél* (ige) 12, *N. ev* 12, *ajak* 11, *fa* 10, *fal* (ige) 10, *az*, *a* 9, *dorgál* 9, *fúr* 9, *ez*, *e* 8, *fog* (fn.) 8, *felhő* 8, *fúj* 8.

5. A szótár minden szócikk végén részletes szakirodalmat közöl, megemlítve azt is, hogy melyik szerző milyen rokon nyelvi szavakkal kapcsolta össze a magyar szót, s hogy ez a magyarázat (a szótár szerzői szerint) helyes-e vagy sem.

Az etimológiák jórészt szétszórva, folyóiratokban jelentek meg, ennek ellenére talán nem lesz érdektelen, ha befejezésképpen megvizsgáljuk négy fontos összefoglaló műben az MSzFE. I. kötete címszavainak adatait.

Ezek a művek (MUSz. 1873–1881; NyH.⁷ 1927; FUV. 1955; SKES. 1955–1962) egyúttal a finnugor lexikológiának majd egy évszázados fejlődését is dokumentálják.

	Helyes etimológia	Kevesebb nyelvből közölt adatot	Részben téves	Téves et.	Összes	Ebből helyes
MUSz.	20	8	74	25	127	15%
NyH. ⁷	79	10	15	2	106	74%
FUV.	80	3	11	—	94	85%
SKES.	45	1	4	—	50	90%

A táblázatból első látásra is jól látható a MUSz. és a NyH.⁷ megjelenése közötti óriási fejlődés. Az a tény, hogy a FUV.-ben és a SKEŠ.-ben lényegesen kevesebb az MSzFE. címszavainak száma, e művek belső sajátosságaival magyarázható. De a helyes származtatások arányának növekedése itt is mutatja a fejlődést.

6. Végezetül néhány következtetés:

6.1. Már az első kötet alapján is nyilvánvaló, hogy gyakran használt tőszavaink jelentős része finnugor eredetű, s hogy ezek származékaikkal együtt mai szókincsünknek is legnagyobb részét alkotják.

6.2. Finnugor szavainknak csak elenyésző része avult el (2,5%), nagy többségük köznyelvi (87%), kisebb részük (10,5%) pedig tájnyelvi szó.

6.3. A fonémák mai megterheléséből bizonyos fokig következtethetünk az alapnyelvi fonémák megterhelésére is. A harmadik kötet megjelenése után érdemes lenne ezt a vizsgálatot a szótár által megadott kikövetkeztetett alapnyelvi alakok alapján elvégezni a különböző helyzetű magán- és mássalhangzókra is.

6.4. A statisztikai adatok tükrözik (természetesen egyéb körülményeket is figyelembe véve) az uráli, finnugor és ugor együttélés időtartamát, valamint a magyar és az egyes rokon nyelvek rokonsági fokát is.

6.5. Statisztikai adatokkal számszerűen is kimutathatjuk tudományágunk fejlődését.

CSÚCS SÁNDOR

Угрофинские элементы венгерского словарного состава в зеркале статистики

Автор на основании построения первого тома «А magyar szókészlet finnugor elemei» (Угрофинские элементы венгерского словарного состава) дает несколько статистических данных.

Первый том содержит 207 заглавных слов, из них 180 слов разговорного языка, 22 — народного, а 5 — вымерших слов. Статья отдельно перечисляет народные и вымершие слова. После этого следует статистика по заглавным буквам и частям речи. Из первой статистики можно сделать вывод: какова была нагрузка звуков языка-основы, из второго — каковы были взаимоотношения частей речи языка-основы. Из перечисляемых слов 21,9% уральского происхождения, 55,7% — угрофинского, 22,4% — угорского. За статистикой этимологической характеристики следует таблица, показывающая число соответствий по отдельным языкам. Таблица в основном отражает степень родства между венгерским и соответствующим родственным языком. Наконец в четырех обзорных произведениях (MUSz, NyH⁷, FUV, SKES) рассматриваются данные заглавных слов I тома M SzFE (Угрофинские элементы венгерского словарного состава). Эти цифровые данные отражают развитие нашей науки. Статья кончается выводами из вышесказанного.

Шандор Чуч

Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei

A magyarban a borszőlő különféle fajtáinak a neve egyúttal a megfelelő borféleséget is jelölni szokta; vö. *dínka, furmint, hárslevelű, kadarka, kéknyelű, muskotály, rizling, szürkebarát* stb. A borfajták nevei között azonban nem kis számmal vannak olyanok is, amelyek csak bornevek, és nem egyszersmind szőlőnevek is. Ilyenek például az *aszú, bikavér, mászlás, siller, szamorodni* stb. Szőlő- és borneveink nem csupán nyelvtudományi, hanem szőlészeti, történeti és néprajzi tekintetben is igen tanulságosak. Kutatásuk régóta vonzza a különféle tudományágak szakembereit. Nyelvészeti szempontból különösen a következő dolgozatokat kell kiemelnünk: GOMBOCZ ZOLTÁN, A bor (MNy. II, 145—52, 193—9); GÁLOS REZSÓ, Adalék a szőlőnevekhez (MNy. II, 373—5); DÉCSY GYULA, A *marci* és társai (Nyr. LXXX, 374—8); BAKOS JÓZSEF, A tokajhegyaljai szőlőművelés szókincese (EgriPedFőiskÉvk. V, 5—54); MOÓR ELEMÉR, Bor és szőlő (A szőlőtermelés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében) (NyK. LXV, 413—23). Számos szőlő- és bornév etimológiáját tartalmazza az ÉtSz., SzófSz., KNIEZSA, SzJsz. és a METSz. Nyelvészeti munkához is jól használható RAPAICS RAYMUND pomológiai monográfiája: A magyar gyümölcs (Bp., 1940.). Etimológiai kérdésekben jóval szűkszavúbb és tartózkodóbb: KATONA JÓZSEF—DÖMÖTÖR JÓZSEF, Magyar borok — borvidékek (Bp., 1963.). A hazai bortermelés külföldi kapcsolatainak megértéséhez fontosak: KOMORÓCZY GYÖRGY, Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből (Kassa, 1944.); TARDY LAJOS, A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798) (Sárospatak, 1963.). Az újabb néprajzi irodalomból két tanulmány érdemel említést: BELÉNYESY MÁRTA, Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században (NéprÉrt. XXXVII 11—30); ANDRÁSFALVY BERTALAN, A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai (NéprÉrt. XXXIX, 49—69).

Az alábbiakban szőlő- és borneveink népes csoportjából néhány olyat veszek tüzetesebb vizsgálat alá, amelynek szláv vonatkozásai vannak. Általában jövevényszavak ezek, de van közöttük tükörszó is. A jövevényszavak tárgyalásakor a szótörténetre és szóföldrajzra támaszkodva igyekszem elhárítani azokat a nehézségeket, amelyeket a korábbi kutatás megoldatlanul hagyott. Az efféle, eddig még nem tisztázott problémák a közvetlen átadó nyelvvvel, az átvétel és meghonosodás körülményeivel vagy az illető szó végső etimológiai magyarázatával lehetnek kapcsolatban. Sor kerül olyan szóra is, amelyik még nem részesült etimológiai vizsgálatban.

Szamorodni. Első előfordulásának évét a SzófSz. 1870-ben (CzF.). KНИЕZSA, SzlJsz. 488 pedig 1867-ben (BALLAGI) jelölte meg. Ez utóbbi évszám azonban helyesbítésre szorul. BALLAGI szótárának az a része ugyanis, amelyik a *Szamorodni* szócikkét (a *Számos* szócikke előtt!) magában foglalja, nem 1867-ben, hanem 1873-ban jelent meg (vö. SZILY: MNy. XIV, 142).

A XIX. századi magyar borászati szakirodalom jelentős részének áttanulmányozása alapján a *szamorodni* fontosabb korai adataiként a következőket mutathatom be: 1850: „Ki az aszúszemeket, mert nem elég bőven mutatkoznak, nyers szőlővel összetapostatja, felséges asztali bort szűr, melyet a lengyel urak kiváltképen szeretvén, »szamorodninak« neveznek” (KATONA DIENES, Értekezések a szelid gesztenyefáról, borok királyáról, magyar theáról és indigóról. S. Patak, 1850. 22); 1858: „A jobbágyok felszabadítása óta a tokaji kövér aszúborok készítése igen nagyon megcsökkent. S ennek természetes oka van. Azelőtt a nagyobb szőlőbirtokosok Sáros, Felső-Zemplén, Ungvár, Szaboles s több szomszéd megyéből ezerekenként rendelték ki tokaji szüretjeikre a munkás népet. Volt kinek az aszú szemeléssel babrálni, most csak az önkényt ajánlkozó kevés munkásra szorulunk. A nagyobb szőlősgazdák félve az idő viszontagságaitól, aszút nem, vagy csak igen keveset szednek, egy pár átalagra valót, házi szükségökre, egész szüretjüket *szamorodni* bornak készítik. *Szamorodni*, a kik tótul tudnak azt mondják tót szó, annyit tesz »magába termett«. A gazda aszút a szőlőbe nem szedet; a fürtök aszúttól együtt mennek a taposó zsákjába. Ezen törkölyt úgy mint az aszút, ha nem épen oly erősen is, megtapostatja ismét odahaza, s a bort még akkor este felöntvén, s még azon éjjel ismét leszűri. Igen természetes, hogy az ilyen bor jobb a közönségesnél, jó pecsenyebor, de még sem csinált aszúbor az; hanem a szüret felannyi időbe sem kerül, s az ilyen bort híják »szamorodni«” (Borászati Lapok I, 180); 1861: „*Szamorodni*. Tokaj-Hegyalján midőn kevés aszú van, ha nem tartják érdemesnek ennek különváltogatását, vagy ha van is elegendő aszú, de egy részből a szőlőnek, azt ki nem válogatják, hanem úgy a mint a szőlő termett aszúval együtt tapossák össze, s szűrik le levét, az így készült bort *szamorodninak* nevezik, mi a lengyelekkel üzött virágzó kereskedés idejéből, és azon lengyel szótól szamo-rodny (az az magában termett,) vette eredetét” (GYÜRKY ANTAL, Borászati-szótár. Betürendben kellő magyarázattal ellátva. Pest, 1861. 97); 1867: „a *szamorodni* vagy *szomorodni* minősége a fürtökön levő több vagy kevesebb aszúszemek mennyiségétől és azok tökéletesebb vagy silányabb kiképződésétől függ, s így az aszúbor jellegét is azon különbségekhez képest inkább vagy kevésbé közelíti meg; sőt van eset arra, hogy felül is mulja, ha hogy az aszúbor silányabb esztendőben készült amannál” (Tokaj-hegyaljai album. Szerkesztők: SZABÓ JÓZSEF, TÖRÖK ISTVÁN. Pest, 1867. 76); 1869: „*Szamorodni* vagy *szomorodni*. Értünk alatta hegyaljai bort, mely minden mesterkélés nélkül készült, s ennél fogva fiatal korában nagyobb vagy kisebb édessége mellett a legtüzesebb s szeszesebb borok közé tartozik, későbbben, midőn a cukornak netaláni feleslege a lassu erjedés utján végkép szeszre átváltozott, a *szomorodni* bor magában egyikét a világ legtartósabb, leg-erősebb borainak képviseli, mely rendkívüli szesztartalmánál fogva a legalkalmasabb anyagot szolgáltatja a külkereskedésre” (ENTZ FERENCZ—MÁLNAY IGNÁCZ—TÓTH IMRE, Magyarország borászata. Bp., 1869. 82); 1870: „*szamorodni*, újabb időben Tokaj vidékén s általában a Hegyalján lábra kapott idegen (némelyek szerint lengyel) szó; azon bort nevezik így, melyet vegyesen aszú és nyers szőlőszemekből nyomtak ki” (CzF.). L. még: Borászati

Lapok III [1860.], 65, 73, XIX [1887.], 267—8 | PallasLex. III, 501, XV, 399, XVI, 233 | Nyr. XXV, 514 | Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája). Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. Bp., [1896 k.]. 192 | KATONA—DÖMÖTÖR: i. m. 163, 168.

Szótörténeti—etimológiai szempontból is értékes DERCZENI IDŐSB DERCSENY JÁNOSnak „A' Magyar Országí Boroknak a' Külföldiekkal való egybe hasonlítása” című közleménye, amelyben az eddig ismert legkorábbi híradást olvashatjuk szamorodni jellegű tokaj-hegyaljai bor készítéséről: 1825: „a' Lengyel Urak magok is ismét kezdik meglátogatni a' Hegyallyát, és a' maga természeti valóságában lévő Ordinarium bort (*Szamorodno vino* [o: *samorodne vino*]) és gyenge Máslást, a' mellyet most Lengyel Országban legörömelebb isznak, leginkább keresik, úgy hogy némelly szőlős gazdák olly szándékkal vagynak, hogy aszút nem fognak szedni, hanem a' nyers szőlővel tapodtatják össze, minthogy a' múlt esztendőben termett ordinarium boroknak meglehetősen felhagott az árok” (TudGyűjt. 1825. 1. sz. 74).

Az idézett adatokból kitűnik, hogy a szamorodni készítése 1825 körül kezdett a Tokaj-Hegyalján tért hódítani, de szélesebb körben csak a múlt század második felében terjedt el. Ma az aszú mellett a szamorodni a leghíresebb tokaji borfajta. Gyorsan ívelő pályafutását gazdasági tényezők mozdították elő. Ezek megértéséhez tudnunk kell, milyen tokaji italfajtákkal kelt versenyre. A védett fekvésű, dél felé nyitott tokaj-hegyaljai borvidék elsősorban furmint, hárslevelű és sárga muskotály fajtájú szőlőkből áll. A szüretet itt rendszerint csupán október 28-án, Simon Júda napján kezdik el, s a lehetőséghez képest bevárják a túlérést, aszúsodást, esetleg a nemes rothadást. A legértékesebb tokaji italkülönlegesség, az *essenencia* (l. 1707 k.: METSz.) úgy készül, hogy a tőkén aszúsodott vagy nemesen rothadt fürtöket és bogyókat lyuggatott fenekű kádba gyűjtik, s a fürtök saját súlyának nyomása alatt kicsurgott mézédés nektárból több év múlva zamatos ízű és illatú italt nyernek, amely 40—60% cukortartalommal és csak 4—8% alkoholtartalommal rendelkezik, s így inkább tekinthető szörpnek, mint bornak. A s z ú készítéskor (vö. METSz. *aszú* a.) a tőkén aszúsodott vagy nemesen rothadt bogyókat különválogatják és péppé tapossák (*aszútészta*). A régi mérték szerint az aszú puttonyszámát (2—6 puttonyos aszú) az szabta meg, hogy egy gönci hordó (136 l) mustot vagy bort hány puttony (28 l) aszútésztaúra öntöttek. Ma a puttonyszám az aszúbor cukor- és vonadékanyag-tartalmától függ. A f o r d í t á s (l. 1869: *Fordítás*: ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 82) a taposósákokban visszamaradt aszútörkölynek mustban történő kiáztatása útján készül. A m á s l á s (1560 k.: SzófSz.) a kiejert aszúbor seprőjére felöntött és azon áterjesztett bor. Az aszúszemek nélkül készült közönséges tokajinak ordináris bor vagy tokaji ordinarium (l. 1825: l. fent; l. még KertLex. Bp., 1963. 1038) a neve. A tokaji boroknak ebben a hierarchiájában a s z a m o r o d n i közvetlenül az aszú után foglal helyet. Majdnem olyan finom, mint az, készítése viszont nem kíván annyi munkát. A szamorodnit úgy állítják elő, hogy az aszúbogyókat a nem aszúsodott bogyókkal együtt válogatás, szemelés nélkül dolgozzák fel. Több évig tartó érlelés után kiváló minőségű csemegebort kapnak, amely cukortartalmától függően édes vagy száraz lehet. Nagyobb mennyiségű szamorodni készítésére különösen az 1848. évi jobbágyfelszabadítás után került sor, mert a jobbágykéz nélkül maradt tokaj-hegyaljai szőlőbirtokosok számára jóval gazdaságosabb volt a fürtöknek egyre-másra, válogatás nélkül való leszede-

tése, mintsem hogy tőkéről tőkére haladva szemenként szedessék le az aszút vagy pedig a vegyesen leszedett szőlőből az aszút utóbb kiválogattassák.

A magyar *samorodni* eredetéről nyilvánított vélemények megegyeznek abban, hogy forrásként csak a szlovák *samorodnj* 'magától termő, öntermő' (Hvozdzik I, 1166; itt *samorodné víno* 'szamorodni bor' is), 'direktermő szőlőből nyert <bor>' (SISJ. IV, 21), illetőleg a lengyel *samorodny* 'született, őseredeti; ösztönös, spontán; magától termett, természetes' (SlJP. VIII, 47; itt 1951-ből származó idézettel igazolt *samorodne wino* 'szamorodni bor' is) jöhet számításba. A szlovák származtatás mellett nyilatkozott MEZŐSSY (Borászati Lapok XIX [1887.], 267), SASSI NAGY (Nyr. XXV, 514), GOMBOCZ (MNY. II, 195), BÁRCZI (SzófSz.) és PROHÁSZKA (Nyr. LXXV, 352), a lengyelből való származtatás mellett pedig PallasLex. XV, 399, RévaiLex. XVII, 342, RAPAICS (MagyGyüm. 185), ÚjldőkLex. XXII, 5576, KНИЕZSA (SzlJsz. 488), BAKOS JÓZSEF (ÉgriPedFőiskÉvk. V, 33), KATONA DÖMÖTÖR (i. m. 168) és JERZY JAKUBIUK (Kariera wina węgierskiego w literaturze polskiej. Warszawa, 1965. 36). A két lehetőség közül a lengyel javára billenti a mérleget egyfelől a történeti kritérium, az a tény, hogy lengyel borkereskedők régtől fogva működtek a Hegyalján, másfelől meg az a körülmény, hogy 'magától termett, természetes, mesterkéletlen, a maga valóságában levő' jelentést, amelynek a magyar *samorodni* kialakulása szempontjából kulcsfontossága van, csak a lengyel *samorodny* esetében tudunk hitelt érdemlően kimutatni. A szlovák irodalmi nyelvben e jelentést a *samorodny*-val (SISJ. IV, 21) fejezik ki. — A szláv **samorodnъ* összetételei típus ősiségét előtagját illetően az ógyházi szláv *samotvornъ* 'magától támadt, magától lett', utótagját illetőleg pedig az ógyházi szláv *dobrorodnъ* 'előkelő, nemes' melléknévvel lehet bizonyítani.

A lengyel *samorodny*-ból való eredeztetésnek is van azonban még egy el nem hártott alaki nehézsége. Már KНИЕZSA (i. h.) rámutatott ugyanis arra, hogy a lengyel *wino* 'bor' főnév, amelynek az átvett *samorodny*, -a, -e melléknév jelzője lehetett, semleges nemű, s ezért a nemben való egyeztetés alapján a lengyel *samorodny*-nak és a *wino*-nak a jelzős kapcsolata *samorodne wino*-nak (esetleg a borászati szaknyelvben *wino samorodne*-nak) hangzik, a semleges nemű alakjában álló lengyel melléknévből viszont az *i* végű magyar *samorodni* nehezen érthető. A továbbiakban ezt a kérdést igyekszem tisztázni.

Az a meggyőződés, hogy a magyarba átvett lengyel *samorodny*, -a, -e nem a *wino*-nak, hanem a hímnemű lengyel *masłacz*-nak volt a jelzője. A lengyel *masłacz* (VarsóiSz. II, 897; SlJP. IV, 502), R. *maślarz*, *maślaz* (LINDE III, 53) a magyar *máslás*-ból származik, jelentése azonban 'tokaji aszú'-vá módosult.¹ (A lengyel szó etimológiájára l. BRÜCKNER, SlEt. 325; ŚLUSZKIEWICZ: JP. XXXI, 197.) A 'tokaji aszú' jelentésű lengyel *masłacz* már egy 1646-ban Nowy Sączon kelt iratban előfordul: „O *masłaczu* czteroputowym” [= négyputtonyos aszúról] (KOMORÓCZY: i. m. 284). De miért kapta egy gyengébb minőségű tokaji borfajta magyar neve a lengyelben a 'tokaji aszú' jelentést? Úgy gondolom, azért, mert amennyire exportképes volt már évszázadokkal ezelőtt a tokaji aszú maga, annyira nem volt exportképes e kitűnő bor régi magyar megnevezése, az *aszúszőlőbor*. Még a magyarok nyelvét is megtornáztatta. Csokonai így panaszkodott rá 1803-ban egyik anakreoni dalához fűzött meg-

¹ A magyar *máslás* átkerült a szlovákba és — valószínűleg lengyel közvetítéssel, alkalmilag használatos szóként — az oroszba is; vö. szlovák *maslač* 'tokaji máslás' (BERNOLÁK II, 1324), régi *másláš* 'ua.' (MNY. LVI, 174); orosz *мáслаш* 'aszú' (StudSl. VI, 273; l. még SIRLJ. III, 484 *Гялаш* a.).

jegyzésében: 1803/1922: „Sajnálható dolog a nyelvre nézve is, de kivált a poézisra nézve, hogy a mi világ szerte kedves és becses tokaji borunknak oly insonorus és nyomorék s hosszú neve van. *Asszúszőlőbor!* — Hogy én a hazai termést még is nemzeti szóval ejtsem ki; kénytelen voltam a *máslás* nevet venni fel, noha ez szegényebb neme a hegyaljai nektárnak” (CSOKONAI, ÖM. I/1, 194–5). Csokonai tehát ugyanúgy járt el, mint a lengyelek: a *máslás*-ra ruházta a nehezen ejthető *aszúszőlőbor* jelentését. A magyar köznyelv, mint tudjuk, más megoldást választott: az *aszúszőlőbor*-ból előbb kivetette a középső összetételi tagot, majd az így nyert *aszúbor*-ból jelentéstapadásos rövidüléssel *aszú*-t alakított. Ez a folyamat későn, a XIX. század elején zajlott le (l. METSZ. *aszú* a.); Csokonainak még nem volt róla tudomása.

A lengyelben a magyar *máslás* meghonosodását és eredeti jelentésének megváltozását az a körülmény is előmozdíthatta, hogy e szót a lengyel nyelvérzék a *masło* 'vaj' családjába (vö. *maślanka* 'író mint vajkészítési melléktermék', *maślany* 'vajas', *maślnica* 'köpülő' stb.) vonta. Ezt a népetimológias összekapcsolást támogathatta a tokaji aszú sűrű, szinte olajszerű volta is.

A magyar *samorodni* előzménye tehát egy adatokkal nem igazolható, de a fentiekkel — úgy hiszem — jól valószínűsíthető lengyel **samorodny maślacz* 'mesterkéetlen tokaji aszú' lehetett. E szókapcsolatban a *samorodny* arra utal, hogy a valódi aszúval szemben a *samorodni* készítéséhez a termett szőlőt eredeti mivoltában, az aszúsodott bogyók kiszemelgetése nélkül használják fel.

Nem zárható ki természetesen annak lehetősége sem, hogy a lengyel *samorodny* esetleg más hímnemű bornévvel is jelzős kapcsolatban állhatott, olyannal például, mint a 'magyar bor' vagy 'tokaji bor' jelentésű *madzar* ~ *madziar*, *tokaj*, *węzier*, *węgrzyn*, *węgrzynek* stb. (Ezekre l. JAKUBIUK: i. m. 61.) Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *samorodni*-nak külön névvel való jelölése nyilvánvalóan borhoz kiválóan értő környezetben, feltehetőleg a Tokajban vásárló lengyel kereskedők szakmai nyelvében ment végbe, valószínűbbnek kell tartanunk a *samorodni*-hoz igen közeli borfajtaát jelentő *maślacz*-hoz való viszonyítást, mint a bornak csupán származási helyét megadó, általános értelmű *tokaj*, *węgrzyn* stb. bornévnek differentia specifica-val való ellátását. A kérdést az fogja véglegesen eldönteni, melyik szókapcsolat kerül elő a XVIII. század végéről vagy a XIX. század elejéről keltezett l e n g y e l forrásokból.

A német *Samorodner* 'tokaji *samorodni*' (Brockhaus¹⁶ XI, 552) és a szerb-horvát *samorod* 'egy fajta bánáti csemegebor' (Политика. Београд. 1967. V. 17. 8) a magyar *samorodni*-ből keletkezett.

Hárslevelű. A Tokaj-Hegyalján termő szőlőfajták között a furmint (kb. 70%) után a hárslevelű (kb. 25%) következik. A furminthoz képest kevésbé aszúsodik, de előnyösen mérsékli annak erősebb savait, keménységét (l. KertLex. Bp., 1963. 1037). Elsőrendű fajbor a debrői hárslevelű, amely Heves megye debrői borvidékén készül főleg hárslevelű szőlőből (l. ÚjMagyLex. II, 27).

A *hárslevelű* szőlőnévre a XVIII. század közepe óta vannak adataink: 1744: „Immifcentur his tamen plures, praeferim quae proventu, & ubertate priores subfequuntur, qualis est *Hárslevelő*, aliis Juhfark” (Disquisitio physico-medica de vini Tokaiensis cultura . . . , conscripta a Dn. JOANNE MATOLAI DE

ZOLNA, Hungaro: Appendix ad volumen septimum Actorum physico-medicorum Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae . . . 13); 1798: „*Hárs-levelü* fragrantiae eximiae, floribus sambuci confimilis, durabilis, succulenta, solo Tokayeni conveniens” (ANTONIUS SZIRMAY, Notitia Historica, Politica, Oeconomica Montium, et Locorum Viniferorum Comitatus Zempleniensis. Cassoviae, 1798. 32); 1832: „Den nächsten Platz neben dem Formint verdient die lindenblättrige Traube, *Hárs-Levelü* . . . Sie hat ihren Namen von der Aenlichkeit ihrer Blätter mit denen des Lindenbaumes” (FRANZ SCHAMS, Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange . . . I. Pesth, 1832. 85); 1861: „*Hárslevelü*, igen elterjedt szőlőfaj, sok helyen erdélyinek nevezik . . . *Hárslevelünek*, a levelei nem hasonlítanak a harsfa leveleihez, az elnevezés tehát elég hibás. — Levele három nagykaréjos, apró csipkés, felül setéttzöld, alul kevésé pölyhös” (GYÜRKY: i. m. 60).

RAPAICS, MagyGyüm. 183 szerint a hárslevelü „szőlő és neve délről származik [,] a szláv Lipovina magyar megfelelője”. A szlávon itt nyilvánvalóan szerb-horvátot kell értenünk. A szerb-horvátban valóban van *lipovina* hangtestű szó; elsősorban 'hársfa mint faanyag' (SRSl. 378) a jelentése, de kimutatható 'nagylevelű hársfa (*Tilia platyphyllos*)' (BOGOSLAV ŠULEK, Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb, 1879. 199; SIMONVIĆ 469) és 'egy fajta szőlő (wippachi ~ vipavai)' (ŠULEK: i. h.; POPOVIĆ² II, 163) jelentésben is. A Stájerország délkeleti részén beszélt szlovén nyelvjárások a *lipavina*, *lipovina* (PLETERŠNIK I, 520) főnevet 'egy fajta szőlő (wippachi)' jelentésben használják. Ez utóbbinak átvétele az Alsólendván feljegyzett magyar nyelvjárás *lepovino* 'egy fajta szőlő' (MTsz.; vö.: GOMBOCZ: MNy. II, 150; KNEZSA, SzlJsz. 684).

A szerb-horvát *lipovina* és a magyar *hárslevelü* szerkezeti hasonlósága szembeötlő, RAPAICS tehát feltétlenül helyes irányba terelte a kutatást. A magyar *hárslevelü* közvetlen mintája azonban nem a szerb-horvát *lipa* 'hársfa' származékaként létrejött *lipovina* lehetett, hanem a *lipa* és a *list* 'levél' összetételéből keletkezett *lipolist*. Ez a szerb-horvát *lipolist* egyfelől 'kislevelű hárs (*Tilia cordata*)' (ŠULEK: i. h.; POPOVIĆ² II, 163; SRSl. 378; SIMONVIĆ: i. h.) jelentésű, másfelől pedig vidékenként más-más fehér szőlőfajtát jelöl (l. POPOVIĆ² II, 163; vö. még HASz. VI, 100). ŠULEK (i. h.) a *lipolist* nevű szőlőfajták területi megoszlását a következőképpen adja meg: Pozsega ~ Požega: 'fehér Mosel-vidéki' és 'fehér tramini'; Gradiška ~ Gradisca: 'fehér wippachi' (Gradiška nem szerb-horvát, hanem szlovén—olasz nyelvterületen fekszik). A szerb akadémiai nagyszótár cédualaanyagában található a *lipolist*-re egy adat a közép-dalmáciai Korčula szigetéről is, de jelentése csak ennyi: 'egy fajta fehér szőlő'. A *lipolist* szőlőnév *lepolist* (POPOVIĆ² II, 161; HASz. VI, 245) változata a *lep* 'szép' melléknév hatását mutatja. (Vö. szlovén *lepolist* 'széplevelű': PLETERŠNIK I, 509.)

A szerb-horvát *lipolist* szőlőnév keletkezését az magyarázza, hogy a névadóknak olyan szőlőfajta volt dolguk, amelynek levele feltűnően hasonlított a hárséra. Később a szőlőnév olyan szőlőfajtákra is átvonódhatott, amelyeknek levele már csak kevésé emlékeztet a hársfa levelére. Nagymérvű hasonlóságról a magyar hárslevelü szőlővel kapcsolatban sem beszélhetünk. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a levelén látható bevágások, karéjok mélysége kisebb, mint valamennyi más fontosabb szőlőfajta levelén (l. a színes tábla mindkét oldalát az ÚjMagyLex. VI, 320 után). A hársfa fogazott szélű levelét egyáltalán nem tagolják karéjok (l. ÚjMagyLex. III, 212).

A magyar *hárslevelű*-t a szerb-horvát *lipolist* tükörfordításának tartom. A kiindulás Szlavónia, talán Pozsega felől történhetett.

A cseh *lipka* 'rajnai rizling (mint szőlőfajta)' [tkp. 'kis hárs'] (PSIJC. II, 600), *bzenecká lipka* 'dél-morvaországi szőlőfajta, bzeneci hárslevelű bor, rizling' (DOBOSY, CsehMSz. I, 396) a szerb-horvát és magyar szőlő- s borkévtől függetlenül keletkezhetett.

Dinka. Az METSz. megállapítása szerint „A mai szőlészeti és borászati szaknyelvben főleg a *kövidinka*, *bogdányi* vagy *török dinka*, *fehér dinka*, *zöld dinka* . . . kifejezésekben használatos”. Ezek közül a köznyelvben a *kövidinka* a legelterjedtebb. Az 1795 k. óta adatolható magyar *dinka* forrása a szerb-horvát *dinka*, nyelvjárási *dinjka* 'egy fajta szőlő: piros tramini' (METSz.). A szerb-horvát szőlőnév a METSz. szerint a szerb-horvát *dinja* 'sárgadinnye' származékának látszik, „ha ugyan ez az összekapcsolás nem csupán népetimológia”. Az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy itt valóban népetimológiával van dolgunk, és a szerb-horvát *dinka* eredetét máshol kell keresnünk.

DANIČIĆ (HASz. II, 404) megfigyelte, hogy a szerb-horvát *dinka* nem az egész nyelvterületen, hanem csak a Szerémségben járatos; a történelmi Szerbiában ugyanennek a szőlőfajtának *plovdinka*, *niševčica*, *lisičica*, Zágrábban pedig *kraljevina* a neve. Az a feltevés, hogy a szerémségi *dinka* és a szerbiai *plovdinka* (RISTIĆ—KANGRGA II, 659; HASz. X, 87) etimológiailag is összetartozik, és pedig úgy, hogy a *dinka* a *plovdinka*-ból alakult. De honnan származik ez a *plovdinka* maga?

Felhasználva a különféle szótárakon kívül a megjelenőben levő szerb akadémiai nagyszótár (SKNJ.) kéziratos cédulaanyagát, a szerb-horvát *plovdinka* legközlebbi alakváltozataként a következőket vehetjük számba: *plovdina* (POPOVIĆ² II, 267; HASz. X, 87), *plovdin* (a SKNJ. cédulaanyagából). Különösen értékes ez az utóbbi, *plovdin* változat, mert közvetlen kapcsolatot teremt Plovdin bulgáriai várossal, ahonnan a szóban forgó szőlőfajta származhatott és amelyről nevét is vehette. E bolgár városnak a szerb-horvátban *Plovdin* és *Plovdina* (HASz. X, 87), hivatalosan *Plövdin* (DAYRE—DEANOVIĆ—MAIXNER 457) a neve. Mindezeknek a bolgár *Πλόδινα* városnév a forrása. Nyilvánvaló tehát, hogy a szerb-horvát *Plovdin* és *Plovdina* a *Plövdin*-hoz képest másodlagos: a *Plovdin* az *in* végű szerb-horvát *Kovin* 'Kevevára', *Negotin*, *Odrin* 'Edirne', *Oguljin*, *Paraćin*, *Petrovaradin* 'Pétervárad', *Skradin*, *Varaždin* 'Varasd' stb. helységnévcsoport analógiás hatására, a *Plovdina* pedig az *Atina* 'Athén', *Čajetina*, *Krapina*, *Slatina* stb. mintájára keletkezhetett. A bolgár *Πλόδινα*-nak a görögben *Φιλιππόπολις*, a törökben pedig *Filibe* az egyenértékese. Etimológiailag azonban nem ezekre megy vissza, hanem egy trák (GEORGIJEV szerint nyugati dák-mysiai) *Pulpudeva* városnévre, amelynek tulajdonképpen 'Fülöp városa' a jelentése (SKOK: Slavistična revija III, 355; GEORGIJEV: ВърбЕт. 48, 93, 109, 115, 118). A városnév Nagy Sándor apjának, II. Fülöp (i. e. 382 k.—336.) macedón királynak az emlékét örökíti meg, aki i. e. 340-ben e várost alapította, illetőleg átépítette.

Visszatérve a szerb-horvát *plovdinka* szőlőnévre meg kell említenünk, hogy a szerb-horvátban a helységekről, vidékekről elnevezett szőlőfajtáknak rendszerint *-ka* képzőjük van; vö. *braničevka* <: *Braničevo* hn., *dalmätinka* (vö. *Dalmäcija*, régi *Dalmätija*), *škädarka* <: *Škädar* hn. (a magyar *kadarka* a szerb-horvátból való; I. KNIEZSA, SzlJsz. 238), *slänkamänka* <: *Slänkamen*

'Zalánkemén' hn. (a magyar *szlankamenka* a szerb-horvátból való; I. KNIEZSA, SzlJsz. 478, ÚjMLex. VI, 252), *smedèrevka* <: *Smèderevo* 'Szendrő' hn., *zädärka* <: *Zädar* hn. stb. A *Plovdin* városnévből alkotott *plòvdinka* szőlőnév tehát szóképzési szempontból szabályosnak tekinthető.

A teljesebb alakú *plòvdinka*-ból a rövidebb *dinka* népetimológiával, illetőleg téves tagolással jöhetett létre. A *plòvdinka* második felét a szerb-horvát nyelvérzék a *dinja* (kicsinyítő képzővel: *dinjica*) 'sárgadinnye' családjába sorolhatta (a képzésmód lehetséges voltára vö. szerb-horvát *krūška* 'körte' <: **kruša* 'ua.'), első felét pedig a *plāv* 'kék' színnévvel hozhatta kapcsolatba. Közrejátszhatott az is, hogy a *plāv* egyik származékának, a *plāvac*-nak 'kék magos szőlő; ilyen szőlőből szűrt bor' a jelentése.

Mindez természetesen csak ott és akkor mehetett végbe, ahol és amikor a *plòvdinka* igazi szerkezeti felépítése a beszélők tudatában elhomályosodott. Aligha véletlen, hogy a Bulgáriával szomszédos történelmi Szerbiában az adatok tanúsága szerint a csonkítatlan *plòvdinka*, a Plovdivtól távol eső Szerémségben viszont a megrövidült *dinka* használatos. A *dinka* alaknak talán éppen a Szerémség volt a születési helye. Onnan kerülhetett át a magyarba is.

Zelenec: E szőlőnevet a múlt század második fele óta tudjuk adatolni. L.: 1869: „Az idevaló elnevezések szerint vannak Szerednye környékén a következő fajok: *Zelimecz* = zöld boros, bőven termő, száraz idővel könnyen töppedő szőlőfaj, mely nedves idővel könnyen is rothad, derekkel meglehetősen daczol. Borának színe zöldes, s ezen színt keresik a szerednyei borban” (ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 53); 1876: *zelenec*-sz. (MNY. II, 375). KNIEZSA, SzlJsz. 785 a kétes eredetű szavak közé sorolt *zelenec-szőlő*-ről a következőképpen vélekedett: „Nyilván egy szláv (talán szlovák?) **zelenec* átvétele (ez talán a 'grün; zöld' jelentésű *zelenø* melléknév -*ьс* képzős származéka), jelentése tehát 'zöld' lehetne. Ilyen szőlőnevet azonban sem a sz-ból, sem a szh-ből kimutatni nem lehet”.

Az 1869. évi adat tanúsága szerint a *zelenec* Szerednye környékén, azaz az Ungvár és Munkács között fekvő borvidéken szokásos elnevezés. Ez a területi rögzítés útbaigazít bennünket a *zelenec* nyelvi forrását illetően is: az ukránban kell körülnéznünk. Az ukránban valóban van *зеленіць* főnév, amelyet a szótárak 'éretlen gyümölcs; egy fajta, közelebről meg nem határozott növény' (HRINČENKO II, 148), 'levélzöld, klorofill' (KUZELA—RUDNYČKYJ, UkrDtWb. 288), 'a zöld; zöld növényzet' (URSI. II, 216) jelentésben tartanak nyilván. A *зеленіць*-nek azonban a kárpátaljai ukrán szőlészek nyelvében 'egy fajta szőlő' jelentése is lehet, és a magyarba az így használt ukrán *зеленіць* kerülhetett át. Az ukrán szónak szőlőnévként való alkalmazását az a körülmény is valószínűsíti, hogy például az etimológiailag vele összefüggő szlovén *zelenika* (PLETERŠNIK II, 912) öt jelentése között is szerepel az 'éretlen gyümölcs' és az 'egy fajta szőlő'. — A magyar szőlőnevek vizsgálatakor számolnunk kell az ukránból való átvétel lehetőségével is.

A 'zöld' jelentésű szláv **zelenø* melléknévnek egy másik származéka is átkerült a magyarba *zelenka* alakban. 1557 óta (MNY. LXIV, 232; l. még LIPP: PKert. III, 151: NySz.) 'egy fajta őszi körte' jelentésben dokumentálható, 1861 óta pedig 'egy fajta fehér szőlő, aprófehér' jelentésben. L.: 1861: „Alanttermő, szőlőfaj neve, melyet ... Pest körüli németek: Grünlingnek, — s néhol *Zelinkának* ... neveznek” (GYÜRKY: i. m. 10); 1869:

„Aprófehér. Kleinweisz. *Zelenka*, Tótfalu, Bogdány” (ENTZ—MÁLNAY—TÓTH: i. m. 105); 1906: „Apró fehér szőlő . . . Más nevei Aradhegyalján: Aprafer és Abuc . . . Vannak, akik azonosnak tartják az Apró fehérrel a Budai zöldet s a következő más nevekkal is ismertetik: Bálint, Kleinweiss, *Zelenka*” (Mez Lex. I, 49); 1963: *Zelenka* (KertLex. 57 *Aprófehér* a.).

A magyar *zelenka* körtenév a szlovákból származhat; vö. szlovák nyelvjárás *zelenka*, *zelenka* 'zöldkörte mint körtefajta' (HVOZDIK I, 1585); — vö. még: cseh nyelvjárás *zelenka*, *zelinka* 'ua.' (TRÁVNÍČEK⁴ 1744); szlovén nyelvjárás *zelénka* 'egy fajta körte' (PLETERŠNIK II, 912). KNIEZSA, SzIJSz. 571 szerint „A magyar szó (mivel Lippainál fordul elő), talán . . . a csehből való”. A szlovák megfelelő ismeretében azonban a szlovákból való eredeztetés mégis nagyobb súllyal esik latba.

A *zelenka* szőlőnév feltehetőleg a szerb-horvát nyelvjárás *zelenka* 'egy fajta szőlő' (POPOVIĆ² II, 100) átvétele (vö. Gombocz: MNy. II, 152). Kissé távolabbról ide kapcsolódik a szerb-horvát nyelvjárás *zelenika* 'ua.' (POPOVIĆ² II, 100) és a szlovén *zelenika* 'ua.' (PLETERŠNIK II, 912) is.

Drapak. Az erjedésen nagyjából már túljutott, de még cukrot és jelentős mennyiségű széndioxidot tartalmazó újbornak a köznyelvben általában *murci* (ÉrtSz.; KertLex. 675) a neve, de mondják *karcos*-nak (ÉrtSz.), *rámpás*-nak (ÉrtSz.), sőt néhol *burcsák*-nak (MTsz.; Nyr. LXXX, 375) is. Ugyancsak ebbe a szinonimasorba tartozik a *drapak* is, amelyet nyelvészeti irodalmunk eddig még nem vett számba. Adatai: 1861: „Karczos-bor (*drapak*) az mely még egészen az érjedésen át nem ment, vagy még kinem fejlődött s így mindegy karczoló ízét érezni ivás közben” (GYÜRKY: i. m. 71); 1873: „Az a néhány [balassagyarmati] »burger«, aki néha-néha betéved [a Zichy fogadóba] egy »jó napot« csinálni magának »esténkint«, nyugodtan issza meg »feketétjét« vagy a megrendelt »drapakot»” (MIKSZÁTH, ÖM. LI, 33); 1878: „»Drapak«-nak Tóth Ede a bor azon elvetemedett nemét hívta, melyet itt az Alföldön lőrének csúfolnak” (MIKSZÁTH, ÖM. LV, 47). A Mikszáth-idézetekben a szó 'lőre, vinkó' jelentésárnyalatú.

A *drapak* az azonos jelentésű *burcsák*-hoz (ÉtSz. I, 572; KNIEZSA, SzIJSz. 113; MACHEK, EtSIČSI. 51) hasonlóan a szlovákból származik; vö. szlovák *drapak* '〈kotrógépen, emelődarun〉 markolószerkezet' (SISJ. I, 325), 'kapadohány' (KÁLAL III; HVOZDIK I, 189); — vö. még cseh *drapak* '〈kotrógépen, emelődarun〉 markolószerkezet' (SISJČ. I, 398); alsószorb *drapak* 'zsugori, fukar ember; radírgumi' (ŠWJELA 57); lengyel *drapak* 'rég, elnyűtt sprű; elnyűtt sűrőkefe; tönkrement holmi' (SIJP. II. 352). A szlovák *drapak* a *dráp*, *drap*, *driap* 'karom', *drapačka* 'gyapjú feldolgozásához használatos gereben, körömpő', *drapat* 'kissé megkarcol, megkarmol', *draplavý* 'édes', *driapat* 'karmol, karcol; szaggat, tép, foszt' (l. még MACHEK, EtSIČSI. 94) szavak családjába tartozik, és tulajdonképpen 'az, ami karcol' jelentésű. Ebből az alapjelentésből érthető a 'kapadohány' jelentés, valamint a nem szótározott, de a magyar *drapak* által igazolt 'murci' jelentés is. A *drapak* tehát nem más, mint a szlovákok 'karcos'-a. Hasonló szemléletet tükröz a német *Krätzer* 'savanyú bor; fiatal, édes tiroli vörös bor' (Sprach-Brockhaus⁷ 369), amely a német *kratzen* 'vakar, kapar; karcol, karmol' származéka (l. TrübnersDtWb. IV, 262).

Vinkó. A silány minőségű, gyenge, rendszerint homoki szőlőből szűrt bornak a *vinkó* a bizalmas stílusértékű, gúnyos megnevezése (vö. PallasLex.

XVII, 879; ÉrtSz.). Eredetét illetően a kutatók zöme (CzF.; SZARVAS: Nyr. XVI, 164; KOVÁCS, LatEl. 45; PRÓNAI: Nyr. XXVII, 177; VALLÓ: Nyr. XXXIII, 571; ÁGNER: Nyr. XXXIV, 25; GOMBOCZ: MNy. II, 197; SzófSz.; PROHÁSZKA: Nyr. LXXV, 352) egyetért abban, hogy a magyarba a szlovákból került. MIKLOSICH (Nyr. XI, 565) csupán általánosságban állapította meg a szónak a szláv nyelvekből való származását, de közvetlen forrását nem határozta meg. Új gondolatot vetett fel az általa 1838 óta adatolt *vinkó* etimológiájára vonatkozólag KNEIENZA, SzlJsz. 559: „Gombocz MNy. 2: 197 és Valló Tót el a szót a szlovákból származtatják, erre azonban tulajdonképpen semmi támpontunk nincs. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a szót a Tsz KÁLLAY gyűjtéséből közli, aki pedig baranyai, somogyi és székely szavakat gyűjtött, inkább szerb-horvát eredetűnek látszik”. Meg kell azonban emlétenünk, hogy Kneienza szócikkéből hiányzik a magyar *vinkó* szlovák és szerb-horvát megfelelőjének adatszerű bemutatása. A szerb-horvátból való átvételt KNEIENZA nyomán valószínűnek tartja MOÓR (NyK. LXV, 423) is.

Kutatásaim során mintegy kétszáz évvel korábbi adatot találtam annál, amit eddig a *vinkó* legkorábbi előfordulásaként nyilvántartottunk. A NSz. cédulaanyagából is több értékes és viszonylag korai adat bukkant elő. Mint-hogy szótörténeti ismereteink ilyen mérvű gazdagodása a korábbi etimológiai magyarázatok felülvizsgálását és az újonnan feltárt szótörténeti adatokkal való szembesítést teszi szükségessé, érdemes közelebbről szemügyre vennünk az 1838 előtti adatokat. A *vinkó* elsőnek abban a névtelen verses drámában tűnik elő, amely Comico-Tragoedia néven 1646-ban jelent meg nyomtatásban először: 1646/1683: „V o l u p t a s. Ha, ha: nem akarna még ő most meghalni, Örömet a jó bort nem akarná hadni, Készebb volna inkább magát táncra adni, A jó *vinkó* mellett örökké maradni (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. század). Kiadja ALSZEGHY ZSOLT. Bp., 1914. 183). A NSz.-ből való a következő két adat: 1797: „a debretzeni kerti borok, mellyeket ottan *Vinkónak* neveznek” (PETHE F., Gazda 177: NSz.); 1834: „nekem már elrekedt torkom ettől a' sok savanyu *vinkótól*” (JAKAB I., Fal. lak. 80: NSz.). — A Comico-Tragoedia *vinkó*-ja még csak egyszerűen 'bor'-t jelent lekicsinylő árnyalat nélkül, az 1797. évi, debreceni vonatkozású adat azonban már kétségkívül a bicskanyitogató, savanyú homoki bor képzetét kezdi idézni.

Nézzünk most körül a szláv nyelvekben a *vinkó* megfelelői után. A nyugati szláv nyelvekből szinte mindenünnen kimutatható; vö.: szlovák *vínko* 'egy kevés bor, borocska' (SlSJ. V, 102; l. még BERNOLÁK V, 3756 [o: 3765]; HVOZDIK I, 1423), 'vinkó, savanyú lóre' (HVOZDIK I, 1423); — vö. még: cseh *vínko* 'borocska' (PSIJČ. VI, 997); felsősorb *wínko* 'borocska' (JAKUBAŠ 397); lengyel *wínko* 'borocska; egy kevés bor; silány bor, lóre' (VarsóiSz. VII, 616). A keleti szláv nyelvekben nincs meg, mert ott a *винó*-nak *-ye* képzővel alakult a diminutivuma; vö.: ukrán *винце* 'borocska'; orosz *винцо* 'ua.'. Majdnem teljesen ugyanez a helyzet a déli szláv nyelvekben is; vö.: bolgár *винце* 'ua.'; macedón *винце* 'ua.'; szerb-horvát *vince* 'ua.'; szlovén *vince* 'ua.'. A szerb-horvátban azonban van *vínko* 'borocska' is, de csupán egyetlen egy írónak, Sima Milutinović Sarajlijának (1791—1847.) egyéni szóhasználatában, mondhatni parole tényként. (A SKNJ. II, 633 a *vínko* két előfordulását idézi Milutinović Sarajlija műveiből.) A szarajevói születésű Milutinović Sarajlija Karlócán és Szegeden tanult, de járt Pesten és Budán is. (L. CSUKA ZOLTÁN, A jugoszláv népek irodalmának története. Bp., 1963. 166—8.) — Az egyéni

jellegű *vínko* köznéven kívül a szerb-horvátban *Vínko* 'Vince' (SKNJ. II, 633) keresztnév is van; belőle alakult a *Vínkić* (SKNJ. II, 632) családnév. A *Vínko* keresztnév, akárcsak a *Vícko* 'Vince' (SKNJ. II, 680) is, a latin *Vincentius* 'Vince' (tkp. 'a győztes, a győző') személynévből jött létre csonkítással és kicsinyítő-becéző képző hozzáadásával (I. MARETIĆ: Rad JAZU. 82. sz. [1886.] 148). A 'bor' jelentésű latin *vinum*-mal összefüggő szláv *vin*-hoz nincs köze. A népetimológia azonban a *Vínko* keresztnévet a *víno* 'bor' családjába sorolta. Erről tanúskodik a bor tréfás megszemélyesítőjének, a szerb-horvát Bacchusnak *Vínko Lózić* vagy *Vínko Lozović* (tkp. 'Szőlőfi Vince'; I. SKNJ. II, 633) neve. Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei között szereplő „Gregorius *Wínko*” (MNYTK. 105. sz. 35; I. még OklSz. *vinkó* a., SzegSz. *vinkó* a.) minden bizonnyal a szerb-horvát *Vínko* személynévhez, nem pedig a magyar *vinkó* bornévhez kapcsolódik. Figyelemre méltó még az, hogy ugyanabban a tizedlajstromban szó van egy „Ladislaus *Vino*” (MNYTK. 105. sz. 35; I. még SzegSz. *Vino* a.) nevű személyről is.

A magyar *vinkó* bornévről határozottan kijelenthetjük, hogy nem a szerb-horvátból, hanem a szlovákból vettük át. Ha ennek bizonyítására az elmondottakon túlmenőleg további érvre is volna szükség, akkor arra hivatkozunk, hogy a Comico-Tragoediában a kétséget kizárólag szlovák eredetű *kuktá*-ra (1702-ből: KNEZSA, SzlJsz. 291) is találunk igen korai adatot: 1646/1683: „Inas most mindennek minden elég legyen, Fellajtár és *kutka* mind meglegedjen, Még a vén asszony is bortul részegedjen” (ALSZEGHY, MDrám-Eml. 181). Ez arra látszik mutatni, hogy a Comico-Tragoedia szerzője felső-magyarországi ember lehetett, s az ottani népnyelvből meríthette a *kuktá*-val együtt a *vinkó*-t is.

A *vinkó*-val szláv alapon etimológiai kapcsolatban van az 1549 óta adatolható magyar *vinos* 'csiger, lőre' (KultNád. II, 39). GOMBOCZ (MNY. II, 197) és KNEZSA, SzlJsz. 559 a magyar *vinos*-t a szerb-horvát *vinoš* 'ua.' átvételének tartotta. Ezt a szerb-horvát szót, amely a *víno* 'bor' szerb-horvát származékának fogható fel, VUK a szerbiai Negotinban jegyezte fel. (IVEKOVIC—BROZ horvát szótára VUK³ 65 adatát ismétli.) A SKNJ. II, 637 a 'csiger, lőre' jelentés mellett 'szilvabor' jelentésben is nyilvántartja a szerb-horvát *vinoš*-t, amelynek a XIX. századnál korábbi előfordulását egyelőre nem tudjuk igazolni. — Másképpen magyarázza a magyar *vinos* keletkezését HADROVICS LÁSZLÓ. „Képzővel megtoldott jövevényszavaink” című, nyomtatásban még közzété nem tett dolgozatában a magyar *vinos*-t a szláv *víno* 'bor'-ból eredezteti olyan módon, hogy az átvételkor a szóhoz magyar -s képző járult. A szerb-horvát *vinoš* tehát nemhogy nem forrása a magyar *vinos*-nak, hanem maga való a magyarból.

*

Az előterjesztett szómagyarázatok azt a tanulságot sugallják, hogy még a viszonylag igen alaposan átvizsgált szláv jövevényszavainkkal kapcsolatosan is számos olyan probléma adódik, amelyekre csupán a mikrofilológiai módszerekkel készített szótörténeti tanulmányoktól és szómonográfiáktól remélhetünk megoldást.

KISS LAJOS

Benennungen slawischer Herkunft unserer Weinstocksorten und Weinarten

Von der reichen Gruppe der obenangedeuteten ungarischen Wörter unterwirft der Verfasser die folgenden einer eingehenderen Untersuchung: *szamorodni* 'Art Tokajer', *hárslevelű* 'Art Weintrauben', *dinka* 'Art Weintrauben', *zelenec* 'Art Weintrauben', *drapák* 'Krätzer', *vinkó* 'geringer Wien, Lauer'. Im allgemeinen sind sie slawische Lehnwörter, aber es gibt unter ihnen auch Lehnübersetzungen. Bei der Behandlung der Lehnwörter ist der Verfasser bestrebt, sich auf die Wortgeschichte und Wortgeographie stützend jene Schwierigkeiten zu beseitigen, welche in den früheren Forschungen ungelöst blieben. Die bisher noch nicht geklärten Probleme solcher Art mögen sich auf die unmittelbare sprachliche Quelle, auf die Umstände der Übernahme und der Einbürgerung, weiterhin auf die bis zur Urquelle gehende etymologische Erklärung der betreffenden Wörter beziehen. Auch Wörter, die noch keiner etymologischen Untersuchung unterworfen wurden, werden behandelt.

LAJOS KISS

Mozgás és állapot viszonya a nyelvben

I

Mozgás és állapot viszonyán a nyelvben általában a történeti folyamatok és az állapot összefüggését értik. Gyakran olvashatunk arról is, hogy a nyelv állandóan mozgásban van, másfelől — úgy tűnik — mozdulatlan, azonos. És a nyelvnek ebben a viselkedésében a nyelv dialektikáját vélik felismerni. Az alábbiakban a nyelv „dialektikájának” kérdéses formáját vizsgáljuk felül (II). Továbbá: választ adunk arra, mi a nyelvi mozgás és állapot dialektikájának valódi tartalma (III—VI).

II

Mozgás és állapot dialektikája

A kontextuális jelentésemélet szerint a szavak jelentését a környezetük határozza meg. Ez a lényegében szinkrón jellegű meghatározás elsősorban a szavak jelentésének megváltozásában, tehát a diakrón jellegű összefüggésben igazolódik. PAUL fejtette ki először, hogy a szavak általában jelentenek valamit (= uzuális jelentés); az uzuális jelentés azonban mondatainkban csak *akcidentális* változatokban van jelen. Ez az akcidentális jelentés pedig néha az uzuális margójára szorul (marginális jelentés). Ha pedig a marginális használat megismétlődik, a marginális (akcidentális) jelentés egy újabb uzuális jelentés kiinduló pontjává válik. A későbbiekben H. SPERBER határozta meg részletesebben a marginális jelentés keletkezésének nyelvi feltételeit, és a marginális, illetőleg az újabb uzuális jelentés viszonyát. SPERBER szerint a változás oka a szó kontextusában keresendő. A változásnak három fázisa van: kontextus, amelyben a szó egy eredeti jelentése (jel₁) szerepelhet; kontextus, amelyben a szó értelmezhető eredeti jelentésében, de ahol az eredeti mellett egy újabb jelentés (jel₂) is adva van (ahol a jelentés már nem a régi, de még nem az új); végül egy olyan kontextus, amelyben a szó már csak az új jelentésében értelmezhető (a régi jelentés nem helyettesíthető be).

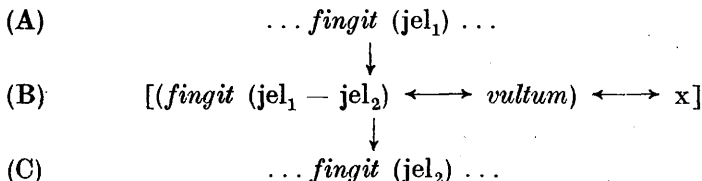
Vegyünk egy példát: a klasszikus latinban a *fingit*-nek két jelentése van:

- (1) 'formál, alakít valamit' (pl. *fic-tilia* 'agyagedény');
- (2) 'tetteti magát; úgy tesz, mintha'.

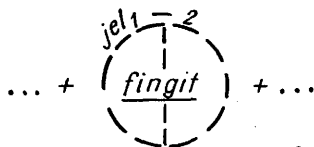
A klasszikus latinban a két jelentés közötti összefüggés nem világos. Az archaikus latinban azonban találunk olyan kontextusokat, ahol a két jelentés összefüggése világossá válik. Plautusnál *fingit* előfordul a *vultum*-mal kapcsolatban: (*fingit* + *vultum*) = 'az arcát alakítja'. Továbbá a (*fingit* + *vultum*) néha olyan tágabb (x) kontextusban szerepel

[(*fingit* + *vultum*) + x]

ahol kiderül: a szereplő olyan „arcot vág”, amely nem felel meg a valóságnak: vagy azt mutatja, amit nem érez, vagy úgy tesz, mintha nem érezne valamit. A *fingit* tehát bizonyos összefüggésben egyértelműen 'alakít valamit', más összefüggésben az eredeti 'alakít' jelentés felismerhető, de benne foglaltatik az újabb jelentés lehetősége ('tetteti magát'), végül megint más összefüggésben már csak a 'tettet' jelentéssel értelmezhető. A *fingit* jelentésének változását a következőképpen ábrázolhatnánk:

Minket elsősorban a (B) fázis érdekel. A (B) arra utal, hogy a lineáris egymásutánban az elemek jelentésében az elemek kölcsönhatása révén egy állandó vibráció van jelen. Pl.:

Ez annyit jelent, hogy az eleven nyelv egy sokkal mozgalmasabb (mozgással telibb) jelenség, mint ahogyan a szótárban vagy a nyelvtanban rögzíthető. A nyelvben egy állandó burjánzás folyik, állandóan újabb lehetőségek merülnek fel, amelyek csak részben valósulnak meg.

Vizsgáljuk már most meg részletesebben a jelzett vibráció természetét, a vibráció és az állapot összefüggését:

(1) A *fingit* a kérdéses sorban (B) a vibrációra való tekintet nélkül érvényben van, a vibrációra való tekintet nélkül az, ami. Ez annyit jelent, hogy a *fingit* jelentésvibrációja nem tartozik szükségszerűen a (B)-hez; ahhoz képest véletlen jellegű.

(2) Másfelől: a (C)-ben, amikor a *fingit* (jel_2) megvalósul, a mozgás, amely őt létrehozta, többé már nincs jelen (a *fingit* (jel_1) – *fingit* (jel_2) felcserélése már nem lehetséges).

(3) Összefoglalva: az állapotokhoz tartozik egy sajátos mozgás, amely potenciálisan új jelentésekhez vezethet. Ez a mozgás azonban a kérdéses állapothoz képest véletlen jellegű. Másfelől: amikor létrejön az új állapot, az őt létrehozó mozgás már nincs jelen. Vagyis a tárgyalt nagyon általános mozgásforma nem belsőleg tartozik valamely állapothoz; a tárgyalt mozgásformában a mozgás és állapot belső összefüggése nem nyilvánul meg.

A tárgyalt mozgásforma (jelentésvibráció) szolgáltatta az alapot DE SAUSSURE számára a mozgás és állapot mechanikus elválasztásához is. SAUSSURE szerint az állapot és a mozgás egymástól független, a mozgás nem képes az állapot változásának okát adni. Valamely régi állapotból úgy áll elő az új, hogy a két állapot még csak nem is érinti egymást. A fentiekből kiderül,

hogyan SAUSSURE nem értette félre a nyelv természetét. Pusztán arról van szó, hogy számára csak olyan mozgásforma állt rendelkezésre, amely nem engedte meg a mozgás és állapot dialektikájának megragadását. A rendelkezésre álló összefüggések alapján logikusan csak a mozgás és állapot mechanikus kettéválasztásához juthatott el. A hiba csak az, hogy a nyelvi mozgásformák hiányos ismeretében vont le végleges következtetéseket a mozgás és állapot viszonyára a nyelvben.

*

Az állapot és a diakrón folyamatok egységével kapcsolatban gyakran felmerül egy másik kérdés is. Valamely állapotban gyakran egy korábbi állapot emlékei vannak jelen szórványosan, elcsökevényesedett formában. Itt szokásos a szinkronia és a diakronia egységére utalni. Az összefüggést azonban ebben az esetben csak a nyelvész következteti ki, az összefüggés már nem tartozik a nyelv élő, szerves összefüggései közé. A kérdéses összefüggések ismét nem alkalmasak a történeti folyamatok és az állapot belső összefüggéseinek megállapítására.

III

Állapot és transzformáció

A nyelvi mozgás és állapot belső összefüggéseinek megállapítására a feltételek csak a transzformációs összefüggések felismerésével teremthetők meg — részben. A transzformációs elemzés szerint a szinkrón rendszer működését a formák egymáshoz való viszonya, egymásból való levezetése teszi lehetővé. Eszerint a levezetés az állapot fogalmához tartozik, és annyit jelent, hogy magában az állapotban mozgás van jelen. Az alábbiakban a tárgyas mondatformák mozgásrendszerét tekintjük át röviden.

*

(1) Transzformációs csoportok¹

A nyelvi rendszer jól körülhatárolható, zárt alakulatai a transzformációs csoportok. Pl.:

$$\begin{bmatrix} (1) & I + F_1(-t) & + F_2(\text{loc.}) \\ (2) & I + F_1(-\text{vel}) & + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} (1) & \text{ken} + \text{zsírt} & + a \text{ kenyérré} \\ (2) & \text{kenni} + \text{zsírral} & + a \text{ kenyeret} \end{bmatrix}$$

A csoportok sorai közvetlenül — úgy tűnik — ugyanazt a valóságösszefüggést tükrözik. Valójában ez csak látszat: a (2) ugyanazt a denotatumot egy általánosabb szinten tükrözi, mint az (1). A csoportok sorai egy-egy tárgyi viszony körül szerkesztődnek. Az $I - F_1(-t)$ (= belső tárgy: $-t/*\text{vel}$) azonban nem

¹Lásd: A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében. Általános nyelvészeti tanulmányok III. 1965. 213–217. 1.

egyenlő értékű az $I - F_2(-t)$ (= acc. obj.: $-t$) viszonyával: az $I - F_2(-t)$ egy általánosabb viszonyt képvisel, mint az $I - F_1(-t)$.² A csoport úgy fogható fel, mint egy mozgó rendszer; a csoport mozgása során általánosabb formák jönnek létre. A formák általánosulása a tárgyi viszony fejlődésében fogható meg. Vagyis:

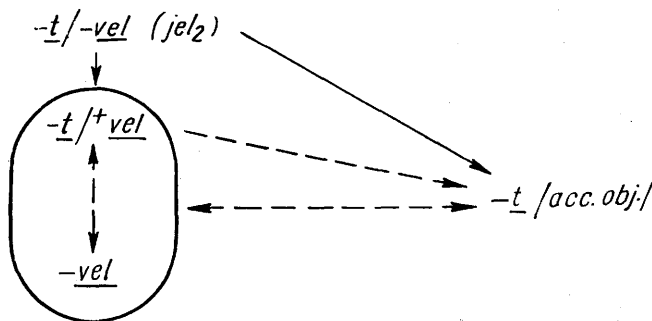
$$(1) \quad I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.})$$

$$(2) \quad I + F_1(-vel) + F_2(-t)$$

(2) A tárgy prototípusa³

A csoport szinkrón rendszerében, amelyet az általánosulás alapján határoztunk meg, bizonyos összefüggések mutathatók ki.⁴ Az összefüggések alapján a tárgynak még egy ősbib formája (prototípusa) következtethető ki ($-t/-vel(jel_2)$). A tárgy prototípusában a tárgy, eszközhatározó stb. egyelőre nem differenciálódott szét. A differenciálatlan tárgy hatósugara igen szűk: csak tartalmilag hasonló elemeket képes egységbe foglalni.

Előbb azt mondtuk: a csoportban az acc. obj. a belső tárgy továbbfejlődése. Most kiderül: az acc. obj. tulajdonképpen a tárgy prototípusának továbbfejlődése. A tárgy prototípusa viszont — a csoport viszonyai között — a belső tárgyban él tovább. Vagyis az acc. obj. csak mutatis mutandis a belső tárgy továbbfejlődése:

² A belső tárgy tartalmilag hasonló elemeket kapcsol össze; az F_1 mintegy az anyagát, eszközét adja az I -nek. Ez kétféleképpen manifesztálódik: az F_1 verbalizálhatóságában; az $I - F_1(-t/*vel)$: $I - F_1(-vel)$ transzformációs váltakozásában. A $-t$ (acc. obj.) viszont tartalmilag már idegen elemeket kapcsol össze.

³ Lásd: Idézett dolgozat (1. jegyzet), 217–222 l. és: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. 1966, 28–35 l.

⁴ Így:

- (1) az acc. obj. különböző localis viszonyokból vezethető le;
 (2) az acc. obj. eredetileg különböző természetű viszonyokat mint azonos viszonyokat tüntet fel:

loc. dir. → acc. obj. ← loc. sep.

az acc. obj. egy általánosulás során jön létre;

- (3) a belső tárgyban egy latens eszközhatározó van: $-t/*vel$, ugyanis a tárgy és eszközhatározó nem válik külön; feltehető, hogy a $-t$ -nek és $-vel$ -nek — a localisokból kiindulva — volt egy ősi funkciója, amelyben nem különböztek egymástól:

$-t(jel_1 = \text{loc.}) \rightarrow t/*vel(jel_2) \leftarrow -vel(jel_1 = \text{loc.})$

- (4) a tárgy a három tagú szintaktikai szerkezeteken belül jön létre — a tárgy és a három tagú szintaktikai szerkezetek feltételezik egymást.

(3) Magányos sorok⁵

Vannak olyan sorok, amelyek nem hozhatók transzformációs kapcsolatba egy másik megfelelő sorral. Pl.:

$$I + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})$$

((A kertész) odátámasztja a létrát a falhoz.)

$$I + F_1(-vel) + F_2(-t)$$

((A fiú) feltöri kalapáccsal a diót.)

Ezekben a sorokban a tárgy (= acc. obj.) egyszerűen oda van állítva, mint le nem vezethető viszony. Másfelől az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. Így ezek a magányos sorok a transzformációs csoportokat általában⁶ feltételezik, amelyekben az acc. obj. mint levezethető viszony van jelen. A magányos sorok az acc. obj. körül a transzformációs csoportok folytatásai:

$$\left[\begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

↓

$$\begin{array}{l} I + \dots\dots\dots + F_1(-t) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array}$$
(4) Szinkronia és diakronia viszonya⁷

A mondatformák szinkrón viszonyainak elemzésével egy logikus rendszer építhető ki. A rendszer logikája: a rendszer kibontakozása során mind általánosabb formák jönnek létre. Ugyanakkor a mondatformák szinkrón rendszere a formák kialakulásának történeti folyamatával mutat hasonlóságot. Ugyanis mutatis mutandis⁸ egy hasonló sorrendben álltak elő, mint ahogyan a kérdéses

⁵ Lásd: Transzformációs csoportok és magányos sorok, Nyelvtudományi Közlemények LXX/1. 1968. 105–125. l.

⁶ Néha szerves formában is kimutatható a kapcsolat a transzformációs csoport és a magányos sorok között. Ilyenkor a lexikai szerkezet azonossága mellett — egy jelentésváltozással párhuzamosan (jel₁ → jel₂) — lép elő a magányos sor a csoportból. Pl. az ógörögben:

$$\begin{array}{l} \lambda\omega(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \lambda\omega(\text{jel}_1) + F_1(-bdl) + F_2(-t) \\ \hline \lambda\omega(\text{jel}_2) + \dots\dots\dots + F_2(-t) + \dots \\ \text{le-oldozza} + \text{a bilincset} + \text{vki} \\ \text{ki-oldoz} + \text{a bilinsből} + \text{vkit} \\ \hline \text{megszabadít} + \dots\dots\dots + \text{vkit} + \dots \end{array}$$

Vagyis: a csoport felbomlása — a magányos sor megjelenése — az ige jelentésének megváltozása feltételezi egymást. A jel₁ → jel₂ során általánosabb, elvontabb jelentések alakulnak ki.

⁷ Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd 3. jegyzet) 112–113. l. és: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer, A MTA Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXIV. 1–4. 1967, 305–6 l.

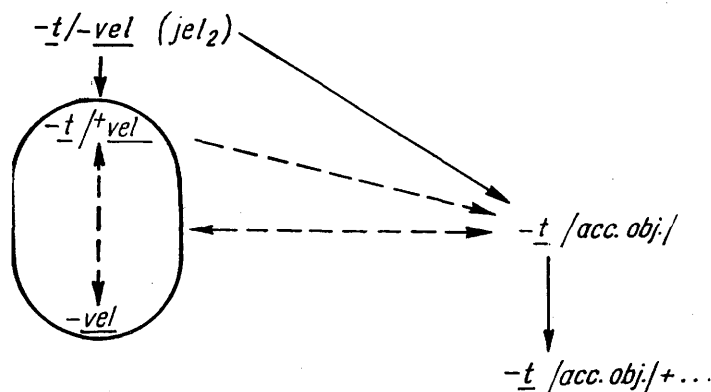
⁸ Az acc. obj. a transzformációs csoportban a belső tárgy folytatása. De: a belső tárgyban a tárgy prototípusa él tovább. A belső tárgy viszont már nem abszolút azonos a tárgy prototípusával.

Az acc. obj. a magányos sorokban a transzf. csoportok acc. obj.-nak a folytatása. Viszont a két tárgy szintén nem abszolút azonos egymással. Vagyis a rendszer csatlakozási pontjain szintén a viszonyok tartalmának egy bizonyos oscillációja figyelhető meg.

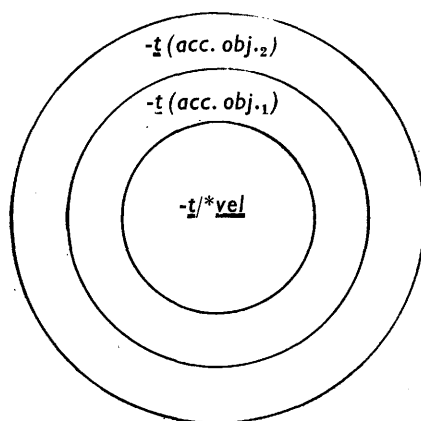
formák egymásból levezethetők szinkronikusan az általánosulás alapján. Vagyis a szinkrón rendszer logikájának az alapja az a történeti folyamat, amely keretében mind általánosabb formák jöttek létre.

(5) Paradigmatikus rendszer⁹

A mondatformák rendszerének kiépítésével párhuzamosan az esetek paradigmaticus rendszerét is kiépítjük. Pl. a tárgy különböző jelentéseinek összefüggése:

A tárgynak tehát van egy szinkrón struktúrája:

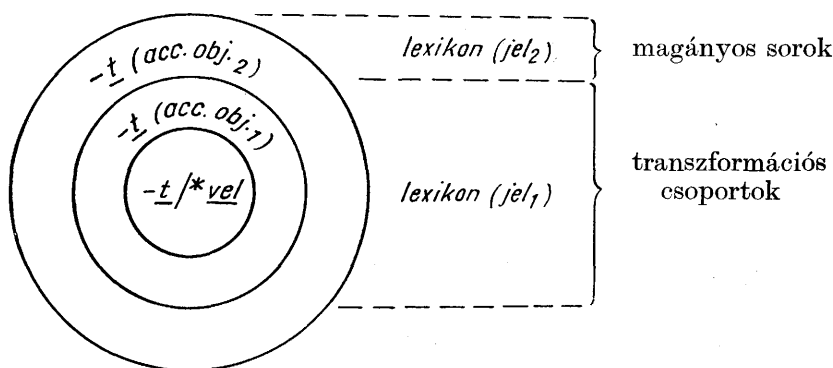
amelyben az egyszerűbb viszonyokból mind bonyolultabb viszonyok állnak elő. A tárgy szinkrón struktúrája történetileg megalapozott.

*

Az esetek belső (történetileg megalapozott) struktúrája a szóképzés rétegeivel mutat bizonyos összefüggést. Pl. a csoportokról a magányos sorokra

⁹ Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd 3. jegyzet), IV és V. fejezet, 59–78. l.

való átmenet során, míg a tárgynak egy általánosabb formája áll elő, a lexikonnak is egy általánosabb rétege alakul ki.¹⁰ Vagyis:

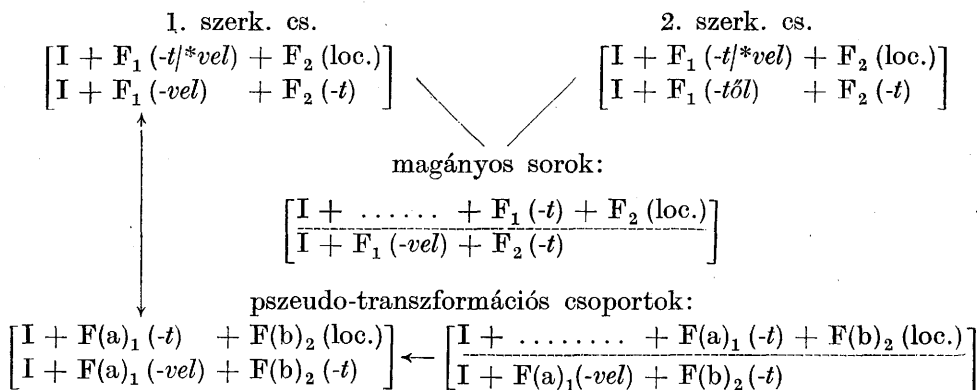

A transzformációs csoportok sorai a valóság egyszerűbb összefüggéseinek a megragadására alkalmasak, mint a magányos sorok (pl. *út, önt, ken, szór, rak* stb.).

(6) Pseudo-transzformációs csoportok¹¹

A mondatformák rendszerében kielemezhető egy olyan összefüggés, amely az egyszerűből tart a bonyolult felé. És ez az összefüggés történeti jellegű. Ugyanakkor a formák összefüggései korántsem ilyen egyértelműek.

Néhány esetben azt tapasztaljuk, hogy a transzformációs csoport mindkét sora acc. obj. körül jön létre. Ez arra utal, hogy ezek a sorok eredetileg a magányos sorok keretei között jöttek létre, és csak utólag viselkednek úgy, mintha transzformációs összefüggésben állnának egymással. Ezek az ún. pseudo-transzformációs csoportok. A pseudo-transzformációs csoportok magányos sorokból a valódi csoportok hatására jönnek létre. Vagyis:

¹⁰ Elvont jelentésű igék a magányos sorok szerint alkotnak szerkezeteket. Nomen abstractumok csak a magányos sorok F-változóiba helyettesíthetők be. (Lásd: Transzformációs csoportok és magányos sorok (lásd: 5. jegyzet), 105–125. 1. és: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd: 3. jegyzet), VIII fejezet, 99–107. 1.)

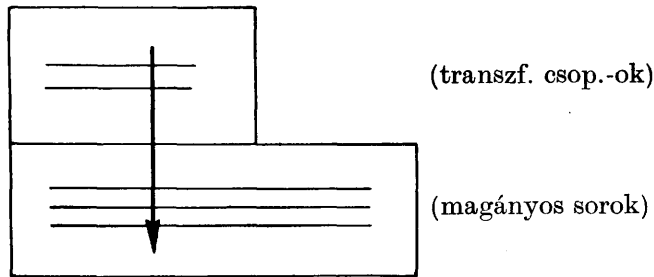
¹¹ Lásd: Pseudo-transzformációs csoportok, Magyar Nyelv LXII. Évf. 2. sz. 1966. 206–215. 1.

$$\left[\begin{array}{l} \text{rábizza} + \text{az ügy elintézését} + \text{a barátjára} \\ \text{megbizza} + \text{az ügy elintézésével} + \text{a barátját} \end{array} \right] \leftarrow$$

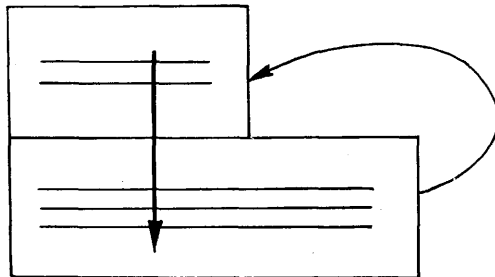
$$\leftarrow \left[\begin{array}{l} \text{rábizza} + \dots + \text{az ügy elintézését} + \text{a barátjára} \\ \text{megbizza} + \text{az ügy elintézésével} + \text{a barátját} \end{array} \right]$$

A pszeudo-transzformációs csoport először kivételnek tűnik. Valójában ma már az ún. valódi csoportok nagy tömege is másodlagosan jön létre a magányos sorokból.¹² Vagyis a pszeudo-transzformációs csoport először kivételnek tűnő jelensége a transzformációs csoportok és magányos sorok egy tipikus összefüggésére utal.

Mindez annyit jelent, hogy nemcsak az előbb megállapított mozgás érvényes:

hanem megfordítva is:

¹² Ezt bizonyítják azok a „valódi” csoportok, ahol az igekötők az első és második sorban különböznek. Pl.:

rá-rakja a szemet a kályhára
meg-rakja szénnel a kályhát

Ugyanis

rá-rakja a szemet a kályhára

nem váltakozhat egy megfelelő mondattal

*[*rá-rakja a szénnel a kályhát*]

illetőleg

meg-rakja a szénnel a kályhát

nem váltakozhat egy megfelelő mondattal:

*[*meg-rakja a szemet a kályhára*].

Vagyis magányos sorok.

Összegezve: a transzformációs csoport \rightarrow magányos sor tulajdonképpen egy magányos sor \rightarrow (transzformációs csoport \rightarrow magányos sor) komplex mozgáson át létezik.

(7) Implicit, anorganikusan bővült, anorganikusan bővült implicit formák¹³

(a) Implicit formák

A tárgyalt formák (magmondatok) nem mindig határozzák meg közvetlenül a beszédtevékenységet. Gyakran közvetítő formákon át szabályozzák mondatainkat. A mondatokat pl. közvetlenül gyakran a tárgyalt formáknak csak egy töredéke határozza meg. Ezek a töredékek azonban csak a teljes sorokhoz képest, mint azok implicit változatai töltik be szerepüket. Pl.:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [I + \dots + F_2 (-t)]_{\text{imp.}} \\ \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret] \end{array}$$

(b) Néha a sorok egy olyan elemmel egészülnek ki, amelyek nem hozhatók transzformációs összefüggésbe a mondatok megelőző részével; anorganikus bővítmények. Pl.:

$$\begin{array}{c} \left\{ \left[\begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array} \right] + F_3 (-nek)_{\text{anorg.}} \right\} \\ \left\{ \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] + a fiának_{\text{anorg.}} \right\} \end{array}$$

(c) Néha pedig az implicit változat egészül ki anorganikusan:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \{ [I + \dots + F_2 (-t)]_{\text{impl.}} + F_3 \text{ anorg.} \} \\ \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{\text{impl.}} \\ \downarrow \\ \{ [keni + \dots + a kenyeret]_{\text{impl.}} + a fiának_{\text{anorg.}} \} \end{array}$$

¹³ Lásd: Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések, Nyelv-tudományi Értekezések 46. sz., 1965, 139–152. l. és: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 318–323. l.

(8) Homoszintaktikai szerkezetek¹⁴

Két mondat közvetlenül gyakran egy azonos formán alapul. Pl.:

A fiú dobálja a köveket.
A fiú dobálja a barátját

$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)$

A részletesebb elemzés azonban kideríti, hogy a közvetlenül kielemezhető forma két különböző formára vezethető vissza. Pl. az előbbi mondatok esetében

$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t/*vel) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}$

↓

$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)$

↑

$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)$

A fiú + dobálja + a köveket + $\sqrt{vhová.}$

↓

$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)$

↑

A fiú + dobálja + \sqrt{vmivel} + a barátját.

A közvetlenül kielemezhető formákat, amelyek valójában különböző formákra mennek vissza, homoszintaktikai formáknak nevezzük.

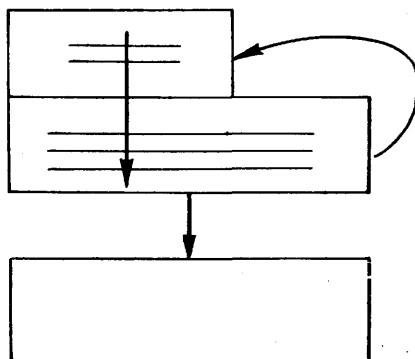
(9) Homoszintaktikai formák és a nyelvi rendszer¹⁵

Az (1)–(8)-ig tárgyalt formák rendszere a homoszintaktikai formák rendszerébe torkollik bele:

(transzf. csoportok)

(magányos sorok)

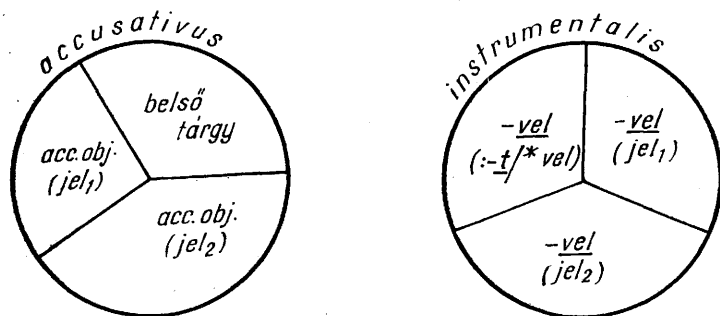
(homoszint. formák)

¹⁴ Lásd: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (lásd: 3. jegyzet), 114–125. l.

¹⁵ Lásd: Objektív rendszer szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 337–339. l.

A homoszintaktikai szerkezetre jellemző, hogy benne csak egyféle tárgy, egyféle eszközhatározó stb. létezik. Vagyis az esetek különböző formái, amelyek a transzformációs csoportok → magányos sorok folyamán kibontakoztak, egy egyetlen tárgyba, eszközhatározóba stb. általánosulnak. A homoszintaktikai szinten az esetek szemantikai komponensekre tördelhetők, pl.:

de a komponensek csak mint az általános tárgy, eszközhatározó stb. egyes esetei léteznek; a komponensek belső, szerves történeti struktúrája felismerhetlenné válik.

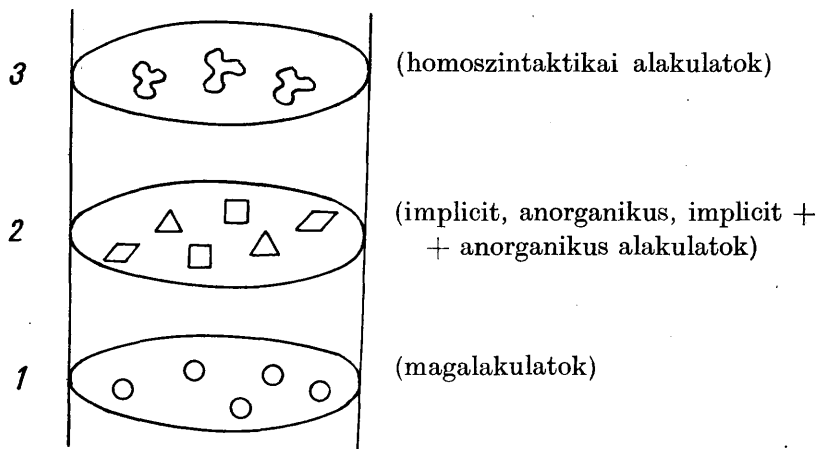
(10) A mondatformák elemzett rendszere¹⁶

A fentebb tárgyalt formákat jelöljük az alábbi módon:

magmondatok:	○	(mint a legszabályosabb alakulatok)
implicit formák:	□	} (átmeneti formák; mint a magalakulatok modulációi)
anorganikus formák:	△	
anorganikus + implicit formák:	▭	
homoszintaktikai formák:	✱	

¹⁶ Lásd: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer (lásd: 7. jegyzet), 341–345. I. ill. Objective System, Subjective System and Analysed System, Acta Linguistica 18, 1–2, 1968, 68–73.

Az elemzés folyamatát követve, a formák rendszere a következőképpen ábrázolható:

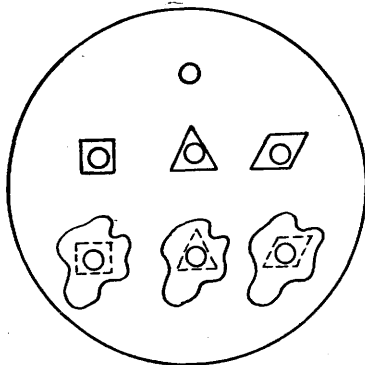
Az elemzés során — mintegy desztillációs eljárással — tiszta formákat hoztunk létre. Valójában a formák egymástól elkülönülve nem léteznek: az implicit stb. formákban mindig egy magalakulat van jelen:

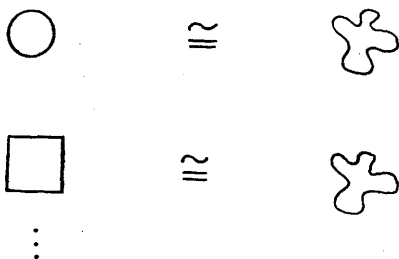
a homoszintaktikai formák mélyén pedig — az átmeneti formák közvetítésével — magalakulatok fekszenek:

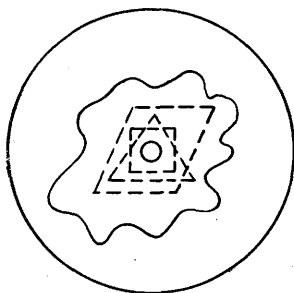
A valóságban tehát a három sík szimultán egységet alkot:

Míg pedig valamennyi forma alapján ott található egy magalakulat, a mag alakulatai és a közvetítő formák (implicit stb. formák) közvetlenül mint homoszintaktikai formák foghatók fel. Vagyis:

A három sík szimultaneitását tehát tulajdonképpen az alábbiakban ábrázolhatnánk pontosan:

Az elemzés során konkrét mondatokból indultunk el. A mondatokból közvetlenül formák vonhatók el. A közvetlenül adott formákból egy mélyen fekvő szabályrendszert (magmondatok) állapíthatunk meg. A magmondatok formái nincsenek mindig közvetlenül adva a mondatokban. A magmondatok gyakran csak egy közvetítő szabályrendszeren át (implicit formák stb.) határozzák meg a mondatokat. A magmondatok így mind halványabban vannak jelen mondatainkban. A fentebbi szabályrendszerek (magmondatok, közvetítő szabályrendszer) végül egy újabb szabályrendszert eredményeznek: homoszintaktikai formák. A homoszintaktikai szabályok ugyanakkor = a mondatokból közvetlenül elvonható formák. Vagyis a közvetlenül adott formákból indulva ki a szabályok során át a közvetlenül adott formákhoz jutunk vissza mint arendszer legkomplexebb alakulataihoz.

IV

Nyelvi mozgás

A III-ban a nyelvi állapot mozgásformáit tekintettük át — a tárgyas mondatszerkezetekkel kapcsolatban. A mozgás tehát a nyelvnek nem elsőrendűen történeti (diakrón) tulajdonsága. A mozgás a nyelvi állapot létezési módja; az állapot maga = a meghatározott mozgásformák összege. Ugyanakkor a nyelvnek a szinkrón mozgásrendszere nem független a történeti fo-

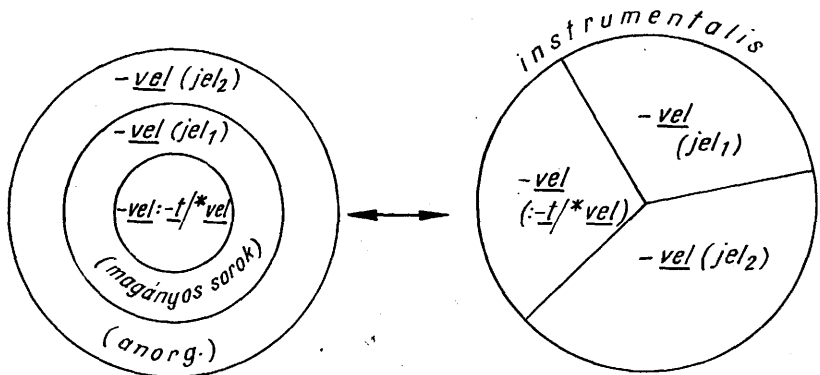
lyamatoktól. A nyelv belső mozgásrendszere = bizonyos lényeges történeti folyamatok modulált változata.

A nyelvnek van egy történeti struktúrája. Ugyanakkor ez a történeti struktúra nem meríti ki a nyelv rendszerét. A mondatformáknak például megvan a történeti struktúrájuk: amely során az egyszerűbb formákból bonyolultabb, általánosabb formák jönnek létre. De van egy homoszintaktikai síkja is, amelyben a történeti struktúra felismerhetetlenné válik. Az egyes formák pedig — amint láttuk — nem egyszerűen az egyik vagy másik struktúrához tartoznak. Bármely forma vizsgálható mind a történeti, mind a homoszintaktikai rendszer aspektusából. Vagyis minden mondatforma tulajdonképpen állandóan a történeti és a homoszintaktikai rendszer között oszcillálva töltheti be a maga nyelvi szerepét.

Az egyszerű és általános szempontjából maguk a magjelenségek is figyelemre méltóak. Vannak mondatok, amelyek a transzformációs csoportok keretein belül belső tárgy körül jönnek létre. Másfelől vannak mondatok, amelyek a magányos sorok keretei között acc. obj. körül jönnek létre. És a kétféle mondat típus egy egységes fejlődési rendszerbe állítható be. Ugyanakkor a pseudo-transzformációs csoportok arra utalnak: accusativussal szerkesztett mondatok általában felfoghatók úgy, mint amelyek acc. obj. körül szerkesztődnek. A belső tárggyal szerkesztett mondatok pedig az acc. obj.-szal szerkesztett mondatok különös formáiként értelmezhetők.

*

Ugyanaz érvényes az esetekre is. Az eseteknek is van egy történeti struktúrája, amelyben az egyszerűbb viszonyokból mind általánosabb viszonyok jönnek létre. Viszont — a homoszintaktikai szinten — az eseteknek is felbomlik, felismerhetetlenné válik a történeti struktúrája. Csak egy általános tárgy stb. létezik, amelyek felbonthatók ugyan szemantikai komponensekre, a komponensek között azonban semmiféle belső kapcsolat nem állapítható meg. Vagyis az eset tartalmának csak egy logikai elemzése lehetséges. Bármely eset pedig a maga szerepét csak a mag (történeti struktúra) és a homoszintaktikai szint (logikai struktúra) között oszcillálva töltheti be. Pl.:

V

Történeti folyamatok és a belső nyelvi mozgás

A nyelvben — amint az II-ben láttuk — egy állandó burjánzás (vibráció) van jelen. A nyelv állandóan diszponálva van változásokra, és állandóan effektív változásokon megy át. A IV-ben pedig kifejtettük: a mozgás nem kizárólagosan történeti fogalom; a mozgás a nyelv állapotának tulajdonsága. Viszont: a nyelv belső mozgása nem független a történeti folyamatoktól, az állapot mozgásában a történeti folyamatok lényeges mozzanatai vannak jelen. Felmerül most már a kérdés: a történeti folyamat milyen mozzanatai tekinthetők lényegesnek.

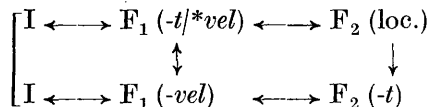
A nyelv mindenekelőtt mint állapot egzisztál; a nyelv állapota pedig = belső mozgásfolyamatok összessége. Így indokoltnak látszik a következő meghatározás: lényegesek azok a történeti folyamatok, amelyek a nyelvi állapot belső mozgásfolyamataiba tevődnek át.

A történeti folyamatok mindenekelőtt a mondatformák rendszerében és a paradigmikus rendszerekben őrződnek meg.

*

A paradigmikus rendszereket a modern nyelvtudomány statikusnak, mozdulatlanak fogja fel¹⁷. A paradigmák statikus tényei — szerinte — mozgással csak a szintaxis keretében kapcsolódnak össze. A fentebb ismertetett rendszer ezt a kérdést egy újabb megvilágításba helyezi. Mégpedig:

(1) A transzformációs csoportok például szerves, mozgó rendszerek, amelyekben belül minden viszony feltételezi egymást. Pl.:

Így minden viszony — amint említettük — a csoporton belüli szintaktikai viszonyok egy sajátos kondenzációja. Vagyis:

- (a) az esetek kapcsolatba hozhatók egymással; levezethetők egymásból;
- (b) az esetek tulajdonképpen — a transzformációs csoportokban — szintaktikai viszonyok összesűrűsödései. Az acc. obj. például mintegy magába zárja a transzformációs csoportok eredményeit.

(2) Továbbá: A csoportokon belül a kapcsolat a sorok között mindenekelőtt a közölt valóságtartalom azonosságában van. A csoportok és a magányos sorok között azonban a tükrözött valóságtartalom azonossága megszűnik; csak egy megfelelő eset, az acc. obj. körül kapcsolhatók össze egymással. Vagyis: ez annyit jelent, hogy a szintaktikai soroknak vannak olyan összefüggései, amelyeknek kerete a paradigmikus rendszer.

Összefoglalva: az esetek szintaktikai viszonyok összegeződésai. Az esetek levezethetők egymásból. A mondatformák bizonyos rendszere pedig csak a paradigmikus rendszer folyamatában állapítható meg. Mindez arra a következtetésre vezet, hogy a paradigmikus rendszer a szintaktikai viszonyok legkondenzáltabb formája.

¹⁷ Pl lásd: L. Tesnière, *Éléments de Syntax Structurale* 2°, Paris, 1966, Chapitre 26. Ordre statique et ordre dynamique.

VI

A véletlen és szükségszerű viszonya a történeti folyamat és belső mozgás összefüggésében

A problémával kapcsolatban az ógörög igei akciók rendszerét tekintjük át röviden.¹⁸

A görögben három akció van: imperfecta, perfecta és aoristos. Az aoristos punktualitást fejez ki.

A homéroszi görögben feltűnő, hogy bizonyos jelentések csak az aoristos akcióban szerepelnek. Illetőleg ha több akcióban is, világos, hogy a kérdéses jelentés az aoristos akció keretében jött létre. Pl. a *φεύγω* eredeti jelentése (jel₁) = 'fut'; aoristosban a jelentése 'elfut'. Az 'elfut' azonban a szövegösszefüggések alapján gyakran nem egyértelműen futásra vonatkozik, a jelentése: 'elfut' = 'megmenekül'. Bizonyos környezetben pedig egyértelműen csak a 'megmenekül' jelentése van érvényben. Az akciók és a lexikai jelentések összefüggését az alábbiakban ábrázolhatnánk:

$$\varphi. (\text{impf.}) (\text{jel}_1) \rightarrow \varphi. (\text{aor.}) (\text{jel}_{1-2}) \rightarrow \varphi. (\text{aor.}) (\text{jel}_2)$$

Az új 'megmenekül' jelentés egy-két esetben az imperfecta akcióban is előfordul. A statisztikai adatok alapján azonban az már csak az aoristos (jel₂)-nek az imperfectumra való visszahatása:

$$\begin{aligned} \varphi. (\text{impf.}) (\text{jel}_1) &\rightarrow \varphi. (\text{aor.}) (\text{jel}_{1-2}) \rightarrow \varphi. (\text{aor.}) (\text{jel}_2) \\ \varphi. (\text{impf.}) (\text{jel}_2) &\leftarrow \text{-----} \varphi. (\text{aor.}) (\text{jel}_2) \end{aligned}$$

A jelenség, hogy az aoristoson belül újabb — rendszerint általánosabb — jelentés áll elő, gyakori. Azt mondhatjuk: az igék azáltal, hogy az aoristos akción áramlanak át, mintegy diszponálva vannak arra, hogy egy általánosabb jelentést fejlesszenek ki. Homérosznál, megfigyelhető módon az aoristos keretei között a lexikon egy új, elvont, általános jelentésrétege jön létre.

Az aor. (jel₁₋₂) → aor. (jel₂) során azonban magának az aoristosnak a jelentése sem marad változatlan. Az aoristos eredeti jelentése kezdő (ingresszív), illetőleg befejező (egresszív) punktuális. Az aoristos azonban, elsősorban az új, általánosabb lexikai tartalmakkal kapcsolatban a pontszerűséget a maga általánosságában képviseli, tekintet nélkül a kezdés, illetőleg befejezés konkrét mozzanatára. A punktuális aoristos az ingresszivitás és egresszivitás általánosulásából állott elő. Vagyis:

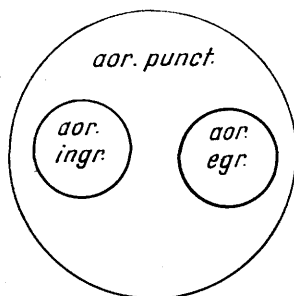
$$V (\text{aor.}) (\text{jel}_{1-2}) \rightarrow V (\text{aor.}) (\text{jel}_2) : V (\text{aor. ingr./egr.}) \rightarrow V (\text{aor. punct.} = \text{aor. (ingr. + egr.)}).$$

A fentiekből világossá válik, hogy egyfelől a lexikon egy általánosabb jelentésrétege alakul ki az aoristos keretében. A kérdéses jelentések eredetükben aoristikusak. Másfelől: az aoristosnak magának az új lexikai rétegen át egy új jelentésoldala jön létre: a punktualitás. Vagyis a lexikon kérdéses jelentésrétege és az aoristos újabb jelentésoldala egymást feltételezi, egymáson át, egymás közvetítésével alakul ki.

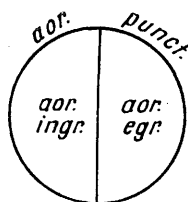
¹⁸ Lásd: Probleme des Aorists bei Homer, Acta Antiqua XIV 1–2, 1966, 33–61.

A pukuális aoristos az ingresszivitás és egresszivitás általánosításából jött létre. A pukuális aoristos mintegy a pusztá igefogalmat állítja élénk — tekintet nélkül arra, hogy folyamatos, befejezett stb. Így azon túlmenően, hogy a konkrét ingresszivitás, illetőleg egresszivitás általánosulása, általában mint az akciók általánosulása, mint a legáltalánosabb akció van érvényben.

Az aoristosnak megvan a maga szerves, történeti struktúrája: ami szerint a kevésbé általános ingresszivitásból és egresszivitásból egy általános pukuális jön létre:

Viszont adva van a logikai struktúrája is, ahol az összetevők szervessége többé nem világos:

A homéroszi fokon tulajdonképpen elsődlegesen adva van a pukuális aoristos, amely szervetlen ingresszív és egresszív komponensekre tördelhető. Vagyis az eredeti ingresszív és egresszív aoristos is közvetlenül mint pukuális aoristos szerepel.

Az elmondottakból következik, hogy a pukuális aoristos az akciók történeti fejlődésének egy mozzanata:

(1) impf. — perf. — aor. ingr. — aor. egr.

(2) aor. punct.

A pukuális aoristos az akciókban rejlő belső lehetőségek kibontakoztatásából jön létre, mint szükségszerű mozzanat.

Másfelől a pukuális aoristos megjelenése bizonyos lexikai réteg kialakulásához van kötve. Ezen a lexikai rétegen belül pedig a $V(jel_1) \rightarrow V(jel_2)$ véletlen jellegű kontextuális asszociációkon (vibrációkon) át valósul meg. Az akciókon belül a pukuális megjelenése tehát az akciók belső, szükségszerű kibontakozásának az eredménye. Az akcióknak ez a szükségszerű kibontakozása viszont csakis véletlen jellegű szinkrón szintaktikai összefüggésekben

valósulhat meg. Vagyis:

(1) ... V (impf., aor. ingr./egr., perf.) (jel₁) ...

(2) [... V (aor.) (jel₁₋₂) ...]

(3) ... V (aor.) (jel₂) ...

ZSILKA JÁNOS

Relation between Motion and State in Language

The relation between motion and state in language is a question that has for a long time been puzzling the students of linguistics. János Zsilka ventured to answer this question by the application of the transformational analysis, or, to be more exact, on the basis of the system of sentence forms drawn up by himself.

By way of introduction the author introduces a special form of motion, viz. meaning vibration. Meaning vibration is a motion of an infinite kind. (In his view this form of motion is the basic conception in Saussure's approach.)

Transformational analysis makes it clear that language itself is not motionless, its function constantly implying derivations, i.e. motion. The motion observed in a synchronic system is complex. There is a historical form of motion underlying the state of language. This refers to the fact that these forms have a synchronic order of succession corresponding to that under which the forms have developed historically. This motion of forms proceeds from the simple towards the complex, and it is organic. On the other hand, the forms are given *directly* on the highest level of this process where the organicity of the forms ceases to exist. And in the speaker the organic historical system develops but secondarily out of the inorganic general. In other words, the simple → complex motion of the forms is generated again virtually through a motion in the oppositedirection:

complex → (simple → complex).

Thus, by the relation between motion and state of language we mean not primarily the relation between historical continuity and state. State itself is the sum total of the definite forms of motion.

JÁNOS ZSILKA

Az ige alaktana*

Ha az alaktani elemek igazi szerepét jobban akarjuk megérteni, rá kell mutatnunk ez elemek különleges természetére. Szerintem eddig helytelenül magyaráztuk az egész jelenséget. Az alaktan elemeit ugyanúgy fogjuk fel mint a szótár elemeit, t. i. a jelen időt, a kijelentő módot, a genitívuszt csakúgy, mint a *lovat*, *asztalt*, *feketét* vagy *ülni* kifejezéseket. Ez azonban helytelen felfogás. Nézetem szerint a nyelvtan és a szótár elemei között nagy különbség van. Egy szó a beszédbe valami újat hoz, ami nehezen prediktálható vö.:

1526-ban elesett Lajos király.

Viszont az alaktan elemei — jól tudom, hogy nem mindig ugyanazon mértékben — megismételnek valamit, amit már jobban és világosabban mondtunk. Vö. ugyanazt a mondatot:

1526-ban elesett Lajos király.

A múlt idő és az alanyeset nélkül a mondat teljesen érthető.

A célom nem az, hogy az alaktan elmeinek szemantikai szerepét egyesesen tagadjam. Jól tudom, hogy az alaktan elemei néha fontos szemantikai szerepet töltenek be. Csak azt szeretném megmutatni, hogy ez a szerepük nem domináns.

Ha azonban az alaktani elemek domináns szemantikai szerepét tagadom, akkor arra a kérdésre kell válaszolnom, hogy melyik hát az alaktani elemek domináns szerepe? Szerintem a legfontosabb szerepük a mondat felépítése. Amint tudjuk, a mondat szavakból áll, amelyeknek egymáshoz való viszonyát a szintaktikai elemek fejezik ki. De ez a rendszer, t. i. a mondattani rendszer, elvont és nehezen felfogható, azért egy másik, sokkal konkrétabb rendszer a szótár és a szintaxis részlegeiből alakult ki, mégpedig az alaktanból. Az alaktan segítségével minden szónak olyan irányt adunk, amely arról értesít bennünket, hogy milyen szerepe lesz a mondatban. Ez az értesítés lehet szűkebb vagy bővebb. Valamennyi nyelvből összeállíthatunk egy jegyzéket, amelynek egy-egy részét az egyes nyelvek felhasználják. Ebből a felhasznált részből az egyes nyelvek néhány mikrorendszert („kategóriát”, én inkább insztitúciónak szeretném nevezni) alkotnak, t. i. az időt, a módot az esetet stb. Fontos itten a mondatrész szerepe. Más alaktani tulajdonságok fordulnak elő a főnévnel vagy az igénéll. Így pl. a főnévnel a legtöbb nyelvben nincsen idő vagy mód, az igénéll a legtöbb nyelvben nincsen eset- vagy birtokosrag. Az egyes nyelv-

* L. a 361. lapon levő lapalji jegyzetet.

vekben inkább a főnév van kifejlődve (a magyarban, a finnben), más nyelvekben inkább az ige (a mordvinban, vogulban vagy az osztjákban).

Az egész alaktani rendszer arra szolgál, hogy az egyes szavaknál bizonyos jellegzetes (átmeneti vagy tartós) tulajdonságokat fejezzen ki, amelyek révén a szócsoport mondattani szerkezete érthetővé válik.

Ez a jelenség, t. i. a szavak tulajdonságainak kifejezése megmagyarázza például azt, hogy a magyar igealak feltétlenül az időt, módot és személyt fejezi ki. Tisztán szemantikai szempontból ezek a tulajdonságok sokszor feleslegesek. Könnyen érthető, hogy az alaktani idő felesleges, ha a mondatban vagy az egész szövegben előfordul akár egy időhatározó vagy más időadat (*tegnap, múlt héten, jövőre* stb.). A nyelvtani személy felesleges, ha van alany, illetve tárgy: *az apám kérdezett; azt látom.*

Az igemód felesleges, ha a mondatban megvan a modalitás egyik kifejezője (pl. *ebben az esetben, talán* stb.). Ezek az elemek a nyelvtani szabályok szempontjából elengedhetetlenek, ami azt jelenti, hogy sok esetben feleslegesek.

Egyes nyelvészek már sokszor utaltak arra, hogy az alaktani elemek szemantikája nagyon különös. Így pl. az ún. „jelen idő” nem csak a jelen időt fejezi ki, hanem a múlt időt (praesens historicum), vagy a jövőt is. Éppenúgy a harmadik személy a második személyt is kifejezheti (pl. a magyarban), vagy ellenkezőleg a második személy a harmadikat (az oroszban Ты знаешь = *Man kennt*). A kijelentő mód a felszólító módot is kifejezheti: *Te itten maradsz!*

Ilyen viszony a szótári elemek között lehetetlen: a „jó” nem fejezheti ki a „rosszat”, az „atya” nem fejezheti ki a „fiát”, az „ülni” nem fejezheti ki az „állni”-t. A polyszémia a szótárakban tehát egészen más valami, mint az alaktanban. Egy alaktani elem az ellenkezőjét is jelentheti. Ez ismét nagyon világosan bizonyítja azt a tényt, hogy az alaktanban nem a szemantikai szerep a legfontosabb.

Azt mondhatjuk, hogy az alaktani elemek szerepe a következő:

1. Az alaktan domináns szerepe a mondat felépítése.
2. A másik a szemantikai szerepe. Ez a másik feladat néha fontos. Legfontosabb a módnál, ahol rendszerint nem az ige, hanem a mondat modalitását jelenti.
3. A harmadik, a morfonológiai szerep, amely megvan a kötőhangoknál: *ház-a-k, lov-a-t, lov-a-k* stb.

Azt mondtuk, hogy az egyes alaktani elemek egymástól különböznek. Az elfogadott szempontból az alaktani elemeket következőképpen oszthatjuk fel:

1. Olyan elemek, amelyekben a szemantikai szerep teljesen hiányzik (a konjugációk jelei, latin *laud-a-re*).
2. Olyan elemek, amelyeknek olykor van, olykor nincsen viszonyuk a realitáshoz (hímnem stb.).
3. Olyan elemek, amelyek más elemeket ismételnék (kongruencia) *a város szép — a városok szépek.*
4. Olyan elemek, amelyek valóban jelentenek olyan valamit, ami más-képpen nincs jelölve: *meghal — meg fog halni.*

Ez a (nem teljes) osztályozás mutatja, hogy az alaktani elemek egészen más természetűek, mint más elemek. Le kell mondanunk erről az összegező módszerről, amelyet eddig használtunk: a mondat jelentése a szavak és morfé-mák jelentéseinek összege.

Annak a ténynek, hogy az alaktan legfontosabb szerepe a mondat felépítése, fontos következménye az, hogy az alaktani elemek az egyes nyelvekben nagyon különböznek. Sokféle mód van a mondatban a hallgató tájékoztatására. Ebben rejlik annak az oka, hogy miért az alaktanban legterjedelmesebb a tipológia.

Az itt előforduló különbségek a következőképpen osztályozhatók:

1. másmilyen az ún. insztitúciók (régibb névvel kategóriák), idő, mód személy, szám, stb.

2. másmilyen az insztitúció jelentésének bősége (pl. a magyar köznyelvben csak primáris idő van (*vár — várt — várni fog*). A régibb magyar nyelvben még sok egyéb szembenállás volt (*várek — vártam, vártam volt* stb.).

3. az egyes nyelvekben az alaktannak egyik vagy másik része fejlődött ki jobban: így a magyarban a névragozás, a mordvinban viszont az igeragozás fejlődött ki jobban.

4. a fejlődés az egyes nyelvekben különböző: az egyik nyelvben az esetek, a másik nyelvben a személyragok fejlődtek ki inkább.

A tipológiai felfogások szerint az egyes típusokat az ige nyelvtana szempontjából a következőképpen jellemezhetjük (az agglutináló típust, amely számunkra legfontosabb, az utolsó helyen tárgyaljuk).

1. Az izoláló típusra a formális szavak jellemzők. Az angol vagy a francia alaktanban vannak olyan igealakok mint *I go, I shall go, I have gone, I should go, I am going, I was going; je vais, je suis allé, j'étais allé* stb. Az efféle típusú nyelvekben — vagy más nyelvek ilyen típusú tartományában arra kell vigyáznunk, hogy mi a különbség az izoláló igealakok (*várni fogok*) és az igazi formális szavak (*várni szoktam*) között. Ilyen esetben nagyon könnyű csupán „morphéméről” beszélni, ahogy pl. GOUGENHEIM teszi. De az a módszer helytelen.

2. A flexiós típusra az alaktan nagy fontossága jellemző. E típusban különleges szerepet tölt be az alaktan. Sok morféma van, amelynek hiányzik a jelentése vagy egyáltalán, vagy részben. Ide tartozik pl. a konjugáció morfémája (a latin *lav-a-re, del-e-re, aud-i-re*) vagy a nem morféma. Ebben a típusban az alaktan mondatfelépítési szerepe a nagy. Minden szónak van ún. terminációja (Endung), amely a hallgatót igen könnyen tájékoztatja (*Gallia est omnis divisa in partes tres*).

3. A poliszintetikus típus nem kedveli a formális elemeket. A formális elemek helyét a szótári elemek foglalják el, s így keletkezik a metafora. Így pl. az „ad” ige a datívuszt jelenti, a „mond” ige „hogy”-ot jelent, a „végezik” ige a perfektív aspektust stb. A magyar igeragozásban ez a típus nem fontos, bár nagy fontossága van az igeképzésben (vö. odatartozik, tovább-beszél).

4. Az introflexív típusban a fonológia és a morfológia részben egybefonódik. A magyar igeragozás szempontjából ez nem fontos.

5. Az utolsó, számunkra legfontosabb, az agglutináló típus. Az agglutináló típusra a ragok, jelek és képzők nagy száma jellemző. De nincsen szabály arra, hogy milyen ragok, jelek és képzők léteznek valóban. Azért az agglutináló nyelvek között nagy különbség jött létre.

A névragok és a nevekhez járuló jelek száma a magyarban óriási (PAPP FERENC szerint 714), az igeragozás nem annyira bő. A legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztjákban, egészen más az arány. Ott az igeragozás sokkal bővebb, mint a magyarban, a névragozás viszont sokkal szűkebb. (Hasonló ellentét, de kisebb számokkal, létezik a flexiós nyelvek között).

Mindenesetre az alaktan egyes tulajdonságai nem annyira számottevők, mint más típusokban. Nincsenek jelentés nélküli morféimák vagy abszurd morféimák (nem stb.). De a ragok és jelek nagy számából az következik, hogy az alaktan mondatépítési szerepe fontos.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: A magyar igeragozás túlnyomó részében agglutináló. Azért mondatépítő szerepének egyes tulajdonságai nem annyira erősek, mint más nyelvekben. Az insztitúciók és az elemek száma nagyobb, mint másutt. (A magyarban 10 insztitúció van, a latinban, németben, finnben 7.) A magyar és más közép- és nyugateurópai nyelvek közötti különbség nem nagy. A magyar nyelv inkább nominocentrális, azaz inkább a főnév van kifejlődve. Ebben figyelhető meg különbség a magyar nyelv és a rokon finnugor verbocentrális nyelvek között.

Nincsenek a magyarban az ún. konjugációk (csak szubkonjugációk vannak) s ezért nincsenek olyan jelentés nélküli morféimák, mint *-a-*, *lavare*. De vannak kötőhangok, jelentés nélkül (*lát-o-k*, *fél-e-k*, *jöv-ö-k*). Vannak a bizonyos esetekben terminációk is, azaz ragok, amelyek a szó végén állnak és amelyeknek két vagy több jelentése van pl. *látlak*, *látom*, *látjuk* stb.

Azt mondtuk, hogy az alaktan mondatépítő szerepének egyes tulajdonságai nem nyilvánulnak meg annyira, mint más nyelvekben. Ennélfogva a szemantikai szerepe hatékonyabb.

VLADIMIR SKALIČKA

Morphology of Verb

The most important function of the morphological elements of a sentence is their participation in the structure of a sentence, i.e. indication of the function fulfilled in a sentence. From a purely semantic point of view these indications are often superfluous or redundant. For example, the morphological indication of time is superseded by the use of a time adverb. In the second place, the morphological elements fulfil a semantic function as well. Their third function is morphophonological, as in the case of glides. The morphological elements furnish an excellent corpus for typological classification. The isolating languages are characterized by formally independent words, whereas the inflectional type by the predominance of morphology and the weakness of the semantic aspect of morphological elements. In the polysynthetic languages the place of formal words is often marked by the metaphoric use of lexical elements, for example, the verb *ad* implies a dative, *befejez* a perfective aspect. In the introflexive type phonology and morphology intermingle. Agglutination is characterized by the large number of endings, signs and suffixes. Hungarian conjugation of verbs is agglutinative; the Hungarian language is rather noun-centred, i.e. the morphology of noun is predominant. This feature of Hungarian marks it off from Finno-Ugrian languages, and draws it closer to the Central- and West-European languages. The semantic function of its morphology is, however, more accentuated as against the morphology of these languages.

VLADIMIR SKALIČKA

Problèmes relatifs à la structure du syntagme verbal*

Si, malgré les différences de structure de langue à langue, il est possible et même nécessaire de poser un problème général concernant le syntagme verbal, c'est que la fonction du verbe, dans les langues qui, à des degrés divers et par des procédés divers, distinguent une classe des noms et une classe des verbes, c'est-à-dire la fonction prédicative, lui donne une position particulière qui rend la définition des limites du syntagme verbal beaucoup plus difficile que celle des limites du syntagme nominal.

Tout syntagme consiste en une combinaison d'éléments d'où résulte une unité d'un certain ordre. Les éléments constitutifs du syntagme sont hiérarchisés: l'un d'entre eux apparaît comme le noyau du syntagme et c'est par rapport à lui que se définit la fonction des autres. Ainsi le nom dans le cas du syntagme nominal: autour du nom se groupent non seulement des déterminants grammaticaux (l'article p. ex.), mais aussi d'autres éléments dont la présence n'est pas obligatoire; dans une langue comme le français ou le hongrois, le syntagme nominal peut inclure un ou plusieurs éléments de type adjectival qui du point de vue syntaxique apparaissent dans cet emploi en fonction épithétique, fonction dont la caractéristique consiste à n'être marquée par aucun fonctionnel. On peut observer déjà qu'un phénomène parallèle se présente dans le syntagme verbal, qui peut inclure non seulement des éléments grammaticaux conjoints au verbe (notamment le pronom sujet en français), mais aussi des éléments d'une autre nature, qui se comportent par rapport au verbe comme l'adjectif par rapport au nom; il s'agit des adverbes, du moins d'une partie des éléments que la grammaire traditionnelle range dans la catégorie des adverbes: un syntagme verbal comme *il marche rapidement* apparaît comme le correspondant d'un syntagme nominal comme *une marche rapide*.

Il faut aller plus loin: si, d'après la définition qui en est admise, le syntagme comprend tous les éléments qui ont une fonction par rapport au noyau, on est amené à inclure dans le syntagme nominal les «compléments du nom» (*la maison de mon père*) et de même dans le syntagme verbal tous les compléments qui assument une fonction par rapport au noyau prédicatif verbal, quelle que soit la manière dont se marquent ces fonctions (système de désinences casuelles, prépositions, etc.). Ainsi, seul serait reconnu comme syntagme indépendant du syntagme verbal le syntagme nominal fonctionnant comme sujet. Mais la fonction de sujet est aussi une fonction qui se définit par rapport au prédicat verbal, qu'elle soit marquée par un morphème casuel, éventuellement par le terme zéro du système casuel, ou par d'autres procédés, comme la

* L. a 361. lapon lévő lapalji jegyzetet.

position en français. Il n'y a aucune raison, d'un point de vue strictement syntaxique, de séparer la fonction sujet de la fonction objet dans un énoncé français comme *le chien attaque le chat*, où les deux fonctions se présentent dans les mêmes conditions, ni dans un énoncé d'une langue à système casuel où le cas sujet se présente comme l'un des termes du système, même s'il est caractérisé, comme d'une manière générale en hongrois, par l'absence d'une marque positive.

On constate donc qu'à la limite, c'est l'ensemble de l'énoncé qui entre dans le syntagme verbal, dont on n'exclura que des termes non intégrés fonctionnant dans des conditions particulières: ce sera le cas de syntagmes nominaux qui se présentent comme non intégrés, en fonction de «thème»; ainsi dans un énoncé français comme *cet enfant, il joue au ballon; cet enfant, je le connais* etc. De tels syntagmes nominaux devraient être considérés comme présents dans l'énoncé, mais exclus du syntagme verbal dont tout le reste de l'énoncé prend la forme.

Cette identification du syntagme verbal à l'énoncé total ou quasi total enlève évidemment tout intérêt à la notion de syntagme verbal: si c'est le verbe qui fournit à l'énoncé son prédicat, la position centrale que le verbe occupe ainsi dans l'énoncé conduit à définir celui-ci comme ayant la structure d'un syntagme verbal.

La position adoptée par J. DUBOIS dans sa *Grammaire structurale du français* [Paris, (Larousse) 1967.] montre bien la tendance que peut éprouver le linguiste à faire entrer dans le syntagme verbal des constituants nominaux que la grammaire traditionnelle appelle compléments. Ayant posé la distinction du verbe comme constituant du syntagme verbal (constituant fourni par une certaine classe de formes) et du syntagme verbal comme constituant de phrase (constituant dont la condition de réalisation nécessaire et suffisante est qu'il comporte un segment simple de la classe des verbes), J. DUBOIS en vient à rectifier, dans sa définition de la phrase achevée minimale, cette conception du syntagme verbal; il indique que la condition de réalisation du syntagme verbal primitivement reconnue n'est pas suffisante, et que le syntagme verbal comporte normalement, à côté du verbe, un syntagme nominal qui est une expansion du verbe et qui s'oppose en fonction d'objet au syntagme nominal fonctionnant comme sujet, cet objet étant conçu d'une manière très large qui permet de le reconnaître aussi bien dans *je vais à Paris* que dans *j'écoute la radio*. D'où la symbolisation suivante de la phrase minimale achevée active P₁:

$$[P_1] = [(SN_1) + ([V] + [SN_2])]$$

dans laquelle $([V] + [SN_2])$ représente le syntagme verbal. L'absence du syntagme nominal objet correspond à une transformation de la phrase minimale achevée en une phrase minimale non achevée P₂ par effacement de SN₂ (passage de *il mange des pommes de terre* à *il mange*).

On laissera de côté ici le problème posé par la conception de la phrase achevée minimale comme comportant obligatoirement un syntagme nominal faisant fonction de sujet et un syntagme verbal faisant fonction de prédicat. Cette conception implique que dans un énoncé où le sujet est indiqué par un «pronom personnel» (*il joue*) et non par un substantif (*l'enfant joue*), le pronom sujet doit être traité comme une entité syntaxique autonome fonctionnant comme substitut de substantif, ce qu'il est difficile d'admettre: si l'indication

du sujet est en effet nécessaire, le pronom qui en est porteur se présente comme un déterminant grammatical du verbe, nécessaire à l'actualisation de ce verbe en l'absence de substantif sujet, et non comme une entité syntaxique distincte.

Ce qui importe ici, c'est de constater que J. DUBOIS utilise la notion de syntagme verbal à plusieurs niveaux. Il reconnaît d'abord que dans *je suis fatigué* ou dans *l'enfant a joué*, la présence d'un ségment verbal simple *suis* ou *a* permet d'affirmer l'existence d'un syntagme verbal constitué par *suis fatigué* ou par *a joué*, et il indique ensuite que dans *l'enfant a joué à la balle*, le syntagme verbal *a joué* est accompagné d'une expansion nominale. La notion de syntagme verbal intervient ainsi à deux niveaux différents: *a joué* et *a joué à la balle*.

Cette constatation suggère qu'il reste utile de décrire dans l'analyse un syntagme verbal en s'arrêtant au niveau obtenu avant l'adjonction de l'expansion nominale. Le problème qui se pose alors consiste à déterminer quels éléments il sera légitime d'inclure dans le syntagme verbal ainsi conçu. Il est évident que ce syntagme verbal présentera, selon les langues, des structures variables; les indications données ici ne peuvent prétendre être ni de valeur générale ni exhaustives. Elles seraient néanmoins utilisables à la fois dans la description du français et dans la description du hongrois.

Trois types de phénomènes s'offrent ainsi dans l'analyse du syntagme verbal:

a) De même que dans le syntagme nominal l'unité lexicale qui fournit le nom se présente associée à des éléments grammaticaux comme l'article qui en assurent l'actualisation, de même l'unité lexicale qui fournit le verbe à fonction prédicative est actualisée par des éléments grammaticaux porteurs d'indications comme la référence personnelle: un phénomène analogue se présente ainsi dans *la marche* et dans *il marche*. Observons en passant que c'est à ce niveau du mot actualisé dans le discours et non pas nécessairement au niveau de l'unité lexicale que se distinguent une classe du nom et une classe du verbe; cette observation permet d'écarter les affirmations erronées selon lesquelles la distinction du nom et du verbe tend à s'effacer dans une langue comme l'anglais: si au niveau de l'unité lexicale *love* n'est ni nom ni verbe, cette unité lexicale engagée dans un énoncé produit très clairement soit un nom (*my love*) soit un verbe (*I love*) par le jeu des actualisateurs grammaticaux.

b) Le verbe donne lieu à la constitution de syntagmes fonctionnant dans les mêmes conditions que le monème verbal actualisé et ressortissant au phénomène général de l'auxiliation: le syntagme à auxiliaire est commutable avec une forme verbale simple (*a joué* dans *il a joué au ballon* entre dans un système d'oppositions dont *joue* est un autre terme: *il joue au ballon*). L'auxiliation pose un problème difficile qu'il ne peut être question d'envisager ici, problème qui consiste essentiellement à fixer les limites du phénomène; on se bornera à indiquer que l'auxiliation est réalisée lorsque le syntagme fonctionne comme une unité lexicale unique, ce qui est vérifiable par l'existence de combinaisons comme *il a eu* ou *il va aller*, dans lesquelles un verbe se fournit à lui-même comme auxiliaire.

c) Il y a lieu de considérer comme constituants spécifiques du syntagme verbal ces éléments qui ont été déjà mentionnés et qui entrent dans l'ensemble hétéroclite des «adverbes» de la grammaire traditionnelle. Ici encore, un problème difficile de délimitation de la classe envisagée se pose, problème auquel il faudrait consacrer un examen particulier. On se bornera à tirer les conséquences du parallélisme de fonctionnement observé entre l'adjectif comme constitu-

ant de syntagme nominal (*une marche rapide*) et l'adverbe fondé sur l'adjectif comme constituant de syntagme verbal (*il marche rapidement*). Il apparaît que la fonction de *-ment* en français consiste uniquement à convertir un constituant de syntagme nominal en constituant de syntagme verbal. L'existence éventuelle de variantes en distribution complémentaire (hongrois *rossz — rosszul, gyors — gyorsan*) ne doit pas masquer l'unité de la fonction. Ni l'adjectif ni l'adverbe ne sont limités à cette fonction de constituant de syntagme respectivement nominal et verbal (l'adjectif est susceptible d'un emploi prédicatif — attribut — et l'adverbe est susceptible d'entrer dans un sous-syntagme adjectival: *extrêmement heureux*), mais le fait essentiel est que l'adjectif et l'adverbe, dans un syntagme respectivement nominal et verbal, se présentent parallèlement dans un emploi épithétique qui correspond à une fonction fixe, unique et qu'il n'y a pas lieu de définir autrement puisqu'elle est la seule possible. On notera à ce propos qu'il serait vain de tenter d'assigner à *-ment* une valeur quelconque d'ordre sémantique comme on peut le faire pour d'autres types de dérivation: il s'agit ici d'une dérivation purement syntaxique qui détermine un changement de fonction.

La conception limitative du syntagme verbal envisagée ici revient à exclure de ce syntagme tout élément nominal qui, avec des éléments conjoints, entrerait à titre de sous-syntagme dans ce syntagme verbal. Cette position n'implique pas, répétons-le, qu'on ne puisse considérer l'énoncé comme un syntagme verbal; elle part seulement de cette constatation que le noyau de ce vaste syntagme verbal dont l'énoncé prend la forme est fourni lui-même par un syntagme verbal plus restreint comprenant des éléments dont la fonction spécifique est de graviter autour du verbe. Dans une langue qui possède la distinction d'une classe de noms et d'une classe de verbes, toute l'organisation syntaxique se fait autour de ces deux pôles nominal et verbal, avec une hiérarchisation des fonctions qui confère au verbe, comme prédicatif, une position particulière, mais qui n'exclut pas pour lui la possibilité d'être, au sein de l'énoncé, le centre d'un syntagme verbal caractérisé par une structure spécifique.

JEAN PERROT

Beiträge zum Verhältnis von Tempora und Modi*

Es ist bestimmt nicht gut möglich, in einem kurzen Aufsatz das in dem Titel angedeutete Thema der wechselseitigen Zusammenhänge bzw. Wechselwirkung solcher umfassender Kategorien wie Tempus und Modus es sind, auch nur annähernd befriedigend zu behandeln. Immerhin möchte ich im folgenden an Hand der Aufdeckung einzelner Kriterien, die sich aus dem konkreten Material verschiedener Sprachen ergeben, versuchen, zumindest einige Prämissen zu einer m. E. immer noch ausstehenden Klärung der Beziehungen zwischen Tempus und Modus zu erstellen. Grundsätzlich soll dabei zwar das Zeugnis *indogermanischer* Sprachen bzw. Dialekte herangezogen werden, aber die Notwendigkeit einer theoretisch-prinzipiellen Untermauerung der folgenden Betrachtungen erfordert ab und zu einen Seitenblick auf den Sachverhalt in anderen, nicht indogermanischen Sprachen.

Bereits der Nestor und Theoretiker der junggrammatischen Schule, Hermann Paul, hat in seinen »Prinzipien der Sprachgeschichte« gezeigt, »daß die modalen und temporalen Verhältnisse nicht unabhängig voneinander sind«,¹ ferner, daß die Tempora und die Modi an und für sich nichts Syntaktisches sind und nur durch die Beziehung aufeinander, also erst im zusammengesetzten Satz zum Ausdruck syntaktischer Verhältnisse werden.² Bei dem Versuch einer Klärung der Wechselbeziehung von Tempora und Modi kam er allerdings zu einem Postulat, mit dem wir uns noch auseinandersetzen müssen. Er behauptete nämlich folgendes: »Der *Imperativ* ist seiner Natur nach immer *futurisch*, desgleichen der Konjunktiv und Optativ, soweit sie bezeichnen, daß etwas geschehen soll oder gewünscht wird.«³

Wir würden jedoch den Junggrammatikern bitter Unrecht tun, wenn wir neben dieser psychologisch-philosophischen Feststellung zugleich nicht erwähnten, daß sie im Aufbau ihrer historischen Grammatik auch eine historische Erschließung und Auslegung der Entstehung bzw. des Werdegangs der Tempora und der Modi, wenigstens in Bezug auf die indogermanischen Sprachen, unternommen hatten. K. Brugmann und B. Delbrück waren es, die jene heute noch nicht überwundene junggrammatische Konzeption der vergleichend-historischen Grammatik erarbeitet haben, wonach bereits in der indogermanischen Grundsprache ein hochentwickeltes System verschiedenster Verbalformen gegeben war, welches am besten in den indo-iranischen Sprachen bzw.

* S. die Anm. auf S. 361. [L. a 361. lapon lévő lapalji jegyzetet.]

¹ H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen, 1960, § 192.

² Ebda, § 193.

³ Ebda, § 189.

im Altgriechischen erhalten blieb. Dementsprechend wurde ein Tempussystem für die sog. »Ursprache« rekonstruiert, das angeblich Präsens, Präteritum (Imperfekt), Aorist, Perfekt, Plusquamperfekt und Futur enthalten haben soll. Desgleichen wurde nach dem Vorbild der Modi des Altindischen auch für die Grundsprache ein System angenommen, das neben Indikativ und Imperativ auch einen Konjunktiv, einen Optativ, ja sogar einen Injunktiv gekannt haben soll. Von der eigenen Logik dieser Hypothese gezwungen ließ sich das Fehlen einzelner Tempora bzw. Modi in den indogermanischen Einzelsprachen bzw. Unterabteilungen nur durch die Theorie der Aufgabe der vermeintlichen indogermanischen Archetypen bedingen bzw. erklären.⁴

Diese zweifellos auf die romantische Sprachbetrachtung zurückgehende Konzeption wurde zuerst von Hermann Hirt und seiner Schule ins Schwanken gebracht, die für die indogermanische Grundsprache z. B. insgesamt nur 3 Tempora (Präsens, Aorist und Perfekt) anerkannte, und die übrigen Formen der Einzelsprachen der jeweiligen Sonderentwicklung der betreffenden Sprachen zuschrieb, ohne jedoch daraus auch die für die Rekonstruktion unerlässlichen Schlüsse gezogen zu haben.⁵ Dieser Schritt wiederum wurde von A. Meillet und seinem Kreis, so vor allem von J. Vandryes, Renou, Ernout und Chantrin unternommen, die schon auf Grund des neuerschlossenen Materials des Hettitischen und des Tocharischen manches, z. B. den sigmatischen Aorist, das mediale Perfekt usw. als areale Innovationen behandelten.⁶ Soviel ist jedenfalls klar geworden, daß die junggrammatische Konzeption überholt war: eine neue Rekonstruktion des Verbalsystems der indogermanischen Grundsprache, die einigermaßen als eine feste und allgemein anerkannte Arbeitshypothese gelten dürfte, ist jedoch heute noch ein *pium desiderium*.

Bevor wir zu dem oben umrissenen Komplex Stellung nehmen, scheint es hier billig, in aller Kürze auf die Ausdrucksmöglichkeiten der Modalität einzugehen. Als Normalstand betrachten wir den sog. Indikativ, der ursprünglich und gewöhnlich, aber keineswegs ausschließlich als der Modus der Realität in Erscheinung tritt. Im Vergleich zu ihm erscheinen alle übrigen Modi als abhängig, wie es in der englischen Terminologie heißt, als *oblique Modi*, die in der Regel die Irrealität, den Wunsch, die Erwartung oder die Voraussetzung einer Handlung u. dgl. ausdrücken. Daher wollte auch Hermann Paul sämtliche Modi, die außerhalb des Indikativs liegen, als futurisch erklären. Wir sollen gleich sehen, daß dies ein aus falschen Prämissen gezogener Trugschluß war.

Es sind uns — außerhalb des Indogermanischen, aber auch innerhalb des indogermanischen Kreises — viele Sprachen bekannt, die ohne eine besondere Formalisierung bzw. Markierung der Modalität auskommen, ohne dabei »primitiv« zu sein. Die Modalität ergibt sich in diesen Sprachen — wie des öfteren auch die Temporalität — erst aus dem Kontext, gelegentlich — aber keineswegs unbedingt — auch aus dem Gebrauch adverbartiger Hilfsörter, die die Handlung näher bestimmen. Dies ist der Fall z. B. im Malaischen, wo ein Satz wie *dia pèrgi* gleichzeitig 'er geht; er ging; er wird gehen'

⁴ Vgl. K. BRUGMANN—B. DELBRÜCK, Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen I—V. Straßburg, 1892 ff., vgl. bes. Bd. II/2.

⁵ Vgl. H. HIRT, Indogermanische Grammatik I—IV. Heidelberg, 1921 ff., T. 4, S. 164.

⁶ A. MEILLET, Les dialectes indo-européens. Paris 1908, 102 ff.

bzw. 'er soll/muß gehen; er ginge; er würde gehen; er wäre gegangen' usw. bedeuten kann.⁷ Die Bezeichnung der Modalität durch Hilfsörter bzw. Partikeln ist typisch für verschiedene finnisch-ugrische Sprachen, so z. B. für das Ostjakische, wo der Konjunktiv formell mit dem Indikativ identisch ist, jedoch eine besondere Partikel erfordert, die dem Verb oder einem anderen Wort im Satz angehängt wird, vgl. nordostj. *mā porā tajlēm-ki, mā ūnta mǫnlēm* 'wenn ich Zeit hätte, würde ich in den Wald gehen', wörtlich: 'wenn ich Zeit habe, gehe ich in den Wald'.⁸ Dieser Stand ist auch für manche Sprachen der indogermanischen Gruppe charakteristisch. Im Hettitischen lassen sich z. B. als selbständige Modi nur der Indikativ und der Imperativ bezeichnen. Jegliche potentielle bzw. irrealis-Bedeutung wird mit den entsprechenden Formen des Indikativs und der Partikel *man* (die mit der Konjunktion *mān* 'wenn' identisch ist) ausgedrückt, vgl. *manuarašmu* ^{LÜ} *MUTIIA kišari* 'er dürfte/könnte mein Gatte werden'.⁹ Etwas Ähnliches liegt vor in den konjunktiv-optativartigen syntagmatischen Konstruktionen der slawischen Sprachen, wo die Form der Vergangenheit die Grundlage bildet, aber erst mit einem zur Partikel gewordenen Hilfswort (und evt. mit einem weiteren Hilfsverb) imstande ist, als Konjunktiv zu fungieren, vgl. russ. он *жил* хорошо 'er lebte gut' → он *жил бы* хорошо, bzw. если *бы* он *жил* хорошо 'wenn er gut lebte /gelebt hätte/ leben würde'.

In vielen nicht indogermanischen Sprachen werden in der Funktion solcher »Hilfsörter« eben Affixe verwendet, die entweder dem bloßen Stamm, oder den entsprechenden Formen des eigentlichen Indikativs, oder aber irgendeiner Nominalform des Verbs, z. B. dem Gerundium angehängt werden. Den ersten Typus vertritt das Mongolische, wo neben dem selbständigen Indikativ und Imperativ aus dem Stamm mittels eines Affixes *-bal/-bel/-bol/-böl* bzw. *-val/-vel/-vol/-völ* ein konjunktiv-optatisches Gerundium gebildet wird, vgl. *javax* 'gehen' → *javbal* 'wenn er geht bzw. gehen würde'.¹⁰ Für den zweiten Typus sei hier eine kaukasische Sprache, das Tschamalal angeführt, wo aus den Formen des Prät. Ind. mit Hilfe des Affixes *-(ā)da* bzw. *-kia* konjunktivische bzw. konditionale Formen entstehen,¹¹ während dieselbe Bildung in den Drawida-Sprachen in der Regel aus dem Gerundium des Prät. analogisch zu den Formen des Indikativs erfolgt, vgl. z. B. kannada *mādēnu* 'ich würde es (vielleicht) tun; ich täte' < *mādyēnu* < *mādyēnu* < *mādi* 'getan, gemacht (habend)' + *ahene* 'ich werde (sein)'.¹² Damit ist der Form nach gleich die Bildung des Konjunktivs in der Gondi-Sprache: *tinnēnā* 'wenn ich äße/essen würde', usw.¹³

Es gibt auch Sprachen, die alle drei Möglichkeiten nebeneinander verwenden. Dies ist der Fall z. B. im neuindischen Dialekt der wallachischen Zigeuner, der sog. Lovāri, wo neben *kerav* 'ich mache/tue' bzw. 'ich täte' als Kon-

⁷ Vgl. M. B. LEWIS, Malay. London 1956 (1947), §§ 112–113.

⁸ Vgl. K. RADANOVICS, Északi osztják nyelvtan [= Nordostjakische Grammatik]. Budapest 1961, 31.

⁹ J. FRIEDRICH, Hethitisches Elementarbuch I: Kurzgefaßte Grammatik. Heidelberg 1940, § 276.

¹⁰ Б. Х. Годаева: Грамматика современного монгольского языка. Moskau 1951, 151 f.

¹¹ А. А. Бокарев: Очерк грамматики чамалинского языка. Moskau—Leningrad 1949, 95–96.

¹² М. С. Андронов: Дравидийские языки. Moskau 1965, 80–82.

¹³ A. a. O., 81.

junktiv-Optativ *te kerav* (*te* 'wenn' = eigtl. identisch mit der Konjunktion *thaj* ~ *the* 'und') bzw. *kerōs* und *te kerōs* steht. Darauf kommen wir noch zurück.¹⁴

Bei der Aufzählung der obigen Beispiele wird dem Leser kaum entgangen sein, daß hier bei der Modusbildung mehrmals die Tempusform der Vergangenheit strapaziert wurde, und zwar in Fällen, die sinngemäß im allgemeinen nicht eine vergangene Handlung ausdrücken. Hierzu sei noch erwähnt, daß das mongolische Gerundium einen Tempusgehalt erst dann bekommt, wenn sich die Aussage auf etwas Vergangenes bezieht; die syntagmatische Lösung des Hettitischen bezeichnet die Irrealität der Handlung *im allgemeinen* ausschließlich durch die Verbindung der Partikel *man* und dem Präteritum des gegebenen Verbs, vgl. *mānuškan* ¹*Huzziāš kuenta nu uttar išduyati* 'Huzziāsch würde sie töten, wenn die Sache nicht bekannt geworden wäre'.¹⁵ Auch im Tocharischen wurde der Konjunktiv von den Formen des Präteritums gebildet, z. B. *kāln-* 'lauten' → *kālnāseñc* 'sie würden lautend'.¹⁶ Allgemein bekannt ist dieselbe Lage im Deutschen, vgl. *ich kam*, aber konj. *ich käme*, wobei der Konjunktiv nicht das Tempus der Vergangenheit ausdrückt.

In manchen Sprachen läßt sich sogar ein direkter Umbau des Präteritums bzw. des sog. Plusquamperfekts als ein Teil der Tempuskategorie zum Konjunktiv bzw. Optativ feststellen. In den hochdeutschen, besonders aber in den oberdeutschen Mundarten wurde das Präteritum überhaupt aufgegeben, eine Ausnahme bilden nur einige Hilfsverba wie *sein*, z. T. auch *haben*, während die entsprechende Konjunktivform als Ausdrucksmittel der Modalität erhalten blieb, vgl. bair. [i k'a:m ~ k'a:mə] 'ich käme', während die Funktion des Präteritums vom eigentlichen Perfekt eingenommen wurde: [i pin k'umə] 'ich bin gekommen'. Hierbei wurde das System wieder aufgefüllt, d. h. das Gleichgewicht im Verhältnis Tempus-Modus gewissermaßen wiederhergestellt, vgl.

	Ind.	Konj.
Präs.	[i k'um] <ich komme>	[i k'a:m ~ k'a:mə] <ich käme>
Prät.	[i pin k'umə] <ich bin gekommen>	[i wa: k'umə] <ich wäre gekommen>

Perf. I	[i wəə k'umə] <ich war gekommen>	} [i wa: k'umə kwe:sd] <ich wäre gekommen gewesen>
II	[i pin k'umə kwe:sd] <ich bin gekommen gewesen>	
Plusqu.	[i wəə k'umə kwe:sd] <ich war gekommen gewesen>	

Diese neuen Perfekt-Plusquamperfektformen funktionieren jedoch eher als eine Art Zustandsbestimmungen, denn als echte Tempusformen.¹⁷ Noch

¹⁴ HUTTERER—MÉSZÁROS, *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana* [= Beschreibende Grammatik des Lovári-Dialekts]. Budapest 1967, 25.

¹⁵ J. FRIEDRICH, a.a.O., § 277.

¹⁶ Vgl. *Тохарские языки*. Moskau 1959, 180.

¹⁷ C. HUTTERER, *La geografía lingüística y la dialectología*. Montevideo 1965, 6—7, bzw. ders.: *Nyelvföldrajz és dialektológia*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I. Budapest 1963, 144—145.

eindeutiger ist die Lage im Jiddischen, wo das alte germanische Präteritum noch konsequenter beseitigt wurde, im Konjunktiv dagegen noch stärker hervortritt, indem die entsprechenden Formen mit Hilfe des personalflektierten Präteritums des Hilfsverbs [veln] 'wollen' und des Part. Prät. des betreffenden sinntragenden Verbs gebildet werden, z. B. [ikh volt gemakht] 'ich würde machen' (wörtlich etwa: 'ich wollte gemacht').¹⁸ Ein ähnlicher Vorgang ist in allen germanischen Sprachen zu beobachten, vgl. englisch *I should do it* bzw. *I should have done it*, schwedisch *jag skulle göra* bzw. *jag skulle ha gjort*, usw. Es handelt sich dabei um die Wiederholung eines Prozesses, dem die Entstehung der sog. Präterito-Präsentia des Gemeingermanischen zu verdanken ist. Es ist kein Zufall, daß diese Gruppe eben Verba enthält, die samt und sonders die Modalität des sog. Hauptverbs hervorkehren, wobei sie den temporal präsenten Sachverhalt durch die formal präterite Formgebung ausdrücken. Deshalb kann ich der Annahme von J. Kuryłowicz, das mit dem für die germ. schwachen Verba charakteristischen Dentalsuffix gebildete Präteritum der Präterito-Präsentia sei ein Relikt spezifischer indogermanischer Präteritumformen, nicht beipflichten.¹⁹ Im Gegenteil: Es handelt sich hier um Verba, die infolge ihrer modalitätsbedingten Funktion am frühesten, d. h. noch in der germanischen Grundsprache den Wandel des Präteritums als Zeitform zur Modalität durchgemacht haben. Etwas Ähnliches scheint vorzuliegen bei den sog. *-hi*-Verba des Hettitischen, die dem »normalen« *-mi*-Typus gegenüberstehen.²⁰

Um den Vorgang des Umbaus ganz klar zu sehen, kehren wir nocheinmal zum neuindischen Dialekt der Loväri-Zigeuner zurück. In den meisten Zigeunerndialekten gibt es einen syntagmatischen Konjunktiv bzw. Optativ: *kerav* 'ich mache' — *te kerav* 'wenn/daß ich mache bzw. machte, ich würde machen' usw. In einigen Dialekten, so z. B. bei den russischen Zigeunern, kann jedoch das Präteritum auch zum Ausdruck des — in der Fachliteratur als *futurisch* bezeichneten — Konjunktivs dienen, vgl. *мэ кэрэвас, мэ асёл зор* 'ich würde es tun, wenn ich die Kraft dazu hätte'.²¹ Im Loväri-Dialekt ist dieser Wandlungsprozeß bereits abgeschlossen, und mit Ausnahme der Sphären des archaisierenden Stils erscheinen Präteritum und Plusquamperfekt nur noch als Formen des Konjunktivs, wobei das alte Präteritum nunmehr zur Wiedergabe des Präsens und des Futurs im Konjunktiv dient, ganz ähnlich wie wir es bei den oberdeutschen Mundarten gesehen haben.²² Also:

¹⁸ Vgl. U. WEINREICH, *College Yiddish*. New York 1965 [1966], 320.

¹⁹ J. KURYŁOWICZ, *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg 1964, 126 f., bzw. ders.: *Zur Vorgeschichte des germanischen Verbalsystems*. In: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung* (Steinitz-Festschrift). Berlin 1965, 246 f.

²⁰ Vgl. J. KURYŁOWICZ, *Le Hittite*. In: *Proceedings of the 8th International Congress of Linguists*. Oslo 1958, 235 f.; B. ROSENKRANZ, *Die hethitische hi-Konjugation und das indogermanische Perfekt*. In: *KZ* 75 (1958), 215 ff.

²¹ T. B. Вентцель: *Цыганский язык*. Moskau 1964, 76. — NB: Es handelt sich wohl um einen Strukturwandel unter dem Einfluß der russischen Konstruktion, die ebenfalls auf der Form der Vergangenheit beruht. Vgl. dazu noch meinen Aufsatz "A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében" [= Das Problem des sprachlichen Strukturwandels im Spiegel der Sprachsoziologie] in: *Állános Nyelvészeti Tanulmányok* V, 169 ff. (Budapest 1967).

²² HUTTERER—MÉSZÁROS, a.a.O., 25, 27—28.

	allgemein Zigeunerisch		Lovāri	
	Ind.	Konj.	Ind.	Konj.
Präs.	<i>kerav</i>	<i>te kerav</i>	<i>kerav</i>	<i>kerōs (< keravas)</i>
Fut.	<i>kerava</i>	<i>te kerava</i>	<i>kerō (<kerava)</i>	<i>kerōs (<keravas)</i>
Prät.	<i>keravas</i>	<i>te keravas</i>	<i>kerdem</i>	<i>kerdemas</i>
Perf.	<i>kerdem/kerdom</i>	<i>te kerdem/kerdom</i>	—	—
Plusqu.	<i>kerdemas</i>	<i>te kerdemas</i>	—	—

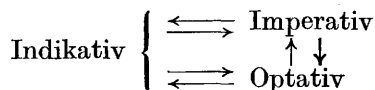
Die Beispiele ließen sich mehren, aber einige Feststellungen lassen sich auch an Hand des Gesagten riskieren, und zwar

1. Die Kategorien *Tempus* und *Modus* sind miteinander verbunden, wobei die des *Tempus* primär, die des *Modus* aber sekundär zu sein scheint;

2. Unter den Modi zeigen jene der Irrealität, des Wunsches u. dgl. — mit Ausnahme des Imperativs, der in der Regel tatsächlich futurisch ausgerichtet zu sein scheint — eine größere Affinität nicht mit dem Futur, wie es u. a. von Hermann Paul behauptet wurde und auf den ersten Blick auch zu erwarten wäre, sondern mit dem Präteritum bzw. mit dem *Tempus* der Vergangenheit schlechthin. In der Sprache der Logik läßt sich dieser Umstand durch das Prinzip der Kausalität erklären, die im Rahmen der Irrealität bzw. der Möglichkeit eines logischen Urteils eine *post-hoc*-Relation erfordert, unabhängig davon, ob es sich im weiteren Sinne um etwas Vergangenes, Gegenwärtiges oder sogar Künftiges handelt. Somit geht es dabei letzten Endes um nichts anderes, als um eine formale Umwertung der *consecutio temporum* zum Ausdruck modaler Verhältnisse. Der Paulsche »Futurismus« läßt sich daher — im Falle der obliquen Modi — nicht mehr aufrechterhalten;²³

3. Aus dem sekundären, ursprünglich von der Kategorie des *Tempus* abhängigen Wesen der *Modus*-Kategorie folgt auch die zwingende Annahme, daß die *Modus*-Kategorien der indogermanischen Einzelsprachen nicht als direkte Fortsetzungen etwaiger bereits in der indogermanischen Grundsprache gegebener *Modus*-Kategorien sind, sondern erst im Laufe der Sonderentwicklung der einzelnen Untergruppen bzw. der Einzelsprachen, wenn auch vielfach in arealen Zusammenhängen bzw. im Ergebnis der Entfaltung analoger Entwicklungstendenzen aufkamen;

4. Die genetisch-logische, d. h. sowohl diachronisch als auch synchronisch bedingte Verbundenheit der Kategorien des *Tempus* und des *Modus* legt uns nahe, daß ein Modernisierungsversuch der alten Abgrenzung der Modi nach »Oppositionen«, wie dies zuletzt auch von M. Guchmann für das Germanische in Anspruch genommen wurde, vgl.

übertrieben und rein formalistisch ist.²⁴ In Wahrheit ließe sich viel mehr von

²³ Dies bezieht sich nicht auf den Imperativ, dessen Problem im Zusammenhang mit dem Indikativ noch eigens zu behandeln sein wird.

²⁴ M. M. GUCHMANN in: Сравнительная грамматика германских языков. IV. Москва 1966, 258—259.

einer Komplementarität, am besten vielleicht von einer partiellen Komplementation sprechen, die bei sonst als »defektiv« zu betrachtenden Gliedern wie der Imperativ besonders klar hervortreten;²⁵

5. Hiermit ist auch gesagt, daß weder das Verhältnis Tempus—Modus noch das Verhältnis der einzelnen Teilkategorien zueinander innerhalb der beiden rein formalistisch gehandhabt werden dürfen. Sie sind semantisch-funktionell bedingt und müssen auch so gedeutet werden.

C. J. HUTTERER

²⁵ Der Terminus technicus »partielle Komplementation« wird in der einschlägigen Literatur in der Regel als Begriff der Phonologie gebraucht, aber er eignet sich vielleicht immer noch am besten, um das Wesen der Wechselbeziehungen zwischen den einzelnen Modi gemäß der wirklichen Lage anzudeuten.

Igei vonzatstruktúrák a magyarban*

Amikor az igevonzatokat vizsgáljuk, voltaképpen az ige bővítménykörében ható grammatikai törvényszerűségeket, kötelező és tiltó szabályokat, illetőleg ezek érvényességi körét, a szükségszerű és az esetleges határát vizsgáljuk, s ezzel — ezt aligha kell bizonyítani — a lényegét érintjük annak a kérdésnek, hogyan szerkesszük meg egy adott nyelvnek egy helyes mondatát.

Hogy valamely ige milyen bővítményeket köt magához törvényszerűen ismétlődő jelleggel, s hogy ezek közül melyiknek a használata kötelező s melyiké tetszőleges, annak legmélyebb okát kereshetjük a tárgyi valóság körülményeiben, a gondolkodás sajátosságaiban, a nyelv jelentésviszonyaiban, a nyelv történetében. De az eredmény: az ige mai használata közvetlenül mint s t r u k t u r á l i s j e l e n s é g áll előttünk, amelyet már a létrehozó okoktól függetlenül vált autonóm törvények is szabályoznak.

Vannak igék, amelyeknek bővítési lehetőségei mindenféle beszédhelyzetben, minden szöveggörnyezetben ugyanazok. Az *abbamarad* ige például (alanyán kívül) soha nem köt magához semmiféle bővítményt, tárgya nem lehet, esetleges határozói (pl. *tegnap*, *lassan* stb.) mind szabadok; a *bebarangol* igének pedig minden esetben kötelező tárgya van: *bebarangol valamit*. Az ilyen igék bővítménykörében tehát mindig egyetlen struktúra működik. Az igéknek igen nagy része azonban nem ilyen. A *bedől* ige esetében például azt látjuk, hogy ha *hová?* kérdésre felelő határozója van (pl. *bedől az árokba*), akkor nem lehet *-nak*, *-nek* ragos határozója, ha pedig *-nak*, *-nek* ragos határozója van (pl. *bedől a rémhíreknek*), akkor nem lehet *hová?* kérdésre felelő bővítménye. Azt mondhatjuk hát, hogy a *bedől* ige bővítménykörében e g y n é l t ö b b s t r u k t ú r a működik, amelyek kölcsönösen kizárják s ezzel egyben kölcsönösen fel is tételezik egymást. A magyarban némelyik igen bonyolult szemantikájú ige bővítménykörében 20—25 struktúra is működik. A z e g y e s s t r u k t ú r á k m e g k ü l ö n b ö z t e t é s é b e n r e l e v á n s b ő v í t m é n y e k e t n e v e z h e t j ü k s z é l e s é r t e l e m b e n v o n z a t o k n a k (ide értve az alanyt és a tárgyat is). Minden vonzat csak mint egy adott igei struktúra releváns jegye lehet vonzat.

Kérdés most már, hogy milyen úton ismerhetjük fel az egyes igék különböző struktúráit, azaz hogyan állapíthatjuk meg vonzatait.

Vizsgálataim arra az eredményre vezettek, hogy az ige tranzitívitásnak nevezett tulajdonsága az a legfőbb elv, amely szerint az igei struktúrák elkülönülnek egymástól.

* L. a 361. lapon levő lapalji jegyzetet.

Tranzitivitáson általában az ige tárgy al való bővíthetőségét értjük. A tárgynak ilyenfajta kiemelése a bővítmények köréből sok tekintetben indokolt. Az igéhez való kötődése a tárgynak a legszorosabb, a tárgynak centrális helyzete van az igei bővítmények egymás közötti viszonylataiban is — amint a nyelvtan kutatói közül ezt már többen megállapították. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ige határozói bővítményeinek egy része (éspe-dig éppen a vonzatok) a tárgyhoz hasonló módon kapcsolódnak az igéhez; sokuk transzformációs viszonyban is áll a tárgy al. Például: a *vágyik vmire, vitázik vmin, aggódik vkiért, foglalkozik vmivel* kapcsolatokban a határozó a tárgyhoz hasonlóan a cselekvés objektumát jelöli. — Transzformációs összefüggésben van a tárgy és a határozó (vonzat) az alábbi példákban:

*az agyagot golyóvá formálja →
golyót formál az agyagból
zavarja őt a munkában →
zavarja az ő munkáját
titkárnőnek alkalmaz vkit →
titkárnőt alkalmaz stb.*

Az irányulás mozzanatának kifejezésében rokonok a tárggyal a igekötőktől meghatározott bővítmények is, például *beleesik vmibe, rálép vmire kihull vmiből* stb., valamint azok az irányulást kifejező bővítmények, amelyek igekötő nélküli, de igekötős igével váltogatható igék mellett állnak, pl. *a székre áll — feláll a székre, az árokba esett — beleesett az árokba*, stb. Szélső eset, amikor valamely ige igekötő nélkül csakis egy meghatározott bővítménnyel együtt fordulhat elő, pl. *vkire bukkan, vmire heveredik* stb.

Ezzel a még csak vázlatosnak sem nevezhető felsorolással arra akartam utalni, hogy a tárgyon kívül az igének még sokféle kötött bővítménye lehet, s ez indokolná vagy a tranzitivitás fogalmának kibővítését, vagy egy új fogalom megalkotását egy olyan jelenségre, amely a valóságban létezik.

Az ilyen tág értelemben vett tranzitivitás alapján most már néhány pontban összefoglalhatjuk, hogyan ismerhetjük fel az egy-egy ige bővítménykörén belül működő különböző struktúrákat.

a) Ha az igének tárgya van, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *ír levelet*.

b) Ha az ige bővítménykörében olyan határozó van, amely a *kire, mire irányul a cselekvés? ki, mi a cselekvés objektuma?* kérdésre felelő alanyesetű szó megfelelője, az az igével mindig (kötött) struktúrát alkot. Pl.: *Haragszik rá*.

c) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige valamely bővítménye az egyik esetben kötelező, a másikban nem kötelező vagy tilos. Az *alkot* igének például mindkét alábbi esetben van tárgya:

- I. *A művész szobrot alkot*
- II. *A sok fa erdőt alkot,*

de az I. esetben a tárgy nem kötelező, mivel *A művész alkot* mondat tárgy nélkül is helyes magyar mondat, a II. esetben viszont kötelező a tárgy. Itt tehát az *alkot* igének két különböző struktúrájával van dolgunk:

- I. *alkot* (+ -t)
 II. *alkot* + -t

Más példa: az *alábbhagy* ige esetében a *-val, -vel* ragos határozó kötelező, illetőleg tiltott volta által különböztethetjük meg az ige két struktúráját:

- I. *alábbhagy* — — — (*alábbhagy a láz*)
 II. *alábbhagy* + *-val, -vel* (*alábbhagy követeléssel*)

d) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az egyik esetben az ige tárgya és valamely határozója között transzformációs viszony van, a másik esetben viszont nincs. Ilyen alapon választhatjuk el egymástól például az *ad* ige két alábbi struktúráját:

- I. *Ad almát a gyerekeknek* → *ad az almából a gyerekeknek*
 II. *Ad hangversenyt az úttörőknek* ≠ *ad a hangversenyből az úttörőknek*

e) Különböző struktúrákkal van dolgunk, ha az ige az egyik esetben felcserélhető valamely igekötős változatával, a másik esetben viszont nem. Más és más például az *áll* ige alábbi két struktúrája:

- I. *Pista a székre áll* → *Pista a székre rááll*
 II. *A megállapítás Pistára áll* ≠ *a megállapítás Pistára rááll*

A bonyolultabb struktúrájú igéknél a szembenállások közül egyszerre több is megvan, illetőleg több kombinálódik. Összhatásuk adja ki az ige struktúráit és egyben vonzatait.

Néhány szót kell szólnunk az *alanyról* is mint struktúrameghatározó tényezőről. Az alany is lehet kötelező vagy tiltott, esetleg fakultatív. Bár nagyon kevés alanytalan igénk van (pl. *bealkonyodik, esteledik, reggeledik* stb.), de ez a néhány ige mint típus mégis szemben áll az alanyos igék típusával. — Az alanytanszformációs összefüggések fűzik össze az ige tárgyával és vonzataival. Gondoljunk az aktív-passzív transzformációra, vagy az ilyen összefüggésekre:

munkájával elősegíti a fejlődést →
munkája elősegíti a fejlődést
barátkozik vki vkivel →
barátkozik vki és vki
faluból átalakul várossá →
a falu átalakul várossá stb.

Fontos kísérői az igei struktúráknak az alany szemantikai jegyei. Ez azonban ugyanúgy vonatkozik a tárgyra és a határozói vonzatokra is. A struktúrák grammatikai jegyeinek leírása mindig csak a váza, a gerince annak, amit valamely ige mai nyelvi életéről elmondhatunk. Ha az így kapott képet finomítani akarjuk, akkor elsősorban *szemantikai, továbbá szófajji és szórendi* oldalról kell tovább vizsgálnunk az igei struktúrákat.

Tapasztalataim szerint egy-egy ige struktúrái és jelentései nagy mértékben harmonizálnak, többé-kevésbé fedik egymást. A pusztán strukturális, azaz bizonyos bővítmények kötelező, tiltott, illetőleg fakultatív voltára figyelő

elemzés azonban, amint láttam nem elegendő ahhoz, hogy egy olyan fontos szemantikai jelenséget, mint a jelentésátvitel, megragadjon. Pusztán a struktúrát elemezve nem találunk különbséget az ilyen szerkezetek között, mint

*a tehén tejet ad gazdájának és
a nevelés gondot ad a tanárnak,
a kertész ápolja virágait és
az intézmény ápolja hagyományait stb.*

De előfordul az is, hogy kizárólag szemantikai jelenségnek, különbségnek hiszünk valamit, amiről a gondosabb elemzés kimutatja, hogy elsősorban strukturális jelenség vagy az is.

*A becsúszik a cédula a fiókba
és a becsúszik a hiba a dolgozatba*

szerkezetek különbözősét például hajlandók lennének csupán az alany és a határozó jelentéstípusának tulajdonítani, holott a két szerkezetet az is megkülönbözteti egymástól, hogy a konkrét helyváltoztatást jelentő szerkezet egy fakultatív *-n* ragos határozóval bővíthet (*becsúszik a cédula a résen a fiókba*), a másik pedig nem. A strukturális elemzésnek ezért, vélekedésem szerint, meg kell előznie a szemantikai vizsgálatot.

*

Az elmondottak illusztrálására a következőkben bemutatom egy közepesen bonyolult ige, az *átnéz* ige struktúráinak elemzését, majd egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-típusait.

Az *átnéz* ige bővítménykörében a következő struktúrák különülnek el egymástól:

- I. *átnéz* + *-n* v. *alatt, fölött, között* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a kerítésen udvarából a szomszéd kertbe.*
- II. *átnéz* + *vhonnan* + *vhova*
Pl. *Átnéz a toronyból a szomszéd faluba.*
- III. *átnéz* + *-n*
Pl. *Átnéz az átlátszó papíron.*
- IV. *átnéz* + *vhova* v. *-hoz, -hez, -höz*
Pl. *Átnéz a szomszédba, rokonaihoz.*
- V. *átnéz* + *-t*
Pl. *Átnézi a bélyeggyűjteményt.*

Az ÉrtSz. az *átnéz* igének 7 jelentését különbözteti meg. Ezek közül nálam 3 egybevonódott:

1. *Átnézi a bélyeggyűjteményt, a könyveit*
2. *Átnézi a dolgozatokat, a jegyzeteit*
3. *Átnézi a terepet, a mezőt*

A többi szerkezeteket mindkét elemzés különválasztja.

Nagyobb tömegű ige vonzatstruktúráinak átvizsgálása után alkalmunk nyílik arra is, hogy összeállítsuk egy-egy nagyobb igecsoport vonzatstruktúra-

típusait, ezúttal függetlenül attól, hogy a típusok közül egy-egy konkrét ige bővítménykörében hány és melyik működik.

Az *át-* igekötős igék körében például az alábbi vonzatstruktúrákat találtam:

-
- 1.* -n (alatt, fölött, között) + *vhonnan* + *vhova*
 *Első helyen a tárgyat (-t), második helyen a kötött (kötelező és fakultatív) határozókat említem.
 Pl. *Átkel a tengeren Európából Amerikába.*
-
2. -t -n (alatt, fölött, között) + *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Átviszi a zsákokat a hídon a jobb partról a bal partra.*
-
3. *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Átlapoz az ötödik lapról a tizedikre.*
-
4. *vhonnan* + *vhova*
 Pl. *Áthelyezi a tanárt vidékről a fővárosba.*
-
5. -n (alatt, fölött, között)
 Pl. *Átfér a nyíláson.*
-
6. -n (alatt, fölött, között)
 Pl. *Áthúzza a szálát a vásznon.*
-
7. -ból, -ből + -ba, -be
 Pl. *Átöltözik ünneplőből munkaruhába.*
-
8. -ból, -ből + -ba, -be
 Pl. *Áthúzza a dunnát a rózsaszín huzatból a fehérbe.*
-
9. -ról, -ről + -ra, -re
 Pl. *Átöröklődik apáról fiúra.*
-
10. -ról, -ről + -ra, -re
 Pl. *Átruhazza a jogot a szerzőről a kiadóra.*
-
11. -n (alatt, fölött, között) + -nak, -nek
 Pl. *Átadja a csomagot a kerítésen a társának.*
-
12. -nak, -nek
 Pl. *Átadja a hatalmat utódjának.*
-
13. -n (alatt, fölött, között) + -tól, -től
 Pl. *Átveszi a csomagot a kerítésen a társától.*
-

- I. *bedl + -n + vhoňnan + vhoľa*
 (stream on through } from } (into)
 sthing } swhere } swhere
 E.g. Smoie streams in through the window from the street into the room.
- II. *bedl + vhoľa*
 (fall into)
 E.g. The tree falls into the ditch.
- III. *bedl + 0*
 (fall in)
 E.g. The wall of the house falls in.
- IV. *bedl + -nak, -nek*
 E.g. He falls for alarming rumours.

What we call government, in a broad sense, is the structure, including the object and even the subject, relevant in the distinction of the various structures.

The main principle governing the discrimination of various structures is transitivity. It would be, however, advisable to extend the concept of transitivity to cover, or to create a new concept that would include, verbs requiring an object or adverbial adjunct.

The method for recognizing structures and governments.

The structural analysis of verbs has to be supplemented by further enquiries into the field of semantics, form classes and word order.

ILONA H. MOLNÁR

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

A magyar szókészlet finnugor elemei I.

Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 231 l.

BUDENZ JÓZSEF *Magyar—ugor összehasonlító szótára* első füzetének megjelenése óta közel egy évszázad telt el. BUDENZ zsenialitásának ma is csodálattal adózunk, szótára fölött azonban eljárt az idő. A megjelenése óta eltelt évtizedek során az etimológiai irodalom oly mértékben felduzzadt, s sokszor egy-egy szóval kapcsolatban annyi ellentmondó vélemény látott napvilágot, hogy már mintegy két évtizeddel ezelőtt felmerült nálunk egy értékelve összegező munka készítésének a szükségessége. 1955-ben megjelent ugyan B. COLLINDER *Fenno-Ugric Vocabulary* c. etimológiai szótára, melyet ma is haszonnal forgatunk, de a mű méreteiben, célkitűzésében nem tette feleslegessé egy nagyobb lélegzetű összegező munka megjelenését, s különösen nem egy magyar szempontúét, hisz COLLINDER csak a közös finnugor szókincset tárgyalja, s így kimarad belőle a magyar nyelv ugor kori lexikális öröksége, amely ha pusztán a matematikai százalékarányt tartjuk szem előtt, akkor is igen tekintélyes. A *Suomen kielen etymologinen sanakirja* címen (a továbbiakban SKES) 1955 óta folyamatosan megjelenő finn etimológiai szótár sem tudta pótolni a hiányt, mivel számos ugor szó etimológiájának nincs finn tagja, s így természetszerűleg ez a szótár nem foglalkozik vele.

A régebbi próbálkozások közül GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS *Magyar Etymológiai Szótára* (1914—1944) csak a G-betűig jutott. BÁRLCZI GÉZA *Magyar Szófejtő Szótára* (1941) pedig rendkívül hasznos kézikönyv ugyan, de mégiscsak szükségmegoldás.

Ezeket a hiányokat akar segíteni a Magyar szókészlet finnugor elemei c. három kötetre tervezett munka, melynek első kötete (A—Gy) a múlt év végén látott napvilágot. A mű nem egy ember munkája. Ha az előmunkálatokban, az előzetes szerkesztésben részt vettek felsorolásától eltekintünk, akkor is még hat olyan munkatárs marad, akiknek a nevét meg kell említenünk, s ezek a következők: LAKÓ GYÖRGY főszerkesztő, RÉDEI KÁROLY szerkesztő, ERDÉLYI ISTVÁN, GÜLYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT munkatársak.

Ha kezünkbe vesszük a külsőre is igen tetszetős kötetet, a futólagos ismerkedés is meggyőz bennünket arról, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány imponáns eredménye ez a mű, amely méltán tarthat számot széleskörű nemzetközi figyelemre, és elismerésre. Hiszen ilyen sok szempontú, részletes, nemcsak az egyes szavak, de a hozzájuk fűződő nemzetközi etimológiai irodalom történetét is kritikusan tárgyaló munka nem látott még eddig napvilágot. Aligha szükséges részletezni, hogy egy ilyen mű, amely szintetizálja az utóbbi évszázad finnugor etimológiai kutatásait, mekkora jelentőségű szaktudományunk további fejlődése szempontjából, de ugyanakkor nélkülözhetetlen forrásmunka a rokon finnugor tudományágak művelői számára is.

A szótár munkatársainak azonban nemcsak az az érdeme, hogy összegezik az eddigi eredményeket, hanem önálló kutatást is folytattak — bár ez nem szerepelt a célkitűzések között — s munka közben jó néhány új etimológiát is felállítottak (pl. a magy. ér 'Bach' ~ zürj. *šor*; votj. *šur* 'ua.'). Számos esetben pedig egy-egy eddig ismeretlen taggal toldották meg a magyar szó megfeleléseit (pl. magy. *fék* 'Zaum, Zügel' ~ vog. пех, дюжина уз (д)а'; eddig csak az osztják megfelelést ismertük. Hasonló esetet látunk a magy. *fulánk* 'Stachel, Spitze' esetében is).

Ezután vegyük sorra a szótár szerkesztésénél követett főbb gyakorlati és elméleti szempontokat.

A szótár címe arra utal, hogy a magyar nyelv finnugor elemeit dolgozza fel. A szótár azonban a szamojéd megfeleléseket is tartalmazza, tehát az uráli terminus jobban illene rá. Ezt az elsőző is elismeri, de a hagyományra való tekintettel mégis meghagyták a szerkesztők a finnugor elnevezést. A mindennapos tapasztalat azt mutatja, hogy az

uráli terminus erősen terjed, s ezért egy ilyen rangos kiadványnál ragaszkodni kellett volna hozzá, mégha szélesebb körökben egyelőre szokatlannak is érzik a szót.

A magyar címszavakat minden esetben német értelmezés követi, ami a külföldiek számára jelentősen megkönnyíti a szótár használatát.

A címszavak után mindig megtaláljuk a magyar szó első előfordulását. A magyar nyelvörténeti adatok figyelembe vétele elkerülhetetlen egy ilyen etimológiai szótárnál, hiszen mind a szavak hangalakjában, mind pedig jelentésében történhetett változás az ómagyar kortól mostanáig. Az alakváltozatok esetében is segítségünkre lehetnek a nyelv-történeti adatok az eredetibb alak meghatározásában, s ilyenkor idézésük feltétlenül indokolt. Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy olyan közkeletű finnugor etimológiák esetében, mint például *ad*, *fecske*, *fon* stb. az első előfordulás évének semmi jelentősége sincs az etimológia helyessége szempontjából, hiszen az merő véletlen, hogy száz évvel korábbról vagy későbből adathozható a szó. A szótár egységessége szempontjából azonban nem helyteleníthetjük, ha ilyen esetekben is közli az első előfordulás évét.

A finn és észti szavakat, az elfogadott gyakorlat szerint, irodalmi helyesírással közli a szótár, a többi rokon nyelvi adatokat pedig fonetikus átírással. Ez nem azért történt, mintha a szótár szerkesztői elutasítanák a fonematikus átírást, de a munkálatok idején több finnugor nyelvnek nem volt még kellőképpen tisztázva a fonéma-rendszere. E nélkül pedig a fonematikus átírás alkalmazása könnyen torzításhoz vezet, amire COLLINDER szótárában találunk is példát. Ezért csak helyeselhetjük a szótárszerkesztők eljárását. Ugyancsak helyes, hogy bizonyos egységesítést és egyszerűsítéseket hajtottak végre az átírásban, ami leginkább az obi-ugor és a szamojéd nyelvek esetében jelentős. Ez az eljárás különösen a nem nyelvész szakemberek számára könnyíti meg a szótár használatát. A végrehajtott módosítások mellett még további *grafikai* egyszerűsítéseket is lehetett volna végezni, például az affrikátákat egy betűvel írni: *tš = č*, *ts = c* stb.

Ami az etimológiai megfelelések elvi felfogását illeti, igen tanulságos összehasonlítást tennünk a SKES-szel. A SKES sokkal szigorúbb, sőt merevebb, sokszor figyelemre méltó egyeztetéseket hagy említetlenül, s csak igen ritkán engedi meg több eredeztetés lehetőségét. Szerintünk sokkal közelebb jár az igazsághoz a MSzFE, mikor nem törekszik a problémák minden áron való lezárására, hanem a biztos etimológiák mellett több kategóriát különböztet meg: vitatott eredetű, egyeztethető és talán egyeztethető. A szótárban tárgyalt mintegy 210 etimológiának az egynegyede a vitatott eredetű vagy a talán egyeztethető kategóriába tartozó szócikkek. Ha ehhez hozzászámítjuk még az egyeztethető kategóriába sorolt 25 etimológiát, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy az egyeztetések mintegy 1/3-a körül vannak kisebb-nagyobb problémák. Ez a szemlélet mozgásában tükrözi a kutatások állását, s a problémák ilyen bemutatása kétségtelenül termékenyítően hat a további kutatásokra. A teljességgel elfogadhatatlan finnugor egyeztetések felsorolását a harmadik kötetben találhatjuk majd meg.

A SKES és a MSzFE közötti különbséget mutatja, hogy például ilyen megfelelések, mint magy. *ajtó* 'Tür' ~ fi. *avata* 'öffnen, ausbreiten, erweitern', 'erweitern'; magy. *bogyó* 'Beere' ~ fi. *puola* 'Preiselbeere'; magy. *buják*, *büvük* l. 'kriechen', 2. 'sich verstecken, sich verbergen' ~ fi. *pukea* 'kleiden, anklodian', észt *pugema* 'kriechen, schlüpfen'; magy. *evez* 'rudern' ~ fi. *evä* 'Flosse', aun. *evä* 'Ruderblatt' s még néhány más a SKES-ben meg sincsenek említve.

Mélyreható különbség mutatkozik a két szótár között a hangutánzó és hangfestő szavak tekintetében is. A SKES a hangutánzó szavakat kizárja. Az MSzFE felveszi, de persze fentartással kezeli őket. A hangutánzó szavak egyeztetésével kapcsolatos problémák közismertek, de az is kétségtelen, hogy jelentős részüket a szókinés ősi rétegéhez tartozik, s kirekesztésük nem megokolt, különösen, ha a hangtani megfelelések is szabályosak.

A SKES a hangfestő szavakkal is elég ridegen bánik. A két szótár közti különbség szemléltetésére jó példa, hogy addig amíg a MSzFE részletesen tárgyalja a magy. *bog* 'Knoten' szó rokon nyelvi megfeleléseit, s köztük a fi. *punkka* '(kleiner) korpulenter od. dicker Mensch' szót is felsorolja. A SKES megjegyzi, hogy a *punkka* szó hangfestő (ebben különben a MSzFE is egyetért vele), amelyhez hasonlóan más nyelvekben is vannak, s a balti finn nyelveken kívül lapp és magyar példákat sorol fel, s eltekint a tüzetes egybevetéstől.

A hangutánzó jelleg megállapítása nem okoz nehézséget. Azt viszont, hogy melyik szó tartozik a hangfestő kategóriába, sok esetben az egyes kutatók szubjektív benyomása dönti el. Érdemes lenne a MSzFE munkatársainak külön is foglalkozni ezzel a kérdéssel, s megpróbálkozni a hangfestő kategória konkrétabb körülhatárolásával.

Az MSzFE az egyes szócikkek végén közli a kikövetkeztetett ugor, finnugor vagy uráli alapnyelvi alakot. Ez végeredményben helyes, de az eljárásnak vannak negatívumok.

mai is, amelyekkel számolni kell. A kikövetkeztetett alapnyelvi alakok függvényei mindenkor ismereteinknek, s ezek módosulásával a kikövetkeztetett alakok is automatikusan megváltoznak. Az utóbbi időben például számos kutató kétségbe vonja a hosszú magánhangzóknek, mint önálló fonémáknak alapnyelvi meglétét. Amennyiben ez beigazolódik, akkor a szótárnak azok a kikövetkeztetett alakjai, amelyekben hosszú magánhangzót tételeztek fel, részben már el is évült. Bár egyedül ez a tény még nem teszi használhatatlanná ezeket a formulákat.

Nem találunk említést a MSzFE előszavában arra nézve, honnan vannak ezek a kikövetkeztetett alakok. Mennyiben tükrözik a szótár munkatársainak kutatásait? Sok esetben azt találjuk, hogy azonosak a COLLINDER által kikövetkeztetett alakokkal, néha azonban csak részben. Hasznos lett volna, ha erre a szótár szerkesztői utaltak volna az előszóban.

Az MSzFE célkitűzése, mint fentebb már említettük, a magyar tagú uráli szófejtések tudományos igényű, kritikai összeállítása. Emellett azonban utal a szótár az uráli nyelvcsaládon túli pl. altaji, indoeurópai egyeztetésekre is. Ha sok esetben kételkedhetünk is ezeknek az egyeztetéseknek a helyességében, a probléma aktualitása indokoltá teszi ezeket az utalásokat.

A MSzFE a magyar nyelv tőszavait tárgyalja. Feltűnő azonban, hogy benne van a szótárban az *arc*, *orca* 'Gesicht, Antlitz, Wange, Backe' szó, amely köztudottan az *orr + száj* szavak összetételéből keletkezett. Hasonló szemléleten alapuló összetételeket több rokon nyelvből idéz itt a szótár. Nem tartjuk haszontalannak, hogy az ehhez hasonló összetételek bekerüljenek a szótárba, de akkor be kell venni az *éjjél* stb. szavakat is, ezek azonban hiányoznak. Megnehezíti ezeket az ősi típusú összetételeknek egy etimológiai szótár keretein belül való tárgyalását, hogy nem annyira az összetételek tagjai az ősie, hanem a szemlélet, s az összetétel tagjai között lehetnek akár újabb jövevényszavak is. Ilyenek pl. a cser. *izak-solak* 'fiútestvérek' *ača-aba* 'szülők' (*aba* 'anya' < csuv. *aba* 'Mutter'; *šolo* 'öccs' < csuv. *šolle* 'sein jüngerer Bruder', I. RÁSÁNYI: SUST. XLVIII, 109, 211). Éppen ezért nem érthetünk egyet a szótárnak azzal az állításával (196. l.), hogy mivel a *fél* szóval alakult összetételek uráli eredetűek, pl. fi. *silmä-puoli* 'unoculus', ezért a fi. *puoli* 'Hälfte' szó is uráli. Az összetétel nem bizonyíték emellett, mert mint mondtam, a szemlélet ősi, az összetétel tagjai nem feltétlenül.

Szerepel a címszavak között az *ezüst* 'Silber, silbern' szó, melyet a szótár permi jövevényszónak tart a magyarban. A rokon nyelvekből a magyarba került kölcsön-szavak szintén felvehetők a szótárba, de ezt meg kell okolni az előszóban, hogy milyen megfontolás alapján, mert az eredeti célkitűzések szerint nincs itt a helye.

Ezek az apróbb elvi következtetések a második kötetben már könnyen ki-küszöbölhetők.

Ami a szóegyeztetéseket illeti, csak elismeréssel adózhatunk a szótár szerkesztőinek és munkatársainak. Munkájuk széleskörű tájékozottságról és nagyfokú alaposságról tanúskodik. Mindez biztosíték arra, hogy eredményeik, túlnyomó többségükben idők állók lesznek.

Jelenleg nincsenek még kellőképpen tisztázva a csuvas-permi, csuvas-cseremiszi, mordvin és talán a bolgár-török-magyar kapcsolatok sem. Így könnyen előfordulhat, hogy egy-egy finnugornak tartott szó esetleg egy vagy több rokon nyelvben török jövevényszónak bizonyul. Erre mindjárt hozhatok is egy példát:

A magy. *ér* 1. 'berühren', 2. 'reichen, erreichen' stb. jelentésű szót a MSzFE a vog. (Ahlqv.) *sartitam* 'berühren', 'anrühren'; (MTR)É. *sarätäli* 'érint'; cser. (PS.)K. *šürangam* 'etwas flüchtig berühren (im Vorbeigehen)' alakokkal egyezteti.

A cseremiszi szó azonban a csuv. (ASM.) *səran* 'касаться, тераться, споткнуться' tehát 'érint, dörzsölődik, megbotlik' jelentésű szó pontos hangtani és jelentéstani megfeleljője. A terület feldolgozatlansága azonban olyan objektív nehézség, amiért a szótár munkatársait méltánytalanság lenne elmarasztalni.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy az MSzFE adatai alapulnak lényegében a vele egyidőben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. címen megjelent munka ugor, finnugor, uráli megfeleléseket tartalmazó szócikkei is, amint erről az említett mű előszavából értesülünk.

BERECZKI GÁBOR

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára

Főszerkesztő Benkő Loránd, szerkesztők Kiss Lajos és Papp László, írták Farkas Vilmos, S. Hámosi Antónia, Hexendorf Edit, P. Hídvégi Andrea, Kiss Lajos, Kubinyi László, Papp László és Pusztai Ferenc I. köt. (A—Gy). Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 1142 l.

A magyar nyelvet hosszú ideig magányos, társtalán nyelvnek tartották, mivel egyik szomszédos nép nyelvével sincs rokonságban, de nem hasonlított egyik ismertebb európai nyelvhez sem. Már a középkorban tudomása volt — legalábbis az írástudók egy részének — a honfoglalás tényéről, vagyis arról, hogy a magyarság ősei valahonnan északkelet felől vonultak hazánkba. Julianus útját a főljegyzések szerint siker koronázta. Bizonyos hangtani és rendszerbeli hasonlóságok, valamint a nagyszámú török jövevényszó miatt hosszú ideig a magyart török nyelvnek tekintették. A finnugor rokonítás azonban a Budenz—Vámbery tudományos vitában győzött. Újabban a sumerológusok nem nagyon népes, de nagyhangú dilettáns tábora kezdi hirdetni a magyar—sumer rokonságot.

A magyar nyelv finnugor volta bebizonyított tény. A magyar nyelv azonban a leginkább derülítő számítások szerint is legalább háromezer évvel ezelőtt vált ki az ugor csoportból, és így legközelebbi rokonaitól, az obi-ugoroktól egyre messzebb került földrajzilag is. Majdnem kétezer éves sorsáról mit sem tudunk. E másfél-kétezer év alatt biztos, hogy érintkezett a magyarság iráni és török nyelvű népekkel. E szinte ismeretlen korszak második fele már beleesik a nagy eurázsiai népvándorlás viharába. Egy-egy szárazabb időszak több ezer kilométer mélységben megbolygathatta a népi és nyelvi határokat. A nomád pásztornépek legelőt kerestek állataik számára. Ha már mások megszállva tartották a szomszédos területeket, akkor harcra került sor. A nomád népek inkább támadnak. A túlerő támadása elől kitérnek, más területre vonulnak, náluk gyengébb, szervezetlenebb társadalom területét hódítják meg. Ha külső nyomásra feladják előző területüket, akkor háznépükkel és állataikkal együtt vonulnak át új hazájukba. Addig folytatják vonulásukat, míg legalább ideiglenes szállásterületet biztosítanak maguknak. Ha pedig minden oldalról ellenállásba ütköznek, akkor felérlődnek, beolvadnak más népekbe, elpusztulnak. Egy-egy kiemelkedő egyéniség jól szervezett maroknyi csoporttal egy fél világrésznyi soknyelvű birodalomt is összekovácsolhat rövid idő alatt, majd néhány évtizednyi fennállás után a hatalmas birodalom atomjaira bomlik. Tudjuk a magyarságról is, hogy vándorlásának történetében több ilyen rövid életű birodalom tagja volt, hogy a honfoglalás is a besenyő támadás következményeként történt meg. E majdnem kétezer év történetének nagy részét azonban teljes homály fedi. A magyarsággal ekkor érintkező török és iráni népek nyelvét csak hézagosan ismerjük, számos más népről a nevéen kívül alig tudunk egyebet, így tucatjával lehetnek olyan kihalt népek és törzsek, amelyek nem indoeurópai vagy török nyelvet beszéltek.

Az újlatin és szláv nyelvek története és önálló élete alig több ezer évnél, és szinte az alapnyelvig visszamenőleg vannak írásos emlékeik. Így számos indoeurópai nyelv etimológiai szótárában alig van ismeretlen eredetű szó, mert majdnem mindent meg lehet magyarázni a megfelelő (szláv, latin, germán stb.) alapnyelvből, valamint a jövevényszavakat a környező és nagyrészt régi nyelvemlékekkel is rendelkező nyelvekből.

A magyar etimológiai kutatás talán azért jutott el nemzetközi viszonylatban is olyan magas fokra, mert annyi nehézség kevés más európai nyelvben tornyosul az etimológus elé, mint a magyarban. Még az egyes jövevényszó-csoportokban is tömérdék kérdés vár megoldásra. Korai szláv jövevényszavaink egy része annyira differenciálatlan szláv alakokat tükröz, hogy gyakran még az is nehezen dönthető el, vajon a szlávság melyik nagyobb ágából (nyugati, keleti, déli) való és mikori az átvétel. Még több a kérdőjel török jövevényszavainkban. Német jövevényszavaink számos kérdése alig tisztázható a hazai német nyelvjárások történetének ismerete nélkül. Belső keletkezésű szavaink módszeres tudományos kutatása még csak nemrég kezdődött meg.

A számos folyóiratban és egyebütt szétszórt etimológiai eredmények nyomán követése egy magányos kutatónak már évtizedekkel ezelőtt is szinte megoldhatatlan feladat volt. Ezért merült fel már több, mint egy fél évszázada egy magyar etimológiai szótár megírásának szükségessége. A Gombocz—Melich-féle Magyar Etyimológiai Szótár csak a G betű elejéig jutott el, Bárczi Magyar Szófejtő Szótára (1941) pedig a köznyelvi szókincre szorítkozik, és már hosszú ideje nem kapható.

Éppen ezért a MNyTESz. régóta érezhető hiányt pótol. Csak azért jelenhetett meg ilyen viszonylag rövid idő — hat év — alatt, mert jól összefogott kollektíva írta és szerkesztette. Az etimológiai szótárak szerte a világon minden nyelvből igen nagy népszerűségnek örvendenek, hiszen a nyelvtudományon kívül számos más tudományágnak (néprajz, művelődéstörténet stb.) nélkülözhetetlen forrásai. Néhány évtized múltva ismét időszzerű egy új hasonló mű megjelenése, hogy az új irodalmat is feldolgozza.

A szótár csak a közneveket öleli fel. Alapul az Értelmező Szótár szolgált. Így számos nemzetközi műveltségű is bekerült. Elavult szavak és tájszavak is elég nagy számban szerepelnek, főleg a bővebben adathozható. Olyan szótár nincs a világon, amelynek szóválogatásával mindenki meg volna elégedve, így megjegyzéseim többé-kevésbé szubjektívnak tekinthetők. Szerintem bátran ki lehetett volna hagyni néhány nagyon szűk területen élő és csak később adatolt román és szláv eredetű tájszót, mint *abronica*, *alamázia*, *bagrena*, *baráncsik*, *csirityya*, *dászkál*, *dolina*, *dránica*, *duláb*, néhány szakszót, mint *dimenzió*, *din*, *gyúanyag*. Ugyanakkor egy ilyen gazdag és szinte teljességre törekvő szótárból kár volt kihagyni a következőket: *böhönc* 'ormótlan, nagy (pl. felhő); nagy ütőlap (a tarokkban)', *breviárium* (a szépirodalomban igen gyakran előforduló szó), *csillangó* ~ *csilló* (biol. szaknyelvi), *csuhu* (elterjedt tájszó), *ester* ('meddő' tájszó), *filiszteus* (bibliai szó), *galéri* a legújabb szókinés gyakori szava), *grenadirmars* (krumplistésza). Ezeket — reméljük — az utolsó kötetben még majd pótlásként megtaláljuk.

Számos újabb szavunk — mint ahogy a szótár gyakran jelzi is — sokkal később-ről van csak adatolva, mint ahogy az a köznevelben előfordulhatott. Alig hihető például, hogy az *abesszin* szó csak 1936 óta van meg nyelvünkben. Az *állapotos* szó is bizonyára jóval régebbi, mint eddig elsőnek talált följegyzése (1930), hiszen a nyelvatlasz-gyűjtés tanúsága szerint a nyelvjárásokban igen széleskörűen ismert. Hasonlóképpen nagyon késeinek tartom a *blöff* 1921-es első előfordulását. A tisztiszolga *csicskás* nevét már 1937-ből ismerem hallomásból. Akkor voltam katona, és akkor a gyakrabban hallott *puccer* szó mellett a *csicskás* is általánosan ismert kifejezés volt, tehát személyesen is 6 évvel előbből ismerem, mint az eddigi elsőnek ismert feljegyzés. A *dömping* szó is korábbi lehet 1929-nél. A *faramuci* 'bonyolult, furcsa' jelentésben is bizonyára sokkal régebbi, mint 1960, hiszen magam is legalább húsz éve hallottam, ha nem jóval régebből. A *farkasvakság* szót is még középiskolás koromból, tehát 1930 előttől ismerem, korábbi-nak kell lennie 1938-nál. Hasonlóképpen gyerekkoromból ismerem még a *fityisz* szót főképpen *fityiszt az orrodra!* kifejezésben, feleletként arra, ha valaki valami jogtalant, teljesíthetlent kívánt. A szótár is megjegyzi, hogy bizonyára sokkal régebbi, mint az 1951-ben följegyzett első adat. A *frottír* szóra is emlékszem a törülköző jelzőjeként már a 20-as évek vége felé. Mindezek a szubjektív emlékeim, valamint a szótár megjegyzései is arra intenek, hogy jó volna a nyelvtörténeti szógyűjtést a szótárakon és lexikonokon túl a XX. századra vonatkozólag elég változatos szövegek alapján megindítani, bizonyára igen gazdag volna a zsákanyag.

Az egyes szavakra nézve a szótár rendszerint megadja a stílusértéket, és a jelentések közül a köznyelvi jelentést külön jellel látja el. A stílusértékre vonatkozólag nem mindenben értek egyet a szótár megállapításaival. Így az *alarm*, *daci* és *féderversz* szó nem elavulóban van, hanem el is avult már. Az *alkörmös* csak a szak- és tájnyelvben él. A *csúz* 'reuma' értelemben köznyelvi, nem pedig elavulóban levő nyelvjárási szó. A *fortély* 2. jelentése is köznyelvi. A *gácsér* nem nyelvjárási és szaknyelvi, hanem köznyelvi szó. A *galád* köznyelvi jelentése csak az 'alávaló, becstelen, aljas' de az 'arcátlan' nem. A *gelét* nem elavulóban van, hanem elavult, és az *ólomglét* is legfeljebb szaknyelvi szinten él. A *geregy* szó sporteszköz jelentésben köznyelvinek vehető. Ugyanez a helyzet a *guta* szóval 'szélhűdés, szélütés' jelentésben. Nem hiszem, hogy általános érvényű volna az a megjegyzés, hogy „A *gyutacs* a katonai és műszaki nyelv szavaként terjedt el, és megmaradt szaknyelvi szó; a beszélt nyelv ugyanezt a fogalmat a *kapszli* szóval jelöli.” Szerintem a *gyutacs* legalább annyira beszélt nyelvi, mint a *kapszli*.

Egy etimológiai szótárban célszerű lett volna a zárt *ë* jelölése. Ez már csak azért is jó lett volna, mert nem csábította volna az egyébként olyan józan és óvatos szerzőket néha ingoványos talajra a kétfajta *e* összekeverése.

Az alábbiakban néhány kisebb megjegyzésemet közlöm az egyes szócikkekhez. Meg kell vallanom, hogy ezek száma meglepően kevés lesz éppen azért, mivel a szótár szerkesztése igen gondos, körültekintő, az etimológizálásban pedig józan.

affér. A finn *afaári* új jövevényszó a svédből, svéd eredetije (*affär* 'üzlet') nincs megemlítve.

áfonya. Meg kellene említeni, hogy van a fekete áfonyán kívül (Heidelbeere) vörös áfonya is (Preiselbeere).

agár. A szó megvan a vogulban és osztjákban is (vog. *akar* 'lelógó fülű kutya') mint tatár jövevényszó.

aj.¹ Az adatok és jelentések közül kimaradt a nyelvjárási *aja*, *szekeaja*, *ajarúd*, *szekearrúd*, amely szintén ide tartozik (vö. KÁLMÁN: Bárczi-Eml. 158).

állandó. Helyes és szükséges elv más nyelvekből való jelentésbeli párhuzamok bemutatása.

apa. A vog. *ōparás* 'nagyapa' végződése inkább a vogulban olyan gyakori kicsinyítő képző (vö. *pýrás* 'fiúcska', *áýrás* 'leánya'), tehát olyasféle alakulat, mint a magyar *apó*.

apáca. A második bekezdés utolsó mondata helyesen: „2. jelentése . . .”

átkoz. Kitérő jelentéstani párhuzam kínálkozik két finnugri nyelvből: finn *siunata* 'áld' ~ ész. *siunama* 'átkoz'.

bábó. A magyarázat első föltevése a helyes: gyermeknyelvi szó, és a *láb* szóból kifogástalanul megmagyarázható. Gyermeknyelvből szabályszerűnek mondható, hogy a szóbeljei bilabialis hang kerül a szókezdő mássalhangzó helyére is pl. *pámpa* (lámpa), *möm* (könyv), *bába* (lába), *bebe* (zsebe), *meme* (szeme), *püpe* (cipő), *boba* (szoba), *bobos* (doboz) stb., sőt *ömembe* (ölembé). Ugyancsak szabályszerű a *bámbó* alak, mert a szóbeljei felpattanó zárhangok nyílt szótag után gyakran kapnak homorgán nazális előtétet, amellyel az eredetileg nyílt szótag zárttá válik: *pentinke* (Petike), *szompogat* (szopogat), *cumpog* (cuppog), *söntét* (sötét), *kantintom* (kattintom), *füngön* (függöny), *kocintontunk* (kocintottunk) stb. (vö. KÁLMÁN: MNYj. IV, 98), az -ó pedig kicsinyítő-becéző képző.

barhent. Mint érdekességet megemlítem, hogy megvan a vogulban is a szó *pārkan* alakban.

be.¹ Kissé furcsán hangzik: „. . . befejezettséget kifejező szerepe . . .”

berhe. Tanulságos lett volna utalni arra, hogy az orosz *брюку* szó is ide tartozik. *borsó*. A szócikkben valahol meg kellett volna említeni, hogy a szó jelentése ma is még a Dunántúl nagy részén 'bab'.

boszorkány. A *boszor* alakváltozat csak a *boszorka* szóból való elvonás lehet. A -ka ma is a legeleveníbb képzőinek közé tartozik, -kány képzőnk nincs és nem is volt.

botos. A magyar szó végződése jól magyarázható a francia többesszámból vagy a latin *botus* alakból. Ha magyar -s képzőből akarjuk magyarázni, akkor analógiákat is kellene hozni ebből a fogalmi körből.

bóg. A nyelvjárási alakváltozatok közül kimaradt a DNy dunántúli *bén* (*biēn*) adat, amely azért fontos, mert az egyetlen képzőtlen alak (az -n egyes sz. 3. sz. igerag, mint errefelé a *hín*, *rín*, *szűn* 'hív, ri szó' stb.).

buger. A szót diákkoromból *bugër* alakban ismerem 'bugris, faragatlan' jelentésben. Egyik osztálytársamnak ez volt ragadványneve.

buli. Legelterjedtebb jelentése, a 'házibuli' kimaradt.

csaj. Összefüggésben van vele a svéd argó *tjej* (olv. csej) 'nő, ringyó' szava is.

csik.¹ Az 'angolna' jelentés lehet tévedés is (egyetlen adat).

csilla. Aligha származhatik a *csillog* szó tövéből. Jelentései közt nem találunk olyat, amely korhadásra utalna. Gyanús lehet a számos c- kezdetű alakváltozat is.

csimasz. A ma legáltalánosabb, szinte köznyelvinek mondható 'pajor' jelentését nem is próbálja magyarázni.

csirkefogó. Hogy a különböző változatok közül (*csirkefogdosó*, *csirkekergető*) éppen ez maradt meg, annak nemcsak a ném. *Hühnenfänger* lehetett az oka, hanem a kifejezés rövidege is.

csördül. A *csördül*-ből való származtatásnak valóban elég súlyos hangtani akadály a az r föltett vokalizálódása.

dakszli. Megemlíthette volna a szótár, hogy a ném. *Dachsel* szóban a borz ném. *Dachs* neve lappang.

denevér. Nagyon szűkszavú szócikk. A számos alakváltozatot — ha nem is tisztázni, de valahogy csoportosítani kellett volna. Mi az a gyakran szereplő *pup* tag?

deszka. Jó és érdekes, hogy utal a szó rokonságára (gör. *diszkosz*, ném. *Tisch*).

dupla. A *dufla* változatokra és a szóbeljei *p > f* változásra megemlíthette volna egy idevágó cikket (MNYelvj. III, 125–6).

éh. Aligha származik az *észik* igéből, mert az mindig zárt *ē*-s volt a rokon nyelvek és nyelvjárási adatok szerint is. Az *éh* szónak van ugyan szórványosan egy-két *i*-zö változata, de a nyelvtörténeti és nyelvjárási alakokban gyakori a nyílt *e*, főleg az *ehős* ~ *ehés* származékban, de rövid *ē*-t vagy *ö*-t nem találunk sehol az első szótagban.

éj. A magyarázatból nem vehető ki, hogy az eredeti fgr. kori *j* a magyarból eltűnt (*éj > é*), vö. *éccaka*, *észak*. A -j mint hiátustöltő hang került vissza (vlsz. *éel > éjel > éjjel*, ebből elvonással ismét *éj*), akárcsak a *száj* és *fej* nominatívusokba.

elég. Az *elő*¹ *el*-alapszavából való magyarázatnak hangtani nehézségeire is rá lehetett volna mutatni. Az *elő* finnugor előzménye ugyan **ede* lehetett, de a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint (ő-zö vagy i-zö alak nincs, BécsiK. *è* jelölése) a magyar nyelvtörténet folyamán, és a mai nyelvjáráásokban is nyílt *e*-zö. Az *élég* szó viszont zárt *ē*-ve hangzik az *ē*-zö nyelvjáráásokban, már a 16. századtól kezdve napjainkig vannak *ö*-zö

változatai, a BécsiK. is zárt *ē-t* jelez. (Az *elég* nyílt *e*-vel az *ég* ige *el* igekötős alakja.) A magyarázat lehetséges így is, de hangtanilag sem kifogástalan.

ellen. Az összetételek között föl van tüntetve az *ellentétel*, de hiányzik a ma is sűrűn használt köznyelvi *ellentét*, pedig érdekes volna tudni, mikor bukkan föl először. *előkelő.* Középfoka egyes nyelvjárásokban (pl. Rábcakapi, Győr-Sopron m.) ma is *előpkelő* (előbbkelő).

előte. Az *előte* stb. alak *elő-tevő*-ből való magyarázata helyes. Az *előte* alak pedig az *előté* változat ragozott alakjaiból (pl. *előtét*) való elvonás is lehet (vö. *fecskét*—*fecske*, vagy a hasonló képzésű *kesztét* 'keztyüt' — *keszte* 'kesztyű').

emészt. Itt utal — nagyon helyesen — az *ē* és *e* okozta hangtani nehézségekre. *ereget.* Bár a szótár elv szerint jár el, az ember mégis úgy érzi, hogy itt az *ered* kellett volna címszónak, még akkor is, ha az *ereget*-re korábbi adatunk van.

érte. Szerintem legalább a bizonytalan finnugor eredetűek közé lehetett volna sorolni.

esd és *esdekel* egy címszó alá is kerülhetett volna, hiszen a laikus előtt is nyilvánvaló, hogy összetartoznak.

eszik. A szónak 3. (elemészt, elpusztít) jelentése a megfelelő vogul *tēy* szó 'elég, ég' jelentésének alapjául is szolgált.

ez. Az *ēz* > *ez* nyíltabbá válás valószínűleg az *oz* > *az* távolra mutató névmás nyíltabbá válásával párhuzamosan következett be.

ezüst. Elég meggyőzően magyarázza őspერი jövevényszónak a szótár. Elvileg nem is lehetetlen, sőt valószínű. Kiváncsi vagyok azonban, van-e még más őspერი jövevényszó. Ha van több, akkor azok nagyon megszilárdítanak ezt az etimológiát.

fa. Ha az uráli alapnyelvben a **puwe* alakot tesszük fel, akkor a magyar szót miért egy **fává* alakból vezetjük le?

fabatka. Az idézett szólás inkább határozatlan névelővel (egy fabatkát sem ér) használatos.

fácán. A második világháborúban 'hadifogoly' jelentése is volt legalábbis számos hadifogolytáborban. Valahol (talán Örkény István valamelyik írásában?) irodalmi szövegben is olvastam, ott is hadifoglyok beszédében. A kétértelmű *fogoly* szó trefás eufémizmusából alakult. Az 50-es években már nem hallottam.

fajta. A *fajt* alakváltozat tovább képzett *fajtu* származéka ÉNy Dunántúlon ma is él.

familia. A Nyr. 91:489 közöl már 1577-ből adatot (1590 helyett).

famulus. A szónak inkább a 2. jelentése él a bizalmas stílusban.

farkas. A *farkas* kezdetben inkább *t a b u* alá esett, mint félelmetes, vérengző, veszedelmes állat. Tabunevei vannak számos fgr. nyelvben. Később, a törökökkel való érintkezésben totem-állattá is válhatott. A *t a b u* (érintési és megnevezési tilalom) és a *t o t e m* (állati ismerem növényi ős) egybeeshetnek ugyan, de nem szükségképpen.

fecni. A szónak ismerem *fecli* és *ficli* alakváltozatait is.

feled. A vog. 'hely' jelentésű szó hangalakja az É. nyelvjárásban *jor*, amely így hangtanilag jobban illik az ugyancsak É. *joruuli* 'felejt' igéhez.

felel. Az utolsó nyelvtörténeti adat a BécsiK.-ből való Nem kellett volna még egy későbbi adatot is fölvenni?

félvér. A szócikkből nem derül ki, hogy köznyelvi szinten használják a 'mesztie, mulatt' stb. (vö. ÉrtSz. 2. jel.) jelentésben is.

fenyít. Helyes az óvatos fogalmazás.

gajgonya. Szerintem a *kajdēna* ~ *kajdina* nagyobb területen ismeretes, így ez lehetett volna a címszó, a *gajgonya* pedig utalószó. Ha azonban már így jelent meg, akkor a *kajdina* utalószó szükséges lesz a 2. kötetben.

galambica. A dunántúli *nyulica* nem 'vargánya', hanem nyúlgomba, *Cantharellus*.

gallér. A nyelvatlasz szerint egyes nyelvjárásokban (főleg *kézgallér* alakban) van 'kézelő' jelentése is.

gelencsér. Miért nem *gerencsér* a címszó? A felsorolt adatokban 10 : 3 az arány a *gerencsér* javára, ma is elterjedtebb az *-r*-es változat, etimológikusan is eredetibb, az első előfordulás is ilyen.

gérokk. Szláv jövevényszavaink közül nem egy akad, amelyről korábbi magyar adattal rendelkezünk, mint szlávval. Szótárunk tanúsága szerint a magyar *gérokk* szó is egy évvel korábban van adatolva, mint német eredetűje. Kuriózumnak is érdekes.

gyarat. Az általános 'csinál' jelentésű ige egy speciális munkafolyamatra való leszűkülésére jó párhuzam a palóc *csinál* ige azonos jelentésfejlődése.

gyáva. A szó 'félszeg, ügyefogyott' jelentésben ma is ismeretes egyes nyelvjárásainkban.

Öröndetes, hogy a szerzők és szerkesztők tekintetbe vették a nyelvünk iránt egyre növekvő külföldi érdeklődést, és ezért az előszót és a tájékoztatót németül is megjelentették. Minden szó jelentését megadták németül is. A szótárt így kényelmesen használhatják még a magyarul csak kevéssé tudó külföldiek is. Nem ártott volna ezt a ténytet már egy német alcímmel jelezni.

Minden szócikk három részből áll: a szótörténeti, az etimológiai és a bibliográfiai részből. Az azonos tövű szavakat természetesen bokrosítja ez a szótár is, de — helyesen — nem viszi ezt az elvet túlzásba, és külön címszóba utalja mindazokat a származékokat, amelyeknek egybetartozását az átlagos nyelvérzék nem ismeri fel, vagy amelyek túlságosan bonyolultak, szerteágazók. Az utalási rendszer azonban eligazítja az olvasót, hol keresse még a címszó rokonságát.

A szótörténeti rész törekszik az első adat és az alakváltozatok bemutatására. Természetes, hogy az első előfordulás évszámait a további nyelvtörténeti adatgyűjtések — esetleg újabb, eddig ismeretlen nyelvmelék felbukkanásával részben módosulni fognak, de ezen a téren is derekas munkát végeztek a szerzők s számos eddig teljesen ismeretlen vagy alig ismert adatok és alakváltozatok feltárásával. Néha azonban az ember kissé túlságosan nagyra látja az úrt, mikor egy-egy mai köznyelvi szó utolsó nyelvtörténeti adata a 13. századból való. Kihalt szavak közül pedig némelyikről nem tudjuk, meddig élt. Ha az első adat például 16. századi, de az utolsó is, jó lett volna utalni arra (ha lehetséges), hogy a szó még a 17. századból adatolható, de később már nem (l. pl. *atval*, *avik*, *bakacsin*, *balustya*, *bécs* stb.).

A szócikk második része az etimológia. Itt a szótár — a tudomány mai állásának megfelelően — nyilatkozik a szó eredetéről. Az állásfoglalás nem mindig határozott, hiszen az etimológiáknak nem csekély része bizonytalan, esetleg több lehetséges magyarázat is van. A származtatás tehát óvatos, de ezt sem viszi túlzásba, mert mindenhol igyekszik a legvalószínűbb megoldásokra. Utal azokra az esetekre, mikor az alakváltozatok és jelentések bonyolult, kusza szövevénye még előzetes feldolgozást kíván. Eppen ezek a negatívumok, az ismeretlen eredetű és bizonytalan etimológiájú szavak elég nagy száma további ösztönzéseket adhat szófajtó irodalmunknak.

Csak örömmel üdvözölhetjük a szótárnak azt a szerkesztési elvét, hogy az etimológiai szakaszban szövegesen, olvasmányosan magyaráz. Az egyes szavak jelentésváltozásaihoz, művelődéstörténetéhez, más szavakkal való távolabbi rokonságához fűzött megjegyzések nemcsak a laikusok, hanem a szakemberek számára is érdekes és értékes olvasmányul szolgálnak. Nem kell ahhoz különös jóstehetség, ha úgy gondolom, a közeljövőben is számos jó cikk sarjad ki már az első kötet megjelenése nyomán.

Helyeselhető a szerkesztőségnek az az eljárása is, hogy nem fukarkodik a könyvészeti utalásokkal, és hogy jellel kiemeli a legfontosabbakat. Elkülönítve találjuk (zárójelben) a magyar szó idegen mintájára vonatkozó irodalmat. Az ideiglenes forrásjegyzék és rövidítések mintegy kétezer művet és folyóiratot említenek, és ez valóban tiszteletreméltó teljesítmény. Célszerű volna, ha a következőkben az 1966-ban megjelent Nyelvjárásaink c. könyvem váltaná fel 15 évvel ezelőtt megírt elődjét. A világszerte nagy bőségben megjelenő nyelvészeti irodalom miatt a forrásjegyzék még bizonyára ki is bővül néhány tucat könyvészeti adattal.

Külön elismerést érdemel a kötet tetszetős kiállítása, jó tipográfiája, valamint a mű terjedelméhez és nehéz szedéséhez mérten a sajtóhibák elenyészően csekély száma.

Egy nagyszabású európai első részéről korai volna még az egész alkotásra vonatkozó tanulságokat levonni. Annyi azonban máris bizonyos, hogy ismét egy olyan értékes és nagyszerű mű kerül ki magyar tudósok keze alól, amely méltán sorakozhat fel az eddigiek mellé, nélkülözhetetlen segédeszköz lesz minden magyar nyelvtudósok, hasznos és értékes olvasmánya nyelvünk iránt érdeklődő minden művelt embernek, és tovább öregbíti a magyar nyelvstudomány nemzetközi tekintélyét.

KÁLMÁN BÉLA

Finnugor nyelvek nyelvkönyvei az Uralic and Altaic Series-ben

Az Indiana Egyetem mindössze hét éves Uralic and Altaic Series-e modern szempontú nyelvészeti tanulmányaival, összefoglaló kézikönyveivel, nyelvkönyveivel és szótáraival (több közülük európai tudós munkájának angol nyelvű fordítása) elismerést és megbecsülést vívott ki a hazai finnugor és altaji nyelvészek között is.

Ezúttal a finnugor nyelveknek ebben a sorozatban megjelenő nyelvkönyveiről ejtünk szót. Eddig nem kevesebb mint tizenöt nyelvkönyv (ill. nyelvtan vagy olvasó-

könyv) megjelenéséről számolhatunk be. Ezek a következők: THOMAS A. SEBEOK—FRANCES J. INGEMANN, *An Eastern Cheremis Manual: Phonology, Grammar, Texts and Glossary* (1961), JOHN LOTZ, *Hungarian Reader (Folklore and Literature) With Notes* (1962), ROBERTS T. HARMS, *Estonian Grammar* (1962), ROBERT AUSTERLITZ, *Finnish Reader and Glossary* (1963), MERI LEHTINEN, *Basic Course in Finnish* (supervised and edited by THOMAS A. SEBEOK 1963), ANTS ORAS, *Estonian Literary Reader* (1964), FELIX J. OINAS, *Estonian General Reader* (1964), PAAVO RAVILA, *Finnish Literary Reader* (1965), BÉLA KÁLMÁN, *Vogul Chrestomathy* (1965), KÁROLY RÉDEI, *Northern Ostyak Chrestomathy* (1965), GYULA DÉCSY, *Yurak Chrestomathy* (1966), JÁNOS GULYA, *Eastern Ostyak Chrestomathy* (1966), M. A. CASTRÉN, *Grammatik der Samojezischen Sprachen (with an Introduction by PÉTER HAJDÚ 1966)*, FELIX J. OINAS, *Basic Course in Estonian* (1966), JOHN LOTZ, *Vocabulary and Notes to the Hungarian Reader* (1966); *The First Votyak Grammar (with an Introduction by Gy. Décsy 1967)*.

A fenti nyelvkönyvek tudományos haszna többféle. Közülük jónéhányban a modern gyakorlati nyelvoktatás gazdag amerikai eredményei érvényesülnek, s így bennük nemcsak kalauzt kapunk egyes nyelvek megismeréséhez, hanem sok hasznos módszertani tapasztalatot is. Több nyelvkönyv olyanok érdeklődésére is igényt tarthat, akik nem finnugor nyelvészettel, hanem általában nyelvoktatással foglalkoznak. A kisebb finnugor nyelvek tanulmányozásakor a beszélni tudás igénye rendszerint nem merül fel. Ezeknek a kresztomátiái különben is többnyire a szerzők által gyűjtött, természetszerűleg csekély terjedelmű anyagon alapulnak. Az uráli nyelvészettel és nyelvekkel foglalkozók nem nélkülözhetik azonban az egyes uráli nyelvek legalább rövid nyelvtani leírásait, szövegmutatványait, s így az ezeket, valamint több hasznos mellékletet, pl. bibliográfiákat tartalmazó kresztomátiákat, igen fontos segédkönyveknek tartjuk. Nem mellékes szempont az sem, hogy az angol nyelvű nyelvkönyvek jelenleg a legszélesebb olvasottságot biztosítják, s így nagy mértékben segítik az urálistika iránt a világ egyre több helyén megnyilvánuló érdeklődést.

Az alábbiakban az UAS-ben megjelent öt finnugor tárgyú nyelvkönyvet ismertetünk, s reméljük, hogy ezzel a sorozat nyelvkönyveiről alkotott némi képet sikerül kiegészítenünk. Megjegyezzük, hogy SEBEOK—INGEMANN *Eastern Cheremis Manual* és AUSTERLITZ *Finnish Reader* c. munkáiról, valamint DÉCSY *Yurak Chrestomathy*-járól, már jelent meg ismertetés folyóiratunkban (vö. ERDŐDI JÓZSEF: NyK. LXVI, 440—3, ill. MIKOLA T.: NyK. LXX, 248—51).

*

Meri Lehtinen: *Basic Course in Finnish* (supervised and edited by Thomas A. Sebeok)

Mouton. & Co. The Hague, 1963. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series
Vol. 27. XXIII + 657 l.

Előszavában a kiadó, SEBEOK TAMÁS azokról az előzményekről szól röviden, amelyekre a *Basic Course in Finnish* leginkább épülhetett (V). Ezek között a Holt-féle *Spoken Language* sorozatról, amelyben többek között SEBEOK *Spoken Hungarian* (1945) és *Spoken Finnish* (1947) c. könyvei is megjelentek. Ennek a sorozatnak, amely eredetileg a hadsereg számára készült, azaz olyanok részére, akik nem rendelkeztek nyelvészeti iskolázottsággal, szükségszerűen új módszereket kellett alkalmaznia, s ezek, főleg a beszéd- és gyakorlás-központúság nagy hatással voltak az amerikai nyelvoktatásra. A Holt-féle *Spoken Language* sorozat eredményeit használja és bővíti AUGUST A. KOSKI és ILONA MIHÁLYFI *Hungarian Basic Course*-a (1962). MERI LEHTINEN — aki finn nyelvet tanított a bloomingtoni egyetemen — épít az előzményekre, de tovább is fejleszti azokat. Könyve írásában több munkatársa segítette.

A *Bevezetésben* (VI—VII) a szerző röviden bemutatja könyvét, és az oktatásra vonatkozó tanácsokat ad. Heti öt órát és kiegészítő nyelvlaboratóriumi gyakorlatokat számítva, a könyv az elsőéves egyetemisták egész évi anyaga. Hangsúlyozza az anyanyelvi tanár teljes vagy részleges bevonásának és a nyelvlaboratóriumi gyakorlatoknak a fontosságát. A tanításban és a tanulásban a lehető legteljesebb mértékben szóbeliségre kell törekedni, írásbeli munkát — diktálást, majd dolgozatírást — csak a könyv vége felé javasol.

A Kiejtés (XIV–XIX) c. részben a finn hangok kiejtésének leírásán kívül szó esik a szótagolásról, a hangsúlyról, a ritmusról, a hanglejtésről, az ábécéről, az írás és kiejtés megfeleléséről is. Az alapos Kiejtési gyakorlatok (XXV–XXXIII) után következnek a tulajdonképpeni leckék (1–520). Ezek száma harminchárom, közülük öt ismétlés. A leckék hasonló szerkezeti felépítésűek, rendszerint alapmondatokból, párbeszédkekből (beszélgetésekből), nyelvtanból és gyakorlatokból, társalgásból (társalgási javaslatokból) és olvasmányból állnak.

A nagyszámú alapmondat az új nyelvtani anyagot illusztrálja, s egyben gyakorlatja is. A hétköznapi életben használt mondatok ezek, szókincsük általában a már ismert anyagra épül. Egy leckében rendszerint három-négy párbeszéd van, amelyek tartalmilag lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz, de egyaránt tartalmazták az alapmondatokban már bemutatott nyelvtani jelenségeket. Anyagukat szintén a mindennapi életből merítik, s a Finnországban legáltalánosabb helyzeteket és témákat mutatják be. Csak dicsérhető, hogy a szerző helyenként és józan mértékkel a finn kultúrára vonatkozó ismereteket is becsesz a párbeszédkebe. Az alapmondatok és a beszélgetések mellett mindig ott van párhuzamosan az angol fordítás is, s az utóbbiban előforduló ismeretlen szavakat rögtön a szöveg közben megkapjuk. A nyelvtanban a szerző a már előzőleg bemutatott nyelvtani jelenségeket megmagyarázza, s közvetlenül utána a gyakorlatokban el is mélyíti. A könyvben igen sok és változatos gyakorlatot találunk. A hazai nyelvkönyvekhez képest nem annyira a gyakorlatok típusában, hanem bőségében van a különbség. Fordítási gyakorlat — nyilván a beszéd-központúságra való törekvés eredményeképpen — nincs a könyvben. A társalgásban a párbeszédke anyagához kapcsolódva a szerző utasításokat és javaslatokat ad a tanulók szabad beszélgetésére. A leckék végén álló olvasmányok az önálló szövegolvasásba kívánnak bevezetők lenni, ezért szókincsükben és nyelvtanukban nem pusztán a már ismert anyagra támaszkodnak. Az olvasmány témája többnyire kapcsolódik a párbeszédkeéhez és a társalgáséhoz. A 11. leckében pl. a következő párbeszédke (beszélgetések) vannak: az állomáson, a piacon, vidéki utazásra való indulásról; a társalgásban többek között ilyen javaslatokat kapunk: „Tegyünk úgy, mintha egy barátunkkal a vasútállomáson lennénk, s várnánk valakit! Beszéljünk az időről, a vonat érkezéséről! Tegyük úgy, mintha találkoznánk az utcán egy barátunkkal, aki elmondja, hogy a piacra megy, mert ott friss zöldség, virág és gyümölcs van!” Az olvasmány a helsinki piactérről szól.

A leckék fő részeinek arányát had szemléltessék a 9. lecke lapszám szerinti adatai: alapmondatok: kb. 1 l., párbeszédke: kb. 2 l., nyelvtan és gyakorlatok: kb. 11 l. (ebből nyelvtani magyarázat példákkal kb. 5 1/2 l.), társalgási javaslatok: 8 sor, olvasmány: 9 sor.

Az ismétlő leckék csak nyelvtanból és gyakorlatokból állnak. Néhány leckében az említettekén kívül helyet kapott még egy rövid helyesírási, valamint — különösen az első leckékben — egy hasznos szavakat és kifejezéseket tartalmazó vagy a finn szokásokat és illemszabályokat ismertető rész.

LEHTINEN a bevezetésben egy-egy lecke anyagának a feldolgozásáról is ír. A tanulók az alapmondatokat könyv nélkül tanulják meg, legalább is annyira, hogy kérdésre válaszkepp el tudják mondani. Ezután a mondatokat többször együttesen ismételni kell. A beszélgetéseket egészben vagy részben szintén könyv nélkül kell tudni, a hosszabbakat az alapmondatokhoz hasonlóan csak annyira, hogy a tanulók a tanár kérdésére a megfelelő szavakat és szerkezeteket használva válaszolni tudjanak. Többszöri ismétlés itt is szükséges. A nyelvtanhoz kapcsolódó gyakorlatok felhasználásában a tanárnak meglehetősen szabadsága van, átalakíthatja őket, elvehet belőlük, vagy tehet hozzájuk. A társalgás az oktató vezette szabad beszélgetés megadott témákról. Az olvasmányokkal otthon ismerkednek meg a tanulók, ennek ellenőrzése és a bővebb feldolgozás az órán történik. Az órákon a könyvben közvetlenül nem szereplő anyag is végezhető, pl. 10–15 pernyi kötetlen beszélgetés.

Az 1. függelékben (521–606) nyelvtani — főleg táblázatos — összefoglaló, a 2. függelékben (607–615) közismert finn dalok szövege van. A Szószedet (617–647) minden előfordult szót tartalmaz, a tulajdonneveket külön jegyzékben. A könyv a nyelvtani anyagra vonatkozó részletes M u t a t ó v a l (651–657) zárul.

Az eddigi tartalmi bemutatásból is kiderült, hogy egy logikus anyag megszerkesztett könyvről van szó, amelyben a nyelvtanítás új és hagyományos formái szerencsés harmóniában egyesülnek, s a könyv éppen ezért igazán modern. A könyv erőnyeit tehát már jórészt láttuk, közülük külön is kiemelünk néhányat.

Elsősorban a gyakorlati, praktikus jelleget kell megemlítenünk. A könyv valóságos tárháza a beszédben jól használható mondatoknak, mondattípusoknak. A régebbi olvasmány-központúság helyett beszédközpontú, de helyesen rövid olvasmányokat is

ad. Az új anyag tárgyalása az élő nyelvi példából indul ki, s kap a következőkben bő és alapos feldolgozást. A tanulóknak beszédkészségük, kiejtésük fejlesztésére végig jó lehetőségük van. A könyv anyaga nagy, válogatásra is módot nyújt. Igen kevés mellékes, „utána keresési” munkát kíván. Egyes modern nyelvkönyvek újabban elhagyják a nyelvtani magyarázatokat, s legfeljebb függelékként adnak pusztán nyelvtani táblázatokat. Az ilyenekben az anyagot többszöri ismétléssel, kívülről való megtanulással sajátítják el, s a tanulóban így szűrődnek le többé-kevésbé világosan a nyelvtani szabályok. Az anyanyelv elsajátítása mindenféle nyelvtani magyarázat nélkül folyik. Az idegen nyelv tanulásában azonban már lényeges szerepe van az értelmi megvilágításnak, az anyanyelvvel való összehasonlításnak, a már meglévő nyelvtani ismeretekre való támaszkodásnak. Ezért tartjuk helyesnek, hogy — bár a *Basic Course in Finnish*-ben is nagy szerepe van az automatizációnak, az ismétlésnek — a szerző kellő súllyal szerepelteti a nyelvtani magyarázatot is, sőt még a nyelvi érintkezéssel kapcsolatos illemszabályokról is szól. Nála az először már bemutatott, azután megmagyarázott ismeretek begyakorlása folyik, amely lehet, hogy kevésbé adja ugyan a felfedezés örömét, de mindenképpen gyorsabb és pontosabb megtanulást tesz lehetővé. A nyelvtani összefoglaló és mutató nemcsak a tájékozódást, hanem a finn nyelv rendszerének áttekintését is elősegíti, s jó segítség a magántanulóknak.

Külön kell szólnunk arról a rendszeres pedagógiai átgondoltságról, amely a könyv nagyobb és kisebb egységeiben egyaránt megmutatkozik. A szókinés és a nyelvtani anyag nemcsak egy-egy leckén belül kerül fokozatosan, többször és többféleképpen feldolgozásra, hanem az ismeretek frissen tartása a későbbiekben is biztosítva van. Az anyag elrendezése áttekinthető, az új szavak és nyelvtani jelenségek általában aláhúzással vannak kiemelve. Apróság, csak annak jelzésére említjük meg, hogy lássuk, a szerző mennyire igyekszik kihasználni a vizuális benyomásokat: a lapszámok mellett az illető szám mindig betűvel írva is ott áll.

A könyvvel szemben csak néhány kisebb kifogásunk van. Ezek egy része az egyetemi oktatás első évében talán nem jelentkezik. Tekintve azonban, hogy a könyvet máshol is használják, s nagy terjedelme különben is magában hordja a teljesség valamelyes igényét, egy-két helyen hasznosnak tartanánk rövid kiegészítést. A Kiejtés c. részben megemlíthette volna pl., hogy a rövid és hosszú hangok időtartamának aránya kb. 1 : 3. Szólhatott volna az elválasztásról, s jó lett volna valamivel bővebben foglalkozni az írásjelek — nemcsak a vessző és a kötőjel — használatával. A mutatóból nem derül ki, hogy a felszólító módot mellékmondatban feltételes, esetleg jelentő módú alakkal fejezzük ki. Problematikus még a könyv nagy mérete és súlya, amely nehezíti a használatot. Ez azonban — bár más nyomdatechnikai eljárás némileg segíthetett volna — végső soron az anyag nagyságának a következménye, amelynek előnyei lényegesen felülmúlják az ezzel járó hátrányokat.

MERI LEHTINEN könyve az ismertető véleménye szerint a legjobb finn nyelvkönyv, amit eddig külföldiek számára írtak, jelentős segítség a finnül tanulóknak, s hasznos módszertani ismereteket ad minden nyelvtanárnak és idegen nyelvet tanulóknak.

Felix J. Oinas: *Basic Course in Estonian*

Mouton. & Co. The Hague, 1966. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 54. X + 398 l.

A bloomingtoni egyetem finnugor érdeklődésű szlavisztika professzorának munkája teljesen átdolgozott és bővített változata saját Spoken Estonian c. könyvének, amely a Holt-féle Spoken Language sorozatban jelent meg. A könyv — mint ugyanannak a sorozatnak és egyetemnek a kiadványa is — természetesen részben hasonló módszerrel és céllal készült mint a *Basic Course in Finnish*, ezért ismertetését rövidebbre szabjuk.

Előszó (V), Tartalomjegyzék (V–VIII), Rövidítésjegyzék (IX), Bibliográfia (X) és a gyakorlatokat is tartalmazó A kiejtésről (1–9) c. részek után jönnek a tulajdonképpeni leckék (10–350). A lecek száma harminc, ezekből öt ismétlés. Egy lecke (unit) alapmondatokból, pótlólag megadott szavakból, nyelvtani magyarázatból, nyelvtani gyakorlatokból és ezek megoldásából, társalgásból és társalgási javaslatokból áll. Az ismétlő lecekben gyakorlatok vannak.

LEHTINEN könyvétől eltérően az új szavakat és nyelvtani jelenségeket tartalmazó alapmondatok párbeszédben jelennek meg. Először az egy mondatban szereplő ismeretlen szavakat kapjuk meg, majd magát a mondatot. A párbeszédet hétköznapi dolgokról.

bevásárlásról, utcán való találkozásról stb., vagy az észet kulturális élet különböző területeiről szólnak, mellettük ott áll az angol fordítás. Ha a továbbiak folyamán a leckében ismeretlen, az alapmondatokban sem szereplő szavak szerepelnek, akkor ezeket a szerző külön jegyzékben adja meg. A példákban bővelkedő nyelvtani magyarázatokban OINAS az új nyelvtani jelenségeket világítja meg, amelyek a gyakorlatokban kerülnek elmélyítésre. A gyakorlatokkal párhuzamosan mindig megkapjuk azok megoldását. A társalgás az alapmondatok témájához kapcsolódó párbeszéd, angol fordítás nélkül. A társalgási javaslatokban a tanulók szabad beszélgetésre kapnak részletes javaslatokat. A 9. lecke főbb részeinek aránya pl. a következő: alapmondatok (szószedettel): kb. 5 l., nyelvtan: kb. 3 l., gyakorlatok: kb. 2 ½ l., társalgás: kb. ½ l., társalgási javaslatok: 15 sor. A könyvet a Szószedet (351—94) és a nyelvtani anyagra utaló Index (395—8) zárja.

A Basic Course in Estonian-ról mint nyelvkönyvről elismeréssel szólhatunk. Részben megvannak azok az erényei, amelyeket Lehtinen könyvéről írva bővebben méltattunk. Mondatainak jó része a hétköznapi társalgási nyelven használatos. A nyelvtani magyarázatok világosak, s bemutatják az észet nyelvtan fő vonásait. A különböző gyakorlatok és beszélgetések általában jól, többször megforgatják a tanult anyagot, s az ismereteket beszédfokra emelik. Nyelvtani összefoglaló ugyan nincs, de ezt nagyrészt pótolja az index és a szószedet, amelyben a kiejtésre és a fontosabb toldalékos alakokra is történik utalás.

Nem hallgathatjuk el azonban kifogásainkat sem. Az, hogy az első huszonnégy lecke színhelye a második világháború előtti Észtország, a könyv használhatóságának fokát csökkenti. Az utolsó hat lecke színhelye az Egyesült Államok, itt egy az USA-ban élő észetnek és egy amerikaiaknak az észet kultúráról való beszélgetése adja az anyagot. Ez a választás tisztán nyelvtanítás szempontból sem szerencsés. A nyelvtannak azok a jelenségei ugyanis, amelyek az utolsó hat leckére esnek — a gyakorlatok kivételével — csak kulturális témájú beszélgetésekben vannak feldolgozva. Egyszerűen, a színhely maivá tétele, s a szövegben több helyütt mutatkozó szubjektivitás mellőzése a könyv javát szolgálta volna.

Béla Kálmán: Vogul Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1965. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 46. VIII + 139 l.

KÁLMÁN BÉLA volt az első magyar tudós, aki egy kisebb finnugor nyelv nyelvkönyvét megírta. Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek tagjaként megjelenő, MUNKÁCSI szövegei alapján készült Manysi nyelvkönyv (Bp. 1954. Rez: LAVOTHA: NyK. LIX, 362—7; SAUVAGEOT: Bulletin de la Société Linguistique de Paris, LIV, 345—6) annak idején jól bevált az egyetemi oktatásban. E könyv anyagát is felhasználva írta meg KÁLMÁN párhuzamos magyar és német nyelvű szöveggel a Chrestomathia Vogulica-t (Bp. 1963). Ismertetendő könyvünk ennek az utóbbinak angol nyelvű fordítása.

Mint az előszóból (V—VI) megtudjuk, a szerző 1957—1958-as négyhónapos szovjetunióbeli tanulmányútján találkozott vogulokkal. A könyv a tőlük gyűjtött anyagon alapulva főképp az északi nyelvjárást mutatja be, de vannak benne mutatványok a többi nyelvjárásból és az irodalmi nyelvből is. KÁLMÁN MUNKÁCSI-szövegeket is közöl a saját egyszerűsített átírási módjához igazítva. A bevezetésben tömör, érdekes ismertetést kapunk a vogulokról (3), a vogul nyelvjárásokról (4—6) és a vogul nyelv kutatásának történetéről (6—8). Ezt a vogul nyelvészeti irodalom bibliográfiája (8—19), majd a vogul irodalom és irodalmi nyelv bemutatása (19—20) után a vogul nyelven megjelent kiadványok jegyzéke (20—26) követi. Az északi nyelvjárás rövid nyelvtani vázlatában (27—58) a fonémák bemutatása után sor kerül az alak-és mondatn minden fontosabb jelenségére. A némi jegyzettel is ellátott vogul szövegek (59—94) között megtaláljuk a jeles vogul költőnek, JUVAN SESZTALOVNAK a verseit is. A szószedet (95—134) jelöli, hogy a szavak milyen nyelvjárásból valók, s sokszor ad etimológiai utalást is; finnugor eredetű szavaknál a magyar és finn megfelelőt közli, jövevényszavaknál pedig az átadó nyelvet. A könyvben nyolc vogul dal is van kottával, valamint vogulok közt járt kutatók képei, és egy a vogulok elhelyezkedését mutató térkép.

A Vogul Chrestomathy szerkezete logikus, letisztult. Az áttekinthető nyelvtani magyarázatok között sok a táblázat. A szövegek szerencsés kézzel vannak válogatva: a vogul nyelv és irodalom különböző oldalait mutatják. Az érdekes és változatos anyagú könyv kitűnő segédeszköz az északi-vogulul tanulónak, jelentős segítség a kutatónak, s nem szakemberek vogulok iránti érdeklődését is felkeltheti. Egyedül azt sajnáljuk, hogy a szövegeknek a Chrestomatia Vogulica-ban szereplő, a tanulónak segítséget adó fordításai az angol nyelvű változatban elmaradtak.

Károly Rédei: Northern Ostyak Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1965. Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, Vol. 47. 3 + 132 l.

RÉDEI KÁROLY 1957 októberében Leningrádban az osztják nyelv muzsi nyelvjárásából nyelvtani anyagot, s ugyanebből a nyelvjárásból és a suriskáriból némi szöveget gyűjtött. Tanulmányútjának eredménye a saját gyűjtésén alapuló *Osztják nyelvtanulmányok* (Muzsi nyelvjárás) (RADANOVICS [RÉDEI]: NyK. LXIII, 21–62), amely Északi-osztják nyelvtan (Muzsi nyelvjárás) címmel külön is megjelent (NyÉrt. 31).

Jelen könyv a magyar nyelvű tanulmánynak lényegesen bővített változata. Csatolt hozzá egy, az osztjákokról, az osztják nyelvjárásokról, az osztják nyelv kutatásának történetéről szóló s egy osztják nyelvészeti bibliográfiát tartalmazó hasznos bevezetést (1–16). A számos példamondatot is tartalmazó nyelvtani vázlatot (17–78) kiégyesítette a leggyakoribb névszó- és igeeképzők bemutatásával, s egy-két előnyös szerkezeti változtatást is végrehajtott. Saját lejegyzésű szövegein kívül közöl STEINITZ és PÁPAY szöveget a színjai, a serkáli, az obdorszki és a szigvai nyelvjárásból, valamint irodalmi nyelvi szöveget a suriskári és a serkáli nyelvjárás alapján irodalmi nyelvekből. A szövegekhez (79–100) szószeret (101–132) csatlakozik. RÉDEI átírása fonematikus, a magyar nyelven megjelent tanulmányban használható képest egyszerűbb. PÁPAY szövegein is végrehajtott némi átírási egyszerűsítést a szerző.

A Northern Ostyak Chrestomathy hasznos, jól használható „vezérlő kalauz” a muzsi nyelvjárás, s a nagy hasonlóság miatt több északi-osztják nyelvjárás ismeretére is. A szerző végig pontosságról, alapos szakismeretről tesz bizonyosságot, Kár, hogy a szövegek fordítása az angol nyelvű változatban itt is elmaradt. Nem szórászhasogatásból említjük meg — hanem mert kezd gyakoribb lenni —, hiányoljuk, hogy a szerző az előszóban nem szól könyvének magyar nyelvű előzményéről. Az eredetivel való összevetés, különösen bővített, átdolgozott, más nyelvű, a szövegek átírásában egyszerűsített kiadás esetén tanulságos lehet, és az olvasó számára esetleg egyes félreértéseket tisztázhat.

Külön elismerés illeti RÉDEI KÁROLYT, ha meggondoljuk, hogy finom fonetikai megfigyeléseket, több eredeti megállapítást is tartalmazó anyagát egy hónapos tanulmányút alatt gyűjtötte.

János Gulya: Eastern Ostyak Chrestomathy

Mouton & Co. The Hague, 1966. Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, Vol. 51. VIII + 207 l.

A KARJALAINEN emlékének ajánlott kresztomatia a vahi osztják nyelvjárását mutatja be. GULYA az 1956–1957-es évek folyamán Leningrádban vahi osztják diákoktól gyűjtött nyelvi anyagot, s ezt később feldolgozta. Munkájának eredményét részben már publikálta Vahi osztják szövegmutatványok (NyK. LXIII, 209–13) és Vahi osztják nyelvtanulmányok (NyK. LXVII, 181–216, LXVIII, 3–34) címmel. Az Eastern Ostyak Chrestomathy ezeknek lényegében teljes anyagát felhasználja.

A könyv fő részei a következők: Előszó (V–VI), Bevezetés (1–20), Nyelvtani vázlat (21–129), Szövegek (131–165), Szójegyzék (167–207). Az előszóban a szerző többek között a keleti-osztják nyelvemlékekről és szövegkiadásokról szól. A bevezetésben az osztjákokról, az osztjákok kultúrájáról és nyelvéről kapunk érdekes tájékoztatást. Ezután egy, az osztják, főleg a keleti-osztják nyelvjárásokra vonatkozó bibliográfia következik, amely általános műveket is tartalmaz. A nyelvtani vázlat némi bővítéstől, s főleg sorrendi változtatástól eltekintve meg-

egyeznek a Vahi osztják nyelvtanulmányokkal. A szerző saját lejegyzésű szövegei között a kis történeteken kívül nagy örömmel fedeztünk fel egy másfél oldalnyi apró, kétsoros dialógusokat tartalmazó részt. A GULYA-féle szövegek közül a 2., 3., 6., 8., 11. sorszámúak korábban már megjelentek a Vahi osztják szövegmutatóiban. A szerző az eredeti leírás módját megtartva NY. I. TYERJOSKIN két könyvéből is idéz kilenc lapnyi szöveget. A szöszedetben GULYA jelzi és saját jelölésének megfelelően átírja a TYERJOSKIN-féle szövegek szavait. Az átírás kulcsát megadja. Több szöveg angol fordítását is megkapjuk.

Az Eastern Ostyak Chrestomathy jól sikerült, nem egy szempontból figyelemre méltó kézikönyv. A több mint háromszáz pontból álló nyelvtani leírás alapos, a lehetőséghez képest részletes, számos példával és példamondattal illusztrált. Jó érzékre vall a szövegek között a társalgási nyelvből izelt adó párbeszéd szerepeltetése, s egyes szövegek fordításának közlése. Örvedetes, hogy a szerző bátran nyúl a modern leíró nyelvészet eredményeihez is, s ezáltal több helyütt újszerűbb, az eddigieknél egzaktabb bemutatásra képes.

Egy ilyen könyv tudományos és gyakorlati céllal is készül, s a kétféle jelleg között kell bizonyos határokon belül egyensúlyt teremteni. Ezt a nehéz feladatot a szerző általában megoldotta, a hangtani részben azonban a kelleténél jobban elhajlott a tudományos jelleg felé. Kérdés pl., hogy különféle hangstatistikáknak — különösen ha 435 szó alapján készülnek — milyen mértékben van helyük egy kresztomátiában. Az anyag nyomdatechnikailag élesebb tagolása, a fő- és alcímek szembetűnőbb kiemelése pedagógiai szempontból lett volna előnyös.

Találunk a könyvben néhány pontatlanságot. Pl.: a cím Keleti-osztják kresztomátia, holott a könyv csak egy keleti-osztják nyelvjárással, a vahival foglalkozik. Nincs utalás a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent előzményekre. Az előszóban áll, hogy „Steinitz . . . discovered that the original sound system of the Finno-Ugric languages has been best preserved by the Ostyak [sajtóhiba Eastern Ostyak helyett — M. F.] dialect” (V). Nem szabad azonban elhallgatni, hogy ez nem általánosan elfogadott vélemény, az ITKONEN-féle elmélet pl. a balti-finn nyelveket tartja a legkonzervatívabbnak. Ugyanitt olvassuk, hogy a vahi osztják nyelvjárását egy nyugat-szibériai törzs (*tribe*) beszéli (VI). Törzsszervezetet azonban az osztjákoknál nem találunk. Ez fordítási hiba, ilyenek, és főleg sajtóhibák mindhárom kresztomátiában akadnak. A határozószókat a szerző határozói mutató névmásoknak veszi (79), a helyviszonyt kifejezők között alakjainál viszont a határozószó (*adverb*) terminust használja (80).

Ezek a kisebb hibák azonban lényegében nem csökkentik a könyv értékét, amely teljes mértékben elérte célját, jó alapot nyújtott a vahi nyelvjárás önálló tanulmányozásához.

MOLNÁR FERENC

Edith Vértes: Die ostjakischen Pronomina

Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 272 lap + egy osztják nyelvjárás térkép és (48 táblázatot tartalmazó) 36 melléklet.

A névmások, Szinnyeivel szólva, „általában különködő szavak”, melyek mind mondattani viselkedésükre, mind alakítani rendszerükre nézve sok tekintetben eltérnek a többi névszótól. Egy-egy nyelv névmás-rendszerének tüzetes vizsgálata tehát fontos és igényes feladat, és különösen az éppen az osztjakra nézve, melynek archaikus keleti nyelvjárásából a legutóbbi időkig semmi szöveganyag nem állt a kutatás rendelkezésére. Már ezért is nagy érdeklődéssel vesszük kézbe a című írt könyvet, melynek szerzője bizonyosan egyik legalaposabb ismerője a kérdésnek. E tárgykörben jelent meg első dolgozata, „Az osztják személynévmások” (1943, FgrÉrt. 8.), majd további részlettanulmányok a NyK. LVII, LXIX., valamint az ALH. XII. és XIII. kötetében. Az itt ismertetendő, gazdag tartalmú, tekintélyes külsejű kiadvány ez irányú kutatásainak kimerítő anyagközlésen alapuló elméleti összefoglalása és betétezése.

Rövid bevezetés (13—5) ismerteti a nyelvjárások beosztását a következő öt főcsoportba: I. északi, II. észak-déli közt átmeneti, III. déli, IV. szurguti, V. az osztják nyelvterület legkeletibb nyelvjárásai. Az egyes csoportoknál a szerző mindjárt felsorolja forrásait is, s ezzel kitűnő áttekintést ad az illető nyelvjárás csoport hozzáférhető szövegeiről. — A névmások három nagy fejezetben kerülnek tárgyalásra: I. a névmások mondattana (16—188), II. az osztják névmások eredete (191—231), III. a névmások és a többi névszók ragozásának összehasonlítása (235—257). A táblázatok és a rövidítések jegyzéke után a kötetet rövid angol nyelvű ismertetés zárja le.

A monográfiának több mint felét teszi a névmások mondattani szerepének bemutatása. Kétségtelen, hogy mondattani kérdések vizsgálata „helyigényesebb”, mint akár hangtani, akár alaktani kérdéseké. Ezt a részt mégis túlméretezettnek, és bőségében szinte áttekinthetetlennek tartom. Az egyes mondatbeli használatok, s ezen belül a különféle alfajok sokszor csak egy-egy bevezető félmondatral tagolt tömegében alig lehet eligazodni. VÉRTES EDIT jól ismert tudományos erénye, az alaposság, itt nem egyszer aprólékoskodásba csap át. Hogy csak néhány példát említsék mindjárt a könyv elejéről: nem érinti a személynévmások mondattani szerepének kérdését az a körülmény, hogy „a személynévmás birtoka sok adatban igei vagy névszói mondatok alanya” (32—4), hogy „a birtokos személynévmás a mondat tárgyához tartozik” (34), hogy „a példák elég nagy számában a személy, akire a személynévmás vonatkozik, egy birtokosnak a birtokosa” (34—5), hogy „a személynévmás a névszói állítmány birtokosára utal” (36) stb., stb.

A függő esetek bemutatásánál nem szerencsés a nyelvjárások szerinti tagolás, mert így nagyon széthull az anyag. Sokkal jobb lett volna magából az esetből kiindulni, mint pl. LITMOLA tette személynévmás-tanulmányában (I. FUF. XXVIII, 28—41, 50—6): akkor közvetlenül a szövegből is kitűnnék, hogy mily esetek fordulnak elő az egyes nyelvjárásokban, s nem kellene mindig a táblázatokhoz folyamodni tájékoztatásért.

A személynévmási függő esetek funkcióinak részletezését helyes módszertani megfontolással mellőzi a szerző, de helyette, mint mondja közli az egyes esetekkel kapcsolatban az őket vonzó igeik jegyzékét (69): ez azonban már nem a névmások, hanem az igeik kérdése. Egyébként nyelvi szempontból csak a kettős akkuzatívuszi-datívuszi igevonzat sajátosan jellemző az obi-ugorra, s ha már a kérdés ebben az összefüggésben tárgyalásra került: nem nyelvjárások szerint szétszórva (73, 81, 86, 92), hanem külön fejezetben együtt kellett volna bemutatni az adatokat, hogy kitűnjék: közös eredetű, ill. azonos jelentésű igeik állnak-e minden nyelvjárásban ilyen kettős vonzattal? Mindenestre föltűnő, és a személynévmások akkuzatívuszi-datívusznak valamiféle ősi kapcsolatát sejteti az a körülmény, hogy e két eset használata bizonyos 'ad, mond, hív, búvöl, (valakinek) juttat, táplál, segít' stb. jelentésű igeik mellett vaglyagosnak látszik. Nem biztos azonban, hogy a használat valóban tetszőleges, mert a kétféle vonzat kétféle mondatszerkezettel jár, és lehet, hogy jelentésbeli eltérés is van köztük.

A túlzott részletezés következtében széthullnak a többi (mutató, kérdő-vonatkozó, határozatlan és tagadó) névmások mondattanát taglaló fejezetek is. Nem érdemes aprólékosan tárgyalni pl. azt a kérdést, hogy a névmások mily mondatrészt jelzői lehetnek (102—114, 118, 138, 144—5, 150—1 stb.). Érdekes lett volna viszont a különböző névmások kölcsönös sorrendjének vizsgálata, vö. pl. egyrészt *neŋ ma a tam naraŋ juŋ ŋliŋem muŋ verŋa sewir'sen* 'te ezt az én bűnhődéshozó fámat (tk. fa végemet) mit csinálni vágtad le' (ONGy. 83, idézi V. E. 112. 1.) — másrészt Szin. *t q m m ā lōmōtmem wōtmet talem* 'Dies [ist] das fünfte Jahr, dass ich mich verirrt habe' (OVE I, 96, idézi V. E. 108. 1.), tk. 'e z a z é n eltévedésem ötödik éve'. Igaz, hogy az efféle esetek hitelesen csakis a magyar fordítások alapján értelmezhetők (hogy lehetne pl. a második mondat német fordításából megállapítani, hogy a *mā* itt éppúgy birtokos jelző, mint az elsőben?) — de vagy-vagy: vagy mondattani kutatást végzünk, és akkor obi-ugor vonatkozásban menthetetlenül figyelembe kell vennünk és nagyon sokszor meg kell adnunk a magyar fordítást is (ami egy német nyelvű kiadványban kétségtelenül növeli némileg a terjedelmet) — vagy pedig le kell mondani a mondattani vizsgálódásról, mert az a magyar bevonása nélkül úgysem lehet eredményes, és szinte szükségszerűen mechanikus fölsorolássá válik. Világos ugyanis, hogy a szerzőtől ismételt (pl. 27, 69. 1.) említett „európai nyelvérzék” számára az obi-ugor mondattani sajátosságok a magyar nyelv alapján közelíthetők meg legjobban, éppen mert az egyszerre ugor is, meg európai is, s e kettős irányulású szinte az egyetlen lehetséges közvetítő az obi-ugor és az „európai nyelvek” (V. E. kifejezése, l. pl. 69, 156, 255) között.

Az alábbiakban néhány részletre vonatkozólag teszek megjegyzéseket.

Nem tudok egyetérteni VÉRTES EDIT azon fölfogásával, hogy az állítmány mondatvégi helye „nyelvészeti babona” (23. 1.). Hogy az uráli mondat alapelve az alárendelő viszony volt, az RAVILA alapvető tanulmánya óta (FUF. XXVII, 1—136) az uráli mondatban szilárd tétele Ha pedig ez így van, akkor az állítmány csakis a mondat végén állhatott (l. uő. Johdatus kielihiatoriaan³, 118 k.). Ugyancsak RAVILA hangsúlyozta, hogy az ősi szórend az obi-ugor (és a szamojéd) mondatokban máig világosan áttűnik (FUF. XXVII, 132). Az állítmányi szórend nagyon fontos, nem ritkán egyetlen kritérium az obi-ugor mondatok helyes értelmezéséhez (l. pl. Sz. KISPÁL M., A vogul igenév mondatnata 126, 166, 249. 1.). Ha nem ragaszkodunk ez elvhez, akkor valóban sokszor adódhatnak oly nehézségek, mint pl. a szerzőnél a 30. lapon, ahol szerinte az ilyen mondatok-

ban: *O lăbatmăţ  os s t m * 'A hetedik csillag az én [vagyok]' ( ONyt. 91) a személy-névmás vagy alany, vagy névszói állítmány, attól függően, hogy a mondatot hogyan  rtelemz zz k. Márpedig nem is lehet k ts ses, hogy az idézett mondatokban a személy-névmás állítmányi szerepű. A 22–4. lapon fölsorolt szabálytalan sz rend  példák magy razata egyszers en az, hogy az  si szövegekből val k mind k rd -f lki lt  mondatok, melyek szórendje természetesen eltér az átlag-mondatok t l (v . Sz. KÓSPÁL M. i. m. 167 k., 249 k.), a többi példa meg újabb szövegekből való, ill. szótári idézet.

Ami ez utóbbiakat illeti: módszertani szempontból nem helyeselhető, hogy szótári — a sz  j e l e n t   s   t megvilágítani hivatott — kifejezésekkel mint mondatokkal számoljunk. Pl. a 27. lapon idézett DN *m n  ns, n ŋ    o  ns,   y s    ns* 'minő olen suuri, sin  suurempi, h n suurin' (KT 52b), vagy Vj. *     n ŋ* 'ik  nkuin sin ' (KT 225a) semmiképp nem tekinthető mondatnak.

K r hogy a szerző nem tárgyalja kiemelve a névmások állítmányi funkcióját; erről a szem lyn vm sokn l kétkedve sz l (30. l.), a többinél meg csak az „Absoluter Gebrauch” alatt elrejtve (106, 108, 115, 140, 146. l.). Pedig mondatnani szempontból az állítmányi szerep számbavétele legalább oly fontos, mint az alany i vagy a jelz i .

Néhány Reguly-alak magy razat t nem találtam, pl. a 104. lapon idézett *tomal- t* (OH II, 256: 'ama'); *tum* mutató névmási alak (v . *tumlal* 108. l.) nem szerepel a XXXIII. táblázat „szakrális” rovatában (v . PÁPAY—BEKE *tumpij n* stb. s. v. *tom*); a Reg. *tog l*, Pápay *toy l* 'oda' (id. 116. l.) alaknak megfelelő *toy l* megvan ugyan az említett rovatban, de e lativuszokr l a szövegben nem találtam említést (az -l' esetleg az irány határozatlanságát kifejező elem, olyan mint a vogul Sz . * ot l* stb. 'wohin' végén, l. LIIMOLA, Zur Historischen Formenlehre des Wogulischen I., 182 k., v . u . JSFOU. LVIII/3, 19). A Reguly-adatok mind  rt ekesek és fontosak, föltétlenül számon tartandók.

A mutató névmásokat a szerző sokszor szem lyn vm soknak fogja f l, ill. szem lyn vm sk nt  rtelemzend nek tartja. A 112–3. lapon idézett mondatokban a *tam*, *tami- n* némelykor tényleg érezhető szem lyn vm soknak — a német szöveg rendszerint  gy is tolmácsolja, m g a magyarban ugyanazon helyen többször 'noh t'-féle fordítást találunk (pl. OH I, 399, 401 stb.) — de ez az erősen r mutat t megszólítás mégis inkább egyfajta figyelemkeltő indulsz o értékű. Nyilvan kötény az pl. a k vetkezz  adatból (idézi V. E. 112–3. l.): *t mipa t m al mogol ko sokal ord* 'H t ennek a sok föld-emberének ins ge fejedelemlh snek' (OH II, 208); itt a *t mipa* világosan emfatikum, s a tulajdonképpen rámutatást az utána kitett *t m* névmás fejezi ki. A német fordítások természet-szer leg nem adhatják vissza pontosan az osztják mondat szerkezetét, mert mindig ki kell tenni k az alanyi szem lyn vm st, akár szerepel az az osztjákban, akár nem.

Az állítmány t kvetlen l megelőző *tam*, *tom* (109 k.)  s * t*, *t * (124. l.) sz csk k aligha minősíthetők adverbiumnak.  zek az idézett helyeken mindenütt nyomatékos kiemelésre szolgálnak, nem ragtalan határozók tehát, hanem az obi-ugor  si szövegekben lépten-nyomon fölbukkanó emfatikumok. „Jelentésük”, ill. mondatbeli szerepük leg-jobban a magyar ' m' szócskával adható vissza, m g határozói  rtelemz s k sokszor lehetetlen, mint pl. ebben a (mondatnak látszó) Kaz. idézetben: *n ŋ      r  m n      'A-  m* 'olen hereill ni' (KT 241b, V. E. fordítása 'ich bin wach' 124. l.), melynek szerkezteileg h  fordítása ' m f l bredv n vagyok'. A 124. lap 1. jegyzetében idézett Pápay-fordítás ' m' szavát sem volna helyes 'dieses'-re változtatni, mint a szerző akarná.

Ugyancsak nyomos t o, kiemelő szerepű a közvetlenül az ige előtt álló *te*, *t * mutató névmás (115. l.) is, pl. Kr. *  n    a t    uot, öntöm* 'die Zeit ist weit fortgeschritten, und es ist nichts von ihm zu sehen' (KT 804 b, idézi V. E. 115. l.), tk. 'az idő  m hosszú(v ) lett, [ ] nincs'. E névmások semmiképp nem tekinthetők igek t nek, érthető tehát, hogy az osztják nyelvi sajátságok oly kiváló ismerője, mint ZSIRAI, nem sorolta őket az igekötők közé.

A *si* (124 k.), az * i* ~ *i* (129 k., 225)  s az * n* (131 k., 226) sz t a szerző az ott idézett mondatok és fordítások alapján „határozott névelőnek” mondja Term zetesen elvileg sem lehet ily k l nb z o eredetű és hangalakú szókat határozott névelőnek minősíteni — de gyakorlatilag sem, hiszen az * i*, *i* 'egy' sz mn vnek másutt „határozatlan névmási” szerepét mutatja be, egyben enyhítve is a korábbi kategorikus megállapítást mondván, hogy e számnév „sok esetben mutató névmással vagy határozott névelővel azonosnak l t s z i k” (174. l., kiemelés tőlem). Legf ljobb arról lehet szó, hogy az említett szavakban benne rejlik a n vel v  válás l e h e t   s   g e. De a változás t nylegetesen nem következett be, amit nyilvan mutat az a tény, hogy egyik sem szorította ki a m sik t, egyik sem vált egyeduralkodóvá, mint pl. az ugyancsak mutató névmási eredetű magyar *az*, ill. *a*.

A m reven következetes alak  és nyelvjárások szerinti tagolás miatt sokszor sz t-szórtan kerülnek bemutatásra mondat- vagy jelentéstani szempontból összetartozó k r-

dések, pl. a kérdő névmások vonatkozó névmási használata (135, 142, 145, 147. l.), a *m.* elemű kérdő névmások 'vagy' kötőszói szerepe (143, 148, 155. l.), ill. kérdő határozószóvá kövült alakjai (141, 146 k., 148, 154. l.) stb.

A példamondatok halmazában jó tájékozódási pontok a 17–22. és a 32. lapon a nyelvjárás csoportok kiugró római számmal való jelölései — kár, hogy ezzel a jelölésmóddal sehol másutt nem találkozzunk.

Jó lett volna, ha a szerző már e fejezetben utalt volna azokra a következtetésekre, melyeket e mondattani adattár anyagából vont le. Pl. a *tam(i)* 'te' értelmezésnél arra a fölfogására, hogy a személynévmások mutató névmási eredetűek (194 kk., 205. l.), az 'egy' számnév határozott névelőinek vett szerepénél a mutató névmási származtatásra (223 kk.), az akkuzatívuszi-datívuszi igevonatoknál arra a föltevésére, hogy a vagylagosság talán egykori közelebről meg nem szorított, általában való „determinálás” következménye (246 k.) stb. Az ilyen utalások szorosabban fűtétek volna össze a monográfia három fő fejezetét, melyek különben eléggé elszigetelten állnak egymás mellett.

Legfőbb értéke ennek a mondattani résznek a kimerítő adatszolgáltatás. A szerző ezt ugyan sehol meg nem mondja, de a tőle kapott szóbeli tájékoztatás szerint a z eddig hoz z a f ér h e t ő minden forrás minden névmási adatát közölte e fejezetben. A túlzásfúltságot, áttekinthetetlenséget főleg ez a teljesség-igény okozta: VÉRTES EDIT gazdag tudás-anyagából minden adalékot „tárolni” akart a további kutatás számára, s az óriási anyagot valahogy el is kellett helyezni. Kérdés marad azonban, hogy fog majd eligazodni e rengetegben a kutató, aki e fejezetet később nyersanyagként használná?

Almárisztó olvasmány az első rész, annyira élvezetes, világos, logikusan fölépített a második, melyben a névmások eredetét vizsgálja a szerző. Legfontosabb mondanivalói természetesen a személynévmásokkal kapcsolatban vannak. Az egyes finnugor nyelvcsoporthoz (finnségi, finn-permi, finn-volgai, ugor, obi-ugor) személynévmások rendszerének számbavétele után és alapján megállapítja, hogy egy tekintetben minden uráli személynévmás következetes szabályosságot mutat: az egyes személyekre vonatkozó névmások mindhárom számban ugyanazon mássalhangzón kezdődnek (e szempontból az uráli alapvetően eltér az indo-európaiktól, ahol az 1–2. személyben csak kiegészülések többes szám van, 1. 205 k.), mégpedig: 1. sz. *m-* (kivéve a magyar és a vogul egyes számot), 2. sz. *t-*, ill. obi-ugor *n-*, 3. sz. egy közös **s-*re visszamenő folytatás (194. l.). A kezdő mássalhangzók személyek szerinti azonosságából, továbbá a következő magánhangzók tarkaságából (203 kk.) és a számképzésben mutatózó eltérésekből (205 kk.) VÉRTES EDIT azt a fontos elvi következtetést vonja le, hogy a személynévmások mutató névmási eredetűek (195 kk.), nemesak az osztjában, hanem minden uráli nyelvben (211. l.). Fölfogása szerint a személynévmások a palatális mutató névmásokból különültek el (220 k.), talán már az uráli kor legvégén (197 k.). Különösen érdekes és tanulságos az uráli *t.* és *n.* 2. személyű névmásoknak és a 2. személyű névszó és igei személyragok jelentkezésének és megoszlásának bemutatása nyelvek szerint (199 kk.). Mivel mindkettő nyomai megvannak csaknem minden uráli nyelvben, jogos a föltevés, hogy mindkettő ismert lehetett bizonyos mértékig minden alapnyelvi nyelvjárásban (202. l.).

Meggyőző az ösosztjakra rekonstruált személynévmás-rendszer (212. l.), a következetesen jelentkező *n* képzővel, melynek funkciója a szerző szerint talán éppen az volt, hogy a mutató névmásokat személyekre vonatkozóvá tegye (213 k.). Mivel pedig a 3. személy legtovább megtartotta mutató névmási jellegét: ott az *n* nem szerepel (csak a kettős számban, ahol talán a 2. személy analógiás hatását kell fölteni, vö. a ktsz. 2–3. személy azonosságát a legtöbb osztják nyelvjárás birtokos és igei személyragozásában). — Nagyon érdekes, hogy míg a névmáskezdő mássalhangzók *s z e m é l y e k s z e r i n t* azonosak, addig a VÉRTES EDITŐL, (a V-Vj. alapján) föltett magánhangzók *s z á m o k s z e r i n t* mutatnak megfelelést: a kettős számban mindhárom személy magánhangzója *i*, a többes számban *a*, sőt az egyes szám 2–3. személye is *ä*; csak az 1. személyben van *ä* — ennek a személynek „különködése” azonban jól érthető.

A többi névmás eredete természetesen nem vet föl ennyi izgalmas kérdést. Figyelemre méltó megállapítás, hogy az ősuráli **j* névmáskepző az osztják mutató névmásokon főleg attributív használatban jelentkezik (221. l.). A Szin. *tqmijŋ*-ra hivatkozás azonban sem itt, sem a 225. lapon nem jó, mert ott a *j* nem képző, hanem az *i*-töveken jelentkező siklóhang (vö. STEINITZ, OVE I, 39). — Érdemes kiemelni a *nem* és a *nemöza* tagadó névmás magyarázatát (230 k.), valamint az 'egy' számnév eredetére vonatkozó föltevést (225 k.). Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem mégis, hogy az 'egy' mint számnév is lehet nyomósítót (vö. a 129 k. és a 184 k. lapon idézett példákat), ez a szerepe tehát nem föltétlenül bizonyíték a mutató névmásból való származás mellett. A 226. lapon indít-

ványozott etimológiához vö. a SKES *énsi* címszavát, mely csak finnégi megfelelőekkel számol.

Sok érdekes és fontos megállapítás található a névmások és a többi névszók esetragozását összevető harmadik részben is. Közülük itt csak a személynévmások akkuzatívuszára és datívuszára vonatkozókat mutatom be, egyrészt mert lényegében itt különbözik a személynévmás ragozása a többi névszóétól, másrészt mert a határozói esetek — ahol vannak (D. és K. nyelvjárások) — nyilván másodlagosak, s a V-Vj. kivételével jórészt a datívuszon alapulnak (vö. 243. l.). E két esetre nézve a következők állapíthatók meg: 1. Az É. nyelvjárásokban a személynévmásoknak Px-szel alakult közös akkuzatívusz-datívuszuk van (l. VI—X. táblázat). — 2. Az átmeneti és a D. nyelvjárásokban az akkuzatívusz *t*-vel, a datívusz Px-szel alakul. — 3. A Szurg.-ban az akkuzatívusz ragja *t*; ezen a *t*-s alakon alapul a datívusz, mégpedig az esz. l. személyben Px-szel, mindenütt másutt *i* raggal (l. XX—XXI. táblázat). — 4. A V-Vj.-ban az akkuzatívusz ragja *t*, a datívuszé a névszói latívuszrag (l. XXII—XXIII. táblázat); minthogy a két nyelvjárásban a főnévnek is van tárgyragja, itt lényegében nincs különbség a személynévmás és a többi névszó ragozása közt (vö. XLVIII. táblázat).

E tényeket a szerző így értelmezi: Minden finnugor nyelvre jellemző a Px-ek determináló értelmű jelentkezése a személynévmások ragozásában. Valószínűleg már az uráli korban használtak a személynévmások determinálására deiktikus elemeket, melyeknek főleg két csoportja volt e funkcióban általános: a birtokos személyragokká levő, vagy már lett, mutató névmások, valamint egy *t* deiktikus elem. Az osztják nyelvjárások közül az É. csak a Px, a V-Vj. csak a *t* determinálást tartotta meg, a közbülső nyelvjárások pedig mindkettőt, de funkció-hasadással (l. 244. l.).

E szellemes föltevés jól magyarázza az osztják viszonyokat — de aligha alkalmazható minden finnugor nyelvre. A finn *minut*, *sinut* stb. *t* elemének deiktikus eredete (246. l.) pl. egyáltalán nem valószínű, sokkal természetesebb a finn kutatók analógiás magyarázata (l. legutóbb HAKULINEN, SKRK³, 85 k., 116. j.).

A fejezet jól megalapozott föltevésai közt csupán egy van, mellyel elvileg nem érthetünk egyet. Útalva arra, hogy a személynévmások akkuzatívuszát nem lehet a főnévragozás hatásával magyarázni, a szerző — erős főnntartással ugyan — lehetőnek tartja, hogy „a szabad szórend adott indítékot az akkuzatívuszi tárgyként álló személynévmás megjelölésére” (248. l.). Obi-ugor vonatkozásban természetesen szó sem lehet szabad szórendről. Egy olyan nyelvben, melyben a főnévragozás nem ismeri a „grammatikai eseteket” (az osztjákban nyoma sincs genitívuszragnak, tárgyrag csak a V-Vj.-ban jelentkezik, a datívuszt határozóraggal fejezik ki): ott a szórend, és csakis az határozhatja meg egy-egy tőalakban álló szó mondattani szerepét. Éppen ezért az obi-ugor szórend erősen kötött, úgyhogy a személynévmási akkuzatívusz létrejöttét előidéző okok közül a szabad szórend, mint lehetőség, minden bizonnyal törlendő.

Végül, de nem utolsó sorban, szólnunk kell a ragyogóan szerkesztett táblázatokról, melyek világos áttekintést adnak minden osztják névmás nyelvjárási alakjairól, ragozásukról, s a személynévmások esetragjainak a többi névszó esetragjaihoz való viszonyáról. E kitűnő összefoglalások lehetővé teszik az anyagban való gyors tájékozódást, s egyben biztos alapot jelentenek a további kutatás számára.

Ha a széthulló mondattani résszel szemben több kifogás emelhető is, ott is elismerésre méltó a források földolgozásával végzett nagy munka, az anyagközlés teljessége, és a hivatkozások megbízhatósága (adatai minden ellenőrzött esetben pontosnak bizonyultak). A lényegi mondanivalót tulajdonképpen a történeti, valamint a névmási és egyéb névszói esetrendszereket összevető második és harmadik rész tartalmazza; ezeket széleskörű tájékozottság, jó kritikai érzék, a szellemes ötletek gazdasága és megalapozottsága jellemzi. Egészében a monográfia kiváló tudományos teljesítmény, komoly értéke a finnugor szakirodalomnak.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

Lauri Hakulinen: Suomen kielen rakenne ja kehitys

Helsinki, 1968. Kustannusosakeyhtiö Otava. 527 l.

1941-ben jelent meg LAURI HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys” című művének első része (Äänne-ja muotooppia). A második rész (Sanasto-ja lauseoppia) 1946-ban látott napvilágot. A finn nyelv rendszeréről és történetéről átfogó képet nyújtó monográfiát azóta három világnyelvre is lefordították: oroszra (1953, 1955), németre (1957, 1960) és angolra (1961).

A világsikert elért könyv második finn nyelvű kiadása 1961-ben, harmadik javított és bővített kiadása pedig 1968-ban jelent meg Helsinkiben. Az új kiadásban a szerző egységesítette a paragrafusbeosztást (1-től 112-ig) és a lapalji jegyzeteket (1-től 1194-ig). Az egyes fejezeteken javításokat, kiegészítéseket hajtott végre, a példaanyagot több helyütt kibővítette, illetőleg kicserélte. Teljesen új a tövekről szóló 38. (az előszóban tévesen 28!) paragrafus. A szómutatót nyelvészeti terminusokkal gazdagította. A műhöz — a korábbi kiadásokból hiányzó — névmutató is csatlakozik.

Rövid híradásunkat azzal a meggyőződéssel zárjuk, hogy HAKULINEN művének legújabb kiadása — a korábbi kiadásokhoz hasonlóan — mind a finn nyelv tanulmányozóinak és kutatóinak, mind a finnugor nyelvtudomány művelőinek fontos kézikönyve lesz.

RÉDEI KÁROLY

Л. В. Хомич: Ненцы

Москва, 1966. Издательство Наука. 329 l.

Az urálistika, illetőleg a néprajz hasznos segédkönyve ez a hatalmas anyagot felölelő, gazdagon illusztrált mű. Célja a nyenyeczek történelmi-etnográfiai jellemzése.

A mintegy negyven oldal terjedelmű Bevezetés egyrészt jelentős bibliográfiát ad, másrészt általános ismereteket nyújt a nyenyecokról, és vázolja egyúttal a történelmükkel kapcsolatos legfontosabb problémákat.

A nyenyeczek életének és történelmének tanulmányozásához szükséges forrásokról szólva külön említi a publikált és a kéziratok anyagot, a sajtó, a múzeumok, az expedíciók anyagát, sőt megemlíti még az egyetemi hallgatók közléseit is. A könyv egészét átható történelmi szempont itt is érvényesül. A szerző felhívja a figyelmet a forradalom előtti és az az utáni szakirodalom különbségére. Az előbbi legnagyobb hiányossága az, hogy nem adja meg a nyenyec terminológiát, holott ez etnogenezisük, más népekkel való kapcsolataik tisztázása céljából fontos. A forradalom előtti szakirodalom vizsgálati módszerét néhány kivételtől eltekintve felületesség jellemzi. Gyakran adnak ellentmondásos közléseket, főleg a vallási, ideológiai kérdésekről. Mindazonáltal ezek a források is, akárcsak a későbbiek, nélkülözhetetlenek a kutatómunka számára.

A nyenyeczek területi elhelyezkedésének, csoportjaiknak, nyelvének, a természeti feltételeknek és az etnikai környezetnek vázlatos áttekintése után három fontos problémát állít elének a szerző: a népnevek, a toponimika és a származás kérdését.

Izgalmas, színes a Bevezetés utolsó része, amely a nyenyeczek eredetével foglalkozik. Az eddigi hipotézisek ismertetése után körvonalazza a legvalószínűbbnek látszó megoldást. A kiindulópontot az jelenti, hogy a Szaján hegységben olyan törzsek élnek, amelyek nemrég még szamojéd nyelven beszéltek. A probléma két szélső megoldása: vagy a szajáni szamojédokat kell az északiak leszármazottainak tekintenünk, s ebben az esetben E → D irányú mozgással számolunk, vagy a szamojédok szajáni származását fogadjuk el, s ebből következően a feltételezett mozgás ellenkező irányban ment végbe. Mindkét álláspontnak tekintélyes képviselői vannak.

A vita nem zárult le, ma is folyik. A kutatásokba a nyelvészek, etnográfusok mellett bekapcsolódtak a régészek és az antropológusok is. A tudósok többsége általában a szajáni származtatást fogadja el — a régészek közül CSERNYECOV, CSERNOV, LASUK és MOLNÁR ERIK, az antropológusok részéről RUGYENKO. Velük ellentétben BUBRICH a másik álláspontot képviseli.

A kutatások felélenkülését eredményezte a növényföldrajzi módszer térhódítása. A fanevek tanulságainak figyelembe vételével alakította ki nézetét a kérdésekről HAJDÚ PÉTER is. Álláspontját HOMICS néhány mondatos összefoglalásban közli, majd röviden érintve a protolappok nyelvvel kapcsolatos problémákat, megkísérli a szajáni származás bizonyítását.

HOMICS abból indul ki, hogy a nyenyeczek mai lakóhelyén folyó ásatások adatai alapján a nyenyeczek nem tekinthetők őslakóknak. Csak a IV. század után érkezhettek ide. Betelepülésük azonban az első évezred közepén már befejeződött, hiszen a IX. századi emlékek már K-Európa északi tájain említik őket. HOMICS nyelvészeti adatokkal is alátámasztja a nyenyeczek későbbi betelepüléséről vallott nézetét. Fák, erdei vadak, vízi állatok nevére hivatkozik, melyek délre, a Szaján hegységbe vezetnek. Megemlíti a tengeri állatok nevét, melyek többnyire neologizmusok.

A szamojéd törzsek északra vonulását az I–II. századi népvándorlással kapcsolja össze. A mozgás, amely egészen az első évezred végéig folytatódott, főként az Ob mentén

történt, ahol a szamojédok más törzsekkel találkoztak, így elsősorban az ugorokkal. Az első hullámban a szerző véleménye szerint az enyeecek és a nganaszanok ősei érkeztek, a másodikban pedig azok a törzsek, amelyekből a nyenyeecek formálódtak ki. Utolsó hullámként a szelkupok kerültek északabbra.

A nyenyeecek anyagi kultúráját is megvizsgálja HOMICS és igyekszik igazolni, hogy abban két különböző komponens, északi és déli jelentkezik. A szajáni örökség legfontosabb része pl. a réntartás.

HOMICS könyvének további része két fő fejezetben a nyenyeecek gazdasági életével, kultúrájával és életmódjával foglalkozik — egyrészt a forradalom előtti időkben, másrészt a szovjethatalom éveiben. Munkájának egyik erénye, hogy a múlt örökségével párhuzamosan felrajzolja a nyenyeecek életében végbement változásokat, a szocialista rendszer vívmányait a cárizmus által pusztulásra ítélt maroknyi nép körében.

A nyenyec gazdasági, társadalmi, kulturális élet jellemzése a könyv első részében természetesen alaposabb, a legapróbb mozzanatokra is kiterjed. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével beköszöntő fejlődés életük alapvető megnyilvánulási formáit nem változtatta meg, s így a szocialista társadalmi rendszer életét vizsgálva csak a döntően új jelenségekre hívja fel a figyelmet.

A forradalom előtti állapotok vizsgálata tizenegy fejezetben történik. A szerző elsőként a nyenyeecek frott forrásokban is nyomon követhető történelmével foglalkozik.

A könyv következő és egyik legfontosabb fejezetében a nyenyeecek forradalom előtti gazdasági tevékenységéről van szó. A gazdálkodás minden alapvető ágát elemzi. A XIX. századtól kezdődően legfontosabb a réntartás, amelyet a szerző négy vonással jellemez: nagy nyájak, terelő kutya, a rén fogatolása, a fejés hiánya. A réntartás a XVIII. század végén indul fejlődésnek, akkor, amikor a vadrének pusztulása miatt a közlekedésen és teherszállításon kívül az élet más területei is megkövetelik a réntenyésztés kiterjesztését. HOMICS felveti a kutatókat régóta érdeklő kérdést: hogyan keletkezett, illetőleg honnan származik a nyenyec réntartás. DONNER szerint a nyenyeecek a zürjénektől vették át. HOMICS tagadja ezt. Ő a réntartást szajáni örökségnek tartja. A réntartás elemzése után HOMICS a vadászat és halászat jelentőségét taglalja. A vadászat és halászat tárgyának, eszközeinek ismertetése mellett — ha röviden is — megemlíti az egyes jelenségekkel kapcsolatos hiedelmeket.

A nyenyec háziiparról — természetesen csak a forradalom előtti időkre vonatkozóan — azt állapítja meg a szerző, hogy természetes jellegű. Minden család maga készíti el a számára szükséges eszközöket. A családon belül azonban természetes munkamegosztás alakult ki: a férfiak a fa, csont és vas megmunkálásával, a pányvák és hálók fonásával, a nők a bőr kikészítésével és varrásával foglalkoznak. Munkaeszközeik s a munka technikája eléggé alacsony színvonalú. A kezdetleges eszközökkel előállított tárgyak mégis nagy kézügyességről tesznek tanúbizonyságot. Vannak pl. olyan fatárgyak, melyeket egyetlen szög nélkül készítenek.

A közlekedésről szólva HOMICS megállapítja, hogy az teljes mértékben a természeti feltételekhez, az időjáráshoz és a talajviszonyokhoz igazodik. Pl. a rénfogat a legújabb időkig megőrizte jelentőségét. A rénfogat eredetével kapcsolatban elveti azt a sokak által elfogadott nézetet, amely szerint a nyenyec rénfogatolás az őslakók kutyafogatainak mintájára alakult ki. Állásfoglalásának bizonyítékait a folklórban és a rénfogattal kapcsolatos terminológiában találja meg. HOMICS részletesen leírja a szántípusokat, a fogatolás módját, majd áttér más közlekedési eszközökre (kutyaszán, csónak, sí) ismertetésére. Alaposságára jellemző, hogy a gyalogos közlekedést is megemlíti, nem mulasztva el annak kiemelését, milyen nagy szegény volt egy nyenyec számára, ha gyalog kellett vendégségbe mennie.

A nyenyec lakás egyetlen formája egészen a forradalom győzelméig a hordozható kúpalakú sátor volt. Ez, bár megfelelt a nomád életmódnak, alapjában véve egészségtelen, berendezése szegényes. A faház 1917 előtt ritka. A szovjethatalom megteremtése után kezdődött meg a helyi körülményeknek megfelelő, állandó jellegű lakástípus kialakítása — szoros összefüggésben a letelepedés tendenciájával. A sátor részeinek, felállításának, illetőleg szétszedésének, berendezésének és beosztásának ismertetését néhány hiedelem megemlítésével egészíti ki a szerző (például a sátor helyén, új tájakra költözve gondos tisztogatást végeztek, nehogy a rossz szellemek haragjának, ártó hatásának tegyék ki magukat az ott hagyott körmök, hajszálak miatt).

Alaposak a nyenyeecek ruházatkódásáról és táplálkozásáról frott fejezetek is.

A nyenyec társadalom forradalom előtti életéről szólva HOMICS elismeri ugyan, hogy jónéhány kérdés megnyugtató tisztázása csak ezután várható, a rendelkezésre álló adatok alapján azonban megpróbálkozik a szükséges összegezéssel. A társadalom,

a család életének felrajzolása nagy fontosságú, hiszen a forradalom ezen a területen gyökeresen új állapotok létrejöttét eredményezte.

A nyenyeczek a forradalom előtt nemzeti társadalomban éltek. Ez természetesen a XX. század elejére már felbomlóban van: megvannak az osztálytagozódás nyomai, a nyenyec nemzetségeken belül is jelentkezik a vagyoni egyenlőtlenség. A belső kizsákmányolás nyílt és burkolt formái mellett jelen van az idegen (oros, zürjén) elnyomás is. A nemzeti társadalom virágkoráról nem sokat tudunk. Csak a folklór és a XVII. század néhány dokumentuma nyújt segítséget. A nemzeti társadalom egyik legsajátosabb vonása az exogámia volt. A nemzetségen belül a rokonságot mindig az apától számították. Minden nemzetségnek külön neve, lakóhelye, áldozati helye és temetője volt. Érdekes, hogy bár a nemzetségen belül a kölcsönös segítség elve uralkodott, s a nemzetség határozta meg a tagok társadalmi, családi és vallási életét, a nemzetség legfeljebb hadi egység volt, gazdasági egységet sohasem képezett. A gazdasági egység a család volt, amely az exogámia törvényének megfelelően különböző nemzetségek tagjaiból tevődött össze. HOMICS megemlíti, hogy régebben létezett a nemzeti földhasználat is, ez azonban a XX. század elejére néhány kivételtől eltekintve eltűnt. A nemzeti föld, melynek többnyire természetes határai voltak, kisebb parcellákra oszlott, ezeket az egyes családok birtokolták. A földdel a család feje rendelkezett.

HOMICS nagy figyelmet szentel a családi életnek is. A múltbeli állapotok felderítése céljából megjelöli a vizsgálandó részterületeket, hangsúlyozza a nemzeti rendszer, a házassági formák, lakodalmi szokások és néhány régi jelenség — levirátus, szororátus — elemzésének szükségességét. Leírja a nemzeti és rokonsági terminusokat, a házassági szokásokat, a lánykérés, a lakodalom ceremóniáját, az öröklést, a család mindennapi életét, a családon belül érvényesülő szigorú munkamegosztást, az új nemzedék felnevelkedésének körülményeit. A fejezet végén összefoglaló képet fest a nyenyec nők alárendelt helyzetéről. Megemlíti a vallási tilalmakat, a többnejűséget, a munkamegosztást, a vagyoni egyenlőtlenséget, a nemzeti társadalom szabályait, nem tesz azonban különbséget az okok és okozatok között.

A képzőművészet, a folklór és a vallási hiedelmek összefoglalása világos. Teljes keresztmetszetre nem törekszik, hiszen ezt a feladatot más művek — például a nyenyec népköltészet elemzését KUPRIJANOVA könyve — elvégzik.

Mint említettük, HOMICS könyvének második részében a nyenyeczek gazdaságának, kultúrájának, életmódjának a szovjet periódusban bekövetkezett fejlődésével foglalkozik. A változások hat fejezetben foglalja össze.

Az első fejezet a forradalom utáni időszakot öleli fel, különös tekintettel a kooperációs és a tanácsrendszer kialakulására, amelynek feladata a gazdasági és kulturális elmaradottság felszámolása, a szociális és vallási maradványok elleni harc, illetőleg a szocializmus felépítése volt. HOMICS reális képet rajzol a végbement változásokról. Nem hallgatja el a nehézségeket sem.

HOMICS ezután a nemzeti körzetek megalakulásával és a kollektivizálással foglalkozik. Kiemeli a legfontosabb problémákat, így a mezőgazdaság kollektivizálása mellett az ipar, a kereskedelem fejlesztésének szükségességét, a helyi feltételekhez való alkalmazását. A vázolt fejlődést konkrét adatokkal is alátámasztja. Leírja a három nemzeti körzet — a Nyenyec, a Jamali, a Tajmiri NK — életét, megjelöli a fejlődés útját, felsorolja az újonnan létesített intézményeket.

A szerző a nyenyeczek gazdasági tevékenységével foglalkozva egyrészt a korábban is ismert termelési ágakban bekövetkezett változások, a mennyiségi és minőségi fejlődés, másrészt az újonnan megjelenő formák elemzését végzi el.

A réntartásban végbemenő változások közül főleg a minőségi fejlődést hangsúlyozza: megvalósították a legelők ésszerűbb kihasználását, megszervezték az állategészségügyi szolgálatot stb.

A réntartással kapcsolatos a nyenyeczek életének legnagyobb problémája: áttérés a letelepedett életmódra. HOMICS felhívja a figyelmet a megvalósítás biztosítékaira, a váltott műszak bevezetésére a réntartásban, a lakáskörülmények megjavítására, a közlekedési nehézségek megoldására.

A szovjethatalom éveiben meghonosodó új foglalkozási ágak közül a prémes állatok tenyésztése az egész ország gazdasági életében jelentős tényező, a tejtermelő állattenyésztés és a földművelés fejlesztése viszont csak a helyi igényeket hivatott kielégíteni. Erőszakos kiterjesztésüket HOMICS ellenzi, ám a helyi adottságoknak megfelelő bővítést mindenféleképpen fontosnak tartja.

Az anyagi kultúra a természeti feltételekhez igazodik, éppen ezért ezen a téren továbbra is a hagyományos formák uralkodnak a közlekedésben, a ruházkozásban, a táplálkozásban, bár bizonyos változás minden téren tapasztalható. A lakáskörülmények

viszont fokozatosan átalakulnak. A sátor helyét átveszi a tágasabb, egészségesebb ház.

HOMICS a társadalmi élet, a család helyzetét vizsgálva lényeges változásokról számol be, amelyeket itt most nem részletezünk. Kórházak, szülőotthonok és más egészségügyi intézmények állnak a nyenyecnek rendelkezésére. (Nagy vívmányok ezek, hiszen 3–4 évtizede még csak a sámánok hókuszpókusjai jelentették az egyedüli segítséget, és sok kisgyermek alig élt meg egy-két évet, mert el kellett pusztulnia a betegségek, a tudatlanság, a higiénia teljes hiánya, az egyoldalú táplálkozás következtében.)

Hatalmas léptekkel halad előre a műveltség terjedése. Iskolák nőnek ki a földből, kultúrközpontok létesülnek. Létrejött a nyenyec értelmiség, A film, a rádió, a sajtó elviszi hozzájuk a kultúra, a tudomány legújabb eredményeit. Megszűnőben vannak a vallásos hiedelmek, a babonák. Virágzásnak indulnak a művészet régtől ismert és újonnan született ágai. Tágul a látóhatár, leomlanak az évszázados elszigeteltség falai.

HOMICS könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy nem áll meg a jelen vívmányainál, hanem a múlt és a jelen felrajzolása után a leküzdött nehézségek és a még mindig fennálló problémák együttes figyelembevételével vázolja a jövő perspektíváit is. Az Utószó ezeket igyekszik számbavenni az anyagi és szellemi élet minden területén. A legfontosabb tennivalók egyikének a nomád életmód felszámolását tartja, amely természetesen rendkívül komplex feladat. Nemcsak új lakóházak építését jelenti, hanem a gazdasági élet minden irányú fejlesztését, a felvilágosító munka fokozását és megfelelő káderek nevelését is.

HOMICS művét értékelve megállapíthatjuk, hogy a szerző biztosan tájékozódik a hatalmas anyagban, jól látja múlt, jelen és jövő legjelentősebb problémáit. A legfontosabb kérdésekben igyekszik határozottan állást foglalni, az erőszakos megoldások azonban nem jellemzik. Ahol elégtelennek tartja a tudományos kutatások eddigi eredményeit, nyitva hagyja a kérdést. Az egyes fejezetek kidolgozásakor teljes keresztmetszetre törekszik — néhol ez a részletesség őszinte csodálatunkat vívja ki —, az olyanfajta témákról viszont, ahol kielégítő segédkönyvek állnak rendelkezésünkre (ezt láttuk a folklórról írott fejezetben is), röviden szól. Az adott problémával kapcsolatos művek megemlítését sohasem mulasztja el, könyve tehát bibliográfiai igényeket is kielégít. Az egyes részletekhez fűződő magyarázatok világosak, a képanyag jól kiegészíti az elmondottakat, a közölt számadatok, a táblázatok a reális látás biztosítékai.

LABÁDI GIZELLA

И. И. Мещанинов: Структура предложения

Москва—Ленинград, 1963. Издательство Академии Наук. 104 I.

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Nyelvelméleti Tanácsadó Bizottsága ezzel a művel indította meg nyelvelméleti sorozatát,¹ amelyben „lehetőséget ad az egyes szovjet nyelvészeknek és a tőlük vezetett kollektívának, hogy kifejthessék konkrét kutató munkájuk elméleti alapjait. A kiadás nyitányul szolgál e munka alapvető elméleti elveinek széleskörű megvitatásához, és hozzájárul egyszersmind a szovjet nyelvtudomány általános elméletének kialakításához, amelynek alapja Marxnak és Leninnek a nyelvről mint társadalmi jelenségről szóló tanítása” (szerkesztői bevezetés).

MESCSANIKOV akadémikus neve a magyar nyelvésztsádalom számára tartósan asszociálódott a marrizmussal, a szovjet nyelvtudomány marrizmustól uralt korszakával. A marrizmus lényegében a vulgáris szociológiát párosította a vulgáris tipológiával, és mindkettőt ad abszurdum vitte. Az e korban írt munkák jelentős részében azonban a marrizmus vajmi kevés nyomot hagyott, a szerzők rendszerint beérték — akár a sztálini korban — azzal, hogy a bevezetésben megadták Marrnak a kötelező tiszteletet, és a továbbiakban lényegében hagyományos módszer szerint vizsgálták témájukat. A kutatók másik része törekedett elméleti kérdések tisztázására, de a marrizmus vulgáris elméletével nem tudván mit kezdeni, igyekezett — ezzel hivatalosan nem szakítva — egy bizonyos irányban tipológiai, történeti-tipológiai kutatásokat végezni. Ezek a tipológiai kutatások, elsősorban a mondattaniak, kétségtelenül úttörő jellegűek tudománytörténetileg, jelen-

¹ I. I. MESCSANINOV munkáját már több kötet követte, amelyet az előző jelzett: V. Z. PANFILOV, Логика и грамматика (Moszkva, 1963); R. A. БУДАГОВ, Проблемы развития языка (Moszkva, 1965).

tősek nyelvelméleti szempontból. I. I. MESCŠANINOV könyve a szerző sokéves munkáinak eredményeit tartalmazza, és bemutatja — részben — azt is, ami előremutató, maradandó volt a tőle vezetett irányzatban, s így alkalmas arra hogy a szovjet nyelv-tudomány elméletének lényeges alkotóelemévé váljon. Ez a körülmény teszi aktuálissá MESCŠANINOV munkájának ismertetését.

A könyv Bevezetésre, kilenc plusz egy fejezetre és Befejezésre tagozódik. Az ismertetés során mi fejezetről-fejezetre haladunk, de az egyes fejezetek bemutatásakor figyelembe vesszük az utolsó fejezetnek „A mondattani osztályozás ajánlott sémája” mondanivalóját is. A könyv gazdag anyagát nem mutathatjuk be teljes egészében, mert az olvasók jó részétől nem ismert nyelvi anyag tolmácsolása igen sok helyet igényelne.

MESCŠANINOV mondattani tipológiai rendszere szervesen kapcsolódik a hagyományos morfológiaihoz. A mondatrészek, elsősorban az alany, állítmány és tárgy kifejezését vizsgálja az amorf és a morfológias nyelvekben, ez utóbbiakban elemzésre kerülnek az alany, állítmány és tárgy egymásra viszonyításának különböző módjai is.

A kötet törzsét alkotó tipológiai anyagközlő rész rövid első fejezete „A z o s z t á l y o z á s f a j t á i” kijelöli a mondattani tipológiai osztályozás helyét az egyéb osztályozások között.

A második fejezetben („A morf szerkezetek és változataik”) kezdődik az anyag bemutatása, a típusok felvázolása. Az amorf nyelveket a kínai és a burmai képviselik. A kínai az amorf nyelvek „tisztá” típusához tartozik, de a szerző csak általános jellemzésére és szórványos konkrét megjegyzésekre szorítkozik. Behatóbban tárgyalja a burmait. A burmaiban a mondatrészek amorf kifejezése kiegészül mondatrészjelölő partikulákkal, s így jön létre az amorf szerkesztésmód szintaktikai-analitikus válfaja. Például:²

kwe ði wunðalwe go kou'i
'a kutya a farkast harapja'

Itt a *kwe* 'kutya', *wunðalwe* 'farkas', *kou* 'harap'; a *ði* az alany-partikula, *go* a tárgy-partikula, *-i* az állítmány-partikula. Mivel a mondatrészeket partikulák jelölik, a szórendre már nem hárul a mondatrészek jelölésének funkciója, s a szórend felszabadul. Például: *cauŋ go kwe kou'i* 'a macskát a kutya harapja'. Megjegyzendő, hogy a második helyen álló alanynek nincsen mondatrész jelző partikulája (22. old.). A szerző nem elemzi tovább ezt a mondatot, s így nem tudhatjuk, mi hangsúlyozódik, az alany vagy az állítmány, és van-e valami funkciója az alanypartikula hiányának, pedig ez a továbbiak szempontjából szükséges lenne. A határozói bővítmények névutók segítségével fejezhetők ki.

A harmadik fejezet („Szintaktikai-morfológiai szerkezet”) olyan nyelveket vizsgál, amelyekben az uralkodó morfológias szerkesztésmód mellett előfordulnak amorf és analitikus szerkezetek is. Ezt a típust a gilják és a mongol képviselik. A giljákban az alanynak és állítmánynak ugyanaz az esetragja, s ez amorf vonás. Az alany vagy a tárgy alakja csak akkor változik meg, ha a három logikai hangsúlyt jelző partikula (*ma*, *ða*, *pa*) valamelyike járul hozzájuk, például *нигы-ða видь* 'ember megy' vagy a

ниех ниты-ða ð-урудь

'az ember könyvet olvas'. A *ð* a tárgy jele az igén. A szórend kötött, mondattan szerepe van: az első helyen az alany, az utolsón az állítmány áll, s köztük van a bővítmény, amelynek egyes fajtái, például a határozók kapnak névutót (26. old.). A továbbiakban a mongol alanyt-jelző partikula (*бол*) szerepe kerül elemzésre (28. old.).

A negyedik („Flektáló-analitikus szerkezet című) fejezetben a perzsa mondatot elemzi a szerző. A perzsa mondat ragtalan alanyát szórendi helye határozza meg, míg az ige ragozódik. A tárgyat a *-rā* névutó jelöli, melynek ezenkívül más funkciója is van. A határozók jelölésére a prepozíciók szolgálnak. Példaként bemutatunk egy tárgyas mondatot (30. old.):

Iskandar kāgaz-rā xānd
'Iskander a levelet elolvasta'

Az ötödik fejezetben („Analitikus szerkezet”) az angol mondat igei részét vizsgálja, a bemutatott tények jól ismertek, így ismertetésüktől eltekintünk.

² A magyar fordítás szórendje itt és a továbbiakban azonos az idegen nyelvvel.

Az eddigieknél jóval kidolgozottabb a hatodik fejezet („Morfológiás szerkezet nominatív mondatfelépítéssel”), amelyben a morfológiás szerkezetek két típusa: a nominatív és ergatív közül az elsőt elemzi. A nominatív mondatban az alany esete változatlan, a tárgyé változhat; az ergatívban fordítva: a tárgy mindig ugyanabban az esetben áll, míg az alany esete változik. Világos, hogy ennek a szembeállításnak csak ott van értelme, ahol az alany és tárgy kaphat esetragot, vagy az esetragot más, vele egyenrangú elem pótolja. E két pólus között helyezkedik el az állítmány, amely ragozásával kapcsolódhat az alanyhoz, és a tárgyhoz, és ezzel további alosztályok megállapítását teszi lehetővé.

A nyelvek egy népes csoportjában, amelybe az európai nyelvek zöme is tartozik, az ige az alanyhoz kapcsolódik. Ez a típus jól ismert, bemutatnunk nem kell. A tárgy az ige szintaktikai csoportjába tartozik, de önálló elhelyezést kap inverzió és logikai hangsúly esetén, például az orosz: *omey читаем книгу* 'az apa olvassa a könyvet', *omey книгу читаем*, *книгу читаем оmeу* stb. (vö. 35. old.). A francia mondatban az ige már szubjektó-objektuális viszonyt is kifejezhet az ilyen mondatban: *je-te-laisse 'én téged hagylak'* vagy a tárgy logikai kiemelése esetén: *ce livre, mon père l'a lu* 'ezt a könyvet olvassa apám'. Nézetünk szerint azonban kérdéses, hogy a francia mondat mennyire sorolható ebbe a csoportba, hiszen az alanyt és tárgyat formálisan nem különbözteti meg és az analitikus csoportba sorolása indokolt lenne, ha nem rokonítaná a továbbiakban itt tárgyalt nyelvekkel az alanyra és tárgyra utalás

A török nyelvekben az ige alanyi ragozású ugyan, de a tárgy alaktani megformálása különböző lehet az igétől függően: a konkretizált tárgy tárgyesetű, a nem konkretizált határozatlan alapesetben áll, tehát ugyanabban, mint az alany. Például a két kumük mondatban (41. old.):

ол кутан охуү 'ő könyvet olvas'
ол кутан-ны охуү 'ő a könyvet olvassa'

A balti finn nyelvekben a tárgy több esetben állhat; így az észten: *too raamat* (nominatívus) 'hozz könyvet', *toon raamatu* (genetivus) 'hozok könyvet', *ärä too raamatut* (partitívus) 'ne hozz könyvet' (42. old.). A szerző megállapítja, hogy a tárgy különböző alakjai itt nem a tárgy határozottságára és határozatlanságára utalnak, hanem az igei cselekvést jellemzik, így a finnben: „az alanyesetű tárgyat a mondat határozatlan személyű szerkezete követeli meg . . . a genitívus a befejezett cselekvés aspektus-árnyalatának kifejezésére szolgál, a partitívus pedig a be nem fejezett, ismétlődő cselekvést jelöli” írja a szerző, Ju. Sz. JELISZEJEVET idézve (43. old.). Nézetünk szerint az idézett török és balti finn mondatok között lényeges közös vonások vannak egy absztraktabb síkon, de erről lentebb szólunk majd. Most csak azt jegyezzük meg, hogy a szerző nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy az említett nyelvekben az alany nemcsak alanyesetben állhat, hanem partitívusban is, például e két finn mondatban: *pojat tulivat pihaan* és *poikia tuli pihaan* 'a legények az udvarba jöttek', az első példában alanyesetet találunk, amely a határozatlan igéssel áll, a másodikban partitívusz társul igékkel. A kurzív ige cselekvése duratív, a határozatlanoké lehet mind duratív mind perfektív. Mivel a szerző osztályozásában abból indul ki, hogy az alanyként álló névszó esete nem változik, a finn alanyeset váltakozását is figyelembe kellett volna vennie, mert magyarázatra szorul.³

A nyelvek másik típusában az ige jelölve van az alanyhoz, illetőleg az alanyhoz és tárgyhoz fűződő kapcsolata. Példákat a szerző a szamojéd és bantu nyelvekből hoz. A jurák-szamojédban az igeragozás lehet alanyi (intranszitiv), alanyi-tárgyi (transzitiv) és visszaható. Példa az alanyi-tárgyi ragozásra (46. old.):

ханена ты-м хадада
 'a vadász a rénszarvast megölte'.

A *da* a tranzitív ragozás ragja. Itt jegyezzük meg, hogy az alanyi-tárgyi ragozás itt sem pontos terminus, akár a magyar tárgyas ragozás, mivel az alanyi ragozás esetén is állhat tárgy (46. old.):

ханена ты-м хада

Az ige *хада* alanyi ragozásban áll. MESCŠANINOV szerint a két mondat közötti különbség az, hogy az „ige alanyi ragozása esetén a tárgy az ige csoportjába kapcsolódik”.

³ Erről a kérdésről részletesebben írunk másutt; Einige typologische Besonderheiten der Ungarischen Wortfolge: ALH. 18: 125–59 (1968).

(47. old.), míg a tárgyi esetén önálló tagként szerepel” (47. old.) és „logikai hangsúly esik rá” (48. old.).

Az alanyra, és az alanyra-tárgyra utalás idézett szuahili példáiban az alanyra-tárgyra utalás bizonyos konkrét, sőt ismert tárgy esetén használatos:

m-tu a-na-soma ki-tabu
'az ember olvas (egy) könyvet'

baba a-me-ki-tunga ki-tabu hi-ki
'az apa írta ezt a könyvet'

Az első példában az ige élén az alany osztályának megfelelő *a*-osztályjelet találjuk, a másodikban az igében helyezkedik el a tárgy *-ki*-osztályjele is. (Megtartottuk MESCANINOV példáit, bár nem a legplasztikusabbak, 49., 50. old.).

A hetedik fejezet („A nominatív mondat alapstruktúrája”) összegezi a nominatív szerkezetéről mondottakat, mielőtt a szerző a következő típusra, az ergatív szerkezetekre térne. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a nominatív típushoz tartozó nyelvekben is előfordulhat, hogy az alany több esetben is állhat, mint az idézett finn példában. Az alany különböző alakítani megformálását az uráli nyelvekben ősi sajátosságnak tartja RÉDEI KÁROLY.⁴ Szerinte az alany kezdetben lehetett ragos és ragtalan, ami a cselekvés határozottságát, illetőleg határozatlanságát fejezi ki. Így a jelenlegi nominatív típust egy másik előzte volna meg, amely rokon vonásokat mutat az ergatív szerkezetekkel. Ezenkívül a nominatív szerkezetű nyelvekben lehetnek nem nominatív mondatok. Például a magyar *Péternek van kalapja* mondatban az alany datívuszban áll, a tárgy nominatívuszban. Ez az ergatív szerkezetekkel rokonítja, de a datívuszi alany nem váltakozhat más esettel.

Az utolsó két fejezet („Morfológiai szerkezet a mondat ergatív felépítésével” és „Az ergatív mondat alapszerkezete”) az ergatív mondatokkal foglalkozik. Az ergatív mondatban a tárgy változatlan, s az alany alakja változó; mégpedig állhat kettő vagy több esetben (eszkimó, csukes, illetőleg kaukázusi nyelvek), de lehet neutrális is, és az ergatív viszonyt csak az ige affixumai fejezik ki (vö. 95. old.).

A első altípust az eszkimó képviseli. Az ige állhat alanyi és alanyi-tárgyas ragozásban.

Alanyi ragozásban áll az intrazitív ige:

юк агля-г'а-к'ук' 'az ember megy'

Itt az alany abszolút esetben áll, viszont alanyi-tárgyas ragozású ige mellett az alany viszonylagos esetben kerül:

юг-ым туга-к'а ук'алюк
'az ember viszi a halat'

Alanyi ragozás és az alany abszolút esete áll akkor is, ha a tárgy összeolvad az igével:

юк гуўгу-н'ля-г'а-к'ук'
'az ember ház(at) épít'

A *гуўгу* 'ház', a *н'ля* denominális képző 'vmit készít' jelentéssel. Az általános cselekvés másik kifejezőmódjánál megmarad a tárgy önállósága, de instrumentálisba kerül, az alany abszolút esetben áll, az ige alanyi ragozású (a példák az 58–59. old. valók):

юк тугу-та-к'у-к' ук'алюг-мын
'az ember fog halat (halászattal foglalkozik)'

Az eszkimón kívül elemzi MESCANINOV egyik kolumbiai indián nyelv, a nemepu ergatív mondatait is, amelyekben a possesszív viszonyok is kifejeződnek, s bemutatja a csukes ergatív szerkezeteket, amelyekben inkorporáció is lehetséges. Ezekre most nem térünk ki részletesen, csak megjegyezzük, hogy inkorporáló szerkezet esetén az alany abszolút (alany) esetben kerül, míg önálló tárgy esetén az alany instrumentálisban áll, példa az utóbbira (73. old.):

⁴ Vö. K. RÉDEI, Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen: ALH. 16. 132–3 (1966).

- (2,1) $Aux \rightarrow Conjug, Conjug \rightarrow Subj$
Az ige aspektusa csak folyamatos lehet:
- (2,2) $Aux \rightarrow Aspect, Aspect \rightarrow Imperf$
A tárgy is „általános” jegyet kap és általános esetben kerül:
- (3) $Obj \rightarrow N [+Gener], N [+Gener] \rightarrow N_{gen}$
A neutrális szórend, ha egyáltalán van választás, SOV lesz:
- (4) $Ordo \rightarrow Ordo^{neutr}, Ordo^{neutr} \rightarrow SOV$
A nyomaték, tehát a szokásos hangsúlyozás, a tárgyon van:
- (5) $Focus \rightarrow Accent (Obj)$
Ezzel szemben konkrét cselekvés esetén a következő történik (rövidítve írjuk fel a szabályokat):
- (1) $Subj \rightarrow N [+Concr], N [+Concr] \rightarrow N_{erg}$, ergatív esetben áll az alany.
(2,1) $Aux \rightarrow Aux [+Concr]$, az ige „konkrét” jegyet kap.
- (2,1) $Conjug \rightarrow Subj-obj$, tárgyas ragozású lesz.
- (2,2) $Aspect \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} Imp \\ Imperf \end{array} \right\}$; mindkét aspektusban állhat.
- (3) $Obj \rightarrow N [+Concr], N [+Concr] \rightarrow N_{acc}$ a tárgy tárgyesetben áll.
- (4) $Ordo^{neutr} \rightarrow SVO$; a szórend SVO.
- (5) $Focus \rightarrow Accent (V)$, az ige van, ill. lehet szokásos hangsúly.

A nominatív mondatokban szükségtelen az (1), az ergatívokban a (3) szabály. Az egyes altípusokat már példákkal is illusztráljuk. Az altípusok aszerint képződnek, mely szabályok kerülnek alkalmazásra a két szabályhalmazból.

Az ergatív nyelvekben az (1) szabály kötelező és ezenkívül társul vele a (2,1) és (4) az eszkimóban és csukcsban, a (2,2) a kartvéli nyelvekben. Eszkimó példákat hozunk: *юк зүүзү-н' лья-э' а-к' ук'* 'az ember házat épít' általános cselekvés, tehát (1): $SubjP \rightarrow N_{gen}$. (2,1): $VP \rightarrow V + Subj + N$, (4) $Ordo \rightarrow SOV$; *юг-ым туга-к' а ук' албюк* 'az ember veszi a halat', tehát (1) $SubjP \rightarrow N_{erg}$, $VP \rightarrow V + Subj-Obj + N$.

A nominatív mondatokban vagy a (2) vagy a (3) szabály kötelező. Így a szamojédben, a szuahiliben a (2,1) és (5) (ez utóbbi másutt is szerepelhet, de további kutatást igényel),⁵ a törökben, mongolban a (3), a finnben a (2,2) és (3).⁶ A magyarral MESCANINOV nem foglalkozik, de besorolható ebbe az osztályozásba. Az eddigiekből a (2,1) (2,2) (4) szabályhalmazra van szükségünk, de a szabályok módosításra és kiegészítésre szorulnak. Egyrészt konkrét cselekvésnél $Conjug \rightarrow Subj$ is lehet, másrészt névelős szabályra is szükség van, ami a további részletezésnél a (3) szabálycsoportba tartozna: $N [+Gener] \rightarrow \emptyset + N_{acc}$, $N [+Concr] \rightarrow Art + N_{acc}$.⁷

Példák: *Péter házat épít*, $VP \rightarrow V + Subj + Imp + \emptyset + N_{acc}$; $Ordo^{neutr} \rightarrow SOV$.
Péter építi a házat, *Péter felépíti a házat*,

$VP \rightarrow V + Subj-Obj + \left\{ \begin{array}{l} Imp \\ Perf \end{array} \right\} + Art + N_{acc}$, $Ordo^{neutr} \rightarrow SVO$.

A nominatív és ergatív mondatok szabályai párhuzamba is állíthatók aszerint, hogy a kötelező szabályon kívül mely más szabályt tartalmaznak, így például a kartvéli nyelvekben az (1)-en kívül a (2,2)-t, a finnben a (3)-on kívül szintén a (2,2)-t találjuk.

Természetesen e rövid kiegészítés csak azt célozhatta, hogy rámutassunk, a MESCANINOV-tól felvázolt osztályozás milyen irányban szorul kiegészítésre, hogyan fejleszthető a tények további összefüggéseinek kutatása terén. A további összefüggések felderítése hozzásegít a módszertanilag pontosabb kifejtéshez is.⁸

DEZSŐ LÁSZLÓ

⁵ A szamojéd szabályok részletesebb kidolgozásához tartalmaz anyagot: Z. N. KUPRIJANOVA, L. V. HONICS, A. M. SCSEBAKOVA, *Ненецкий язык*. (Leningrád, 1957) 204–205.

⁶ Részletesebb török szabályok megalkotásához szükséges anyagot találhatunk a következő munkában: A. N. KOHOV, *Грамматика современного турецкого литературного языка*. (Moszkva–Leningrád, 1956) 396–405.

⁷ A magyar szabályok részletesebb kidolgozásához figyelembe veendő a mai magyar nyelv rendszere II. (Budapest 1962) 158–160 és a 3. lányszabály megadott cikkünk.

⁸ A nominatív és ergatív mondatok kérdésével részletesebben foglalkozunk a Szórend és mondathangsúlyozás című írásunkban (Általános nyelvészeti tanulmányok V: 79–121).

Communications et langages

Rédigé par Abraham A. Moles et Bernard Vallancien. Paris, 1963. Gauthier-Villars. XVIII, 215 l.

A fenti kötet egy 1959-ben, tehát immár nyolc évvel ezelőtt rendezett kommunikáció-elméleti kongresszus előadás-anyagára épül. Sajnos hazánkban a kommunikáció-kutatás még a kutatók (nyelvészek, nyelvtanárok, mérnökök, szociológusok) és érdeklődők viszonylag szűk körének ügye és a szakirodalmi tájékozottság is kívánnivalót hagy maga mögött. Ezért ez az immár klasszikusnak számító kötet, klasszikus volta miatt még fokozottan is, ismertetésre szorul.

A kötet zárószava határozottan utal arra, hogy a szerzők itt az *információ*-nak valószínűség-számítási meghatározását fogadták el. Ha azonban az olvasó áttanulmányozza a kötetet és a benne, az egyes szerzőknél érvényre jutó információ-meghatározásokat, akkor arra a meggyőződésre jut, hogy az információ mibenlétét illetőleg koránt sincs olyan egyetértés, mint amilyenről a zárószó hitet tesz. Az egyetértés megvalósítása azért is nehéz, mivel a kötet szerzői között mérnökök, orvosok, pszichológusok, matematikusok egyaránt találhatók. Ami például egy távközléssel foglalkozó kutató-mérnök számára információ, az esetleg nem információ a pedagógus számára, sőt a pszichológus esetleg ismét más fogalmat alkot az információról. Egyes szakterületek információ-fogalmi összeegyeztethetők. Így például a híradástechnikának a táviróberendezések elméletével kapcsolatosan alkalmazott és kettős számrendszerben kifejezett információ meghatározása összeegyeztethető a fiziológus információ-fogalmával, hiszen az agytevékenység, a központi idegrendszer mechanizmusa is számos esetben, sőt esetleg végső elemeit tekintve mindig „igen — nem” formában fogja fel a fogalmakat, az érzelmi állapotokat viszont a szintén bináris „gyönyör — fájdalom” érzékelés formájában. A pedagógus információ-fogalma és a mérnöké viszont már nehezebben hozható közös nevezőre. A pedagógus számára ugyanis az információ például olyan ismeret, amivel a pedagógus tanítványa ismeretét egészíti ki. Ez az ismeret azonban nem jelentkezik bináris elemsorokban. De hiszen a tanári beszéd is, akárcsak bármilyen más beszéd, hang-információk láncolata, ami matematikailag megragadható, mennyiségileg kifejezhető. Csakhogy melyik tanuló kíváncsi a tanári beszéd hangjainak információ-értékére. A diák, a szóban elmondott új anyagra csak részben figyel. Nem figyel például a tanár szokásos nyelvi fordulataira, sztereotípiáira, hiszen ezeket már több ízben hallotta. Nem figyel az új anyag magyarázata során azokra a részekre sem, amelyek számára már ismerős tudásanyagot tartalmaznak. De nem figyel számos más részre sem, különböző szubjektív okoktól vezettetve. Az az információ-mennyiség, amit a tanári beszéd elhangzása alapján a Shannoni információ-meghatározás módszerével mérhetünk, semmi de semmi kapcsolatban sincs azzal az információ-halmazzal, amit a tanuló mindebből kiszűr, felfog, vagy tudatosít. E példa mutatja, hogy a mérnöki-technikai értelemben vett információ-mennyiség és a pedagógiai értelemben vett információ-mennyiség mennyire eltérő fogalmak.

A fentiek alapján tehát a zárószó optimizmusát bírálat alá kell vennünk és arra kell utalnunk, hogy bizony e kötet szerzőinél sincs meg a teljes felfogásbeli azonosság az információ mibenlétét illetőleg.

A kötet egyik problematikus vonásának ezen előrebocsátása után nézzük meg immár a kötet tartalmát közelebbről. A gyűjteményes anyag négy részre oszlik. Az első rész „a nyelvek információs struktúráját”, a második „a hangos beszéd érzékelésének és felfogásának” problematikáját, a harmadik „az állati jeladásféleségeket” és végül a negyedik az „érzékelés információ-vonatkozású értelmezését” tárgyalja.

Az első rész három előadás szövegét tartalmazza. Ezek között van G. LEHMANNÉ, aki az információ mérési lehetőségeiről írt. LEHMANN egy adott szövegben kifejezésre jutó információ-mennyiséget közvetlenül azon jelek mennyiségével, ill. az előforduló jelek relatív gyakorisági számainak összegezésével kívánja meghatározni, amelyek az adott szövegben előfordulnak. Így tehát, ha egyszer egy gondolatot hosszabb grammatikai szerkezettel fejezünk ki, mint más alkalommal ugyanezt a gondolatot, akkor az információ mennyisége természetesen alkalmanként különböző lesz LEHMANN szerint. Ma már az információval kapcsolatosan a szemantikai szempont is előtérbe került, és bizonyára meg fog jelenni e szempont az információ-mennyiség mérési feladatainál is. — A. A. MOLES, a kötet egyik szerkesztője, aki egyébként azonos azzal a MOLES-al, aki a művészet és a művészi élmény-átadás információ-elméleti vonatkozásairól írt az utóbbi időben (vö. Valóság. 1967. 10. szám 54—62.), maga is tartott előadást a kongresszuson az infor-

máció-elmélet legfontosabb megállapításairól és ezeknek a nyelvre való alkalmazásáról. — Végül P. GUIRAUD előadását olvashatjuk ebben a részben, aki „A jelkészletek struktúrája és a jel-elemek gyakorisági megoszlása: az írott szókinés statisztikája” című témát dolgozta fel. A ZIPF-féle összefüggés laikus számára is érthető formában előadott leírásából indul ki. Előadásában a jelkészlet (repertoire) szó gyakran előfordul ugyan, de ennek modellszerű megfogalmazását vagy sematikus grafikus ábrázolását nem adja, és a repertoire-t csak hiányosan helyezi el az egész információs-folyamat láncolatában.

A kötet második része 4 előadás szövegét tartalmazza. Az első előadás W. MEYER — EPPLER-től származik, aki „A hangos beszéd érzékelésének és felfogásának kérdéseiről” írt. Még mielőtt azonban rátérne a hangos beszéd érzékelésének meglehetősen mérnöki-nyelvészeti vizsgálatára bizonyos általános megállapításokat tesz. Megállapítja például, hogy az egész beszéd-folyamatot részekre, szintekre lehet bontani. Nem maga dolgoz ki szintekre-bontási rendszert, hanem Joos felosztását veszi át. Ebből azonban csak azokat a szinteket tárgyalja, amelyekhez tartozó jelenségek műszeres regisztrálással megragadhatók. Így tehát az artikuláció, a hanghullámok fizikailag leírható szférája és a hallás fiziológiailag megközelíthető szférája kerül szóba. A többi szférák, ill. szintek, mint műszeresen meg nem közelíthetők, figyelmen kívül maradnak. Figyelemre méltó törekvése MEYER — EPPLERnek, hogy erősen hangsúlyozza az ecto-szemantikai (tehát a nem-jelentésbeli, hanem érzelmi, hangulati, stílári) szempontoknak a jelentésbeli tartalmaktól való elkülönítése szükségességét. Ezzel persze nem önálló gondolatot mond ki, de e szempont felismerése mérnök részéről azért lényeges, mert remény van arra, hogy az ecto-szemantikai szempontok regisztrálására és a szemantikai mozzanatoktól való elkülönítésére egzakt eljárást dolgoz majd ki. Tanulmányának a műszaki regisztrálások lehetőségeit felsoroló részében a következő beszédsajátosságok regisztrálására utal: 1. A beszéd hangspektrumának lineáris eltorzulásai. 2. A hangspektrum magassági profiljának változásai. 3. A hangerő módosulásai. 4. A jel-ordináták eltorzulásai. 5. A gyakorisági skála és az idő-skála eltorzulásai. 6. A spektrum eltolódásai. 7. Az idő-spektrum levágódásai. 8. A jelek egymásra-rétegződései.

A következő előadás szerzője W. A. ROSENBLITH, aki „A beszédhangok kategóriákban való érzékeléséről” írt. Abból a sajátos megfigyelésből indul ki, hogy a beszédet, még akkor is meg lehet érteni, ha nagyon torzult: ha a magas, vagy a mély hangok egy bizonyos rezgésszám felett vagy alatt, elmaradnak is a beszédből. Ez a jelenség abból adódik, hogy a beszéd — a megértés követelményét szem előtt tartva — többszörösen biztosított folyamat. A hallgató a beszéd-megnyilvánulás különféle kategória-szintjét figyeli és ha e szintek valamelyikén zavaró esonkulások következnek is be, a többi szintek ép jel-áramlása elegendő ahhoz, hogy a hallgató a csonkult szinthiányosságait kiegészítse és a beszédet megértse. ROSENBLITH a fenti tétel bizonyítására számos fiziológiai vonatkozású kísérletet, megfigyelést és statisztikai adatot ismertet. Van a tanulmány végén egy rövid fejezet, amely a „szoros értelemben vett nyelvészeti problémáról” szól. Ebben ROSENBLITH kísérletet tesz arra, hogy a mondottakat az egyes modern nyelv-elméletek szempontjából is megvilágítsa. Az egyik ilyen elmélet pl. R. Jakobsontól származik; a nyelvi oppozíciókkal kapcsolatos elméleti elgondolásokról van szó. Ez az elmélet úgy jellemzi a fonémákat, hogy minden egyes fonéma oppozíció-nyalábok gyűjtőpontja a fonológia szintjén. A fonémák oppozíció-kapcsolatainak leírását azonban ki kell egészítenünk — ROSENBLITH szerint — egyéb oppozíció-leírásokkal is, a fonológia szintjéről egyéb dimenziók felé is át kell vinnünk e nézőpontot, ill. eljárást. Pl. a vizualitás szintjének irányába. Az emberi beszéd felfogása — állítja ROSENBLITH — valójában oppozíciók feloldásán alapszik. Itt jegyezzük meg, hogy a X. Nemzetközi Nyelvész-kongresszuson az ún. információ-prognózisról tartott előadásunkban magunk is bizonyos fokig e ROSENBLITH-nél látott követelménynek tettünk eleget azzal, hogy a beszéd-felfogás egyik fő mozgató erejét a prognosztizált információknak a ténylegesen bekövetkező információ-tartalommal való szembenállása, oppozíciója feloldásában látjuk. ROSENBLITH azonban nem áll meg annak megállapításánál, hogy a beszéd-felfogás = oppozíciók feloldása, hanem megemlíti azt a nézetet, hogy a nyelvben, ill. a beszédben rendkívül nagy számú oppozíció van jelen, amelyeket a beszéd-felfogás szempontjából nem kellene feloldanunk. A nyelvész feladata éppen az, hogy felkutassa a megértés szempontjából mellékes oppozíciók helyeit is, és leírja őket.

A. FESSARD „A beszéd-közlemények érzékelésének mechanizmusáról” beszélt előadásában. Azt a kérdést vizsgálja, többek között, hogy lehetséges-e kapcsolatot találni a neurofiziológia és a jelentéstan között. Ez a közlemény a szemantika jelenlegi közérdekű volta révén válik érdekessé, még érdekesebbé, mint megjelenése idején volt. Bár várni lehetett, FESSARD pesszimista benyomást keltő véleménye az, hogy a jelentések neurofiziológiai megfelelése, neuron-folyamatainak feltárása még teljesen megoldatlan.

A. A. MOLES „A nyelvi közlemény integrációjának időbeli aspektusáról és a beszéd-hallgatás modelljeiről” írt. Modelljében a jelkészletnek (répertoire) ill. a különféle jelkészlet-szinteknek nagyfotosságú szerepe van. Az egész beszédelfogást, képletesen, és grafikus ábrázolásban is, egy adatfeldolgozó központhoz hasonlítja.

A harmadik rész első előadása R. G. BUSNEL tollából származik, az előadás címe „Akusztikai jeladások az állatoknál”. Mottóként Charles d’Orleans következő sorait idézi:

«Il n’y a Beste ne Oiseau
Qu’en son jargon ne chante ou crye!»

BUSNEL állatrendszertani sorrendben vizsgálja az egyes állatokat, leírva ezek jeladási formáit. Az állatrendszertani rendszerezésen kívül a jeladásokat egyéb módon is rendszerezi (pl. hogy milyen inger-keltésen alapul a jeladás). Egyetlen rendszerezési szempont sajátosságával talán valamennyire a Ch. Bally által adott rendszerezésre emlékeztet, aki az emberi beszéd alkalmait vizsgálva állapított meg stílus-szinteket (ünnepi alkalmak, hétköznapi beszéd, utcanyelv stb.). Az állati jeladás alkalmai: 1. A tevékenységgel, mozgással, repüléssel stb. kapcsolatos jeladások. 2. A közöszlással kapcsolatos jeladások. 3. Az állategyüttélési, családi (ivadéknevelés stb.) vonatkozásokkal kapcsolatos jeladások. 4. Az állati közösségekben járatos jeladások.

A. CLASS előadása szerepel a kötet harmadik része második közleményeként. Ő „A füttyült nyelvek, mint a beszélt nyelv informatív vázai” címmel tartott előadást. Magas hegységekben favágók között, hegyi legelőkön, de más helyeken és más alkalmakkal is szükséges lehet a szokottnál nagyobb távolságra elhatoló „beszéd”; ilyen „beszéd” a fütty-jelzés. Szokatlanul nehéz téma a füttyjelrendszerek megfigyelése, leírása és ezek egymással való összehasonlítása. A kommunikáció-jelenségek kutatója számára azonban igen érdekes, mivel az állati jeladás mindössze néhány, vagy néhány tucat jellel operál, amelyhez hasonlóan szűk a füttyjel-lehetőségek száma is. Csakhogy a füttyjel-alkalmazó nem állat, hanem ember, és ennél érvényesül egy sajátos képesség: a jelvariálás. A füttyjel tanulmányozása tehát rámutat a nyelvhasználat specifikusan emberi képességére, még olyan feltételek között is, amikor az ember nem tud több jellel számolni, mint amennyi egy-egy állat jelkészletében van.

SUZANNE BOREL—MAISONNY a „Beszélt nyelv ontogeneziséről” ír. Tanulmánya elején a gyermeki beszédtevékenység jellemzőit foglalja össze az ide vonatkozó szakirodalmi hivatkozások kíséretében. Megállapítja többek között, hogy a gyermek beszéde, ill. a csecsemőkorban levő kisgyermek gagyogása is alapjaiban tér el az állatok jeladásaitól: már ezeknél is az emberi gondolkodás hatása jut érvényre, ami elsősorban a jel-elemek, szófélések kombinatív variálhatóságában nyilvánul meg. S. BOREL—MAISONNY működésében szemléli a nyelvet; hangsúlyozza a beszéd *tevékenység* jellegét és azt, hogy mivel a beszéd tevékenység, a nyelvtanulásban éppen a tevékenység elsajátítására kell fektetni a hangsúlyt, amit csak állandó gyakorlással lehet elérni. A gyakorlás persze nemcsak a grammtaikai szabályok alkalmazásának gyakorlása kell legyen, hanem a szókinés bevézésének gyakorlás révén való biztosítása, valamint a szókinés és kifejezőkinés szitációkhoz kapcsolt alkalmazásának gyakorlása. Ez utóbbi megállapításával a beszédtevékenység nyelvészociológiai és ethnológiai vonatkozása felé is közelít.

A kötet negyedik és egyben utolsó része D. B. FRY „A fonetika információs aspektusáról” című előadásával indul. Ő több eszközfonetikai kutatás tapasztalatainak felhasználásával, valamint az információ-felvételre kapcsolatos elvi kérdések átgondolásával olyan gép összeállításán fáradozik, amelynek feladata a beszédszöveg felfogása lenne. Kérdés miért lehet szükséges beszéd-tartalom-felfogó gép? Egy ilyen berendezés nélkülözhetetlen előfeltétele a hangos beszéd írott nyelvre való gépi áttételét végző berendezés megvalósításának. Egy a hangos beszédet közvetlenül gépelő berendezés hallatlan jelentőségű lenne. A kongresszusi rendezőirodák, a rádiószövegek kigépelése, a süketek számára az előadott szöveg azonnali olvashatóvá tétele, a mindennemű gépelési folyamat emberi munkaerő nélküli megvalósítása szempontjából. A „visible speech” álmanak megvalósulása csak a távoli jövő eredménye lesz valamikor, de e cél elérése érdekében tett előmunkálatok máris számos nyelvelméleti kérdésre világítottak rá. Ha már vannak is eredmények a szóban forgó gép megvalósításával kapcsolatban, a nehézség abban mutatkozik, hogy a gép, jelenlegi állapotában, rengeteget hibázik. A beszédszöveg felismerésének egzakt mozzanatait kell tehát megkeresni. A beszédelfogás során „nyomjelző” szerepe van a redundanciának. Ez különféle síkon jelentkezhet; Beszélni lehet artikulációs, akusztikai és pszichés jellegű redundanciáról. A beszéd-szünetek redundancia-szerepe mind artikulációs, mind pedig akusztikai szinten tanulmányozható. A pszichés vonatkozású redundanciára nézve FRY megemlíti D. BRUCE kísérleteit. BRUCE

azt bizonyította, hogy ha egy hallgató valamilyen témára előre elkészül, akkor a témakörben elhangzó beszéd pontos felfogását igen nagy sikerrel tudja megvalósítani, ellenében az el nem készülés, vagy a helytelenül való elkészülés eseteivel.

G. PERDONCINI „A nyelvi közlés-kapcsolatokban jelentkező csatorna hibák áthidalásának mechanizmusa” címmel tartott előadást. A cím azonnali megértésének nehézsége miatt utaljunk arra, hogy mit is takar ez a bonyolult cím. Arról van itt szó, hogy két beszédpartner között fennálló közlés-kapcsolatnak hibái, zavarai lehetnek. E zavarok ellenére a beszédpartnerek jól megértik egymást, állítja W. A. ROSENBLITH és a technikai bizonyítás birtokában különösen határozottan MEYER-EPLER, mivel a beszéd sok redundáns elemet tartalmaz, ill. sok párhuzamosan futó és ugyanazt jelző elemet rejt magában. PERDONCINI emellett kimutatja azt, hogy a közlőtől a külvilág felé áramló és a külvilág felől a közlő felé áramló jelek állandó ide-oda hullámozásának sokkal nagyobb szerepe van a beszédmegértésnek a zavaró hatásokkal szembeni biztosítása szempontjából, mint a fizikai szinten jelentkező redundanciának, vagy a többszörös kódolásnak. Az ember mindenekelőtt csodálkozóan alkalmazkodó lény és elegendő számára az, hogy az őt körülvevő környezettől csak egy csipetnyi segítséget kapjon és ezzel máris megóvta kommunikációs-csatornáját a kommunikálást megnehezítő, vagy lehetetlenné tevő zavaró hatásoktól. Perdoncini elsősorban a hallás-élmények területén végzett kutatásokat és ezek az információ-elmélet egy eredeti kutatási alkalmazását képezik.

J. C. LAFON a „közlemény fonetikai jellegzetességeinek érthetőségéről” beszélt. A beszélt nyelv érthetőségi aspektusának két szintje van: érthetőség a hallás szempontjából, valamint az érthetőség beszédartikulációs szinten való jelentkezése. E szempontok kísérleti megközelítésének két útja van: egyrészt a beszédhangok akusztikai elemzése, másrészt — a hallás szintjén — a fonetikai integráció egyes kísérleti egyéneknél tapasztalható variációinak mérése. Az előadott kísérleti eredmények egyrészt egészséges, másrészt pszichopata egyénnel végzett kísérletekből származnak. Metodológiai megfontolásból nagyobb számban szerepelnek a pszichopátákkal folytatott kísérletek, mivel az ilyen egyének az ún. fonetikai integráció tanulmányozását szélesebb viselkedés-határok között biztosítják. — A fonéma-felfogási kísérletek mellett szerepelnek egészséges és pszichopata egyénnel folytatott fonéma-kiejtési kísérletek is. E kísérleteknél LAFON a szonográfot használta.

A kötet utolsó előadását B. VALLANCIEN orvosdoktor, a kötet egyik szerkesztője tartotta: „Az érthetőség információ-aspektusáról” beszélt. Az érthetőség és a kiejtési tisztaság regisztrálási lehetősége azok közé az áldásos szolgáltatások közé tartozik, amelyeket a technikai tudomány a humán tudományok számára nyújtani tudott az utóbbi évtizedben. Az érthetőség problematikája szorosan kapcsolódik az egy adott szinten történő érzékelés problematikájához, de ez az egy adott szinten való érzékelés azzal a szituációval áll függő viszonyban, amelyben a beszéd, mint egységes emberi tevékenység, elhangzik. A regisztrálás technikai eredményével szemben, amit az előbbi sorokban már elismeréssel illetünk, a fiziológusok talán még nagyobb szolgálatot tettek a beszéd-felfogás folyamatának megismerése számára: a kiejtés pillanatában jelen levő (szituacionális) körülmények hatására bekövetkező beszéd-deformációk tanulmányozása révén a beszéd-csatorna részletező megismerését valósították meg. Erre a kiváló regisztráló eszközökkel rendelkező mérnökök a maguk erejéből nem lettek volna képesek, holott, ha a beszéd-felfogás hallás-fiziológiai oldalát nem is hivatottak vizsgálni, a beszéd-csatorna állapotát, zajosságát, sávszélességét elvben vizsgálhatnák. Mégis, mint LAFON említi, ezen a téren is inkább a fiziológusoknak köszönhetjük az eredményeket.

A fenti kötet anyagának megismerésével tulajdonképpen bizonyos egyensúly áll helyre a hazai kommunikáció-kutatási ismereteink terén. E téren ugyanis megszoktuk azt, hogy az ilyen vonatkozású irodalom szinte kizárólag az Egyesült Államokból érkezik. Ez a már-már kialakulóban levő érzésünk változik meg olvasván a kiváló francia, német, angol és olasz szerzők előadásait. Vitathatatlan, hogy az ilyen vonatkozású irodalom, így pl. G. A. MILLER *Language and Communication* (1951), B. V. SKINNER *Verbal Behavior* (1957), R. BROWN *Words and Things* (1958), C. N. COFER—BARBARA S. MUSGRAVE *Verbal Learning and Verbal Behavior* (1961), C. E. OSGOOD—TH. A. SEBOEK: *Psycholinguistics: a survey of theory and research problems* (1965), S. SAPORTA *Psycholinguistics: a book of readings* (1961), és G. A. MILLER *The Psychology of Communication. Seven Essays* (1967) című kötete az Egyesült Államokból érkezett hozzánk ánde a fenti kötet anyag bizonyítja, hogy Európában is megvan az érdeklődés és a tehetség a szóban forgó terület műveléséhez.

BÜKY BÉLA

Cesty moderní jazykovědy

[A modern nyelvtudomány útjai] Praha, 1964. Orbis 193 l.

A matematikai nyelvészet tárgykörének és eredményeinek ügyes összefoglalását nyújtja P. SGALL és szerzői közösségének könyvecskéje, amelyet — a cseh ismeretterjesztés hagyományait követve — a tudományos igényesség és a magas általános műveltség-gel számoló közérthetőségre törekvés jellemez. E két tényező általában előnyös visszahatást gyakorol az egyes szaktudományok eredményeinek összegezésére és a megfogalmazás szabadoságára. Így bár, az előszóban azt olvassuk, hogy célját tekintve a könyv nem bevezetés a nyelvtudományba, mi az idáig megjelent hasonló jellegű kiadványok közül épp a legjobb bevezetésnek tartjuk a matematikai nyelvészet problémakörébe. A szerzők is úgy vélik, hogy többek közt haszonnal forgathatják a matematikai és logikai képzettséggel nem bíró nyelvészek vagy a matematika és nyelvészet összefüggéseiről érdeklődő matematikusok.

Tartalmát és célkitűzéseit a P. SGALL tollából származó zárófejezet (Encyklopedic kézikönyv címszó: matematikai lingvistika) ismeretével jellemezhetjük a legközvetlenebbül. A szerző leszögezi, hogy a matematikai nyelvészet mindannak a jelölésére alkalmazott enciklopédikus jelző, ami a nyelvészeti kutatásokban matematikai módszerek alkalmazásával függ össze. Erre vonatkozóan, az előző fejezetek mondanivalóját összegezve, megállapítja: a matematikai nyelvészet két különálló ága a kvantitatív és az algebrai lingvisztika. Röviden utal a kvantitatív nyelvészet kezdeteire és fejlődésére, amelyben jelentős csomópont V. MATHESIUS, B. TRNKA, J. VACHEK és más cseh nyelvészek munkássága. A nyelvi jelenségek gyakoriságának matematikai pontosságú rögzítése a nyelvi rendszernek és működési törvényeinek mélyebbre hatoló megismeréséhez vezetett. A közlésrendszerek mennyiségi tulajdonságainak vizsgálatában új szempontokat és módszert bevezető információelmélet nyelvészeti alkalmazása, amely a minőségi, strukturális elemzés által meghatározott nyelvi elemek mennyiségi mutatóit újfajta összefüggésekbe állítja, a kvantitatív nyelvészet része, s mint olyan, a tudományág fejlődésének széles távlatát nyitja meg.

A kvantitatív lingvisztika tehát a matematikai nyelvészet egyik aspektusa. A matematika azonban nemcsak mennyiségi (vagy térbeli) vonatkozásokat vizsgál, hanem egyes diszciplínái, mint pl. az algebra a matematikai (formális) logikával együtt bármilyen rendszerek vizsgálatának absztrakt eszközét jelenti. A nyelvnek épp az ily típusú magas fokú absztrakció eszközével való megközelítése képezi az ún. algebrai nyelvészet alapját. E másik aspektus lényege, hogy a tudományos absztrakció olyan új fokát képviseli, amely előbb-utóbb az általános nyelvészet, a nyelv teóriájának alapjává válik. Ennek magja ma a főképpen CHOMSKY, BAR-HILLEL, SAUMAN, REVZIN s mások munkáiban vázolt grammatikai modell. A nyelv grammatikája a szerzők felfogásában szabályrendszer, amely a szó matematikai értelmében meghatározza az adott nyelv valamennyi helyesen képzett mondatát. Ilyen típusú grammatika szabályai éppúgy formalizálhatók, mint azok, amelyek az automaták működését irányítják. Az algebrai grammatika a matematika és a nyelvészet legközvetlenebb összefonódása. Matematikai szempontból a különböző grammatika-típusok ekvivalenciáját, egyszerűségének stb. kérdéseit tárgyalja, miközben a kérdés empirikus, sajátosan nyelvészeti oldala marad a grammatika és a nyelv megfelelése. A jelenlegi eredmények alapján a nyelvészet számára a transzformációs grammatika a legelfogadhatóbb.

Bár jogos a kérdés — és a szerző nyitva hagyja —, vajon az egyes nyelvek nyelvtani rendszerre bonyolult összetettségét megfelelően ragadják-e meg a matematikai módszerek, megjegyezzük: hogy egyáltalán nincs tisztázva, milyen más módszerek lennének jogosultak erre. Természetes, hogy a formális feldolgozásnak ellenáll a nyelvek lélektani és más tényezőkkel összefüggő szemantikája és magának a nyelvészeti vizsgálódásnak sajátos menete, de a nyelvtani rendszer (szintaxis, morfológia és fonológia) megfelelően leírható formális eszközökkel, ami ma a gyakorlat, a szellemi munka bizonyos mozzanatai automatizálásának a követelménye, s aminek a feltételeit a modern automaták megjelenése biztosítja és igényli.

Ez vezet át a matematikai nyelvészet tárgykörével szervesen összefüggő alkalmazott matematikai nyelvészethez. A gépi nyelvészet (az automaták, elektronikus számológépek nyelvészeti célzatú felhasználása) magába foglalja a fenti alkalmazott matematikai nyelvészet fogalmát, de egyúttal ennél sokkal szélesebb is, pl. a szöveg elemzésének, osztályozásának megfelelő kritériumok kiválasztása, a nyelvi jelenségek statisztikai összefüggéseinek feltárása stb. már nemcsak alkalmazást jelent, hanem metszi a nyelvészeti kutatás területét, főképpen az algebrai nyelvészetét, amely pl. a

grammatikák kipróbálására használja fel a „véletlen” gépi mondat szerkesztést. (A gép a programozott grammatika alapján termeli az adott nyelv grammatikailag szabályos mondatait.) Más típusú nyelvtanok esetében ez a verifikációs lehetőség szóba se jöhet. Az elektronikus számológépek alkalmazása kényszeríti a nyelvészt a nyelvi kategóriák, vonatkozások pontos megfogalmazására, s lehetővé teszi a megfogalmazás adekvátságának megítélésében a gyakorlati életben a felhasználásának felhasználását. Ezen az alapon a nyelv kísérleti vizsgálatának felmérhetetlen lehetőségei nyílnak, s a természettudományok laboratóriumi módszereinek a megközelítését jelentik majd. Vagy röviden — ami ma a tudományok alapvető téziseihez tartozik: az alkalmazás igénye vezet az elméleti alapok tisztázásához.

A matematikai szempont egyben valamennyi nyelvnek egységes fogalmi rendszeren alapuló leírását jelenti. Amint látjuk, a nyelvészet ezáltal a humán tudományok közül elsőként közelíti meg a természettudományi egzaktitás típusát, anélkül természetesen, hogy feladná önállóságát.

A vázolt összegezés tulajdonképpen a matematikai nyelvészet keresztmetszete és programja, a könyv egyes fejezetei a fenti tételeket fejtik ki a megfelelő elméleti alapfogalmak ismertetésével és számos szemléltető példával és utalással. Az anyag 6 kölesőnösen egymásra utaló, a lényegét más-más oldalról megvilágító fejezetre tagolódik: 1. A nyelv és a mai társadalom, 2. Nyelv és technika, 3. Algebrái nyelvészet, 4. Kvantitatív nyelvészet, 5. Automatizálás és mechanizáció a nyelvészeti kutatásban, 6. Zárószó — összegezés.

1. „A nyelv és a mai társadalom” (F. DANEŠ, P. SGALL) című fejezetben a szerzők abból az alaptételből indulnak ki, hogy a nyelvészet, mint minden tudomány, a gyakorlatból ered, s vázolja a gyakorlati korrespondáló fejlődés menetét a véd himnuszok szövegmagyarázatának szolgálatában születő indiai nyelvészeti kutatásoktól a strukturalista irányzatokra ráépülő matematikai nyelvészetig. A mi korunkban az ember szellemi tevékenységének bizonyos mozzanatait helyettesíteni képes új minőségű gépek (automaták) a tudományos és technikai-társadalmi fejlődés lényeges tényezőiként hatnak, s ettől a folyamattól nem szigetelhető el a nyelvtudomány sem. Sőt a filológia gyűjtőnévvel jelölt humán tudományok közül épp a nyelvtudomány teszi elsőként magáévá az egzakt matematikai módszereket. Tehát, bár paradoxonnak tűnik, annak vagyunk tanúi, hogy csak korunk, amely a régebbiekhez viszonyítva annyira nem filológiai fogantatású, teremtette meg a feltételeket a valóban tudományos szintű nyelvészeti vizsgálathoz.

A tudományfejlődés természetes dialektikáját kell látnunk a nyelvtudomány súlypontváltozásában. A történeti-összehasonlító nyelvészet tudománytalannak tartotta mindazt, ami előtte keletkezett, s éppígy értékelte pl. az amerikai deskriptív iskola a „leíró” módszereket mellőző irányzatokat. Analóg módon a modern matematikai irányzatok sem ismerik el teljesen tudományos szintűnek a matematikai-logikai módszerekkel nem ellenőrizhető kutatási eredményeket. A továbbiakban felsorolják az új nyelvészeti irányzat sajátosságait, szembeállítva ezeket a hagyományos grammatikai leírás hiányai-val. A formalizálás szükségességéből kiindulva a rendszerbeli vonatkozások feltárása végett — állapítják meg — célszerűnek mutatkozik a nyelvi vizsgálatban a morfémát venni alapul. A szavak, szóalakok így morfémakombinációknak minősülnek, a nyelv grammatikája pedig valamennyi morféma és morfémátípus összességét és kombinációiknak szabályrendszerét jelenti. Így tűnik ki az egyes eszközök homonim és szinonim volta. A hagyományos grammatikák alaktana a szófajokra épít, ezek keretén belül megadja a normát és a rendhagyó alakot, a szóképzést szófajok szerint tárgyalja és a jelentés szempontjából kategorizálja, a képzőhöz megadja az alapszó szófaját stb. Az ilyenfajta leírásból azonban — amellet, hogy részleges marad — hiányzik az áttekinthetőség s a rendszerbeli vonatkozások feltárása, és nem kerülhet kapcsolatba a gépi verifikációs lehetőségekkel, amelyek a szintaxis síkjában is teljes formalizálást igényelnek. Itt mutatkozik meg a legmarkánsabban, hogy a hagyományos szemlélet nem különbözteti meg megfelelően a formális a szemantikaitól, a forma leírását gyakran szemantikai magyarázattal helyettesíti, számolva az intuitív nyelvismerettel.

A mondatfelépítés formális leírására a mondatnak szintaktikai tagparókra bontása a legalkalmasabb, amelyben akár a tagoktól a mondat felé, akár megfordítva, mindig a mondattani viszonyok hierarchikus struktúráját nyerjük. Ami a nyelv szemantikai oldalát illeti, a cél a szubjektív, pszichológiai s más tényezőktől független és a nyelv rendszerén belüli „szemantikai kulcsok” felfedése. A mai nyelvészet, hangsúlyozzák a szerzők, már nem kezdődik a fonémánál, amely disztingtív elemekre bomlott, és nem végződik a mondatnál, e két vonalon túl azonban már túllépjük a grammatika határait.

A formalizálás feltétele, hogy megfelelően változzék a nyelvészet nyelve (metanyelv); a könyv szemléltető példákban tárja elénk a régi és az újfajta grammatikai megfogalmazást, a szimbólumok alkalmazását, a mondatelemzés grafikai ábrázolását, utalva a gráfelméletre stb., tudatosítva: a formalizálást nemcsak a gép követeli, hanem a magasabb típusú tudományos egzakttság.

A 19. század nyelvészetében a nyelv társadalmi funkciójával kapcsolatban a hagyomány és a nemzeti szükségletek hatottak, mai felfogásunkban a nyelv elsősorban a társas érintkezés eszköze, információt tároló és szállító rendszer, amelyben a racionalizálás (pontosság, egyszerűség) és internacionális szempontok érvényesülnek. Egzaktabb megismerése biztosíthatja csak célirányos alakítását. A fejezet a strukturalista és a matematikai nyelvészet alapulásából érinti a nyelvművelés kérdéskörét. Megállapítja, hogy a cseh nyelv túl tág „szórású” alakjában az egyszerűsödést kell támogatni, a mondatszerkesztésben a tömörítést és a gazdaságosságot. Az egyszerűsödés irányában hat pl. a szóképzésben jelentkező univerbizáció, az egyszerűsítésre való törekvés (infrazvuk, C-vitamin, mikrodeska stb.). A szaknyelvek terminológiájára természetesen jellemző a differenciáció és az internacionalizáció is. Az utóbbi bizonyos áttételben a szintaxisban is jelentkezik, mégpedig nemcsak közvetlen átvételekben, tükrözésben, hanem pl. abban, hogy egyes hagyományosan alacsony gyakoriságú nyelvi eszközöknek nő a frekvenciája és megfordítva (pl. előrenyomulnak az „álprepozíciók” — díky, pomoci, v procesu, v podmínkách —, visszaszorul az -ův, -in végződésű possesszív adjektívum, amelynek ma a genitívusz nyomul a helyére stb.). Viszonylag bőven vázolja a fejezet a cseh nyelv rétegződését, az irodalmi nyelv és a köznyelv viszonyának alakulását, a szaknyelvek sajátos követelményeit. Csehországban ugyanis a nyelvjárások már kiretusálódtak, az érintkezés nyelvi eszköze a cseh köznyelv, az archaikusabb irodalmi nyelvet csak hivatalos szinten alkalmazzák, megvan tehát funkciós elkülönülése, miközben több érintkezési sávban a kettő között folyamatos az átmenet, miáltal egyes szóalakok hovatartozása gyakran problematikus, gyakori jelenség pl. az irodalmi síkú szakszókincs köznyelvi jellegű toldalékolása stb. A helyzetet bonyolítja, hogy Morvaországban még jelentős mértékben érvényesülnek a nyelvjárások, s a morvák a nyelvjárási szintről nem a cseh köznyelvre, hanem az irodalmi nyelv beszélt változatára váltanak. A nyelvhelyességi norma feltárását igényel, többek közt frekventatív kutatásokat, amelyek alapján megállapítható a fejlődési tendenciák vonala. Az általánosan elterjedt elemeket az irodalmi nyelvhasználatnak is el kell ismernie, alkalmas pontokban kodifikálnia kell az újust. A nyelvhelyességi szemlélet nagyobb tűrőhatárokkal számol. A régi purizmus kudarcra épp abból adódott, hogy helytelenül értékelte a nyelvtörténet által felfedett történetiséget, s nem számolt a nyelv alapvető belső ellentétességével: a stabilitás szükségességével és a fejlődés, változás kényszerűségével. Csak a kettő dinamikus egyensúlya biztosíthatja a társadalomban a nyelv optimális működését. MATHESRUST idézve, a cseh nyelv magasabb szintre való emelését nem a mechanikus, korrektori jellegű nyelvművelésben látják, hanem abban, hogy az érvényes norma és a nyelv strukturális sajátosságával összhangban minél jobban és teljesebben aknázzák ki a cseh nyelv kifejezési lehetőségeit.

2. A II. fejezet — Nyelv és technika — a gépi fordítást, az információtárolás és -visszakeresés módszereit ismerteti.

3. Az „Algebrai nyelvészet” című fejezet (L. NEBESKÝ, P. SGALL) tárgyalja a generatív grammatika, a rekognoszkatív grammatika és az ún. analitikai modellek tárgykörét. Ezek képezik ma az algebrai nyelvészetnek, a nyelv rendszerjellegű, matematikai-logikai eszközökkel végzett vizsgálatának súlypontját. Csak egyetérthetünk avval, amit a szerzők bevezetésként ismételnek, hogy tudniillik amikor a valóság bizonyos területe és annak törvényszerűségei elérhetővé válnak a valóban tudományos leírás számára, akkor ez a terület matematikailag is megragadható. A lehetőségek határait természetesen az egyes tudományok fejlettségi foka határozza meg, de az egzakttságra törés intenzitása egyúttal a feldolgozás társadalmi szükségességével is összefügg. A nyelvtudományban ma ilyen szempontból a grammatikaelmélet áll a középpontban, amelyben főképpen CHOMSKY és BAR — HILLEL csoportjának sikerült több alapvető problémát matematikailag és nyelvészeti aspektusban is adekvát módon megfogalmazni és megoldani.

Az interpretáció tömörségének és lényegre irányultságának szemléltetése végett nézzük meg, miképpen vezeti be a olvasót a szerző a generatív grammatika tárgykörébe. A fejezet a generatív és a rekognoszkatív grammatikai modellt exponálja a legteljesebben. Mindkettőt mint szabályrendszert fogjuk fel, amely meghatározza a mondatok halmazát, s az ilyen mondathalmazt nevezzük „nyelvnek”. A generatív grammatika a mondat-

halmazt ún. kiinduló szimbólum (vagy szimbólumsorozat) alapján határozza meg; a matematika szabályai megadják, hogyan lehet a kiinduló szimbólumot (szimbólumsorozatot) helyettesíteni, miáltal a szabályok lépcsőzetes érvényesítésével a kiinduló szimbólumtól (sorozattól) eljutunk a terminális sorozatokig, azaz a nyelv grammatikailag helyesen képzett mondataihoz. Az elmondottakat egyszerű példák szemléltetik. Vegyünk olyan „nyelvet”, amelynek mondatai 2-szimbólumos ábécéből állnak (a, b). A járulékos szimbólumokat, amelyek megjelennek a grammatikai szabályokban, de nem jelenhetnek meg a nyelv mondataiban, jelöljük nagybetűvel (pl. A ; ez egyúttal kiinduló szimbólum is.) A nyelv ábécéjének kisbetűvel jelölt szimbólumait terminális szimbólumoknak nevezzük. A csupán terminális szimbólumokból álló sorozat, amely az adott grammatika szabályai szerint már nem változtatható, a nyelv grammatikailag szabályosan képzett mondatának a struktúrája. Így állíthatjuk fel pl. a következő 3 szabályból álló grammatikát:

1. $A \rightarrow aB$
2. $B \rightarrow bA$
3. $B \rightarrow b$

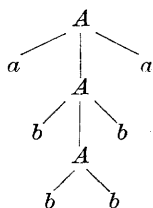
A grammatikánk által meghatározott nyelv helyesen formált mondatai: az $ab, abab, ababab$ stb. sorozatok. Vagy pl. az $aa, aba, abba, abbbba$ stb. mondatokkal rendelkező nyelv grammatikáját képezi a következő három szabály: 1. $A \rightarrow aB$, 2. $B \rightarrow bB$, 3. $B \rightarrow a$.

Az ilyen típusú grammatikákra jellemző, hogy teljesítik azt a feltételt, miszerint formájuk mindig $A \rightarrow aB$ vagy $A \rightarrow a$, vagyis hogy minden egyes szabályban mindig csak egy és csak egy járulékos szimbólumot a nyelv saját ábécéjének szimbóluma helyettesít, s ezt esetleg egy és csak egy további járulékos szimbólum követhet.

Azok a generatív grammatikák, amelyek megfelelnek ennek a feltételnek, ún. véges állapotú grammatikák, az általuk meghatározott nyelvek véges számú állapottal rendelkeznek.

Bonyolultabb szerkezetű nyelveket ezzel a grammatikatípussal nem lehet meghatározni, még ha az ábécéjük csak két elemből állna is; ezek nem véges számú állapottal rendelkező nyelvek. Így pl. az $a^n b^n$ típusú mondatokkal ($ab, aabb, aaabbb$ stb.) rendelkező nyelv szabályai (1. $A \rightarrow ab$, 2. $A \rightarrow aAb$) nem teljesítik a fent megállapított követelményt. A feltüntetett két szabály szerint pl. a következő derivációk végezhetők el: $A \rightarrow ab$; $A \rightarrow 2. aAb \rightarrow 1. aabb$; $A \rightarrow 2. aAb \rightarrow 2. aaAbb \rightarrow 1. aaabbb$.

E grammatika egyik válfaja ún. tükrökép-mondatokat ($aa, abba, abbbba, bb, baab, abaaba$ stb.) határoz meg. Szabályai: 1. $A \rightarrow aa$, 2. $A \rightarrow bb$, 3. $A \rightarrow aAa$, 4. $A \rightarrow bAb$. Az $abbbba$ mondatnak pl. a következő séma felel meg:

A két fenti grammatika, amint látjuk, nem teljesíti a véges állapotú grammatikák feltételét, de teljesít egy másikat, mégpedig azt, hogy szabályainak a formája $A \rightarrow x$, amelyben az x (nem mindig terminális) szimbólumsor, vagyis mindegyik szabály szerint egy szimbólumot mindig véges szimbólumsor helyettesít. Ezt a grammatikatípust nevezzük nem kontextusos frázisgrammatikának (context-free phrase structure grammar, környezet nélküli mondat szerkezet-grammatika).

Az ún. kontextusos frázisgrammatikák szabályainak általános formája $xay \rightarrow xzy$ (a egyetlen terminális vagy nem terminális szimbólum; x, y, z szimbólumsorozatok). Az x és y nem változik, a szabályban mint környezet, kontextus szerepel.

A generatív grammatikák e három típusa között (véges állapotú, nem kontextusos frázisgrammatika, kontextusos frázisgrammatika) a következő relációk érvényesek: az alsóbb fokú grammatikával meghatározott nyelvet meghatározhatjuk a fölötte álló grammatikával is, továbbá a magasabb fokú grammatika olyan nyelvre is érvényes, amelyet semmilyen alsóbb fokú nem képes meghatározni.

A természetes nyelvek nem véges számú állapottal rendelkező nyelvek, s leírásukhoz „erősebb” generatív grammatikára van szükségünk. A szerzők generatív modell segítségével mutatják be, hogy a cseh nyelv leírásához legalább nem kontextusos frázis-

grammatika szükséges, azzal a céllal, hogy megértessék: a természetes nyelv grammatikáját algebrai eszközökkel formalizálni lehet és egzakt módon összehasonlíthatni más matematikai rendszerekkel. CHOMSKY elméletének egyik sarkalatos pontját éppen abban látják, hogy kimutatta a generatív grammatikák típusainak és az egyes automata-típusoknak a megfelelését.

Az algebrai grammatika fedte fel a grammatikai transzformáció kérdésének lényegét is. A transzformáció a rokon struktúrájú mondatok olyan jellegű összefüggéseit öleli fel, amelyeket a frázisgrammatika sem képes elérni. A transzformációs grammatika a frázisszabályok mellett még egy második alkotórésszel rendelkezik: a transzformációs szabályok összegével — és egy harmadikkal: a morfológiailag szabályokkal. A transzformációs szabályok általánosabbak, mint a frázisszabályok, lehetővé teszik a frázisgrammatika által meghatározott egyszerű mondatokból (elemi mondatokból) a bonyolultabb mondatok levezetését.

A fejezet egészében szemléletesen fogalmazza meg a generatív grammatika magját. Az algebrai nyelvészet nem azt az eljárást keresi, hogyan lehet a szöveg elemzésével kimutatni a benne működő törvényszerűségeket, struktúrákat, mint az pl. az amerikai deskriptivistákra jellemző, hanem a nyelvi rendszer fogalmából kiindulva, mérlegel, kísérletezik a rendszer és tulajdonságai leírásának különféle formáival.

Ha a generatív grammatika szabályrendszer, amely a kiindulási szimbólumtól a terminális sorozatokhoz, a nyelv szabályosan képzett mondataihoz vezet, vagy más szóval a mondatok strukturális leírását is megadó derivációk egymásutánja, a rekognoszkatív (felismerő) grammatika látszólagosan épp ellenkező célt tűz ki magának: ez ugyanis olyan szabályrendszer, amellyel egy mondatból mint szimbólum-sorból kiindulva megállapíthatjuk, vajon a nyelv helyesen képzett mondata-e. Mint a rekognoszkatív grammatika reprezentatív példáját a BAR-HILLEL által kidolgozott, a szimbólumnyelvek szintaxisának tanulmányozásából született kategoriális grammatikát követhetjük. Megismerkedünk a kategória fogalmával, a helyettesítés és egyszerűsítés műveletével stb.

Az analitikai modellek alfejezetben a szerzők leszögezik: a generatív és rekognoszkatív grammatikák, úgy látszik, alkalmasak az egyszerű morfológiájú és rögzített szórendű nyelvek leírására. A szabad szórendű nyelvekben ma még a transzformációs grammatika sem felel meg maradéktalanul (főleg a szubsztantívum-adjektívum, alany-állítmány egyeztető és a morfológiailag végződéseiben gazdag nyelvekben). Véleményük szerint a nyelvi síkokat még élesebben kell elválasztanunk egymástól, mint ahogy azt CHOMSKY elmélete végzi. Egyrészt meg kell különböztetni magát a mondatfelépítést, másrészt a mondat egyes elemeinek, tagjainak a funkcióját s végül a morfológiát, a grammatikai felépítettség és vonatkozások kifejezésére szolgáló eszközök rendszerét. Ezt a kísérletet vélik felfedezni a szöveget kutatók (KULAGINA, REVZIN s mások) s a román MARCUS munkáiban. Bemutatják a KULAGINA—REVZIN-féle javított halmazelméleti modellt. KULAGINA halmazelméleti modelljében idealizál, s ennek segítségével mutatja ki a nyelvtípusokat, modellje így bizonyos mértékben tipológia. Megjegyzik, hogy a szóalak alaki környezetének szabálya (TS) a természetes nyelvekben nem alkot diszjunktív bontást, mert a homonímia következtében valamennyi szóalak nem tartozik kizárólag ugyanannak a szónak a „családjához”.

A három nyelvi modell korrespondenciáit vizsgálva leszögezik: bár általában mindegyik generatív grammatikához nem lehet megszerkeszteni a megfelelő rekognoszkatív grammatikát, a kategoriális grammatika vázolt rendszere a nem kontextusos frázisgrammatikával egyenértékű. A transzformációs grammatikáknak általában nincsen megfelelő rekognoszkatív grammatikájuk. KULAGINA halmazelméleti modellje szintagmatikus oldaláról nézve a generatív és rekognoszkatív grammatikák fonákja. Analízise a nem kontextusos frázisgrammatikával azonos, de fordított irányú. Megfogalmazható ez úgy is, hogy olyan nem kontextusos szabályok megtalálásához vezet, amelyek képesek generalálni az adott nyelv grammatikailag helyesen képzett mondatait.

A fejezet a diakronia modellálhatóságára való utalással zárul.

4. A kvantitatív nyelvészet (P. NOVÁK, E. TĚŠITELOVÁ) témakörében megismerkedünk a nyelv mennyiségi mutatóinak jelentőségével s a statisztikai vizsgálatok módszerével. Az első rész a szókincs statisztikai vizsgálatát tárgyalja, példaanyagában és következtetéseiben a cseh gyakorisági szótár anyagára támaszkodva (JELÍNEK—BEČKA—TĚŠITELOVÁ: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, Praha 1961). Ismerteti a szófrekvencia stilsztikai szempontú leolvasásának lehetőségeit, GUIREAUD kulcsszóelméletét és képleteit, az EUSTOUP—ZIPF-féle törvényt, YULE ún. jellemző konstansát, HERDAN kutatásait stb.

Az információelmélet és a nyelvészet metszetét, a megfelelő alapfogalmakat és képleteket a valószínűségszámítás ismert „doboz”-módszerével exponálják, ennek során a 42 cseh betűből és egy betűközből a betűk (fonémák), a két és több elemű betűkapcsolatok relatív gyakoriságának beiktatásával fokozatosan alakul ki a szabályos cseh nyelvű mondatot megközelítő szöveg. Itt is rövid kitekintést nyújtanak a megoldásra váró problémákra. Pl. a szerzők szerint nincs még eldöntve, vajon az egyes nyelvek redundanciaértéke valóban a vizsgált nyelv sajátja, vagy az egyes nyelvek eltérő értékeit a kutatómódszerek különbözősége okozza-e.

A kvantitatív nyelvészet területéhez tartozik a strukturális-kvalitatív leírás kvantitatív módszerű verifikálhatóságának kérdésköre is.

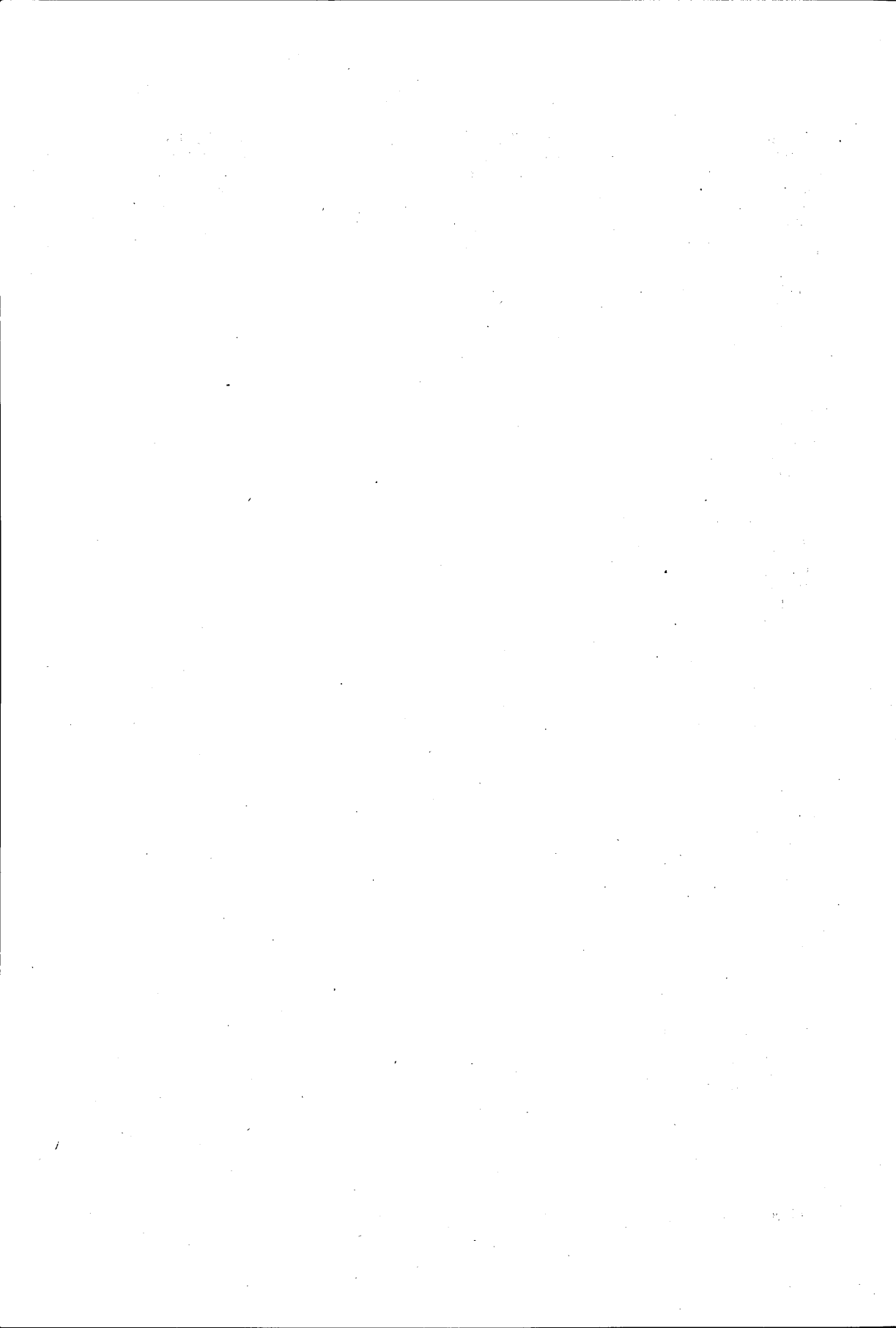
5. A nyelvészeti munka automatizálását és mechanizációját taglaló fejezet (J. PANEVOVÁ, P. SGALL, J. ŠTINDLOVÁ) a lyukkártyás módszert és általában a számológépek nyelvészeti célzatú felhasználását foglalja össze.

6. A természetes és mesterséges nyelvek összehasonlítását találjuk a kötet anyagát összefoglaló zárófejezetben (P. SGALL). A természetes nyelvek szemantikájuk univerzalizációja következtében sokszorosán összetettebbek, mint a mesterséges nyelvek, a nyelvi jelvételeket azonban az előbbieken sem lehet rögzíteni a jelölt valóság alapján, a releváns szemantikai elemeket a nyelvi jelrendszer hálózatán belül kell keresni. A szavak szemantikai jellemzésére alkalmasnak látszik a disztribúciós módszer, annak ellenére, hogy alapjaiban eléggé tisztázatlan, és semmi esetre sem kimerítő. Új lehetőségeket fesseget ez irányban épp a generatív grammatika. A természetes nyelvekre jellemző, hogy a szemantikai és grammatikai vonatkozások részben átfedik egymást (pl. a többes szám morfológiai és lexikai alapú kifejezése stb.).

A matematikai nyelvészet szemszögéből a természetes nyelveket az egzakt módon leírható mesterséges közlési rendszerek hátterével szemlélhetjük, s ezáltal „kibernetikusan” oldhatjuk meg a nyelv mibenlétének, szerkezetének és működésének lényegét, ami pl. a közvetítő és információs nyelvek megalkotásában elsőrendű jelentőségű, mivel ezeknek a természetes nyelvek univerzalizálásával és a mesterséges nyelvek teljes formalizálhatóságával egyaránt számolniuk kell.

A könyvecske egyes fejezeteit a fejezet anyagát feldolgozó feladatok egészítik ki, úgyhogy didaktikailag is valóban elegáns vonalú, tartalmával és szerkezetével a modern nyelvtudomány új útjainak sikeres feltérképezését szolgáltatja. A matematikai nyelvészet immár „klasszikussá” érlelt anyagát adja, mégpedig úgy, hogy tárgyalásában, kitekintésében állandóan észlelhetjük a cseh strukturalizmus, a „prágai iskola” hagyományainak továbbélését.

ZEMAN LÁSZLÓ

TARTALOM

BAŃCZEROWSKI, JERZY: A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben (második közlemény) [Über den Prozeß der Verstärkung und Lenierung in der finnischen Sprache]	277
GREGOR FERENC: A bányászszókinés történetéből [От слова <i>klopacska</i> 'стукальце' до слова <i>karám</i> 'загон, шалаш, хата']	309
ELEKFI LÁSZLÓ: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete [Фонетическое отражение форм предложений и интонаций предложений]	329

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ITKONEN, ERKKI: A hangváltozások kivételnélkülisége a finnugor magánhangzó-történet megvilágításában [Die Frage nach der Ausnahmslosigkeit der Lautveränderungen im Lichte der finnisch-ugrischen Vokalgeschichte]	351
SIRO, PAAVO: A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője [Die syntaktische Komponente der verneinenden Verba in den finnisch-ugrischen Sprachen]	361
HARMS, ROBERT T.: A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével [Generative Phonology, Sound Change and the Permian Imperative]	366
VÁSZOLYI ERIK: Az uráli - <i>Ń</i> latívuszrag nyomai a zürjén és a votják nyelvben [Spuren des uralischen Lativsuffixes - <i>Ń</i> in der syrjänischen und wotjakischen Sprache]	373
RÉDEI KÁROLY: A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez [К фонематической структуре мокша-мордовских говоров]	383
DOMOKOS PÁL PÉTER: Torkos József és az „oroszoszági magyarok” [Йожеф Торкос и «венгры в России»]	387
CSÚCS SÁNDOR: A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében [Угрофинские элементы венгерского словарного состава в зеркале статистики]	392
KISS LAJOS: Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei [Bennennungen slawischer Herkunft unserer Weinstocksorten und Weinarten]	397
ZSILKA JÁNOS: Mozgás és állapot viszonya a nyelvben [Relation between Motion and State in Language]	409
SKALIČKA, VLADIMIR: Az ige alakтана [Morphology of Verb]	427
PERROT, JEAN: Problèmes relatifs à la structure du syntagme verbal	431
HUTTERER, C. J.: Beiträge zum Verhältnis von Tempora und Modi	435
H. MOLNÁR LONA: Igei vonzatstruktúrák a magyarban Verbal Government-Structures in Hungarian]	442

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

BERECZKI GÁBOR: A magyar szókészlet finnugor elemei I.	449
KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	452
MOLNÁR FERENC: Finnugor nyelvek nyelvkönyvei az Uralic and Altaic Series-ben	456
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: <i>Edith Vértés</i> , Die ostjakischen Pronomina	462
RÉDEI KÁROLY: <i>Lauri Hakulinen</i> , Suomen kielen rakenne ja kehitys	466
LABÁDI GIZELLA: <i>Л. В. Хомич</i> , Ненцы	467
DEZSŐ LÁSZLÓ: <i>И. И. Мещиниов</i> , Структура предложения	470
BÜKY BÉLA: Communications et langages	476
ZEMAN LÁSZLÓ: Cesty moderní jazykovědy	480

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VI. 27. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 18,55 (A/5) ív.

68.65880 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), —— félkövér (alcímek betűtípusaként), —— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST